

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सन

लेखक

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

शिदाण मीमांसा

५६

संक्र.

शिदाण मीमांसा

निबंध

श्रीमंत महाराज राजराजेश्वर

शिवाजीराव होळकर

साहेब बहादूर जी. सी. एस्. अ. घ.

संस्थान इंदूरचे अधिपति,

यांची

उत्कट देशप्रीति उदात्तविद्यादृति इत्यादि

गुणसमुच्चयालंकृतता जाणून

हे पुस्तक

त्यांचे सेवेसी

विनयपुरःसर

अनुज्ञापूर्वक

कर्त्यानें

अर्पण केलेले असे.

प्रस्तावना.

पुस्तकाचा प्रसंग व उद्देश.

“ आपल्या देशाची व समाजाची स्थिति ” या विषयावर कोठेही जा चार शब्द बोलले तरी तुम्हांस ऐकू येतल. विशेषेकरून शिकलेल्या मंडळींत तर याबद्दल चर्चा चाललेली आहेच. त्याचप्रमाणे धर्मोपदेक, साधारण वक्ता, व वर्तमान पत्राचा एडिटर यांशीं प्रसंग आला कीं, या विषयाचा उल्लेख व्हावयाचाच. बरे साधारण चोहीकडे नजर फेंकली तर फिकट चेहरे, हाडांचे सांगाडे, खोल डोळे, खुरटी वाढ, क्षयाची भावना, व अकालिक मृत्यु या गोष्टी पुष्कळच दृष्टीस पडतात. मानसिक गोष्टींकडे लक्ष दिलें तरी कोती बुद्धि, पोपटपेचीपणा, बुद्धीचा दुबळेपणा व पराधीनता, व स्वतंत्र शोधांचा अभाव यांचाच फैलाव नजरेस येतो. बरे आचार व नीति यांचा विचार केला तरी मनाची अस्थिरता, दुटप्पीपणा, भेकडपणा, परनेयबुद्धिता, अनुकरणौत्सुक्य, लांगूलचालनप्रवृत्ति इत्यादि प्रकारच दृष्टोपत्तीस येतात. अशी स्थिति पाहून ज्याला थोडीबहुत तरी विचार करण्याची संवय आहे, त्यास या सर्वांचें बीज काय असावें अशी आकांक्षा उत्पन्न होऊन तें बीज शोधून काढून यावर काय उपाय योजितां येतील, हें पाहण्याची बुद्धि स्वाभाविक उत्पन्न होणारच. हेच विचार मनांत येऊन आपल्या देशाचा शारीरिक, मानसिक, व नीतिविषयक शोचनीय असा न्हास दिवसेंदिवस कसा होत चालला आहे, हें प्रथमतः आमच्या मनांत आलें. अर्थात् याचें बीज काय असावें, हें पाहण्याकडे मनाची प्रवृत्ति झाली. विचार करितां करितां, कोणतेंही कार्य उत्पन्न होण्यास शेकडों कारणांचा समुच्चय लागतो, हें मनांत आणून त्या त्या कारणांचा हें कार्य उत्पन्न करण्यांत किती भाग आहे याचा निर्णय ठरवितां शेवटीं आमचा असा सिद्धांत झाला कीं, या आमच्या न्हासाचें प्रधान कारण ह्मटलें ह्मणजे आमच्या शिक्षणाची सदोषता हें होय. रोगाचें निदान ठरल्यानंतर औषधाची योजना करण्याचें स्वाभाविकच मनांत येणार. औषध कोणतें हें सांगावयास नकोच. अर्थात् सुशिक्षण. ह्मणें या औषधाबद्दल कोणाचाही वाद नाही. शीत झालें आहे तर हेमग-

भात्रीच मात्रा यात्रयाची हें सर्वांस संमत आहे. परंतु खरी अडचण दुसरीच आहे. खरी हेमगर्भाची मात्रा कोठें मिळणार ? नाकाडोळ्यांच्या वैदूजवळ ही मात्रा आहे. वैद्य डाक्टरांनीं तर गर्दी उत्तून दिली आहे; एक घर सोडून पुढं जावें तों पाटी आहेच. त्यांच्या कपाटांतून पहावें; तों हेमगर्भ ह्मणून चिट्या मारलेल्या वाटल्यांची चंगळ आहेच. परंतु या मात्रा विकृत आणून घरीं पहावें तों एकीत नुसती माती, दुसरीत रेंखा, तिसरीत कच्ची रसायनें, व चौथीवर वेगडेच्या वर्खाची नुसती भुकी टाकलेली, अशी स्थिति आहे. कांहीं कांहीं नामांकित वैद्यांच्या घरच्या मात्रा आणून पाहिल्या त्या मात्र बऱ्याच अंशीं गुणकारक आहेत, परंतु व्हावें तसें रसायन झालेलें नाहीं. एखादी गोम तरी आढळून येतेच. असें होतां होतां शेवटीं एक धन्वंतरी वैद्य सांपडला. तो मेडिकल कालेजांत शिकलेला नाहीं. तो एल्. एम्. एंड एस्. किंवा बी. एन्सी किंवा एम्. डी. कांहीं एक नाहीं. त्याची पितळेची किंवा लांकडाची पाटी लागलेली नाहीं. तो सभांतून व्याख्यान देत नाहीं; परंतु तो विचार करून करून, व हजारों गोष्टींची प्रतीति पाहून पाहून जबरदस्त ज्ञानभांडार होऊन बसला आहे; आणि तो पक्का अनुभवास्त्री आहे; या वैद्यराजाजवळ हेमगर्भाची मात्रा आढळली, ती मात्र आमच्या मते शास्त्रसिद्ध असावी तशी आहे. त्या अर्थी तिचे कांहीं वळसे आमच्या समाजाला द्यावे असा आर्ही निश्चय केला. हा अलंकार दूर करण्याची जरूरी नाहीं. कारण हे वैद्यराज ह्मणजे हरबर्ट स्पेन्सर, व हेमगर्भाची मात्रा ह्मणजे त्यांचा शिक्षणावरील ग्रंथ, नामांकित वैद्य ह्मणजे क्विंटिलिअन, आशाम, कोमीनिअस, लॉक, पेस्टलोझी, व बेनसारखे ग्रंथकार, व इतर पदवीवाले डाक्टर, वैद्य, व वैदू ह्मणजे आज अजागळ, निरर्थक, व क्षुद्र शिक्षणपद्धति अमलांत आणून पाहणारे लोक, हें आमच्या वाचकांचें ध्यानांत आलेंच असेल. असो; हरबर्ट स्पेन्सर यांचा शिक्षणावरील ग्रंथ फारच उत्कृष्ट असून शिक्षणाची मीमांसा त्यांत फारच पूर्णतेनें केलेली आहे. हरबर्ट स्पेन्सरांप्रमाणें पूर्णतेनें व व्यापकतेनें शिक्षणविषयावर आजपर्यंत कोणीही विचार केलेला नाहीं. शिक्षणविषयासंबंधानें यांची योग्यता सर्वानुमते पहिल्या प्रतीची उरली आहे; व यामुळें त्यांच्या वरील पुस्तकाचा प्रसारही विलक्षण झाला आहे. अमेरिकेंत तर या पुस्तकावर उड्या पडत आहेत; व सन १८८६ पर्यंत फ्रेंच, जर्मन, इटालिअन, रशियन, हंगेरियन, डच, स्पॅनिश, स्पानिश, स्वीडिश, बोहीमीअन, ग्रीक,

जपानी आणि चिनी इतक्या भाषांत त्यांची भाषांतरे झाली आहेत. या ग्रंथांतील विचार फारच अनुभवसिद्ध असल्याकारणाने ते वाचल्याबरोबर त्यांच्या सत्यतेविषयी खात्री होऊन जाते. हरबर्ट स्पेन्सर ह्मणतात ह्मणून खरे मानावयाचे असे एक वाक्यही या ग्रंथांत सांपडावयाचे नाही; आणि सामान्यतः सर्व पुस्तक व्यावहारिक उपदेशाने ओतप्रोत भरले आहे. यास्तव खरे शिक्षण ह्मणजे काय, व ते देण्याचा खरा प्रकार कोणता, या गोष्टी समाजास कळण्यास हरबर्ट स्पेन्सरांच्या ग्रंथाशिवाय दुसरे साधन नाही असे वाटून, तो ग्रंथ मराठीमध्ये समाजास सादर करावा असा आझी संकल्प केला; व त्याप्रमाणे उद्योगास लागलो. या गोष्टीस सुमारे चार साडेचार वर्षे झाली. परंतु असा चमत्कार झाला की, वर लिहिल्याप्रमाणे उद्योगास लागून एक महिना झाला नाही तोच स्पेन्सरच्या शिक्षणविषयक ग्रंथावरून मराठींत पुस्तक करण्याविषयी दक्षिणाप्रदेश कमिटीकडून एक जाहिरात प्रसिद्ध झाली, अर्थात् कमिटीने एक बक्षीसही ठेविले. प्रथम एक वर्षाची मुदत ठेविली होती, परंतु पुस्तकाचे काठिन्य पाहून कमिटीने साहा महिने मुदत वाढविली. मुदतीप्रमाणे आझी आपले पुस्तक कमिटीस सादर केले. कमिटीकडे ते जवळ जवळ दोन वर्षे राहिले. परंतु शेवटी आमचे पुस्तक योग्य ठरून तदनुसार आझांस बक्षीसही मिळाले. पुस्तक आमचे हातीं मार्च सन १८८८ चे सुमारास आले. तेव्हां त्यांत जरूर ते कांहीं फेरफार करून पुस्तक छापून ते समाजास अर्पण करावे अशा हेतूने छापण्याची सुरवात केली. एकंदर सर्व काम चार महिन्यांत आटपावे असा अजमास होता; परंतु मूळ स्पेन्सरच्या ग्रंथावरून रूपांतर होण्यास दीड वर्ष लागले, व कमिटीचा शिक्का पडण्यास दोन वर्षे लागलीं, तेव्हां जगं काय एक प्रकारची अनुरूपता रहावी ह्मणूनच छापण्याच्या वगैरे कामाने, मध्ये नानाप्रकारच्या हरकती आल्यामुळे, आठ नऊ महिने खाल्ले. असे; परंतु शेवटी समाजाची यथामति सेवा करण्याचा आमचा संकल्प बेथपर्यंत सफल झाला.

पुस्तकाचे स्वरूप.

वर लिहिल्याप्रमाणे आमचा उद्दिष्ट हेतु सिद्ध होण्याची हरबर्ट स्पेन्सर यांच्या शिक्षणविषयक अमोलिक ग्रंथाचा लाभ झाल्याने बहुतेक अनुकूलता झाली. परंतु आपल्या समाजास जें पुस्तक सादर करावयाचे तें कोणत्या रूपाने याविषयी मात्र बरीच मोठी अडचण येऊन पडली.

हरबर्ट स्पेन्सर यांचा मूल ग्रंथ केवळ कांहीं कांहीं ठिकाणीं उपपत्तिपरंपरा आहे, आणि कित्येक विचार सर्वांशीं इंग्लिश समाजास पटण्यासारखे असे आहेत. शिवाय त्यांचे कांहीं विचार सर्वांशीं ग्राह्य खरे, परंतु अगदीं नवीन असे असल्याकारणानें मराठींत केवळ जशाच्या तसेच उतरून देण्याची मुष्किल. आणखी त्यांचे विचार विशेष प्रगल्भ अशा समाजासच लागू पडणारे असे असल्यामुळे आजच त्यांची उपयुक्तता आमचे लोकांस पाहिजे त्या रीतीनें व्यक्त होणारी नाही. त्यांत, स्पेन्सर यांचें तत्वज्ञान सर्वांशीं अनुभवावलम्बि असल्यामुळे सकृद्दर्शनीं तरी पारलौकिक गोष्टींशीं विरोधाभास उत्पन्न करणारे आहे; आणि आज आमचा समाज पाहिला तर सुखोत्पादक तेंच पुण्य, दुःखोत्पादक तेंच पाप, सर्व आचार-शास्त्राचें तत्व भूयिष्ठहितपरता (पुष्कळ लोकांचें पुष्कळ हित संपादन करण्याची प्रवृत्ति), मनुष्याचा सर्व वर्तनक्रम उपयुक्ततेनें नियमित इत्यादि विचार ताबडतोब ग्रहण करण्याची शक्ति त्यांचे अंगांत अद्यापि आली नाही. आणि असें आहे तर आजच हे विचार धडधडीत जशाचेतसे आपल्या समाजापुढें ठेवणें कोणत्याही दृष्टीनें इष्ट व समंजस होणार नाही. असे विचार मनांत येऊन पुस्तकाचे स्वरूप काय ठेवावें या गोष्टी. विषयीं कांहीं दिवसपर्यंत आमचा निश्चय होईना. पुस्तक तर अत्यंत उपयुक्त व मनोरंजक, परंतु मनोरंजक झणून जीं पुस्तके हल्लीं फैलावलेलीं आहेत त्या कोटीपैकीं मात्र हें नव्हे. दिवसाचें कामकाज आटपून रात्रीचें जेवणखाण झाल्यानंतर बिछान्यावरें हुश करीत पडून झोंप आणण्याकारितां एखादें नाटक किंवा मनोरंजक गोष्टीचें पुस्तक हातांत घेऊन विडीबरोबर त्याचा एखाददुसरा झुरका घेण्याचा हल्लीं विशेषकरून शिकलेल्या लोकांत परिपाठ आहे. परंतु याप्रमाणें हें पुस्तक झोंपेंची प्रस्तावना होणारें नव्हे. यांत ब्रह्मानंद आहे खरा, परंतु तो संपादन होण्यास ध्यान-मनननिदिध्यासात्मक तपार्चें आचरण आवश्यक आहे. हें पुस्तक उडत वाचनाचें नव्हे, तर एकाग्र व्यासंगाचें होय. फार तर काय हें पुस्तक शाळांतून आणि कालेजांतून विषयक्रमांत घालण्याजोगें आहे. शिवाय यांतिल कांहीं भाग असे आहेत कीं, ते स्त्रियांनाही उत्तम रीतीनें समजले पाहिजेत. नीतिविषयक शिक्षण व शारीरिक शिक्षण यासंबंधाच्या गोष्टी पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांना कळणेंही अत्यंत आवश्यक होय. मुलांचा विशेष सहवास आई-जवळ, यास्तव बापाप्रमाणेंच आईलाही या शिक्षणाच्या तत्वांची पूर्ण ओळख असली पाहिजे. आणि हा हेतु साधला पाहिजे, तर हे दोन भाग

जितके सुबोध होतील तितके थोडेच, ह्यही विचार मनांत आंला. तेव्हां एकंदर सर्व गोष्टी मनांत आणून असें ठराविलें कीं, मूळ ग्रंथांचे निवळ भाषांतर करावें, तर तें व्हावें तसें उपयोगीं होणार नाही, व मुळांतील तत्वांच्या आधारेनें निराळेंच पुस्तक लिहावें तर मुळांतील प्रतिपादनांत जी एक गंमत आहे ती नाहीशी होते; त्याअर्थी दोन्ही अंगें एकत्र करून जें स्वरूप देतां येईल तेंच ह्याचें ह्यणजे आपले सर्व उद्देश शिद्धीस गेले. याप्रमाणें निर्णय करून जें स्वरूप पुस्तकास दिलें तें हें हल्लीचें स्वरूप होय. या स्वरूपाचा थोडक्यांत प्रकार असा आहे कीं, आमचें सांप्रतचें पुस्तक मूल ग्रंथाचें अगदीं दास होऊन बसलेलें नाही, व त्याच्याशीं उद्दामही झालेलें नाही.

पुस्तकाची रचना.

याबद्दली चार शब्द लिहिणें अगत्याचें आहे. हरबर्ट स्पेन्सर यांचे मूल ग्रंथांत चार भाग आहेत. पहिल्या भागांत अत्यंत उपयुक्त ज्ञान कोणतें याविषयीं विचार केलेला आहे. दुसऱ्या भागांत मानसिक शिक्षणाविषयीं विवेचन केलेलें आहे. तिसऱ्या भागांत नीतिशिक्षणाचें उपपादन केलेलें आहे, व शेवटीं चवथ्या भागांत शारीरिक शिक्षणाचा उहापोह केलेला आहे. आमच्यामते अनुक्रम निराळा पाहिजे होता. पहिल्या भागांतील विषय प्रथमच आला पाहिजे. परंतु शिक्षणाचा व्यावहारिक क्रम मनांत आणिला ह्यणजे शारीरिक शिक्षण, नीतिशिक्षण व मानसिक शिक्षण हा क्रम विशेष बरोबर झाला असता. शिवाय विषयकाठिण्य मनांत आणिलें तरीही हाच क्रम ग्राह्य व इष्ट दिसतो. एकंदर मनुष्यमात्राचें किं-बहुना प्राणिमात्राचें वस्तुतः सर्व प्रकारचें शिक्षण जन्माबरोबरच सुरू होतें. तथापि व्यवहारदृष्ट्या पाहिलें तर शारीरिक शिक्षण प्रथम, नंतर नीतिशिक्षण व नंतर मानसिक शिक्षण, असा क्रम आहे. मुलांच्या शरीराची काळजी अगदीं स्तनंधेयावस्थेपासून घेतली पाहिजे; नीतिबद्दली काळजी जवळजवळ चवथ्या पांचव्या वर्षापासून सुरू झाली पाहिजे, व मानसिक शिक्षणाची तर्तूज सातव्या आठव्या वर्षापासून केली पाहिजे. त्या अर्थी याच अनुक्रमानें पुस्तकांतील भाग असावेत, असा आमचा अभिप्राय होता; व तदनुसार पुस्तकाची रचना ठेवण्याचा आमचा मानसही होता. परंतु शास्त्रीय दृष्ट्या पाहिलें तर मूल ग्रंथांतील अनुक्रमाचीही सयुक्तिकता प्रतिपाद्य आहे. मनुष्य हा प्राणि असा आहे कीं, त्यास पुष्कळ गोष्टींत पुष्कळ काळपर्यंत दुसऱ्यावर अवलंबून रहावें लागतें.

आतां तिन्ही शिक्षणांचा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, सर्वांत मानसिक शिक्षणासंबंधानें मुलांस दुसऱ्याच्या साहाय्याची विशेष अपेक्षा आहे. भूक लागली तर, मूल खावयास कांहीं तरी मागेल, व त्यास कांहींना कांहीं तरी मिळेल. थंडी लागली तर मुलास कसा तरी उबारा मिळेल. त्याचप्रमाणें अनुभवरूपी शास्ता कांहीं तरी मुलास नीतिशिक्षण देईल. परंतु मानसिकशक्तींचा प्रगल्भतेनें विकास होण्यास ज्या गोष्टींची व ज्या योजनांची आवश्यकता आहे, त्या गोष्टी व त्या योजना साहजिक रीतीनें उपलब्ध होणें, शक्य नाहीं. त्या मिळण्यास देणाऱ्याचीच जरूरी आहे. शिवाय तिन्ही शिक्षणांत मानसिक शिक्षणाचे संबंधानें शास्त्याचे अंगां विशेष तयारी असली पाहिजे. मानसिकशिक्षण योग्य रीतीनें देण्यास स्वतः शास्ताही चांगला विद्वान् व शहाणा असला पाहिजे. बाकी दोन शिक्षणासंबंधानें तो विद्वान् व विशेषेकरून शहाणा तर पाहिजेच, विद्वान् जरा कमी असला तरी चालेल. सारांश तिन्ही शिक्षणांत मानसिक शिक्षणाचे कामीं मुलांस शास्त्याची व त्यांतही विशेषेकरून विद्वान् व धूर्त अशा शास्त्याची जरूरी आहे. या ह्मणण्याची सत्यता पाहण्यास फार लांब जावयास नको. पोरकीं पोरेंही धड्डां व नीतिमान् निपजलेलीं बरींच आढळतात. परंतु अशा स्थितींत मुलांना विद्वान् होण्यास फार कठीण जातें. त्या अर्थीं हें उघड होतें कीं, मुलांच्या संबंधानें शारीरिक शिक्षण अत्यंत महत्वाचें खरें, तथापि शास्त्यांच्या ह्मणजे आईबापांच्या संबंधानें तिन्ही शिक्षणांत मानसिक शिक्षणच अत्यंत महत्वाचें होय. आतां हरबर्ट स्पेन्सर यांचा ग्रंथ मूळ कोणाकरितां केला आहे, हें जर पाहिलें, तर असें स्पष्ट दिसून येईल कीं, तो ग्रंथ मूळ शास्त्यांकरितां ह्मणजे आईबाप व शिक्षक यांकरितांच केलेला आहे. त्याअर्थीं या दृष्टीनें त्यांतील भागांच्या अनुक्रमाचा विचार केला ह्मणजे असलेला अनुक्रमच उचित आहे; असें ह्मणतां येईल, आणि याचकरितां आर्मी आपल्या पुस्तकांत मुलांतील विषयानुक्रम कायम ठेविला आहे.

पुस्तकाचा बरोबर रीतीनें उपयोग होण्यास प्रथम काय समजलें पाहिजे.

हरबर्ट स्पेन्सर यांजवर कित्येकांचा असा आक्षेप आहे कीं, त्यांनीं प्रतिपादन केलेली शिक्षणपद्धति कांहीं अशीं अव्यावहारिक आहे. एका अलीकडील विद्वानास याबद्दल खुद्द आर्मी प्रश्न केला होता तेव्हां त्यानें या पद्धतीचा विलक्षण रीतीनें उपहास केला. आर्मी त्याचें खंडन करण्याच

प्रयत्न केला नाही. कारण त्याने उपहास करण्याची एक दोन कारणे सांगितली, त्यांवरून त्याच्या मनाचा कोतेपणा तेव्हांच व्यक्त झाला. शिवाय त्याने एक उदाहरण सांगितले त्यावरून असेही समजले की, त्यास यापद्धतीचे खरे स्वरूपच कळलेले नाही. हे गृहस्थ उपदधारी विद्वानांपैकी आहेत, त्यांचे हे अज्ञान पाहून आम्हांस किंचित खेद झाला. परंतु बरेच विद्वान् या वर्गातील आहेत असा अनुभव असल्यामुळे या खेदाने लवकरच निरसन झाले. असो; मनाचे जे स्वाभाविक कल आहेत, व त्यांची जी नैसर्गिक वर्धिष्णुता आहे त्या कलांस व त्या वर्धिष्णुतेस अनुसरून मुलांचे मानसिक शिक्षण असले पाहिजे; त्याचप्रमाणे नैसर्गिकपरिणामात्मक शिक्षणपद्धत्यनुसार नीतिशिक्षण असले पाहिजे; व क्षुत्तिपासादि शारीरिक विकारांच्या धोरणाने शारीरिक शिक्षण पाहिजे; हा जो हरबर्ट स्पेन्सर यांचा सिद्धांत त्यांचे खरे आकलन पुष्कळांस झालेले नाही. मुख्य गोट ही लक्षांत ठेविली पाहिजे की, हरबर्ट स्पेन्सर यांनी जी पद्धति सांगितली आहे, ती हे पुस्तक वाचल्याबरोबर आम्हांस अमलांत आणावी, असा त्यांचा उद्देश नाही, व आणणे अशक्य आहे, हे तेही जाणत आहेत, व त्यांनी याप्रमाणे आपल्या ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं झटलेही आहे. त्यांची पद्धति अर्थात् शेवटच्या कोटीची होय. समाजाची अत्युत्तम स्थिति जेव्हां होईल तेव्हांच ही पद्धति जशाची तशी अमलांत आणण्याजोगी आहे. अमेरिकेतील इंडियन लोकांमध्ये ही पद्धति सुरू केली तर खरोखर अनर्थ होतील. समाजाला विशिष्ट स्थिति प्राप्त झाल्याशिवाय ही पद्धति प्रचारांत आणणे शक्यच नाही. अत्युत्कृष्ट पद्धति कोणती, हे व हरबर्ट स्पेन्सर यांनी सांगितले आहे. आपणांस शेवटीं कोणत्या स्थलास जावयाचे आहे, एवढेच यांत सांगितलेले आहे. आज एकदम त्या स्थलास जावणार नाही. परंतु आपणांस जो प्रवास करावयाचा त्याची दिशा कोणती असावी, हे ठरवितां येईल, व त्या अनुरोधाने आपणांस वागतां येईल एवढाच त्यापासून आज उपयोग आहे. मुंबईहून प्रयागास जावयाचे आहे, इतके ठरले ह्याने आपण जरूर त्या तयारीला लागू. नुसते मुंबईहून कोठे तरी जावयाचे आहे, एवढेच आपल्या मनांत असले तर आपली फजितीच व्हावयाची, अगोदर आगगाडींत बसवें किंवा आगवोटींत बसवें येथपासून धांदल उडावयाची. ही धांदल उडू नये, प्रवासांत आपले हाल होऊं नयेत, व मुक्कामास पोचल्यावर आपली गैरतोय होऊं नये, याकरितां हरबर्ट स्पेन्सर यांनी जरूर ती सर्व माहिती दिली आहे. जबलपुरमधून कोठेही न उतरतां गेले तरी

प्रयागास पंचण्यास अडतीस तास लागतात, हें माहीत असल्याशिवाय फराळाची, पाण्याची, व हांतरूणपांघरूणाची तजवीज आपल्या हातून होईल काय ? दिजंबर, जानेवारींच्या सुमारास प्रयागास थंडी हणजे मी हणत असते, हें ठाऊक असल्याशिवाय प्रयागास गेल्यावर थंडीने कुडकुडण्याचीच पाळी यावयाची नाही काय ? असो, सारांश आपणांस शेवटी ज्या स्थळी जावयाचें आहे, त्या स्थळी जाण्यास कोणत्या दिशेचें अवलंबन केलें पाहिजे, व आपल्या बरोबर काय घेतलें पाहिजे, हेंच हरबर्ट स्पेन्सर यांणी सांगितलें आहे. ज्या कोणत्याही स्थितींत तुम्ही असाल त्या स्थितीस अनुसरूनच तुम्ही शिक्षणपद्धति ठेवा. परंतु त्या शिक्षणपद्धतीची दिशा मात्र वर दिलेल्या शेवटच्या कोटीस अनुलक्षून ठेवा हणजे झालें. त्या शेवटच्या कोटीचीं तत्त्वां जीं आहेत तीं आपणांस शेवटीं साध्य करून घ्यावयाचीं आहेत, इतकें लक्षांत बाळगून विशिष्ट स्थितीच्या अनुरोधानें शिक्षण ठेवा हणजे तुम्हां हरबर्ट स्पेन्सर यांचे ह्यगण्याप्रमाणें वागलां. हरबर्ट स्पेन्सर यांणी शेवटची मर्यादा रेखून दिली आहे; तिच्या अनुरोधानें हळूहळू आपणांस आपली गति ठेविली पाहिजे. खुद्द आपल्याच समाजाची आजची स्थिति पाहिली तर हरबर्ट स्पेन्सरांच्या पद्धतीनें सर्वांणी वागणें आज अशक्य आहे. तथापि नीतिविषयक शिक्षणासंबंधानें कांहीं अंशीं, मानसिक शिक्षणासंबंधानें त्यापेक्षां जास्त अंशीं, व शारीरिक शिक्षणासंबंधानें वन्याच अंशीं, त्यांच्या तत्वांस अनुसरून वागतां येण्याजोगें आहे; व एवढें केलें हणजे आम्हां आपलें कर्तव्य केलें असें होईल. जबलपुरास आगगाडींतून जावयाचें आहे तर ठाणें, कल्याण हीं स्टेशनें घेऊन क्रमाक्रमानेंच गेलें पाहिजे. आगगाडींत बसल्याबरोबर जबलपुरास आपण पंचत नाही ह्यगून मुळीं आगगाडींत बसावयाचें नाही, असें हणणें निवळ वेडेपणा होईल. आज आपण हिंदुस्थानांत राजकीय सुधारणा करण्यास झटत आहों. या राजकीय सुधारणेची अप्रतिम कोटि पार्लमेंट होय. ही कोटि आपणास साधावयाची आहे, हें निर्विवाद आहे; तथापि आज नाही. आज स्थानिक स्वराज्याचा अधिकार मिळाला आहे, हें बरेंच आहे. आणखी कायदेकौन्सिलांत लोकांच्या निवडणुकीनें कांहीं मंत्र गेले हणजे सध्यां पुरे आहे. व इतकेंच आज साधण्याविषयीं आमची खटपट आहे. बालविवाह अहितकारक आहे या-करितां मोडेपणीं लग्न करण्याची पद्धति सुरू होणें इष्ट आहे. धर्मशास्त्रान्वये व प्राणिधर्मशास्त्रान्वये वराचें वय २० पासून २५ वर्षांपर्यंत असो, व

वधूचें वय १५ पासून २० वर्षांपर्यंत असावें, असें दाखवितां येतें. परंतु ही शेवटची अभीष्ट कोटि झाली. आज मुली २० वर्षांपर्यंत अविवाहित ठेविल्या तर कदाचित् त्यांस जन्ममर अविवाहितच राहण्याची पाळी येईल. आज २५ वर्षांपर्यंत मुलांस अविवाहित ठेविलें तर त्यांस संसारसुखाचा उपभोग घेण्याची पाळी येण्याचे पूर्वीच संसार सुखोपभोगाची असमर्थता येण्याचा संभव आहे. तथापि क्रमाक्रमानें योग्य सुधारणा करितां येण्यासाठींच अत्युच्च कोटिचें निदर्शन करून ठेविणें इष्ट आहे; तें आपण करून ठेवितों, व ठेविलेंही आहे. आतां राजकीय व सामाजिक सुधारणेच्या संबधानें जर अत्युच्चकोटिनिदर्शन आपण इष्ट व आवश्यक मानितों, तर शिक्षणविषयक सुधारणेच्या संबधानेंही तें कां मानूं नये ?

शिवाय दुसरी एक गोष्ट महत्त्वाची आहे तिचा कांहीं अंशीं वर उल्लेख आला आहे. ती ही. ज्यावेळेस कित्येक लोक हरबर्ट स्पेन्सर यांच्या पद्धतीस अव्यवहारिकत्वाचा दोष देतात त्यावेळेस ते स्वतःकडे अवलोकन करीत नाहींत. कोणत्याही गोष्टीचा विचार करणें झाल्यास तिच्या सर्व अवयवांचा विचार केला पाहिजे. एखादा लांकडी जिन्नस एखाद्या सुतारास तयार करण्यास सांगितलेला असून तो जर बिघडला आणि तो बिघडण्याचें कारण जर आपणास पाहणें आहे तर आपणास किती गोष्टींचा बरें मुख्यत्वे करून विचार केला पाहिजे ? अर्थात् मुख्यत्वेकरून तीन गोष्टींचा; लांकूड, सुतार, आणि हत्यार. हत्यार कितीही चांगलें असलें तरी सुतार जर अडाणी असेल तर काम चांगलें व्हावयाचें नाहीं. आणि त्यांतही लांकूड व सुतार दोन्हीं वाईट असतील तर मग बोलावयासच नको. बरें अशा स्थितींत काम वाईट झालें तर आपण हत्यारास दोष देऊं काय ? आणि दिला तर आपला वेडेपणा नव्हे काय ? परंतु असाच वेडेपणा वर सांगितलेले आक्षेप हरबर्ट स्पेन्सर यांच्या शिक्षणपद्धतीच्या संबधानें करीत आहेत. हरबर्ट स्पेन्सरच्या पद्धतीप्रमाणें शिक्षण देऊन अभीष्टफलप्राप्ति होण्यास मुलें तर चांगलीं पाहिजेतच, परंतु विशेषेकरून आईबापें हल्लीं आहेत त्यापेक्षां फारच निराळ्या प्रकारचीं पाहिजेत. त्यांच्या अंगीं विद्वत्ता पुष्कळच असली पाहिजे. प्राणिधर्मशास्त्र, मानसशास्त्र, समाजसंस्थाशास्त्र, रसायनशास्त्र, शारीरशास्त्र, आलेख्यशास्त्र इत्यादि सर्व शास्त्रांचीं निदान मुलतत्वे तरी त्यांस अवगत पाहिजेत. त्यांच्या अंगीं वृहनिश्चय, शांति, मनोनिग्रह, भृतदया, धूर्तता,

विमृश्यकारिता इत्यादि गुण वन्याच अंशीं अवश्य वसले पाहिजेत. असलीं आईवापें हल्लीं आमच्या समाजांत कोठें आढळांत येतील काय ? आईची गोष्ट एकीकडे ठेविली. असले बाप तरी आढळतील काय ? अलीकडील विद्वानांत तरी असले बाप किती आढळतील? कदाचित् मोजण्याचा त्रास मुळींच घ्यावा लागणार नाही. प्रजेत्पादनानें पितृत्वपद संपादनं फारसे कठीण नाही, व त्यांत फारसे भ्रूषणही नाही, परंतु प्रजासंगोपनानें पितृत्वपद संपादनं फार कठीण आहे. युनिव्हर्सिटीची शंभर उपपदेही खऱ्या पितृत्वोपपदाची बरोवरी करूं शकणार नाहीत. असें आहे तर आज हरवर्ट स्पेन्सरच्या शिक्षणपद्धतीपासून अभीष्टफलप्राप्ति झाली नाही तर दोष पद्धतीचा किंवा आईवापांचा ? सारांश या संबंधानें प्रत्येकांजें जें पकें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे तें हें कीं, हरवर्ट स्पेन्सर यांनीं शिक्षणाच्या संबंधानें केवळ अत्युच्च कोटीचे निदर्शन केले आहे; तशींच्यातशीच ती प्रचारांत आणणें आज शक्य नाही; आपला समाज ती प्रचारांत आणण्यास जरूर त्या स्थितीला अद्यापि येऊन पोचला नाही; आपणांस हळूहळू सुधारणा करून शेवटीं त्या कोटीप्रत जाऊन पोचणें आहे; आणि ह्मणून आज आपण त्या कोटीचीं जीं तत्वे आहेत त्यांस यथावकाश अनुसरून आपल्यामध्ये सुधारणा करण्याकरितां झटलो ह्मणजे आपलें कर्तव्य केले.

पुस्तकासंबंधी सामान्य विचार.

हरवर्ट स्पेन्सर यांच्या मूल ग्रंथाची योग्यता ह्मणजे आम्ही वर्णन केली पाहिजे असें नाही. त्या ग्रंथाचे महत्व वाढविण्यासाठीं आम्ही त्याची स्तुति करितों असेंही नाही. कारण त्याचे महत्व अगोदरच सर्वांस कळले आहे, व त्याचा विलक्षण विस्तार, हें त्या महत्वाचे अत्युत्तम ज्ञापक होय, तथापि एखाद्याचे गुण अवलोकन केल्यावर त्यांचे उच्चारण करण्याची जी मनुष्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे तीस अनुसरूनच आम्ही चार शब्द लिहितों. शिवाय ज्या कित्येकांस आंग्लभौमभाषामंदिरांत प्रवेश करण्याचे साधन नाही, त्यांस तरी आमच्या या चार शब्दांचा उपयोग थोडाबहुत होईल, असा संभव आहे.

हरवर्ट स्पेन्सर यांचा ग्रंथ, आमच्या मते रोज भगवद्गीतेप्रमाणें त्याचा नेमाने पाठ करावा, असा आहे. तो एक व्यावहारिक वचनरूप रत्नांचा अमोलिक हारच आहे. जो कोणी याचा संग्रह करून यास नेहमीं कंठांत बाळगील त्यास या संसारांत सुखरूपधनाची कधींही उणीव पडावयाची नाही. ज्ञानलवडुर्विदग्धत्वामुळे ज्यांस गर्वज्वर झाला असेल त्यांस हा

ज्वरकुठारच आहे. पहलें तिकडे सर्व अशाश्वत दिसल्यामुळे विचारशील मनुष्यांस निदान कित्येकवेळां ऐहिक गोष्टींविषयीं औदासीन्य प्राप्त होतें, आणि अशा स्थितींत जीव ह्मणजे एक ओझें वाटूं लागतें. अशा वेळेस जर हा ग्रंथ हातांत घेतला तर तो तें सर्व औदासीन्य उडवून टाकून पुनः मनामध्ये उत्साह उत्पन्न करील. या ग्रंथांत मुख्यत्वेन करून शिक्षणाची मीमांसा आहे हें खरें, परंतु निरनिराळ्या अनेक शास्त्रांचा यांत उल्लेख आलेला आहे, आणि शिवाय मधून मधून वेदांताचे चुटके आहेत. सर्वच अशाश्वत दिसणें हें कोत्या दृष्टीचें फल होय. अशाश्वत तेवढें केव्हांतरी नष्ट होतें, हा जो नियम आहे तो तरी निदान शाश्वतिक आहे. त्याचप्रमाणें ही सर्व सृष्टि कांहीं नियमांनीं चाललेली आहे, ते नियम चिरंतन आणि अनपायि असेच आहेत; यास्तव या चिरंतन आणि अनपायि नियमांकडे लक्ष देऊन जो वागेल तोच तरेल, जो या नियमांचें उल्लंघन करील तो बुडेल, हेंच थोडक्यांत हरबर्ट स्पेन्सर यांचें तत्व आहे. त्यांनीं शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासांस महत्त्व दिलें आहे तें याच कारणानें; मानसिक शिक्षणाची जी पद्धति त्यांनीं प्रतिपादन केली आहे तिचें तरी बीज हेंच आहे; नीतिशिक्षणाच्या संबंधानें जो कित्ता गिरविण्याविषयीं त्यांनीं सांगितलें आहे त्याचें तरी वळण हेंच आहे; व शारीरिक शिक्षणाच्या संबंधानें क्षुत्पिपासादि विकारांस एकनिष्ठें अनुसरण्याविषयीं जो त्यांनीं उपदेश केला आहे त्यांत तरी हाच मुद्दा आहे. सारांश जगन्नियंत्याचे सृष्टिसंन्नियमनाचे जे चिरंतन आणि अनपायि असे नियम आहेत, त्यांस एकनिष्ठें भजणें, हेंच त्यांच्या सर्व प्रतिपादनाचें सार होय. दुसरी एक गोष्ट यांच्या प्रतिपादनापासून लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे, ती ही कीं, सर्व सृष्टि आणि सृष्टींतील सर्व व्यापार कार्यकारणभावानें नियमित आहेत. या ज्ञानापासून व्यावहारिक असे दोन लाभ आहेत. या ज्ञानाच्या योगानें मनुष्याच्या अंगी उद्योगशीलता व समाधानवृत्ति हीं निःसंशय उत्पन्न होतील. कोणतीही एखादी गोष्ट घडली असतां तिचें कारण समजलें ह्मणजे मन हलकें झाल्यासारखें वाटतें, तीच गोष्ट यद्दृच्छेनें घडली असें कोणीं आपलें समाधान केलें तर मनाची मळमळ जात नाहीं; आणि युक्तिप्रयुक्तीनें आपण कारण शोधण्यास लागतो; व शोधाअंती कारण सांपडलें ह्मणजे कार्य कित्तीही अप्रिय असलें तरी मनाला एक प्रकारचें समाधान वाटतें, आणि आपण असें ह्मणतो कीं, तें कसेंही होवो, पण यामुळे असें झालें, आत; हरकत नाहीं. हा साधारण गोष्टींविषयीं प्रकार झाला. परंतु ज्या कित्येक

गोष्टी अत्यंत महत्वाच्या आहेत, व ज्या आपल्या सुखदुःखाशीं अगदीं खिळून गेल्या आहेत, त्या यदृच्छेनेच होतात असें आपण मानितों, व या यदृच्छेस नशीब असें नांव देऊन त्याजवर सर्व हवाला सोंपवितों. या मनाच्या स्थितीची जर मीमांसा केली तर असें दिसतें कीं, ज्या गोष्टी आपण नशिवानें झाल्या असें ह्मणतो, त्यांस शेंडाबुंधा नाहीं. त्या अनियमित आहेत, त्या आज होतील उद्यां होणार नाहीत अशा आहेत; अमुक स्थिति असली तर त्या होतीलच असें नियमानें सांगतां येणार नाहीं; सारांश त्या कार्यकारणभावानें नियमित नाहीत असें आपण समजतो. अर्थात् त्यांस कार्यकारणभावात्मक नियमानें बंधन आहे, हेंच जर आपणांस माहित नाहीं, तर त्यांचें कारण शोधून काढण्याकडे आपली प्रवृत्ति कशी होईल? आणि अशी प्रवृत्ति जोपर्यंत होणार नाहीं तोपर्यंत ज्ञानाची अभिवृद्धि होण्याचा संभव आहे काय ? तात्पर्य कोणत्याही बाबतींत सुधाणा होण्यास प्रत्येक गोष्ट कार्यकारणभावानें नियमित आहे, हा सिद्धांत ठाम होऊन गेला पाहिजे. आणि हा सिद्धांत हरबर्ट स्पेन्सर यांच्या प्रतिपादनानें मनावर पूर्णपणें उसल्याशिवाय रहावयाचा नाही. दुसरी गोष्ट समाधानवृत्ति. या शब्दाचा अर्थ अजगरवृत्ति असा मात्र समजावयाचा नाही, उतावीळपणाचा अभाव इतकाच समजावयाचा आहे. मनुष्याला प्रिय तेवढेंच व्हावें, अप्रिय तेवढें होऊं नये, असें नेहमीं वाटत असतें. परंतु सृष्टि हें एक यंत्र आहे. त्या यंत्राला जशी गति मिळालेली असेल त्याप्रमाणेंच त्यापासून फळ मिळावयाचें, जास्ती मिळावयाचें नाही, आणि कमीही मिळावयाचें नाही. तुमची कशीही इच्छा असली तरी ज्या कारणांचीं जीं कार्ये आहेत तींच त्यांपासून व्हावयाचीं. कांहीं लोक असे आहेत कीं, ते आपल्या मुलांनीं मोठेपणीं विनयानें वागावें ह्मणून त्यांस सहानपणीं फार जरबेंत ठेवितात. परिणाम असा होतो कीं, तीं मुलें मोठीं झाल्यावर त्यांस पूर्वीं जितक्या जरबेंत ठेविलेलें असतें तितका उच्छृंखळपणा त्यांच्या आंगां येतो. असें झालें ह्मणजे हे लोक चिडून जातात, आणि इतकी जरब ठेविली तरी मुलगा सुधारला नाही, ह्मणून त्यांच्या अंगाचा संताप होतो. वस्तुतः पाहिलें तर, होतें तें योग्यच असतें. नंतरचा उच्छृंखळपणा केवळ पूर्वीच्या जरबेचाच परिणाम असतो. या लोकांची समजूत मात्र उलट होते, आणि ह्मणून ते अगदीं चिडल्यासारखे होऊन त्रासून जातात. बरें त्याच वेळेस यांस जर असें कळलें कीं, हा उच्छृंखळपणा आपल्या जरबेचाच परिणाम आहे, तर त्यांस आपल्या

चुकीबद्दल किंचित घाईट वाटेल, परंतु खचित चीड येणार नाही; निदान एरव्हीं ते जसे वस्तुस्थितीवर त्रासून जातात तसे त्रासणार नाहीत. शीतोपचारासाठी उन्हांत जाऊन बसलों, ही चुकी झाली, परंतु एकदा बसल्यावर आंगाचा दाढा झाला, हें ठीकच झालें, असे त्यांस खचित वाटेल; एखादा मनुष्य एखाद्या ठिकाणी लवकर जाऊन पोचण्यासाठी धांवत सुटतो. धांवतांना मार्गेंपुढें पहात नाही; अशा वेळीं उंच लागून पडला झणजे मुक्कामावर लवकर तर पोचत नाहीच, उलट साध्या चालीनें जितक्या वेळांत पोचला असता त्यापेक्षां जास्त वेळ लागतो. असें झालें झणजे तो रस्त्यावर व ज्या दगडाची उंच लागली असेल त्या दगडावरही किंबहुना रागावूं लागतो. वस्तुतः पाहिलें तर त्याच्या निष्काळजीपणाचा, उंच लागणें, हा परिणाम होय, आणि त्या दगडाची प्रतिबंधात्मकशक्ति व याची गति यांच्या संयोगांचा, याचें पडणें, हा परिणाम होय. हें जर त्यावेळेस या मनुष्याच्या मनांत आलें, तर आपल्या निष्काळजीपणाबद्दल तो किंचित खिन्न होईल खरा, परंतु त्रासून जाणार नाही, व मनाची असमाधानवृत्ति होणार नाही. असो, वस्तुस्थितीचें यथार्थ व पक्कें ज्ञान जर होईल तर त्यापासून फायदा नाही, परंतु नुकसान मात्र आहे, असा संताप कधीही व्हावयाचा नाही. कारणांनीं कार्ये झालींच पाहिजेत, व प्रत्येक गोष्टीस कारण आहे, हें प्रत्येकानें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कारणें उत्पन्न करणें उद्योगसाध्य आहे व तसें करणें हें आपले काम आहे, परंतु कारणांचा व्यापार सुरू होऊन कार्ये निष्पन्न झालें झणजे मग असमाधानवृत्तींत फायदा नाही; आणि वस्तुस्थितीच्या कार्यकारणभावात्मक बंधनाचें जर पक्कें यथार्थ ज्ञान होईल तर ही पश्चात् असमाधानवृत्ति होणें शक्यही नाही.

दुसरी एक गोष्ट हरबर्ट स्पेन्सर यांच्या प्रतिपादनापासून कळते, ती ही कीं, मनुष्यास प्रत्येक गोष्ट श्रम करून मिळविली पाहिजे. हें तत्व जितकें लवकर समजेल तितकें पाहिजेच आहे. त्यांच्या शिक्षणपद्धतीच्या योगानें मुलांस, होतां होई तो प्रत्येक गोष्ट स्वकष्टानें मिळवावी, असेंच वळण लागेल, आणि हें वळण पुष्कळांच्या अंगीं असेल तर समाजाचा उदय होण्यास उशीर लागणार नाही. श्रीमंत आईवापांची या संबधानें कित्येक वेळां मोठी चूक होत असते. आपल्या मुलाचे लाड करून, पैसा मिळविण्यास काय श्रम लागतात, याविषयींच्या ज्ञानापासून ते त्यांस पराङ्मुख ठेवितात. आणि असें झाल्यामुळे तो बहुतकरून उधळ्या निपजतो.

केवडी कवडीकरून ज्याने पैसा मिळविलेला असतो त्याचा मुलगा बहु-
शः उधळ्या निघतो, असे आपल्या पाहण्यांत येते. यास पुष्कळ कारणे
आहेत. परंतु त्यांत वरील चुकी, हे एक बरेच मोठे कारण असते.

दुसरी एक हल्लींच्या आमच्या शिक्षणांत मोठी चुकी आहे, ती कोणती
हणाल तर मुलांच्या शरीराची अनास्था. आपला मुलगा विद्वान आणि
तोही लवकर व्हावा, अशी बहुतेक लोकांची इच्छा असते, मग तो पाप्याचा
पितर झाला तरी हरकत नाही. या स्थितीचे एक कारण, प्राणिधर्मशास्त्राचे
अज्ञान, हे होय. मानसिक विकासाकडे लहानपणीच लक्ष दिले तर शरीरा-
ची वाढ खुंटलीच पाहिजे, व शरीर दुबळे झाले पाहिजे. मानसिक वैभव
शारीरिक वैभवावर अवलंबून आहे, हे त्यांस माहित नसल्यामुळे, मुलांच्या
विद्येपासून होणाऱ्या लाभांविषयी उतावळ होऊन पुष्कळ लोक मुलांच्या
अकालिक मृत्यूस कारणीभूत झालेले आहेत. परंतु या स्थितीचे दुसरे एक
कारण आहे, व ते कोणते हणाल तर कार्यकारणभावाच्या संबंधाने अज्ञान.
मोलमजुरी करणारे लोक बऱ्याच अंशी सुदृढ असतात, व ते अशिक्षित
असतात. आतां सुशिक्षित लोकांस अज्ञानामुळे असे वाटते कीं, सुदृढपणा
हे अशिक्षितपणाचे कार्य होय. अर्थात् सुदृढपणा हे अशिक्षितपणाचे ज्ञापक
होय, हणजे अशक्तपणा व सुशिक्षितपणा यांचे साहचर्य आहे. अशी वे-
डगळ समजूत असल्यामुळे कित्येक सुशिक्षित लोक आपल्या अशक्तप-
णाने लज्जायमान न होतां उलट आपला हाडांचा पिंजरा हणजे एक भू-
षणच आहे, असे समजतात. आतां उदरनिर्वाहाचे काम दिवसेंदिवस
कठीण होते चालले आहे, त्यामुळे मुलांस लहानपणीच विद्याभ्यासाकडे
लाविल्याशिवाय कांहीं अंशीं गत्यंतर नाही, असे झाले आहे, हे खरे; तथापि
आईबाप जर विशेष सुशिक्षित असतील, मागे सांगितलेल्या शास्त्रांची
निदान मूलतत्वे जर त्यांस अवगत असतील, आणि मुलांची शरीरप्रकृति
सुदृढ राखणे, हे अत्यंत अगत्याचे आहे, हे जर त्यांच्या मनावर पूर्णपणे
ठसलेले असेल, तर दाहाबारा वर्षेपर्यंत मुलाचे मानसिक शिक्षण त्यांनीं
स्वतः आपल्या हातांत घेतले हणजे झाले. परंतु असे होण्यास बर सांगित-
लेल्या प्रकारची आईबापे असणे मात्र आवश्यक आहे. आज जे कित्येक
विद्वान हणून आहेत त्यांस असे होतां येणार नाही, असे नाही, त्यांच्या म-
नांत शरीरसंपत्तीचे महत्व विंबले पाहिजे, हणजे झाले; उत्तम विद्वान् जर-
त्कारूपेक्षां धडाकडा साधारण विद्वान् जास्ती योग्यतेचा होय. आत्मसुखा-
बद्दल तर वादच नाही. परंतु जगालाही पाहिल्यापेक्षां दुसऱ्याचा जास्ती

उपयोग आहे. एखादा कवडीचुंबक जसा मोठा धनवान असून ही केवळ रक्षक असतो, स्वतां धनाचा उपभोग घेत नाही व दुसऱ्यासही देत नाही, त्याप्रमाणे पहिल्याचा प्रकार आहे. दुसऱ्याजवळ संपत्ति अपार नाही, परंतु तो खाऊन पिऊन चांगला सुखी आहे, स्वतां चांगला भोक्ता आहे व दुसऱ्यांसही शक्यनुसार देत असतो. सारांश कोणत्याही मनुष्याने चांगले व्हावयाचे ह्मणजे मन आणि शरीर या दोहोंनीही चांगले झाले पाहिजे, व आईबापांनीही आपल्या मुलांच्या संबंधाने ही गोष्ट पक्की लक्षांत ठेवणे अवश्य आहे.

आणखी एक गोष्ट विचार करण्याजोगी आहे. ती कोणती ह्मणाल तर एकेदेशीयता. कित्येकांचा समज असा असतो कीं, आपण विद्वान झालों ह्मणजे कृतकृत्य झालों. कांहीं लोक असे आहेत कीं, धनतंचय हे त्यांचे सर्वस्व. कांहीं असे आहेत कीं, केवळ सार्वजनिक कामें आपण केलीं ह्मणजे कृतार्थ झालों, अशी त्यांची समजूत असते. आणि कित्येकांस तर जगायचे ह्मणजे चैनीकरितां, एवढेच माहित असते. यांपैकीं प्रत्येक आपापल्या घमेंडींत असतो. पहिल्या वर्गातील मनुष्यास व्यवहारज्ञान विलकूल नसते. पुस्तकें सोडून जरा बाहेर गेला कीं, त्यास भांबावल्यासारखें होतें. त्याच्या संसाराकडे पाहिलें तर त्यांत रमणीयता काडीमात्र नसते. त्याच्या मुलांबाळांस मिळविं नसे शिक्षण मिळत नाही. कालादिमनोरंजनाच्या ज्या गोष्टी आहेत त्यांचे त्यांस वारिंही नसते, व त्या तुच्छ मानण्यांत त्यांस एक प्रकारची प्रतिष्ठाही वाटत असते. दुसऱ्या प्रकारचा मनुष्य पाहिला तर त्याची नजर कीर्तित्वावणच्या पलीकडे मुळीं जातच नाही. जगांत चाललें आहे काय, इकडे त्याचे लक्ष कधींच जात नाही, त्याचे मनोरंजन ह्मणजे कच्च्यांचा हिशोब. सार्वजनिक हा शब्दच त्याच्या कानावर पडलेला नसतो. मुलांचे शिक्षण ह्मणजे काय, याची वार्ताही त्यास नसते. प्राणिधर्मशास्त्र, रसायनशास्त्र, मानसशास्त्र वगैरे शब्द त्याजपुढे उच्चारिले तर या कोणत्या सावकाराच्या पेढ्या आहेत, असें तो विचारील. तिसऱ्या वर्गातील मनुष्यास असें वाटत असतें कीं, मी करीत आहे यांत सर्व कांहीं आले. त्याचे ते व्यवसाय श्लाघ्य आहेत खरे, परंतु प्रथम कुटुंबस्वास्थ्य करणें, हें आपलें कर्तव्य आहे, हें त्याच्या लक्षांतून जातें. मुलांचे शिक्षण, हें सामाजिक उत्कर्षाचा पाया आहे, हें तो विसरून जातो, आणि झाडाला पाणी खत वगैरे घालून वाढविण्याच्या पूर्वीच तो फळे तोडण्यास धांवतो. शेवटच्या वर्गातील मनुष्याची

स्थिति फारच विलक्षण असते. मनोरंजनाशिवाय जगांत आपणास कां-
हीं कर्तव्य आहे, हे त्याच्या गांवीही नसते. “ऋणं कृत्वा घृतं पिव ” हे
त्याचे तत्व असते. यातील कोणताही मनुष्य वस्तुतः कृतार्थ होत नसतो.
हरवर्ट स्पेन्सर यांनी व्यवसायांचे पांच वर्ग सांगितले आहेत, ते मनांत ने-
हमी वागविले पाहिजेत. जगांत खरोखर जगला कोण, जगांत आपल्या
जन्माचे सार्थक्य केले कोणी, याविषयी स्पेन्सर यांचे जे विचार आहेत ते,
खरोखर त्यांचे रोज प्रातःस्मरण करावे, असे आहेत. ज्याच्या हातून सर्व
प्रकारचे व्यवसाय त्या त्या प्रमाणाने घडले तोच खरा जगला, व
त्यानेच आपल्या जन्माचे सार्थक्य केले. थोडक्यांत असे ह्मणतां येईल.
कीं, खाली दिलेले वर्णन ज्यास लागू होईल तोच या जगांत कृतार्थ झाला.
शरीरप्रकृति सुदृढ, विद्येने भूषित, चांगल्या रीतीने उदरनिर्वाह होण्यासा-
रखी ऐपत, मुलांचे संगोपन व संवर्धन करण्याचे कामी कुशल, साचेज-
निक हित संपादण्याविषयी तत्पर व समर्थ, व काव्य, नाटक संगीत, चि-
त्रकला, शिल्प इत्यादि कलांपैकी कोणत्या तरी निदान एका कलेत निपुण,
इतके गुण ज्याच्या अंगी आहेत, व यांच्या संबंधाने ज्याचे निरनिराळे
व्यवसाय चालले आहेत तोच खरा धन्य पुरुष होय. हे जे वर गुण सां-
गितले ते या धन्यतेच्या परीक्षेत पसार होण्यास अंगी अवश्य असलेच
पाहिजेत असे आहेत. प्रत्येकाने, आपल्या मुलाच्या जन्माचे सार्थक्य व्हावे,
अशी जर इच्छा असेल तर, त्यास याप्रमाणे चौरस करण्यास झटले पाहि-
जे, व त्यास तदनुसार शिक्षण दिले पाहिजे, तरच त्याने आपल्या मुलास
आपल्या जन्माचे सार्थक्य करण्याचे साधन दिले, असे होईल.

हरवर्ट स्पेन्सर यांनी हे पांच प्रकारचे व्यवसाय सांगितले आहेत, त्यां-
पैकी पहिल्या वर्गातील व्यवसायांची तर्तुद जगन्नित्यंत्यानेच केली आहे
त्यांवरून आपणास फारशी काळजी करणे नलगे. बाकी चार वर्ग उरले
त्यांचे महत्त्व तत्वदृष्ट्या त्यांच्या अनुक्रमानुरोधानेच आहे; परंतु निरनि-
राळ्या स्थितीच्या मानाने त्यांचे महत्त्व कमजास्त होण्याचा संभव आहे.
असे झाल्याने त्यांच्या वर्गीकरणास बाध येतो, असे नाही. तत्वदृष्ट्या
जो पांचवा वर्ग त्याचा संबध विशिष्टस्थितींत दुसऱ्या वर्गाशी जर विशेष-
बद्ध असला, तर त्यास चौथ्या वर्गापेक्षा त्या विशिष्टस्थितीच्या संबंधाने
जास्त महत्त्व येईल; आणि या संबंधाने हे लक्षांत ठेविले पाहिजे, त्यास
जे विशेष महत्त्व आले, ते केवळ दुसऱ्या वर्गाशी त्याचा संबध असल्या
मुळेच.

यावरून स्वाभाविक आणखी एक गोष्ट मनांत येते ती ही कीं, मोठ्या मनुष्यांनीं सुद्धां, आपल्या जन्माचें सार्थक्य त्यांस करावयाचें असेल तर, वरील धोरणानेंच वागलें पाहिजे. सर्व प्रकारचे व्यवसाय त्या त्या धोरणानें त्यांनीं केले पाहिजेत. आजची आपल्या समाजाची स्थिति पाहिली तर असावी तशी नाहीं. गोरगरीब व अडाणी लोक तर सोडूनच या परंतु साधारण मध्यमवर्गातील लोक पाहिले तर त्यांचे दोनच व्यवसाय दिसतात, उदरनिर्वाहाचे व मनोरंजनाचे; यांशिवाय वरील वर्गापैकीं इतर व्यवसाय फारसे दृष्टिगोचर होत नाहींत. एखाद्याचें सर्व शरीर सारखें प्रमाणानें भरलेलें नसून एखादाच अवयव जसा वाढावा तशी या लोकांची स्थिति आहे. हा क्रम सोडून निदान ज्यांना साधेल त्यांनीं चौरस होण्याचा यत्न केला पाहिजे. असें होण्यास त्यांचा वर्तनक्रम कसा असावा, यावरून चार शब्द लिहिणें जरूर आहे. परंतु त्यापूर्वीं हल्लीं आपणास विशेष आवश्यकता कोणत्या गोष्टीची आहे, हें पाहूं.

आमच्या देशाच्या सांप्रतच्या स्थितीचा विचार केला ह्मणजे आह्मांस असें वाटतें कीं, ती हरएक प्रकारें फारच निकृष्ट आहे, व ती सुधारण्यास प्रत्येकांनें मनापासून झटलें पाहिजे. आज ज्यांस शक्ति असेल त्या सर्व लोकांनीं सामाजिक व्यवसाय बरेच केले पाहिजेत, आणि त्या सामाजिक व्यवसायांच्या संबंधानें त्यांनीं केल्या पाहिजेत अशा दोन गोष्टी आहेत; एक स्वतां ज्ञान करून घेणें, व दुसऱ्यांस तें मिळेल, अशी तजवीज करणें. या सर्वांवर कोणी एखादा असें ह्मणेल कीं, तुम्ही ह्मणतां तें सर्व खरें आहे, परंतु इतकें सर्व व्हावें कसें? रात्र थोडी आणि सोंगें फार, अशी स्थिति झाली आहे, तर हा तुमचा चौरसपणा साध्य कसा व्हावा ? हें ह्मणणें कांहीं लोकांच्या संबंधानें कांहीं अंशीं खरें आहे. ज्यांस नियमानें वागण्याची संवय नसेल, व ज्यांस परिश्रमाचा कंटाळा असेल, त्यांस खरोखर वरील आमची गोष्ट दुःसाध्य आहे. परंतु खरोखर आह्मी असें ह्मणूं शकतो कीं, आज जे मध्यम वर्गातील व उच्च वर्गातील लोक आहेत त्यांस वरील गोष्ट निःसंशय साध्य आहे. मात्र यासंबंधानें त्यांचे उर्ध्वी कर्तव्यता-बुद्धि उत्पन्न झाली पाहिजे. आमच्या मते सामान्यतः खालील वर्तनक्रम जर सदहू लोक ठेवतील तर पुष्कळ काम होणार आहे. हल्लीं साधारणपणें प्रत्यक्ष उदरनिर्वाहाचे कामाकडे सुमारे साहा तास जातात. त्या साहा तासांतही कांहीं वेळ रिकामा जातो त्याचाही उपयोग करतां येण्याजोगा आहे, उदरनिर्वाहाच्या प्रत्यक्ष कामाशिवाय त्या कामांत विशेष कुशलता

येण्याकरितां जरूर ती तयारी करण्याकडेही कांहीं वेळ दिला पाहिजे. शारीरिक श्रमांकरितांही कांहीं वेळ राखून ठेविला पाहिजे. मग हे शारीरिक श्रम कोणत्याही प्रकारचे असोत. तालीम असो, किंवा खेळ असो, किंवा नुसतें फिरणें असो. परंतु सर्वांत खेळ विशेष श्रेयस्कर होय. अर्थात् खेळ ह्मणजे पत्त्यांचा नव्हे, शारीरिक खेळ असें समजलें पाहिजे. धर्मसंबंधीं नित्य नैमित्तिक कर्म, भोजनादि व्यापार, व निद्रा यांतही कांहीं वेळ गेलच पाहिजे. बाकी वेळ उरला यांत तीन प्रकारचे व्यवसाय व्हावे; मुलांचें शिक्षण, सामाजिक हिताच्या गोष्टी, व मनोरंजन. मुलांच्या शिक्षणासंबंधानेंही दोन गोष्टी आहेत. मुलांस शिक्षण उत्तम रीतीनें देनां येण्यासाठीं अवश्य तें ज्ञान संपादन करण्याकडे कांहीं वेळ घातला पाहिजे. व कांहीं वेळ प्रत्यक्ष मुलांस शिक्षण देण्याकडे घालविला पाहिजे. सामाजिक संबंधानेंही दोन गोष्टी आहेत; स्वतः माहिती करून घेणें, व दुसऱ्यांस देण्याची तजवीज करणें, या दोहोंकडेही त्या त्या प्रमाणानें वेळ दिला पाहिजे. शेवटीं मनोरंजन, या संबधानें एक गोष्ट प्रथम लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, श्रम झाल्याशिवाय मनोरंजनाकडे वळण्यास कोणासही हक्क नाही. हल्लीं कित्येकांची अशी स्थिति आहे कीं, मनोरंजनानें थकल्यानंतर इतर व्यवसायांकडे कांहीं तरी पालट पाहिजे ह्मणून ते वळतात. असो; या मनोरंजनाचे वेळांत संगीत, चित्रकला, शिल्पकला आदिकरून कलांचें संपादन करावें. वग्याच कलांचीं मूलतत्त्वे माहित असणें इष्ट आहे. त्या अर्थी कांहीं काळपर्यंत एका कलेनंतर दुसरी कला, याप्रमाणें मनोरंजनाची व्यवस्था ठेविली ह्मणजे चोहोंकडून आपले हेतु सिद्धीस जातील. या सर्व गोष्टी केवळ सामान्यतः आहेत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. पुष्कळ वेळां अपवाद येतील तेथें निरुपाय आहे. परंतु साधारण वरील धोरणानें जर लोक वागतील तर त्यांच्या जन्माचें सार्थक्य होणें, फारसें कठीण नाही.

असो. याप्रमाणें आणखीं शेंकडों गोष्टी हरबट्टे स्पेन्सर यांच्या परिपादनावरून मिळण्याजोग्या आहेत. या गोष्टी अर्थात् आह्मीं नवीन ह्मणून सांगितल्या नाहीत. स्पेन्सर यांची पुस्तकांत जीं तत्त्वे आहेत त्यांचा परिपाक झाला ह्मणजे या वरील गोष्टींच्या रूपानें रसानिष्पत्ति होतेच; ती रसानिष्पत्ति करण्यास कालादिसंबंधानें कित्येक वाचकांस अनुकूलता नसण्याचा संभव आहे, अशा वाचकांची गैरसोय होऊं नये ह्मणून प्रस्तावना किंचित लांब करून वरील गोष्टी आह्मीं दिल्या आहेत.

हरबर्ट स्पेन्सर यांचा ग्रंथ कित्येक ठिकाणीं अगदीं उपपत्ति परंपरा आहे, व कित्येक ठिकाणीं तर त्यामध्ये अगदीं अर्वाचीन शास्त्रांच्या मूल-तत्वांचें दिक्प्रदर्शन केलेलें आहे. यामुळे त्यांतील कांहीं विचार मराठीमध्ये बरोबर रीतीनें उतरून देण्याचें आह्मांस फार कठीण पडलें. स्थलविशेषीं आह्मांस संस्कृताच्या आधारे अगदीं नवीन शब्दांची योजना करावी लागली, व कांहीं स्थलीं मुळामध्ये एक दोन शब्दांनीं प्रदर्शित केलेले विचार मराठीमध्ये प्रदर्शित करण्यास वाक्यांचाही उपयोग करणें भाग पडलें. अशा रीतीनें आम्ही आपलें पुस्तक करतां आलें तितकें सुबोध करण्याचा प्रयत्न केला आहे, तथापि तें अजूनही कित्येक स्थलीं कांहीं वाचकांस बरेच दुर्बोध होईल, असें आमचें आह्मांलाही वाटते. आतां असें कठीण पुस्तक पूर्वाचा कांहीं एक अनुभव नसतां आम्ही एकदम लिहिण्यास लागलों, ह्याबद्दल आम्ही साहसाच्या दोषास पात्र आहों, ही गोष्ट आम्ही कबूल करितों. परंतु ह्यावर आमचें एवढेंच ह्मणणें आहे कीं, आमच्या समाजाची शिक्षणसंबंधीं शोचनीय स्थिति व ती सुधारण्यास पुस्तकाचा होणारा उपयोग, या दोन गोष्टी मनांत आणून आम्ही आपल्या योग्यतेची विशेष पर्वा न करितां या उद्योगाला लागलों. ह्याप्रमाणें केवळ कार्यमहा-त्म्यावर नजर देऊन आम्ही पुस्तक लिहिण्यास प्रारंभ केला, व तें पुरें करून पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें दाक्षिणाप्राइज कमिटीच्या जाहिरातीअन्वये त्रिजला सादर केले. सुदैवानें तें पुस्तक कमिटीस पसंत पडून तें प्रसिद्ध करण्यापूर्वी त्यांत कोणत्या सुधारणा होणें, इष्ट आहेत, अशाविषयीं त्रिज-कडून कांहीं उपयुक्त सूचनाही करण्यांत आल्या. त्या सूचनांप्रमाणें जरूर ते फेरफार करून आतां समाजरूपी विशेष व्यापक 'कमिटीस' आम्ही हें पुस्तक सादर करित आहों. तर समाजानें हें पुस्तक वाचण्याची कृपा करून त्यांत अद्यापि ज्या सुधारणा होणें इष्ट दिसतील, त्यांविषयीं आह्मांस सूचना करण्याची तसदी व्यावी; आम्ही त्यांचा दुसऱ्या आवृत्तीच्यावेळीं अवश्य विचार करूं.

काय झालें ह्मणजे आम्हां कृतार्थ होऊं.

पुस्तकाचा उद्देश वगैरे वर आलाच आहे. स्पेन्सर यांचे विचारांचा प्रसार होऊन तदनुसार वर्तन ठेवण्याची वाचकांचे मनांत इच्छा उत्पन्न झाली ह्मणजे बराच फायदा झाला, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. आजच या विचारांनुसार बरोबर वर्तन ठेविणें पुष्कळांस किंवा बहुतेकांस कठीण जाईल. परंतु अशा प्रकारचें वर्तन ठेविण्याचा कांहीं दिवस यत्न झाला ह्मणजे, साहजिक जरूर तें वळण अंगीं येऊन, पाहिजे आहे तसें वर्तन ठेविणें सुलभ होणार आहे. परंतु हें होण्याच्या पूर्वी या विचारांची नुसती दिशा जरी लोकांचे मनांत प्रतिबिंबित झाली, आणि अनुकूल किंवा प्रतिकूल कोणत्याही बुद्धीनें का होईना, या विचारांची फक्त चर्चा

जरी सर्वत्र सुरू झाली, तरी तेवढ्याने आमचे श्रम भरून आले, असें आम्ही समजूं; यास्तव आमच्या महाराष्ट्रीय बंधूस आमची एवढीच विनंती आहे कीं, पुस्तक किंचित कटीण आहे खरे, तथापि वेळांत वेळ काढून एक वार तें संबंध मनःपूर्वक वाचण्याची तसदी त्यांनीं अवश्य घ्यावी.

आतां उपसंहार करण्यापूर्वी या पुस्तकाच्या संबंधानें कित्येक गृहस्थांनीं आम्हांवर उदार बुद्धीनें अनुग्रह केला आहे त्याबद्दल त्यांचें मनः-पुरःसर आभार मानणें, हें आमचें एक कर्तव्य आहे. पुस्तकाचें महत्त्व मनांत आणून तें एखाद्या थोर गृहस्थास समर्पण करावें, असा आम्हीं संकेत केला. श्रीमंत महाराज शिवाजीराव होळकर, संस्थान इंदूर, यांस समर्पण करावें, असा हेतु धरून त्यांची अनुज्ञा मिळण्यासाठीं विज्ञापि केली. आणि आम्हांस लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं, श्रीमंतांनीं परम औदार्यानें आमच्या विज्ञापिचा आदर करून आम्हांस ती अनुज्ञा दिली. श्रीमंतांच्या अनुज्ञेप्रमाणें आम्हीं हें पुस्तक परम भक्तीनें श्रीमंतांस अर्पण केले आहे, व या योगानें तें आमच्या महाराष्ट्रीय बंधूस विशेष आदरणीय होईल, अशी आम्हांस उमेद आहे. पुस्तक तयार झाल्यानंतर त्याच्या गुणदोषपरीक्षणार्थ तें आम्हीं कित्येक विद्वान् गृहस्थांस सादर केले. त्यांनीं, त्यांस इतर व्यवसाय पुष्कळ असतांही, वेळांत वेळ काढून पुस्तक वाचून त्यावर आपले अभिप्राय दिले आहेत, याबद्दल आम्ही त्या गृहस्थांचे फारच आभारी आहों. या गृहस्थांनीं दिलेले अभिप्राय आम्हीं जशाचे तसे अलाहिदा छापले आहेत. तसेंच हें पुस्तक तयार करण्याच्या कामीं आम्हांस एका सहगृहस्थांची जी मदत झाली आहे तीही आमच्यानें येथें कबूल केल्या-शिवाय राहवत नाही. हे गृहस्थ आमचे परमपूज्य ऋणानुबंधी मित्र रा. रा. विष्णु मोरेश्वर मराठे वसईकर हे होत. या गृहस्थांनीं पुस्तकास कोणतें स्वरूप द्यावें, हें ठरविण्याच्या कामीं आम्हांस वेळोवेळीं बहुत सूचना केल्या, व त्यांचा आम्हांस मोठा उपयोग झाला आहे. तसेंच पुस्तक छापून प्रसिद्ध करण्यामध्ये सर्वांत दगदगीचें काम जें पूर्ण तपासणें, तें करण्यामध्येही सदरहू गृहस्थांचें आम्हांस मोठें सहाय्य झालें आहे. ह्या दोही गोष्टींबद्दल आम्ही रा. रा. विष्णुपंत मराठे ह्यांचे फार फार आभारी आहों.

वासुदेव गणेश सहस्रबुद्धे,

पुस्तककर्ता.

तारीख ५ माहे फेब्रुवारी सन १८८९.
मुरारजीशेटची चाळ, गिरगांव, मुंबई.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

पहिल्या आवृत्तीचा चांगला खप होऊन थोडक्याच दिवसांत दुसरी आवृत्ति काढण्याचा प्रसंग आला ह्याबद्दल ग्रंथकर्ता आपल्या आश्रयदात्यांचा फार फार आभारी आहे. विद्याखात्याचे डायरेक्टर साहेबांनी हे पुस्तक बक्षिसे देण्याकरिता व पुस्तकालयांस उबण्याकरिता घेण्याचे आश्वासन देऊन बरीच मदत केल्याबद्दल त्यांचेही या ठिकाणी आभार मानणे रास्त आहे. पहिल्या आवृत्तीच्या संबंधाने वर्तमानपत्रांतून वगैरे झालेल्या चर्चेमध्ये ज्या सूचना करण्यांत आल्या होत्या, त्यांचा झाला तितका विचार ह्या आवृत्तींत करण्यांत आला आहे. ही आवृत्तिही लोकांच्या उदार आश्रयास पात्र होऊन, महाराष्ट्रीय जनांमध्ये स्पेन्सर साहेबांच्या विचारांचा प्रसार दिवसेंदिवस जास्त होत जावा, इतकीच ग्रंथकर्त्याची इच्छा आहे.

वासुदेव गणेश सहस्रबुद्धे.

मुरारजीची चाळ, गिरगांव, मुंबई.

तारीख २० जुलै १८९१.

हरबर्ट स्पेन्सर यांचा विषयी चार शब्द.

हरबर्ट स्पेन्सर यांचा जन्म सन १८२० त झाला. यांची सर्व विद्या घरीच झाली. यांचे वडील व चुलते यांणीच यांस विद्या शिकविली. हे कोणत्याही शाळेत किंवा कॉलेजांत कधी गेले नाहींत, व यांस युनिव्हर्सिटीच्या पदव्या वगैरे कांहीं नाहींत. हे आपल्या वयाच्या सत्राव्या वर्षी सिव्हिल एन्जिनिअर झाले. परंतु आठ वर्षेपर्यंत हा धंदा केल्यानंतर तो त्यांनीं सोडून दिला. तथापि या वेळांत हे नुसता धंदाच करून राहिले नाहींत. इतक्या काळांत त्यांनीं धंद्यासंबंधीं विषयांवर अनेक निबंध लिहिले. धंद्याच्या बाहेरील विषयांवर यांचा पहिला लेख सन-१८४२ त प्रसिद्ध झाला. यावेळीं त्यांनीं ' राजाचा वास्तविक अधिकार ' या विषयाचें विवेचन केलें. सन १८४२ पासून सन १८५२ पर्यंत यांनीं एक्झॅमिनेट नांवाच्या वर्तमानपत्रांत लिहिण्याचें काम केलें. आणि या कामांत त्यांनीं आपला " सोशल स्टॅटिक्स " नांवाचा विशेष महत्वाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. सन १८५५ त त्यांचा ' मानसशास्त्राचीं तत्वे ' या नांवाचा लोकमान्य ग्रंथ बाहेर आला. या ग्रंथाचे योगानें त्यांनीं तत्वज्ञानास एक प्रकारची नवीनच दिशा दिली, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. यांनीं पुढें सन १८८२ त अमेरिकेमधील संयुक्तसंस्थानांत पर्यटन केलें. सन १८८३ त फ्रान्स देशांत राजकीय व नीतिसंबंधीं शास्त्रांचा उत्कर्ष करण्यासाठीं जें एक प्रसिद्ध विद्यापीठ आहे, त्याच्या तत्वज्ञानाच्या शाखेच्या संबंधानें विख्यात इमरसन यांच्या जागेवर यांस निबंधकार नेमिलें. यांणीं आजपर्यंत शेकडों मासिक पुस्तकांतून अनेक विषयांवर लिहिलें आहे, व त्यांतील बरेच लेख त्यांणीं " शास्त्रीय, राजकीय व तात्विक निबंध " ह्मणून जो ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत आलेले आहेत. त्यांनीं शिक्षण विषयावर (मानसिक, शारीरिक व नीतिसंबंधी शिक्षणावर) सन १८६१ च्या पूर्वी लेख लिहिले होते ते सर्व एके ठिकाणीं करून एक स्वतंत्र ग्रंथ सन १८६१ त प्रसिद्ध केला. या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति न्यूयार्क येथें (अमेरिकेंत) सन १८६४ सालीं निघाली. यांनीं प्राणिधर्मशास्त्र, समाजसंस्था शास्त्र, शारीरशास्त्र वगैरे अनेक महान शास्त्रांवर सर्वमान्य असे ग्रंथ केले आहेत, व त्यांतील कित्येकांची तिसरी चौथी

आवृत्ति निघाली आहे. हरबर्ट स्पेन्सर हे परिणतिवादाचे परम भक्त आहेत; व त्यांनी या तत्त्वज्ञानपद्धतीची अथपासून इतिपर्यंत संगतवार उपपत्ति प्रतिपादन केली आहे. या परिणतिवादाच्या इतिहासाची चार अंगे आहेत. प्रथम सुमारे दीडशे वर्षांपूर्वी एका तत्त्ववेत्त्याने ज्योतिश्चक्रावहल ही उपपत्ति प्रतिपादन केली. पुढे दुसऱ्या एका विद्वानाने भूमंडळाची व या उपपत्तीची सांगड घातली. पुढे विख्यात डारविन यांनी प्राण्यांची उपपत्ति याच तत्वानुसार झाली आहे, असे दाखविले. परंतु येथपर्यंत एक विशेष गोष्ट होती ती ही की, प्रत्येक तत्त्ववेत्त्याने आपले अंग स्थापन करून पूर्वीच्या तत्त्ववेत्त्यांचा पक्ष अंगिकारिला, परंतु पुढील अंगाच्या संबंधाने तीच उपपत्ति लागू आहे, हे मात्र कबूल केले नाही. परंतु शेवटीं हरबर्ट स्पेन्सर यांनी मनाच्या संबंधाने व मनोविकारांच्या संबंधानेही हीच उपपत्ति लागू आहे असे दाखवून, मागील सर्व अंगांचे मंडन केले, व परिणतिवादास व्यापकतेने उपपत्तीचे स्वरूप देऊन आकाशातील नक्षत्रगोलांपासून ते महाकवींच्या किंवा महातत्त्ववेत्त्यांच्या मनोमंदिरापर्यंत सर्व सृष्टि परिणतिवादाच्या तत्त्वानुरोधानेच झाली आहे, हे त्यांनी उत्कृष्ट रीतीने सिद्ध करून दाखविले आहे. असे, यांचा व्यासंग फारच दांडगा आहे. यांचे ज्ञानभांडार अगाध आहे, व यांचे परिश्रम विलक्षण आहेत. हल्लीं यांचे वय जवळजवळ सत्तर वर्षांचे आहे, तरी ग्रंथांवर ग्रंथ लिहिण्याचा यांचा धडाका सुरू आहे. यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाने जगाला एक प्रकारचे चलन दिले आहे. असे पुरुष सर्व युरोपखंडांत आजपर्यंत फारच थोडे निर्माण झाले आहेत. आरिस्टाटल, लार्ड बेकन, व हरबर्ट स्पेन्सर येथेच कदाचित् ही मालिका पुरी झाली पाहिजे असे वाटते. विशिष्ट गोष्टींत एक एक विद्वान प्रतिसूर्य होऊन गेला आहे, परंतु ज्यांच्या तत्त्वज्ञानास व्यापकता व सार्वत्रिकता आहे असे तत्त्ववेत्ते आजपर्यंत युरोपखंडांत तिनच होऊन गेले आहेत, असे ह्मणण्यास हरकत नाही.

पुस्तकावदल अभिप्राय.

Extract from the Report of the Registrar of Native Publications.

“The *Shikshana Mimansa*, or the Analysis of the Theory of Education,” is a translation into Marathi of Herbert Spencer’s work on Education, by Vasudev Ganesh Sahasrabuddhe. The language of the book is pure and intelligible, and the subject is highly edifying. The book has been awarded a prize by the Dakshina Prize Committee of Poona, and is undoubtedly deserving of being introduced as a text-book in Training Colleges for school-masters, and may be recommended as a Marathi work for study for the First B. A. Examination of the Bombay University, if Marathi be recognized by that body. It is highly spoken of by several scholars.”

“I have examined this translation into Marathi of Herbert Spencer’s work on Education. Mr. Sahasrabuddhe has succeeded in reproducing with correctness the meaning of the original, and has expressed it in well-chosen language. Considering the special difficulties arising from the abstract character of some parts of this dissertation, the work of translation has been most creditably performed.

Herbert Spencer’s work is well-known. It is scarcely necessary to say that the views set forth in this work are worthy of the earnest attention of all who are engaged in the work of education. This translation will place them within the reach of a large number of teachers, who will prefer to peruse the work in their own language. To such I would specially commend Mr. Sahasrabuddhe’s work ; they cannot fail to be interested and assisted by its perusal.”

(Signed.) D. MACKICHAN, M. A., D. D.

Principal, F. C. College.

And Vice-Chancellor of the University of Bombay.

FREE CHURCH COLLEGE,

29th January 1889,

“ I have gone through a considerable portion of Mr. Sahasrabuddhe's Adaptation of Herbert Spencer's Essay on Education. Upon the whole, I think, the adaptation is very well done; and in most parts, as far as I can judge, it will be quite intelligible to purely Marathi readers. In some places, perhaps, the sense is not quite easily made out. I have noticed a few such places myself. But in these places, the difficulty is not due mainly to any shortcoming of the author of this adaptation, but to the fact that he has been constrained to use words, somewhat unfamiliar to ordinary Marathi readers, in order to express the meaning of Spencer's text. The use of such unfamiliar words could only have been avoided, I think, by long peri-phrasis. This is a difficulty which is always encountered, in a greater or less degree, by every Marathi author endeavouring to express modern ideas in the Marathi language. Perhaps in the present condition of the Marathi language, it may be desirable to surmount this difficulty by using the short, if unfamiliar, phrase in the text, and appending a note affording ample explanation of its meaning. And this leads me to one recommendation which I wish to make to Mr. Sahasrabuddhe. Throughout this essay, I should like to see a good deal more of illustrative matter. Spencer's Essay, even in the original English, requires a great deal on the part of the reader. In an adaptation, I think, some of this work ought to be done for the Marathi reader. And it can best be done by taking illustrations from our existing educational conditions, both to illustrate defects existing, and remedies or reforms suggested. In a new edition I should like this to be done on a large scale. The book, as it is, is likely to be very useful, particularly to our teachers in Marathi schools and others similarly situated. With the additions which I suggest, its value and influence for practical purposes will, I think, be very much enhanced.”

(Signed.) K. T. TELANG, M. A., LL. B., C. I. E.,
Advocate, High Court, Bombay.

19th January 1889.

“ I have cursorily looked into Mr. Sahasrabuddhe's translation or rather adaptation of Mr. Herbert Spencer's work on Education, and I have no hesitation in saying that it is a very successful attempt. It is written in a good style, and although here and there an Anglicism is observable, the language is on the whole pure idiomatic Marathi, and well suited to the subject. The original work being somewhat of a theoretical character, its translation or even adaptation cannot but present some difficulty, to the ordinary reader. But Mr. Sahasrabuddhe has done all that could be done to lessen this difficulty, and has on the whole made his work very readable.

The subject is of the utmost importance in itself, and considering how little is known, even among the intelligent classes in this country, of the true principles of the Science of Education, Mr. Sahasrabuddhe's work cannot but prove a very useful one to a very large class of readers."

(Signed.) V. A. MODAK, B. A.,
Principal, Elphinstone High School.

Elphinstone High School,

21st January 1889.

" Of all questions that have engaged public attention of late, none is, I believe, more important and less cared for, than that of public and private instruction. How young boys are to be educated is always a bewildering problem. Various standards of excellence are put before them, and their guardians, in their over-anxiety for the young people, very often chalk out a career for them, for which, perhaps, they have very little inclination either from their very nature or from the training they have received. Under these circumstances, any book, professing to analyse the very principles of education, even if it may not succeed in every minute investigation completely, is most welcome. And for this reason I am very glad to recommend the शिक्षणमिमांसा of Mr. Sahasrabuddhe to the reading public. It is a translation of Herbert Spencer's famous Essay on Education, but it is not a mere rendering into another language. He has been quite happy in his adaptation of the book to the idioms and the requirements of the Marathi language and Marathi-speaking public. All Spencer's ideas are fully explained, and occasionally illustrations specially Indian and bearing particularly on our present educational wants are added. Some of the conclusions of Spencer on theological and speculative matters have been a little softened down, as they ought to have been, especially when they are presented to the young reader who is not yet accustomed to think for himself. From my reading of the book I can unhesitatingly say that it is one eminently suited to our people and especially to our students at the present time, when the lessons that happen to be given in the school classes alone are called education, and when there is very little real home-teaching. Education must have had a solid foundation in home-life before a boy is put to school, and this principle is often insisted upon in the present work. I think it deserves to be made a text-book in the upper Marathi standards, and every head of a family and every gentleman of any culture ought to have a copy of it."

(Signed.) SHRIDHAR GANESH JINSIVALE M. A.,

Professor of Sanskrit, F. C. College, Bombay.

25th January 1889.

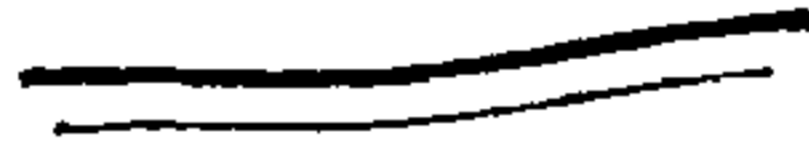
रा. रा. वासुदेव गणेश सहस्रबुद्धे यांनी मराठी भाषेत शिक्षणमीमांसा ह्या गूढ एक उत्तम ग्रंथ इंग्लंडातील प्रसिद्ध विद्वान हरबर्ट स्पेन्सर यांच्या 'एजुकेशन' नांवाच्या ग्रंथावरून लिहिला आहे. त्याचा हस्तलेख त्यांनी मला दाखविला, तो मी समग्र वाचून कित्येक ठिकाणी मूळ ग्रंथाची ताडून पाहिला. मूळग्रंथ कित्येक ठिकाणी इतका कठिण आहे की, मोठ-मोठ्या विद्वानांस देखील त्या ठिकाणी याचा अमुक अर्थ, असे निश्चयात्मक लवकर उरविता येत नाही. अशा ग्रंथाचे भाषांतर करण्याचे काम फारच विकट ह्यांत संशय नाही. हे हार्ती घेतल्याबद्दल रा. रा. वासुदेवराव यांची तारीफ करावी तितकी थोडीच. हा ग्रंथ शास्त्रीय, ह्यगजे एखाद्या शास्त्राच्या विषयाचे प्रतिपादन त्यांत आले आहे, असा नाही. तर या ग्रंथांत सर्व शास्त्रांचे दिग्दर्शन आहे. त्यांपैकी कित्येक अर्वाचीन शास्त्रे युरोपांत देखील अद्यापि पूर्णत्वास आलेली नाहीत. तिकडे देखील त्यांचा नुकता आरंभव आहे. अशा शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्दांचे लोकांस कळण्यासारखे भाषांतर करणे किती काम कठिण आहे याचा अनुभव 'जावे त्याच्या वंशा तेव्हां कळे' ह्या ह्यगप्रमाणे ज्यांनी तसा यत्न केला असेल किंवा जो करून पाहील त्यासच कळेल, एरवीं कळणार नाही; यामुळे हे पुस्तक सर्वांच्या मते सर्वदोषरहित झाले आहे, असे होणार नाही, व असे असणे हेच स्वाभाविक आहे. तसेच यांत कित्येकांस जी स्थले सदोष वाटतात, तीं दुसऱ्यांस तशीं दिसणार नाहीत. उदाहरणार्थ, जे कित्येक शास्त्रीय किंवा पारिभाषिक शब्द यांनी योजिले आहेत, त्यांबद्दल दुसऱ्यांस दुसरेच बरे वाटतील. तसेच यांनी पुस्तकास कोडे कोडे भाषांतर स्वरूप, व कोडे कोडे रूपांतर स्वरूप, दिले आहे. दोन्ही प्रकार चांगले साधले आहेत, तरी असे असणे बरोबर दिसत नाही. यापेक्षां कोणते तरी एक स्वरूप असते तर बरे होते.

पुस्तक कठिण असून लिहिले एवढ्याचकरितां रा. सहस्रबुद्धे यांची तारीफ करावयाची असे नाही. तर इंग्रजांतून आजपर्यंत जीं पुस्तके झाली आहेत, त्यांत एकही पुस्तक यापेक्षां अधिक उपयोगाचे झाले असेल असे ह्यगतां येणार नाही. इंग्रजी राज्य होऊन आमचे सर्व प्रकारे स्थित्यंतर झाले आहे, यामुळे आतां आपल्या पुढील पिढीस कोणत्या प्रकारच्या शिक्षणाचे वळण लावावे याविषयी मोठ्या राजकार्यधुरंधरांसही विचार पडला आहे. सर्व प्रकारचे शिक्षण राज्यकर्त्यांच्या धोरणाप्रमाणे चालू

ज्ञान्यामुळे आमच्यांतील शहाण्या लोकांसही कांहीं सुचत नाहीं अशा-
सारखें झालें आहे. यामुळे बहुतेक एतद्देशीय संस्थानांत देखील सर्व
शिक्षणप्रकार इंग्रजी वळणावर सुरू झाले आहेत. अशा प्रसंगीं या पुस्त-
काचा फैलाव जितका चोहींकडे होईल तितका विशेष फायदा होईल. या
पुस्तकाच्या ज्ञानानें प्रत्येक आईबापांस आपल्या मुलांस हरवर्ट स्पेन्सर-
च्या ह्यगण्याप्रमाणें ' पूर्ण जीवन ' देण्यास येईल इतकेंच नव्हे, तर ज्यां-
च्या हातीं थोडेबहुत प्रजाकल्याणाचें सूत्र आहे, त्यांस आपलें काम चांगलें
करण्यास मदत होईल यांत संशय नाहीं. याकारितां सर्वांनीं या पुस्तकाचा
संग्रह करून लक्षपूर्वक वाचणें योग्य आहे.

(सही) गोविंद शंकर शास्त्री बापट.

मुंबई माघ वद्य ३ रविवार, शके १८९१.

शिक्षणमीमांसा.

भाग १ ला.

जगांत अत्यंत उपयुक्त ज्ञान कोणते ?

लोकांचें लक्ष वस्त्रप्रावरणांपेक्षां अलंकारांकडे आधीं जातें, हें ह्मणणें अगदीं यथार्थ आहे. जे लोक सुरेख दिसण्याकरितां शरीराला नाना प्रकारें गांढून घेतात, तेच लोक थंडीवाऱ्याच्या निवारणार्थ यत्किंचित्ही प्रयत्न करीत नाहीत, असें आढळून येतें. हंबोल्ट नांवाचा एक विख्यात प्रवासी एके ठिकाणीं असें ह्मणतो कीं, अमेरिकेंतील ओरिनोको इंडियन लोक हे शरीरसुखाविषयीं अगदीं काळजी करीत नाहीत, परंतु तेच आंगें रंगवून नटण्याकरितां रंग वगैरे मिळविण्यासाठीं आठ पंधरा दिवस खुशाल खपतात. तसेंच त्या लोकांमध्ये जी स्त्री आंगावर सुताचा धागा नसतांनाही बाहेर जाण्यास जरा सुद्धां मागेंपुढें पहात नाहीं, तिच्यानेंच आंग रंगविल्याखेरीज बाहेर जावत नाहीं. रानटी लोकांमध्ये लोकरीच्या उबदार कपड्यांपेक्षांही कांचेच्या मण्यांस फार जास्त किंमत येते; तसेंच त्यांना कोणी बंडी किंवा अंगरखा दिला असतां, तो ते आंगांत न घालतां, त्यानेंच आपणांस एखाद्या वेड्याविद्व्या रीतीनें सजवून घेतात. ह्या वरील गोष्टींवरून उपयोगापेक्षां शोभकडे लोकांचें लक्ष किती ज्यास्त असतें, हें सहज लक्षांत येईल. ह्याहीपेक्षां कांहीं विलक्षण उदाहरणें आहेत. क्याप्टन स्पीक साहेब आपल्या आफ्रिकेंतील चाकर लोकांविषयीं असें सांगतो कीं, बाहेर ऊन असलें, कीं ते आपले बकऱ्याच्या कातड्याचे झगे घालून मिरवत; पाऊस आला कीं ते घडी घालून उघीत, आणि पावसामध्ये उघडे हिंडत. रानटी लोकांच्या आयुष्यक्रमाच्या ह्या गोष्टींवरून असें दिसतें कीं, प्रथमतः अलंकारांवरूनच वस्त्रप्रावरण घेण्याची कल्पना लोकांचे मनांत आली असावी. आणि हल्लीं आमच्यामध्ये सुद्धां पोषाखाच्या संबंधानें पाहिलें, तर पुष्कळ लोकांचें लक्ष कापडाच्या सफईकडेच विशेष असतें; कापड उबदार, टिकाऊ वगैरे आहे कीं नाहीं, हें कोणी फारसें पाहत नाहीं. पोशाख सोईवार नसला

तरी चालेल, पण झोकदार पाहिजे अशी लोकांची सामान्य स्थिति आहे. हे मनांत आणिले ह्मणजे वरील कल्पना खरी मानण्यास सवळ कारण दिसते.

मनाच्या संबंधाने सुद्धा ही गोष्ट लागू पडते. विद्या शिकतांना आपणांस कोणत्या विद्येचे ज्ञान विशेष अगत्याचे आहे, हे आढी फारसे पहात नाहीं. ज्या ज्ञानाच्या योगाने लोकांमध्ये प्रतिष्ठा वाढेल, तेच ज्ञान संपादन करण्यास आपण आधीं झटतो. हा क्रम प्राचीन काळीं मात्र होता, आणि हल्लीं त्यासंबंधाने कांहीं विशेष सुधारणा झाली आहे असें नाहीं. ग्रीक लोकांच्या पाठशाळांमधून गायन, कविता, अलंकारशास्त्र, तत्वज्ञान हे विषय मुख्यत्वेकरून शिकवीत असत. (तत्वज्ञानाचा तर साक्रोतिसाच्या पूर्वी ऐहिक कृत्यांमध्ये मुळींच उपयोग होत नसे.) सारांश, जगांत ज्या गोष्टीचा विशेष उपयोग व्हावयाचा, तिकडे कोणी फारसे लक्ष देत नसे. आणि हल्लीं तरी आमच्या विद्यालयांमधून हाच प्रकार चालला आहे. पुढे व्यवहारामध्ये संस्कृत, लॅटिन आणि ग्रीक भाषांच्या ज्ञानाचा उपयोग दहा मुलांतून एकासही होत नाही, हे कोणाला सांगितले पाहिजे असें नाहीं. घरचा संसार पहातांना, आपल्या शेतवाडीची वहिवाट करितांना, कचेरींत काम चालवितांना, किंवा पेढीवरील हिशेब लिहितांना, वर्षांच्या वर्षे रात्रंदिवस परिभ्रम करून मिळविलेल्या ह्या ज्ञानाचा यत्किंचित् तरी उपयोग कोणाला होतो काय ? व्याख्यानंे वगैरे देतांना कोणी एखादे संस्कृत किंवा लॅटिन वाक्य मध्ये घुसडून दिलेंच, किंवा एखाद्या पौराणिक कथेचा संबंध आणिलाच, तर त्यांत ह्मणजे चालू विषयाचे विशेष निरूपण करण्याचा उद्देश असतो, असें नाहीं; मुख्य मुद्दा विद्वत्तेचा डोल मिरविण्याचाच असतो. ह्या प्राचीन भाषा मुलांना लोके शिकवितात, त्यांत त्यांचा खरा हेतु काय असावा, हे पाहूं गेले असतां, लोकांत ज्याच्या योगाने प्रतिष्ठा मिळते, ते आपल्या मुलांस येत असावे, असें त्यांस वाटते, ह्याशिवाय दुसरा कांहीं असेलसें दिसत नाहीं. आईबापे मुलांच्या विद्येच्या संबंधानेही त्यांच्या पोषाखाप्रमाणेच लोकरीतीस अनुसरून व्यवस्था ठेवितात. ओरिनोको इंडियन लोक झोपडींतून बाहेर पडतांना आंगास रंग लावितात, तो काय त्यापासून आपणांस कांहीं फायदा आहे, असें त्यांस वाटते ह्मणून ? नाहीं; तर रंगावांचून बाहेर पडण्यास त्यांस संकोच वाटतो ह्मणूनच. ह्याप्रमाणेच मुलांस प्राचीन भाषा आल्याच पाहिजेत, असें आपणांस वाटते, हे त्यांपासून कांहीं तादृश उपयोग आहे ह्मणून नव्हे, तर ह्या भाषा न आल्या, तर आपल्या मुलांची विद्या झाली, असें लोक ह्मणत नाहीत ह्मणून. आपल्या

मुलास "सुशिक्षित, शिकलेला, पंडित, विद्वान्" असे लोकांनीं ह्मणार्थे, ही आईबापांस मोठी हौस असते. मुलगा शिकलेला किंवा विद्वान् ठरला, म्हणजे त्याला चोहीकड लोक सन्मानपूर्वक "या" "जा" ह्मणतात, आणि यामुळे त्याचीच काय पण आईबापांचीही प्रतिष्ठा वाढते, हेंच या स्थितीचें बीज आहे.

स्त्रियांच्या संबंधानें तर हा प्रकार अधिक स्पष्ट रीतीनें दिसून येतो. पुरुषांपेक्षां स्त्रियांच्या पेहरावामध्ये थोटमाटाचा भाग खचितच ज्यास्त असतो. अगदीं प्राचीन काळीं स्त्री आणि पुरुष ह्यांचें नटण्याकडे लक्ष सारखेंच होतें, असें ह्मटलें तरी चालेल. परंतु पूर्वीची अनाडी स्थिति आतां जसजशी जात चालली आहे, तसतशी पुरुषांच्या पेहरावामध्ये बरीच सुधारणा होत चालली आहे. आतां पोषाख साधा असला तरी चालेल; सोयवियार, टिकाऊ मात्र असावा, असें त्यांना वाटूं लागलें आहे. विद्येच्या संबंधानेंही आतां उपयुक्त गोष्टींचें ज्ञान आधीं करून घेण्याकडे दिवसानुदिवस पुरुषांच्या मनाचा कल होत चालला आहे, परंतु स्त्रियांची इतकी सुधारणा झाली आहे, असें दिसत नाहीं. त्यांच्या त्या कानांतल्या कित्येक प्रकारच्या बाळ्या, बोटांतल्या आंगठ्या, हातांतील कांकणें, गंगावेंन वगैरे घालून केश नाना तऱ्हांनीं जखडून घातलेल्या त्या वेण्या, आणि एकंदर तो पेहरावाचा थोट ह्या सर्व गोष्टी मनांत आणिल्या म्हणजे हल्लींही पोषाखाच्या संबंधानें सोय आणि सुख ह्यांपेक्षां नटण्याकडे स्त्रियांचा विशेष कल आहे, असें दिसतें. आतां स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या संबंधानें पाहिलें, तर आमच्याकडे अद्यापि स्त्रीशिक्षण बाल्यावस्थेंतच आहे, त्याअर्थी त्याबद्दल फारसें बोलतां येणार नाहीं. हल्लीं आमच्यामध्ये चालू असलेला स्त्रियांचा शिक्षणक्रम सामान्यतः असावा तसाच आहे, असें ह्मणतां येईलसें वाटत नाहीं. तथापि, प्रस्तुतचा ग्रंथ सामान्यतः मनुष्याच्या शिक्षणाविषयीं आहे, त्याअर्थी एकंदर स्त्रीजातीच्या शिक्षणाविषयीं विचार करणें इष्ट आहे; यास्तव जेथें स्त्रीशिक्षण बऱ्याच उच्च कोटीला जाऊन पोचलें आहे, अशा इंग्लंडांत स्त्रीशिक्षणाचा हल्लींची स्थिति काय आहे, हें पाहिलें पाहिजे. शिवाय, विशेषकरून इंग्लंडांतलिव स्थिति पहाण्याचें दुसरें कारण असें आहे कीं, हल्लीं आमच्यामध्ये चाललेला स्त्रीशिक्षणक्रम कदाचित् इंग्लंडांतली स्त्रीशिक्षणक्रमाच्या धर्तीवर जाईल, अशी कित्येकांस भीति आहे. ही भीति साधार असो किंवा निराधार असो, भीति आहे, त्याअर्थी

इंग्लंडांतील स्त्रीशिक्षणक्रमाचा प्रकार काय आहे, हे घहाणे इष्ट आहे. तो प्रकार येणेप्रमाणे:—

इंग्लंडांत स्त्रियांच्या शिक्षणांत हजारों प्रकारच्या भानगंडी आहेत; त्यांस गातां आले पाहिजे, वाचतां आले पाहिजे, वाजवितां आले पाहिजे, नाचतां आले पाहिजे, चित्रे काढितां आलीं पाहिजेत, फार तर काय पण त्यांचे बोलणे चालणे सुद्धां टापाटिपीचे असले पाहिजे. आतां, इतक्या गोष्टी शिकावयाच्या झटल्या झणजे त्यांत किती वर्षे वेळ जाईल ? इंग्लंडांतील वायकांना इटालियन आणि जर्मन भाषा कशाला आल्या पाहिजेत ? असा कोणी प्रश्न केला असतां, कारणे द्यावयास लागले तर पुष्कळ देतां येतील. परंतु, खरे अंतस्थ कारण पाहूं गेले झणजे हे आहे कीं, ह्या भाषांच्या ज्ञानाशिवाय प्रतिष्ठा होत नाही. ह्या भाषांत लिहिलेलीं पुस्तके वाचून त्यांनीं कधीं फायदा करून घेतला आहे, असें आढळत नाही. जर्मन आणि इटालियन गाणीं आपणांस चांगल्या रीतीनें झणतां यावीं, आणि लोकांमध्ये आपली वाहवा व्हावी, हाच त्यांचा मुख्य हेतु असतो. तसेंच इतिहासांतील राजांचे जन्म, लग्न, मरण इत्यादिकांचे सन इंग्लंडांत स्त्रिया शिकतात, ते कांहीं व्यापासून होणारा फायदा करून घ्यावा झणून नव्हे, तर शिकलेल्या स्त्रीस ह्या गोष्टी आल्याच पाहिजे. असें लोक समजतात झणून. त्यांस अशी भीति असते कीं, ह्या गोष्टींचे ज्ञान आपणांस नसल्यास लोक आपणांस तुच्छ मानतील. हल्लीं इंग्लंडांत मुलींना जे कांहीं शिकवितात, त्यांत संसारांत उपयोगीं पढणाऱ्या गोष्टी झटल्या झणजे काय त्या लिहिणे, वाचणे, व्याकरण, हिशेब व शिवणकाम इतक्याच आहेत. आणि यांपैकीं सुद्धां कांहींचा संबंध लौकिकाकडेच विशेष आहे, असें झणतां येईल.

पोपाख आणि विद्या यासंबंधाने उपयोगापेक्षां शोभेकडेच मनुष्याचे लक्ष जास्त असते, ही गोष्ट तिचे बीज समजल्यावर पूर्णपणे ध्यानांत येईल. ते बीज हे कीं, अतिप्राचीन काळापासून आजपर्यंत जगाची रहाटी पाहिली, तर ती अशी आहे कीं, नेहमीं मनुष्यमात्राच्या आत्मविषयक अपेक्षेकडे समाजविषयक अपेक्षेपेक्षां गौणत्व येत गेले आहे. प्रत्येक मनुष्य केवळ आपणास जी गोष्ट इष्ट दिसते, ती करण्यापेक्षां समाजास जी गोष्ट इष्ट दिसते, ती करण्यास नेहमीं झटत असतो. त्यास सदासर्वकाळ असें वाटत असते कीं, लोकांमध्ये आपली प्रतिष्ठा वाढत जाऊन त्यांवर आपले वर्चस्व अनावरणे, व ह्याच उद्देशाने तदनुरूप आपले वर्तन ठेवून,

तो त्यांस संतुष्ट करण्यास पहात असतो. याप्रमाणे स्वतांचे कल एकीकडे ठेवून तो समाजाच्या कलांप्रमाणे वागून समाजास वश करित असतो, ह्मणजे अर्थात् एका प्रकारे समाजाच्या व्यक्तींचे संनियमन करण्याच्या उद्योगास तो एकसारखा लागलेला असतो. बहुतेक लोकांची अशी समजूत आहे कीं, वर लिहिल्याप्रमाणे व्यक्तिसंनियमन करणारे एक काय ते सरकार होय; मग ते सरकार ह्मणजे एखादा राजा असेल, किंवा एखादी पार्लमेंटासारखी सभा असेल, किंवा योग्य रीतीने नियुक्त असे कांहीं अधिकारी असतील. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. वर लिहिलेलीं तर जगजाहीर सरकारे आहेतच. पण यांखेरीज लोक ज्यांस सरकार असे ह्मणत नाहीत, अशीं अंतर्गत आणखी कित्येक सरकारे आहेत; आणि तीं प्रत्येक कुटुंबांत, प्रत्येक मंडळांत व प्रत्येक समाजांत आढळून येतात. साधेल तेथे आपणच स्वतंत्र सरकार होण्याविषयीं प्रत्येक पुरुषांचे आणि त्याचप्रमाणे प्रत्येक स्त्रीचे अव्याहत प्रयत्न सुरू आहेत; आणि अशा प्रकारचे राजे किंवा राण्या किंवा लहानसान संस्थानिक सर्व प्रकारच्या मंडळांच्यामध्ये असलेले आढळून येतात; आपले दुसऱ्यावर वर्चस्व असावे, आपणांस त्यांच्याकडून मान मिळावा, आपल्यापेक्षां वरिष्ठ असतील त्यांस आपण मान द्यावा, व त्यांची मर्जी सुप्रसन्न राखावी वगैरे प्रकारच्या खटपटी सर्वत्र सुरू आहेत. व अशा प्रकारच्या खटपटी करण्यांतच आयुष्याचा पुष्कळ भाग जातो; द्रव्यसंचयानें, श्रीमंतीच्या थाटानें, व पोषाखाच्या भक्क्यानें, तसेंच ज्ञानानें किंवा बुद्धिप्रभावानें, प्रत्येक जण आपला पगडा दुसऱ्यावर बसवूं पहात असतो; आणि अशा प्रकारे समाजाची व्यवस्था यथास्थित राहण्यास जरूर अशी एक प्रकारची संनियमनपरंपरा सहजीं उत्पन्न होते. या सिद्धांताच्या समर्थनार्थ शेंकडों उदाहरणे देतां येतील. रानटी लोक ध्या किंवा सुधारलेले लोक ध्या, स्त्रियांची स्थिति पहा किंवा पुरुषांची स्थिति पहा, आम्हां वर दिलेलेच तत्व जिकडे तिकडे आढळून येईल. रानटी लोकांचा नायक आपला लष्करी, रंगित, भव्य पोषाख घालतो, त्यांत तरी त्याचा उद्देश पाहिला, तर हाताखालचे लोकांवर आपला दरारा बसविणे, हाच असतो. नागरिक तरुण स्त्रिया चार चार घटका वेणीफणी करण्यांत आणि इतर प्रकारे नटण्यांत घालवितात, त्यांत तरी त्यांचा उद्देश पाहूं गेलें, तर खरोखर एवढाच असतो कीं, आपल्या नखऱ्यानें लोकांचीं मनं वेधून घेऊन तीं आपणाकडे आकर्षण करून घ्यावीं. हीं तर स

वींच्या लक्षांत येण्यासारखीं ढळढळीत उदाहरणे आहेत. परंतु पंडित, शास्त्री, वैदिक, वेदांती, वगैरे महोन् महान् विद्वानांची स्थिति पाहिली तरी अशीच आहे. तेही आपआपल्या ज्ञानाचा उपयोग पूर्वोक्त फलाच्या प्राप्तीसाठीच करित असतात. आपणांस जें कांहीं ज्ञान प्राप्त झालें असेल, किंवा जें कांहीं कसब आपल्या आंगीं असेल, त्याचें आपण निमुटपणें उद्घाटन केलें ह्मणजे पुरे आहे, असें कोणासही वाटत नाही; तर आपल्या आंगच्या ज्ञानाची किंवा कसबाची छाप दुसऱ्यावर बसवावी, याविषयीं प्रत्येकाची धडपड चाललेली असते. याप्रमाणें सर्व गोष्टींच्या संबंधानें सर्वांची स्थिति आहे. तर मग आमची शिक्षणपद्धतिही या स्थितीसच अनुसरून असावी, यांत फारसें नवल नाही. कोणत्या ज्ञानाचा आपणांस खरा उपयोग आहे, हें कधींही आपण पहात नाहीं. तर ज्या ज्ञानाच्या योगानें वाहवा होऊन, लोकांमध्ये आपली मान-प्रतिष्ठा वाढेल, तेंच ज्ञान मिळविण्यास आम्हीं सतत झटत असतो. ज्याप्रमाणें संसारांत आपली खरी स्थिति काय आहे, हें आम्ही पहात नाहीं, तर आपणांस लोक काय ह्मणतील. इकडेच आपलें लक्ष असतें, त्याचप्रमाणें शिकतांना ज्ञानाची खरी किंमत आपण पहात नाहीं, तर आपलें सर्व लक्ष ह्या ज्ञानापासून लोकांवर काय परिणाम होईल, इकडे असतें; आणि अशी जर आपली स्थिति आहे, तर जे रानटी लोक केवळ शोभेकरितां आपले दांत तासून घेतात आणि नखें रंगवितात, त्यांच्यामध्ये आणि आमच्यामध्ये फरक तो कोणता?

आमच्यामधील शिक्षणक्रम अद्यापि अगदीं वाल्यावस्थेंत आहे व त्यांत अद्यापि पुष्कळ सुधाणा पाहिजे आहे, या गोष्टीस पुरावा पाहिजे असल्यास फार लांब जावयास नको. कोणत्या ज्ञानाची योग्यता अधिक, कोणत्या ज्ञानाची कमी, याविषयीं आमच्यामध्ये अद्यापि नुसती चर्चाही झालेली नाही; मग पद्धतवार विवेचन होऊन सिद्धांत ठरण्याची तर वार्ता नकोच. या ज्ञानाची योग्यता अधिक, त्या ज्ञानाची कमी, हा निर्णय कोणत्या गोष्टीच्या संबंधानें करावयाचा, हें अजून सर्वानुमते मुळींच ठरलेलें नाही; ह्मणजे निरनिराळ्या प्रकारच्या ज्ञानांच्या अन्यसापेक्षयोग्यतेचें प्रमाण सर्वानुमते अमुक एक असें अजून ठरलेलें नाही, इतकेंच नव्हे, तर असें एखादें निर्विवाद प्रमाण मिळणें शक्य आहे, इतकेंही लोकांस अजून वाटूं लागलें नाही. फार तर काय, पण असें एखादें प्रमाण असणें जरूर आहे, असेंही लोकांस अद्यापि

भासलेले नाही. या विषयावर पुस्तके वाचावयाचीं, त्या विषयावर व्याख्यान असले ह्मणजे नाहीच चुकवावयाचे, आपले मुलांस अमुक विषय शिकवावयाचे, अमुक शिकवावयाचे नाहीत, असे निश्चय लोक नेहमीं करित असतात. परंतु हे सर्व लोकरीति, स्वतांची आवड, किंवा मनाचा एक प्रकारचा कल यांसच केवळ अनुसरून असते. कोणते ज्ञान खरोखर अत्यंत उपयोगाचे आहे, हे सारासार विचार करून ठरविणे किती अगत्याचे आहे, याची कोणासही कल्पना नाही. आतां लोक एके जागीं बसले आणि गोष्टीवरून गोष्टी निघाल्या ह्मणजे अमुक ज्ञानापासून असे फायदे आहेत, अमुक ज्ञानापासून असे तोटे आहेत, असे कधीं कधीं त्यांच्या बोलण्यांत येते, परंतु कोणतेही ज्ञान संपादन करण्यामध्ये जो वेळ आपण घालावितो, त्या वेळाच्या मानाने ते ज्ञान महत्त्वाचे आहे किंवा कसे, अथवा तोच वेळ दुसरा एखादा विषय शिकण्यामध्ये घातला तर फायदा होईल कीं नाही, हे प्रश्न कधींही कोणी काढित नाही; आणि काढलेच तर त्यांचा निकाल थोडक्यांत स्वतांच्य कलाप्रमाणे तावडतोच उडवून देतात. आतां नाही ह्मणजे तर संस्कृत, लॅटिन वगैरे पुरातन भाषा आणि गणितशास्त्र यांची अन्यसापेक्षयोग्यता पूर्वापार वादग्रस्त आहे व त्याचसंबंधाने पुनःपुनः वादविवाद सुरू होऊन कधीं कधीं चर्चा चालते. परंतु ती बहुतकरून स्थूल व ठोकळ मानाने चालते. या दोन विषयांच्या अन्यसापेक्षयोग्यतेचे एखादे प्रमाण निश्चित करून, त्यावरून कधींही चालत नाही. शिवाय, हा वादविवाद केवळ एकदेशीय होय, आणि ह्मणून त्यास तितके महत्त्वही नाही. आपणांस जो विचार करणे आहे, तो एक किंवा दोन विषयांच्या संबंधाने नाही, तर सर्व विषयांच्या व सर्व प्रकारच्या ज्ञानांच्या संबंधाने आहे. एकंदर अज्ञाच्या पौष्टिकपणाविषयीं विचार करणे असल्यास बटाट्यांपेक्षां चपातींत अधिक सत्व आहे, एवढे समजल्याने आपले सर्व काम झाले, असे कोणीही कबूल करणार नाही.

आमच्या मते अमुक ज्ञानाचा उपयोग अमुक आहे, एवढेच समजण्यांत कांहीं अर्थ नाही. प्रत्येक ज्ञानाची इतर ज्ञानाच्या संबंधाने कमजास्त योग्यता आपणांस कळणे अगदीं अवश्य आहे. जें ज्ञान आपण साध्य करितो त्यापासून आपणांस अमुक फायदे आहेत इतके सांगितले ह्मणजे ते ज्ञान संपादन करण्यासाठीं खर्च केलेला वेळ आणि भ्रम सार्थकीं लागले असे लोक समजतात. परंतु त्यांच्या ध्या-

नांत ही गोष्ट येत नाही कीं, दुसरें एखादें ज्ञान संपादन करण्यामध्ये जर तितकाच वेळ घातला असता, किंवा तितकेच श्रम केले असते, तर त्यापासून कदाचित् आपणांस जास्त फायदा करून घेतां आला असता. जो जो विषय आपण शिकतो त्या त्या विषयापासून कांहींनां कांहीं तरी उपयोग असणारच. जुन्या काळच्या सनदा, वंशावळी वगैरे लेख, जुनीं नाणीं, ह्यांचा शोध करून त्यांविषयीं माहिती मिळविण्याच्या खटपटीस लागलों तर प्राचीन काळच्या लोकांच्या रीतीभातीविषयीं आपणांस थोडी बहुत जास्त माहिती मिळेल. हिंदुस्थान देशांतिल सर्व शहरांचीं अंतरे जो शिकला असेल त्याला आपल्या माहितीचा कधीं कधीं प्रवास करितांना अल्प स्वल्प उपयोग होईल. मुखांमध्ये घरोघर चाललेल्या वारीत सारीत गोष्टींची माहिती मिळविणें जरी खरोखर निरर्थक आहे तरी तिचाही एखादा सिद्धांत काढण्याच्या कामीं उपयोग होईल. एका पिढीचे गुण दुसऱ्या पिढीत येतात, दुसरीचे तिसऱ्या पिढीत येतात, हें जें एक परंपरागतगुणदोषाद्यवतरणाचें तत्व आहे, ह्या तत्वाचें उदाहरण देतांना वरील माहितीचा कदाचित् उपयोग होईल. तथापि वरील प्रकारची माहिती मिळविण्याकरितां केलेल्या श्रमाच्या मानानें तिजपासून फलप्राप्ति नाही, हें कोणीही कबूल करील. दुसरे जास्त महत्वाचे विषय शिकण्यामध्ये मुलगा जो वेळ घालविणार, तोच वेळ अशा प्रकारची क्षुल्लक माहिती मिळविण्याकडे त्यानें घालवावा, असें जर कोणी सांगितलें, तर ही गोष्ट कोणी ऐकणार सुद्धां नाही. ह्यावरून कांहीं कांहीं गोष्टी शिकतांना ज्ञानाची कमजास्ती योग्यता आत्मो मनांत आणितो असें सिद्धें होतें. असें आहे तर, हाच क्रम प्रत्येक विषयाचा अभ्यास करितांना आपण ठेविला पाहिजे. सर्व विषयांचें पूर्ण ज्ञान मिळविण्यांस आपणांस वेळ असता तर गोष्ट निराळी. परंतु रात्र थोडी आणि सोंगें फार अशा प्रकारची आपला जगांतिल स्थिति आहे. आधींच आपलें आयुष्य टीचभर, आणि त्यांत आपणांस हजारों धंदे करावयाचे असतात. केवळ विद्याभ्यासाच्या वांटणीस पाहूं गेलें तर फारच थोडा वेळ येतो. तर त्या वेळामध्ये आपण होईल तितका फायदा करून घेतला पाहिजे; ह्यागज लौकिक किंवा स्वतःचा कल ह्यांकडे तिळमात्र लक्ष न देतां, प्रत्येक विषयाची योग्यता मनांत आणून ज्यापासून आपलें विशेष हित आहे तोच विषय आपण हातीं धरिला पाहिजे. ह्यास्तव कोणता विषय शिकला पाहिजे, हें ठराविणें शिक्षणाच्या संबंधानें विशेष महत्वाचें

होय; व हें ठरविण्याकरितां अत्यंत अगत्याचा विषय कोणता, हें आपणांस प्रथम पाहिलें पाहिजे, ह्मणजे प्रसिद्ध लार्ड बेकन ह्मणत असे, त्याप्रमाणें सर्व ज्ञानांची अन्यसापेक्षयोग्यता ठरविली पाहिजे.

विशेष अगत्याचे विषय कोणते, हें समजण्याकरितां निरनिराळे विषय ताडून त्यांची कमजास्त योग्यता ठरविण्यासाठीं कांहीं तरी योग्यतेचें प्रमाण अवश्य आहे; आणि ह्यासंबंधानें एवढें बरें आहे कीं, असें वास्तविक प्रमाण कोणतें, हें साधारण स्थूल मानानें ठरलेलें आहे, व त्याबद्दल वाद पडण्याचा संभव नाही. आपण कोणत्याही ज्ञानाची योग्यता ठरविणें झाल्यास, लोकांस व्यवहारामध्ये त्या ज्ञानाचा अमुक प्रसंगीं असा उपयोग आहे, हेंच दाखवून ठरवितों. गणिती, भाषाभिज्ञ, पदार्थविज्ञानवेत्ते, वेदान्ती, वगैरे विद्वानांस तुमच्या ज्ञानाचा उपयोग काय, असें विचारिलें असतां, त्यापासून अमुक नडी टाळतां येतात, अमुक प्रकारें आपलें हित करून घेतां येतें, व एकंदरीस या प्रकारें त्यापासून व्यवहारामध्ये सुखप्राप्ति आहे, हेंच उत्तर ते आपणांस देणार. लेखनविद्या शिकविणारानें एकंदर धंद्यांमध्ये अक्षराचा किती उपयोग आहे, व त्याची आपणांस पोट भरण्याच्या कामीं केवढी मदत होते, सारांश, जन्माचें सार्थक ह्मणून ज्याला आपण ह्मणतो, तें करण्याच्या कामीं लेखनविद्या आपणांस किती उपयोगीं पडते, हें त्यानें दाखविलें, ह्मणजे लेखनविद्येची योग्यता त्यानें सिद्ध केली, असें आम्ही समजतो. जुने लेख, जुनी नाणीं वगैरे पुरातन गोष्टींचा शोध करणाऱ्या विद्वानास आपल्या ज्ञानापासून जगामध्ये कांहीं ह्मणण्यासारखा फायदा आहे, असें दाखवितां आलें नाही, ह्मणजे अशा प्रकारच्या ज्ञानाची योग्यता फारशी नाही, हें त्यालाच कबूल करावें लागतें. ह्याप्रमाणें सर्व लोक कोणत्याही ज्ञानाची योग्यता ठरवितांना प्रत्यक्ष रीतीनें किंवा कांहीं पर्यायानें वरीलकसोटीचाच उपयोग करितात, असें सिद्ध होतें.

ह्या जगामध्ये आपण काय केलें ह्मणजे खरोखर जगलों असें होईल, हीच गोष्ट अत्यंत महत्वाची आहे, व ती आपणांस प्रथम समजून घेतली पाहिजे. खरोखर जगणें, ह्याचा अर्थ आपण बसविं कसें, उडाविं कसें, किंवा आपलें प्राणरक्षण करावें कसें, एवढाच व्यावथाचा नाही; तर त्याचा अर्थ अत्यंत व्यापकतेनें घेतला पाहिजे. आणि एकदां या अत्यंत व्यापक प्रश्नाचा निर्णय झाला, ह्मणजे त्यांत बाकी सर्व एकदेशीय विशेष प्रश्नांचा निर्णय झालाच पाहिजे. आपलें शरीर व मन ह्यांची व्यवस्था कशी ठेवावी; मुलावाळांचें संगोपन कसें करावें; आपल्या

कामकाजात्रा बंदोवस्त कसा ठेवावा; सार्वजनिक कामांमध्ये आपलें वर्तन कसे ठेवावे; जगांत सुखाचीं साधनें ह्मणून जीं काय आहेत, त्यांचा सुख-संपादनाचे कामीं उपयोग कसा करावा; आणि आपल्या शारीरिक व मानसिक वगैरे सर्व शक्तींपासून आपणांस व इतरांस होईल तितका फायदा कसा करून घ्यावा; ह्मणजे एकंदरीस ह्या जगांतिल आपली कामगिरी आपण बजाविली, असें होण्यास आपलें वर्तन कसें असलें पाहिजे; सारांश, आयुष्याची सार्थकता होण्यास कसें वागलें पाहिजे; हाच अत्यंत व्यापक व अत्यंत महत्वाचा प्रश्न होय, व हीच गोष्ट कळणें अत्यंत आवश्यक आहे. आतां ज्याअर्थी ही गोष्ट कळणें अत्यंत आवश्यक आहे, त्याअर्थी आमचें शिक्षणही, त्यावरून ही गोष्ट अवश्य कळेल, अशाच प्रकारचें असलें पाहिजे. आयुष्याची सार्थकता होण्यास ज्या प्रकारचें आपलें वर्तन पाहिजे, तशा प्रकारचें वर्तन ठेवण्याची योग्यता आपल्या आंगीं आणून देणें, हेंच आपल्या शिक्षणाचें मुख्य काम होय. आणि ज्या शिक्षणपद्धतीच्या योगानें हें काम पूर्ण साधेल, तीच शिक्षणपद्धति सर्वांत उत्तम होय.

ज्ञानाची योग्यता जाणण्याची कसोटी कोणती, हें आतां आम्हीं वर सांगितलें. या कसोटीचा उपयोग अद्यापि कोणीही पूर्णपणें केलेला नाही; कोणीं अर्धवट रीतीनें कधीं केला असला तर असेल; परंतु कदाचित् केला असलाच, तर खरी कसोटी ती हीच, असें समजून बुद्धिपुरःसर केला असेल असें नाही. आमचें मुख्य ह्मणणें आहे, तें हें कीं, कोणत्याही ज्ञानाची योग्यता ठरविणें झाल्यास याच कसोटीचा उपयोग केला पाहिजे; आणि तोही नेहमीं बुद्धिपुरःसर व नियमितपणानें केला पाहिजे. आयुष्याची सार्थकता हा उद्देश मनामध्ये नेहमीं जागृत ठेविला पाहिजे. मुलांना कोणते विषय शिकवावयाचे व ते कसे शिकवावयाचे, ह्याचा विचार करितांना या वरील उद्देशाच्या सिद्धीस ते कितपत अनुकूल किंवा प्रतिकूल होतील, हेंच पाहिलें पाहिजे.

सांप्रत चालू असलेली शिक्षणपद्धति, आज ती प्रचारांत आहे, इतक्या-वरच ग्रहण करणारी मंडळी पुष्कळ आहे. ती बरी आहे किंवा वाईट आहे, या विचारानें ते आपल्या डोक्याला कधींही तसदी देत नाहीत. दुसरी एखादी पद्धति प्रचारांत असती, तर तीही ते तितक्याच खुषीनें ग्रहण करिते. ही या मंडळीची अंधपरंपरेची तऱ्हा तर सर्वांशीं असमंजसपणाची व अग्राह्य होय. परंतु यांच्यापेक्षां जरा जास्त बुद्धीचे कांहीं लोक आहेत, ते आपल्या मुलांच्या शिक्षणविषयीं

कांहीं काळजी घेतात, व त्याबद्दल कांहीं विचारही करितात, पण त्यांची विचारसरणी केवळ स्थूल मानाची असते; सरासरी चार गोष्टी वरवर पाहून त्यांवरून आपले सिद्धांत हे लोक ठरवितात; यास्तव या लोकांची ही विचारसरणी ग्राह्य नाही. अमुक ज्ञानाचा व्यवहारांत उपयोग होईल, किंवा अमुक एक ज्ञान दुसऱ्या एखाद्या ज्ञानापेक्षां संसारांत जास्त फायदेशीर होईल, इतकें नुसतें मनाला वाटून उपयोगी नाही; तर अशी एखादी विचारसरणी काढली पाहिजे, कीं जिच्या योगानें निरनिराळ्या प्रकारच्या ज्ञानांची अन्यसापेक्षयोग्यता आपणांस ठरवितां येईल, व सर्वांत कोणत्या ज्ञानाकडे आपण विशेष लक्ष दिलें पाहिजे, हें आपणांस खात्रीनें सांगतां येईल.

. हें काम पाहूं गेलें तर फारच कठिण आहे, आणि तें करावयास गेलें तर कधीच पूर्णपणें साधणार नाही. परंतु तें ज्याकरितां करावयाचें, तें आपणांस किती महत्त्वाचें आहे हें मनांत आणिलें ह्मणजे काम कठिण आहे ह्मणून हातपाय गाळून आपणांस उगीच बसतां येत नाही. तशाच प्रकारची कडेकोट तयारी करून तें करण्यास एकदम लागलें पाहिजे. तशांत मुख्य गोष्ट ही आहे कीं, जर आपण पद्धतवार विचार करित गेलों, तर आपलें काम बरेंच होईल.

प्रथमतः आयुष्यामध्ये आपण जे कांहीं व्यवसाय करितों, त्या सर्वांचें महत्त्वाच्या मानानें वर्गीकरण केलें पाहिजे; ते वर्ग सहजीं असे होतात; (१) प्रत्यक्ष प्राणरक्षणार्थ होत असलेले. (२) निर्वाहाकरितां ज्या गोष्टींची जरूर, त्या मिळविण्यासाठीं होत असलेले, ह्मणजे अप्रत्यक्षरीतीनें प्राणरक्षणार्थ होत असलेले. (३) मुलांचें पालन, पोषण, शिक्षण, वगैरे बाबतींत होत असलेले. (४) सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेसाठीं होत असलेले. (५) मनोवृत्ती उल्लसित व आनंदित करण्यासाठीं फुरसुतीच्या वेळीं होत असलेले.

ह्याप्रमाणें आपल्या आयुष्यांतिल सर्व व्यवसायांचे मुख्य पांच वर्ग करितां येतात. ते ज्या अनुक्रमानें दिले आहेत, तो अनुक्रम त्यांच्या महत्त्वाच्या मानानें यथार्थ आहे, हें सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे; त्याविषयीं विशेष विचार करण्याची गरज नाही. आपण आपल्या जिवाला किती जपतो, व त्याच्या संरक्षणार्थ काय व्यवस्था करितों, हें मनांत आणिलें, ह्मणजे हे व्यवसाय पहिल्याच वर्गांत आले पाहिजेत, हें उघड आहे. असा एखादा जर मनुष्य असेल, कीं तो एखादी चांगला विद्वान्, पण नेह-

मींच्या पहाण्यांतल्या पदार्थाविषयीं एखाद्या लहान मुलाप्रमाणें अनभिज्ञ ह्मणजे त्यांपासून कोणते अपाय होण्याचा संभव आहे, व ते आपणांस कसे टाळतां येतील, हें त्याला अगदीं समजत नाहीं; तर तो मनुष्य घराच्या बाहेर पडला, कीं बहुतकरून लागलीच त्याच्या जिवावर पाळी यात्रयाची, रस्त्यामध्ये एखादी भरधांव गाडी आली, कीं त्याची इतर विद्वत्ता वाजूला राहिल, आणि गाडीचा रस्ता सोडून जरा दूर व्हावें, एवढीसुद्धां साधी गोष्ट माहीत नसल्यामुळें तिच्या खाली सांपडून तो मरेल. ह्यावरून पहातां हें उघड होतें कीं, इतर विद्वत्तेचा सर्वथैव अभाव जितका आपायकारक होईल, त्यापेक्षां प्राणरक्षणसंबंधीं ज्ञानाचा सर्वथैव अभाव आपणास जास्त अपायकारक होईल. आणि असें आहे ह्मणूनच अशा प्रकारच्या ज्ञानाची योग्यता आम्हां पहिल्या प्रतीची समजतो.

प्राणरक्षणानंतर निर्वाहाकडे पाहिलें पाहिजे; कारण निर्वाहाचा प्राणरक्षणाशीं अगदीं निकट संबंध आहे. मुलांचें पालनपोषण कसें करावें वगैरे गोष्टींचा विचार स्वतांच्या निर्वाहाच्या विचारानंतरचा होय; कारण मुलेंवाळें होऊन त्यांचें पालनपोषण करणें ह्मणजे लग्नानंतरच्या गोष्टी होत; आणि आपला निर्वाह चालवून वायकोचें पोट भरण्याचें सामर्थ्य असल्याशिवाय पुरुष लग्नासच योग्य नाहीं. ह्मणून कुटुंबपोषणाचें ज्ञान मागाहून आलें तरी चालेल, ह्मणजे स्वतांच्या निर्वाहाच्या गोष्टींचें ज्ञान आमच्या वरील वर्गातील दुसऱ्या वर्गातच आलें पाहिजे.

मुलेंवाळें वगैरे कुटुंब पोसण्याचें ज्ञान ह्यानंतर यात्रयाचें; व तें सामाजिक आणि राजकीय गोष्टींच्या ज्ञानाच्या आधींच आलें पाहिजे. याचें कारण असें आहे कीं, राष्ट्राची कल्पना कुटुंबाच्या कल्पनेनंतरची आहे. राष्ट्र असो किंवा नसो, त्याशिवाय कुटुंबाचें काम चालवितां येईल. परंतु कुटुंबें नसतील तर राष्ट्र असण्याचा संभवच नाहीं. ह्यावरून असें दिसतें कीं, राजकीय गोष्टींचें ज्ञान मिळविण्यापूर्वीं आपणांस कुटुंबपोषणाचें ज्ञान मिळविलें पाहिजे; आणखी असें आहे कीं, एकंदर समाज चांगला असणें हें त्यांतील निरनिराळ्या व्यक्तींच्या चांगुलपणावर अवलंबून आहे. आणि मनुष्यास चांगुलपणाचें वळण जसें लहानपणीं लावतां येईल, तसें पुढें कधींही लावतां येणार नाहीं. असें आहे तर कुटुंबाचा ह्मणजे मुलांचा चांगुलपणा हा समाजाच्या चांगुलपणाचा पाया होय. सारांश, मुलांचें पालनपोषण, विद्या वगैरेकडेच सामाजिक आणि राजकीय गोष्टींपेक्षां आधीं लक्ष दिलें पाहिजे, असें सिद्ध होतें. आणि ह्मणूनच आम्हां वर

केलेल्या वर्गीकरणामध्ये या दोन प्रकारच्या व्यवसायांस अनुक्रमे जी तिसरी आणि चौथी जागा दिली आहे, ती अगदीं दरोवर आहे.

महत्वाचीं कामें होऊन, राहिल्या वेळांत निरनिराळ्या प्रकारच्या मनोरंजनांचे व्यवसाय होत असतात. गाणें, दजावणें, कविता, चित्रें इत्यादि-संबंधीं जे व्यवसाय, ते मनोरंजनाचे व्यवसाय होत. मनोरंजनाचे हे प्रकार ह्यणजे निरनिराळ्या कला होत. या कलांचा विकास समाज वनल्याशिवाय होणें नाहीं, आणि त्यांतही विशेषेकरून समाज वनून बरेच दिवस झाले पाहिजेत. शिवाय, समाज असल्याशिवाय या कलांना अगोदर विषयच मिळावयाचे नाहींत. उदाहरणार्थ एक कविताच घ्या. रामायणभारतादिकांपासून तों अनंतफंदी किंवा जोशीबुवांच्या लावण्यांपर्यंत पाहिलें तर या निरनिराळ्या काव्यांत जे विषय वर्णन केलेले आहेत, त्यांचें अस्तित्व केवळ समाजावर अवलंबून आहे. रामसुग्रीवादिकांचा समागम, व त्यानंतर झालेले, केवळ त्यामुळेच शक्य असें रामरावणयुद्ध, हें समाज नसता, तर घडूनच असें नसतें, व मग रामायणाला जागाच नाहीं. हस्तिनापुरचें राज्य हें समाजावर अवलंबून, हस्तिनापुरच्या राज्यामुळे कौरवपांडवांचें वैर, व त्यामुळे भारत—सारांश, समाज नसता, तर भारत उत्पन्नच झालें नसतें. समाज नसता, तर पेशवाई झाली नसती, आणि पेशवाई नसती, तर श्रीमंतांवरील पत्राडे ऐकूं आले नसेत. शृंगार-विषयक पद्ये, समाज नाहीं, तर उत्पन्न व्हावयाचीं नाहींत. शिवाय, कवितेचा विकासही समाजाच्या उदयाशिवाय व्हावयाचा नाहीं. आज काव्याचे जे निरनिराळे भेद आहेत, ते एकाच कालीं उत्पन्न झालेले नाहींत; क्रमाक्रमानें समाजाच्या भिन्नभिन्न रुचींस अनुसरून निरनिराळ्या कालीं झालेले आहेत. सारांश कवितेचा उत्कर्ष आणि प्रतिपाद्य विषय या दोहोंसही समाजाची आवश्यकता आहे. याचप्रमाणें बाकीच्या कलांचा प्रकार आहे. ह्यास्तव हें उघड आहे कीं, मनोरंजनाच्या गोष्टींचा उत्कर्ष होण्यास, पूर्वी समाजाचा उत्कर्ष झाला पाहिजे. ह्यणजे अर्थात् सामाजिक गोष्टींसंबंधीं व्यवसाय मनोरंजनाच्या व्यवसायांपेक्षां विशेष महत्वाचे होत, आणि असें आहे तर पाहिल्या व्यवसायांबद्दलची तयारीही दुसऱ्या व्यवसायांबद्दलच्या तयारीच्या पूर्वीच झाली पाहिजे.

याप्रमाणें आयुष्यांतील एकंदर व्यवसायांचे पांच वर्ग करितां येतात, व महत्वाच्या मानानें त्यांचा अनुक्रमही पूर्वी दिल्याप्रमाणेंच ठरतो. तर मग आमचें शिक्षण या अनुक्रमास अनुसरूनच असलें पाहिजे, ह्यणजे आपल्या

शिक्षणाचेही असेच पांच भाग होतात. ते भाग येणेप्रमाणे:—(१) प्रत्यक्ष आत्मरक्षणविषयक शिक्षण, (२) अप्रत्यक्ष आत्मरक्षणविषयक शिक्षण, (३) पितृधर्मविषयक शिक्षण, (४) समाजविषयक शिक्षण, आणि (५) मनोरंजनविषयक शिक्षण.

हे वर दिलेले व्यवसायांचे वर्ग अगदीं शास्त्रीय रीत्या बरोबर आहेत असे नाही; एका वर्गातील व्यवसाय दुसऱ्या कोणत्याही वर्गात पडणार नाहीतच, असे आमचे ह्मणणे नाही. त्यांमध्ये परस्पर इतका संकर आहे कीं, आपण कोणत्याही एका वर्गातील व्यवसायांचे संबंधीं ज्ञान शिकलो, तरी त्यांत इतर सर्व वर्गातील व्यवसायांसंबंधीं ज्ञान आपणांस थोडेबहुत मिळेलच. वर वर्गांचा अनुक्रम दिला आहे, तो महत्वाच्या मानाने आहे, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. तथापि कधीं कधीं असे आढळून येईल कीं, मागाहून आलेल्या वर्गातील कांहीं गोष्टी, आधीं आलेल्या वर्गातील कांहीं गोष्टीपेक्षां अधिक महत्वाच्या आहेत. असे पहा कीं, एक मनुष्य पैसे मिळविण्याच्या कामामध्ये चांगला हुषार आहे, परंतु त्याला इतर प्रकारचे कांहीं धोरण नाही; तसाच दुसरा एक मनुष्य असा आहे, कीं तो पैसा मिळविण्याच्या कामांत साधारण हुषार आहे, परंतु मुलांचे संगोपन वगैरे करण्याच्या कामीं त्याच्या आंगीं चांगली कुशलता आहे. आतां द्रव्यसंपादनं जरी आमच्या वरील अनुक्रमान्वये मुलांच्या संगोपनापेक्षां जास्त महत्वाचे आहे, तरी एकंदरीने पहातां दुसऱ्या मनुष्याचीच योग्यता जास्त ठरेल त्याचप्रमाणे सामाजिक गोष्टींमध्ये जो मनुष्य अतिशय वाकबगार, परंतु जो मनोरंजनाच्या कलांमध्ये ढ, त्या मनुष्याची योग्यता दोहोंमध्ये ज्याची थोडीथोडी गति आहे, अशा मनुष्यापेक्षां कमी असे, आत्मी ह्मणूं. सारांश, निरनिराळ्या मनुष्यांची योग्यता ठरवितांना अशा प्रकारच्या अपवादांचा विचार केलाच पाहिजे. तथापि स्थूल मानाने पाहिले असतां, व्यवसायांचे वर दिलेले पांच वर्ग बरोबर आहेत असे ह्मणवे लागेल; आणि त्याचप्रमाणे त्यांचा अनुक्रमही निर्विवाद आहे, असे कबूल करावे लागेल. कारण ज्या गोष्टींच्या संबंधाने हे व्यवसाय आहेत, त्या गोष्टी जगांत याच अनुक्रमाने शक्य आहेत. ते कसे हे पूर्वी दाखविलेच आहे; ह्यास्तव सर्वात्कृष्ट शिक्षण ह्मणजे ह्या सर्व व्यवसायांचे संबंधाने पूर्ण तयारी, हे होय. हल्लींची आमची स्थिति पाहिली तर अशा प्रकारचे सर्वात्कृष्ट शिक्षण आपणांस मिळणे शक्य नाही. यास्तव सर्व व्यवसायांची, त्यांचे त्यांचे महत्त्व लक्षांत आ-

णून, योग्य प्रमाणानें तयारी करणें, हेंच आपलें मुख्य कर्तव्य होय. एकाच प्रकारच्या व्यवसायांकडे लक्ष देऊन चालावयाचें नाहीं. कदाचित् ते व्यवसाय अत्यंत महत्वाचेही असतील, तरी केवळ त्यांकडेच सर्व लक्ष देणें योग्य होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें दोन, तीन, किंवा चार प्रकारच्या व्यवसायांकडे लक्ष दिलें, तरी कांहीं उपयोग नाहीं. सर्व प्रकारच्या व्यवसायांकडे लक्ष ठेविलें पाहिजे आणि तें त्यांच्या त्यांच्या महत्वाच्या मानानें ठेविलें पाहिजे. याप्रमाणें सर्व व्यवसायांची योग्य प्रमाणानें तयारी झाली, व ते व्यवसाय योग्य प्रमाणानें आपण करीत गेलों, ह्मणजे आपण आपल्या आयुष्याचें सार्थक केलें असें होईल. आतां आमच्या वर दिलेल्या अनुक्रमाच्या संबंधानें कोणी अशी शंका काढील कीं, आमच्या वर्गीकरणाप्रमाणें जो व्यवसाय तिसऱ्या, चवथ्या किंवा पांचव्या वर्गांत पडतो, त्या व्यवसायांत जर एखाद्याची आंगचीच बुद्धि विशेष चालत असेल, तर त्यानें त्या व्यवसायाचें ज्ञान संपादण्याकडे विशेष लक्ष ठेवूं नये कीं काय, आणि त्या व्यवसायाच्या संबंधानें जात्याच असलेल्या बुद्धीचे अंकुर खुरटूं द्यावे कीं काय ?

उदाहरणार्थ गाणें. एखाद्याचा उपजतज विशेष कल गाण्याकडे असेल, व स्वाभाविक त्याला गाणें लवकर साधत असेल, तर त्या मनुष्यानें या कलेचा विकास करण्याकडे विशेष लक्ष कां देऊं नये ? यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, या शंकेनें आम्हीं जें पूर्वीं ह्मटलें आहे त्यास बाध येणार नाहीं. जर एखाद्याला गाणेंच उत्तम रीतीनें साधेल, तर त्यानें तो आपल्या उदरनिर्वाहाचा धंदा करावा, आणि त्यासंबंधानें खुशाल लागेल तितकी मेहनत करावी. कारण त्या मनुष्याच्या संबंधानें गायनाचे व्यवसाय अप्रत्यक्ष आत्मरक्षणविषयक व्यवसायच होतिल; आणि असें झालें ह्मणजे त्यासंबंधानें पाहिजे तितके परिश्रम करण्याची त्याला मोकळीक झाली.

याप्रमाणें शिक्षणाची व्यवस्था देवतांना आणखी कांहीं गोष्टी आहेत त्याही मनांत नेहमीं वागविल्या पाहिजेत. ज्ञान दोन प्रकारचें आहे. एक नित्य, व दुसरें अनित्य. नित्य ज्ञानाचेही दोन भेद आहेत. एक नित्यप्राय व दुसरा लौकिक. ज्या ज्ञानाचा उपयोग आज आहे, दहा हजार वर्षांपूर्वीं होता, व दहा हजार वर्षांनंतरही होईल, ज्याचा उपयोग एशिया, युरोप, आफ्रिका, व अमेरिका ह्या चारही खंडांत आहे, जें देश-कालांतरानें अविकार्य आहे, आणि ज्याचा उपयोग सार्वकालिक आणि

सार्वत्रिक आहे, तें ज्ञान नित्य होय. ज्या ज्ञानाचा उपयोग विशिष्ट लोकांस विशिष्ट स्थितींतच असतो, ह्यणजे ती विशिष्ट स्थिति आहे तों-पर्यंतच असतो, अर्थात् ज्याचा उपयोग विशिष्ट लोकांस विशिष्ट काल-पर्यंतच असतो, सारांश, ज्याचा उपयोग सार्वकालिक आणि सार्वत्रिक नसून, स्थलकाललोकादिसंबंधानें एकदेशीय असतो, परंतु नियमित पण बऱ्याच कालपर्यंत असतो, तें ज्ञान नित्यप्राय होय. आणि ज्या ज्ञानाचा उपयोग सार्वकालिक आणि सार्वत्रिक तर नाहीच, परंतु केवळ कांहीं लोकांस असून, आज आहे उद्यां नाही, अशा तऱ्हेचा असतो; ह्यणजे ज्या ज्ञानाचा उपयोग लोकाचार व लोकवृत्ति यांवर अवलंबून असून, लोकांच्या रुचिभेदानें प्रतिकर्षणी विकार्य असतो, तें ज्ञान लौकिक होय. शरीर बधिर होणें, व शरीराच्या आंत एक प्रकारचा कंप सुटणें, किंवा लचक मारणें, हीं अर्धांगवायूचीं किंवा पक्षवाताचीं लक्षणें होत. पाण्यांतून एखादा पदार्थ जात असतां, तो ज्या वेगानें जात असेल, त्या वेगाच्या वर्गाच्या प्रमाणानें त्यास पाण्याचा प्रातबंध होतो. कोराइन द्रव्यापासून स्पर्शजन्य रोग नाहीसा होतो. ह्या आणि सामान्यतः सर्व शास्त्रीय गोष्टी अशा आहेत कीं, त्यांचा उपयोग कोणत्याही कालीं व कोणत्याही देशांत व्हावयाचा; ह्यणजे या गोष्टींचें ज्ञान अतिकार्य, सार्वकालिक, आणि सार्वत्रिक असें आहे; अर्थात् हें ज्ञान नित्यज्ञान होय. गीर्वाण भाषा अगस्त झाल्याने मराठी भाषेचें जें विशेष ज्ञान होईल, त्याचा उपयोग काय तो मराठी भाषा बालगान्यांना, आणि फार झालें तर संकृतापासून उत्तम झालेल्या इतर भाषा बालगान्यांना; शिवाय जोंपर्यंत त्या भाषा चालू आहेत, तोंपर्यंतच या ज्ञानाचा उपयोग. सारांश, हें ज्ञान सार्वकालिक व सार्वत्रिक नसून एकदेशीय आहे, परंतु पुष्कळ कालपर्यंत याचा उपयोग होण्याचा संभव आहे. ह्यणून हें नित्यप्रायज्ञान होय. आतां लौकिक ज्ञानाचें उदाहरण पाहूं. आमच्या शाळांत हल्लीं इतिहास ह्यणून जें शिकवितात, हें याचें उत्तम उदाहरण आहे. ज्याला हल्लीं शाळांत इतिहास ह्यणतात, तें राजादिकांचीं नांवे, सन, शक, व अशाच दुसऱ्या शुष्क व निरर्थक गोष्टींचें चऱ्हाट असतें. या चऱ्हाटाचें उपयोग लोकाचारापलीकडे नाही. व्यवहाराशीं याचा तिळमात्रही संबध नाही. याचा एक मात्र उपयोग होतो तो हा कीं, हें चऱ्हाट तोंडपाठ नसलें तर लोक हंसतात; ते हें पाठ असलें ह्यणजे हंसत नाहींत. परंतु हें कोणीही कबूल करील कीं, ज्या

ज्ञानाचा उपयोग सर्व मनुष्यांना सर्वकाळीं होतो, तें ज्ञान ज्याचा उपयोग फक्त कांहीं मनुष्यांना आणि विशिष्ट कालपर्यंतच होतो, त्या ज्ञानापेक्षां अधिक महत्वाचें आहे, आणि ज्याचा उपयोग फक्त कांहीं लोकांसच होऊन विशिष्ट लोकाचार आहे तोंपर्यंतच होतो, त्या ज्ञानापेक्षां तर फारच महत्वाचें आहे. यावरून हें स्पष्ट रीतीनें सिद्ध होतें कीं, विचार-पूर्वक ज्ञानाच्या प्रकारांचें वर्गीकरण केलें, तर नित्यज्ञान, नित्यप्रायज्ञान, आणि लौकिकज्ञान, हाच महत्वाच्या मानानें त्यांचा अनुक्रम उरतो.

आतां आणखी एका गोष्टीचा विचार केला ह्मणजे ज्ञानें. कोणतेंही ज्ञान संपादन केल्यापासून दोन फायदे आहेत. एक प्रत्यक्ष उत्पन्न होणारे ज्ञान आणि दुसरा तें ज्ञान संपादन करण्याच्या कामीं मनाला होणारी एक प्रकारची कसरत. गणितांतील एखाद्या विशिष्ट विषयाचा व्यासंग केला असतां, वर सांगितल्याप्रमाणेंच दोन फायदे होतात. एक विवक्षित विषयाची माहिती व दुसरा फायदा असा कीं, गणिताच्या व्यासंगानें बुद्धीला एका प्रकारची निश्चितता येते. या विषयाच्या प्रत्यक्ष माहितीचा जसा व्यवहारांत उपयोग आहे, तसाच बुद्धीच्या निश्चिततेचाही व्यवहारांत उपयोग आहे. कोणतेंही काम करण्याचा प्रसंग आला असतां करावें कीं न करावें, या दुवमळ्यांत मनुष्य पडला ह्मणजे त्याच्या हातून कांहीं न होतां शेवटीं फजिती होते. सारांश, प्रत्यक्ष ज्ञान आणि मनाची कसरत हे दोन फायदे निर्विवाद आहेत. यास्तव ज्ञानाच्या प्रकारांची अन्यसापेक्षयोग्यता पाहतांना या वरील दोन्ही गोष्टींचा विचार केला पाहिजे.

एकंदरीस शिक्षणक्रम ठरवितांना कोणकोणत्या गोष्टी पाहिल्या पाहिजेत, हें आतां ठरलें. ह्या गोष्टी मुख्यत्वेकरून तीन आहेत. (१) जगांतिल आपले एकंदर व्यवसाय व त्यांचें महत्वाच्या मानानें केलेलें वर्गीकरण, (२) कोणताही विषय शिकणें झाल्यास (अ) नित्य, (ब) नित्यप्राय, किंवा (क) लौकिक, अशा प्रकारचे आपल्या निरनिराळ्या व्यवसायांवर त्या विषयांपासून होणारे परिणाम, आणि (३) त्या विषयापासून तज्जन्य ज्ञान आणि कसरत यांसंबंधानें व्यवहारांत होणारे फायदे.

आपल्या शिक्षणामध्यें आत्मरक्षणाचें ज्ञान अत्यंत महत्वाचें होय. परंतु काय चमत्कार आहे—ह्या संबंधाचें ज्ञान आपणांस बहुतांशीं आपोआप प्राप्त होतें. ह्या अत्यंत महत्वाच्या ज्ञानाची व्यवस्था आम्हां मनुष्यांच्या हातून नीटपणें होणार नाहीं, ह्मणूनच ईश्वरानें

अशी योजना केली असावी असें दिसते. अगदीं लहान तान्हें मूल नवखा मनुष्य पाहिल्याबरोबर रडूं लागते, आणि आपलें तोंड फिरवितें. ह्यावरून अपरिचित गोष्टींपासून आपणास धोका असण्याचा संभव आहे, ह्यांनून त्यांपासून आपण दूर राहिलें पाहिजे, हें ज्ञान त्यालाही आहे असें होतें. पुढें तेंच मूल जरा मोटें होऊन चालावयास लागलें ह्याजें एखादें मांजर किंवा कुत्रें वृष्टीस पडलें कीं त्याला तें भितें. नसेंच त्यानें एखादी मोठी आरोंळी ऐकिली, किंवा एखादी भयंकर वस्तु पाहिली कीं, तें एकदम किंकाळी फोडून आईकडे धांव मारितें. ह्याप्रमाणें मुलांचें आत्मरक्षणाचें ज्ञान नेहमीं वाढत असतें. आपल्या आंगाचा तेल कसा संभाळावा, कोणत्याही पदार्थाशीं आपलें आंग घासटूं नये ह्यांनून हालवाल कशी बेतानें ठेवावी, कोणते पदार्थ टणक आहेत आणि त्यांवर आपण आपटलों असतां आपणांस इजा होईल, कोणते पदार्थ जड आहेत आणि ते आपणांवर पडले असतां आपलें आंग दुखावेल, कोणते पदार्थ आपला भार सहन करतील, कोणते करणार नाहीं; विस्तव धरित्रीं हत्याहें, इत्यादींपासून आपणांस कोणता अपाय होण्याचा संभव आहे, ह्या आणि अशा दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी मूल क्षणोक्षणीं शिकत असतें. पुढें काहीं वर्षांनीं तेंच मूल इकडे तिकडे धांवतें, उड्या मारतें, झाडावर चढतें आणि नाना तऱ्हेचे दांडगाईचे व युक्तीचे खेळ खेळतें. ह्या सर्व प्रकारांनीं त्याचे स्नायू भरतात, आणि हातापायांस चांगला जोर येतो. तसेंच पुष्कळ प्रकारचे कल्पनेचे खेळ खेळून त्याची इंद्रियशक्ति तीक्ष्ण होते, विचारशक्तीस तीव्रता येते, आणि या योगानें सृष्टीतील पदार्थाशीं आपण कसा संबंध ठेवावा व आयुष्यामध्ये होणारे लहानमोठे अपघात कसे टाळावे, हें ज्ञान कोणी शिकविल्याखेरीज त्यास प्राप्त होतें. ह्याप्रमाणें आपल्या आत्मरक्षणाच्या ज्ञानाची काळजी जगन्नि-यंताच बेत असतो, आणि ह्यांनून त्यासंबंधानें आपणांस अगदीं पहावयास नको असें ह्मटलें तरी चालेल. परंतु मुलांस सृष्टीचा अनुभव येण्याकरितां त्यांचा हा खेळण्याचा वगैरे क्रम मात्र आपण नीटपणें चालू दिला पाहिजे. त्यांस आपली अगदीं आडकाठी असतां कामा नये. कित्येक श्रीमंतांच्या मुलांस ही आडकाठी असल्यामुळे तीं पुढें पोषाखी व बावळीं निपजून प्रसंगीं त्यांस आपलें रक्षण करितां येत नाहीं.

एवढें झालें ह्याजें आत्मरक्षणाचें काम झालें असें मात्र नाहीं. के-
वळ बाह्य अपघाताशिवाय दुसऱ्या गोष्टींपासूनही आपल्या शरीरास

होणारे अपाय आपणांस टाळतां आले पाहिजेत. आरोग्यरक्षणाचे नियम न पाळल्यामुळे आपणास रोग जडण्याचा आणि अकालीं मरण येण्याचा संभव आहे, तो संभव टळला पाहिजे. आकस्मिक मृत्यु टळला ह्मणजे आपले काम झाले असे नाही, तर नानाप्रकारच्या मूर्खपणाच्या संवयी आपणांस लागल्यामुळे, आपल्या शरीरांत निरनिराळीं व्यंगे उत्पन्न होऊन आपल्या शक्तीचा जो हळूहळू क्षय होत जातो तोही टळला पाहिजे. आपली प्रकृति सुदृढ असून अंगांत चांगली ताकद असल्याशिवाय निर्वाहासंबंधी व्यवसाय, पितृत्वसंबंधी व्यवसाय, समाजसंबंधी व्यवसाय व मनोरंजनसंबंधी व्यवसाय, यांपैकीं कोणतेही व्यवसाय नीटपणे होणे शक्य नाही यास्तव हें स्पष्ट होते कीं, या दुसऱ्या प्रतीच्या प्रत्यक्ष आत्मरक्षणाचे ज्ञान पहिल्या प्रतीच्या प्रत्यक्ष आत्मरक्षणाच्या ज्ञानापेक्षां मात्र कमी योग्यतेचे, परंतु बाकीच्या सर्व प्रकारच्या ज्ञानापेक्षां याची योग्यता विशेष होय.

या संबधानेही जगन्नियंत्यानें कांहीं अंशीं आयती तर्ज करून ठेविली आहे. कामक्रोधादिक जसे आपले मनाचे विकार आहेत, तसेच क्षुधा, तृषा इत्यादि आपले शरीराचे विकार होत. हे शारीरिक विकार उत्पन्न झाले ह्मणजे तन्निरसनार्थ कांहीं मानसिक प्रवृत्ति उद्भवतात. क्षुधा लागल्याबरोबर खावेंसें वाटते, ही मानसिक प्रवृत्ति होय. हे शारीरिक विकार आणि ह्या मानसिक प्रवृत्ति जगन्नियंत्यानें आमच्या कल्याणासाठीं उत्पन्न केल्या आहेत. यांच्या अनुरोधानें जर आपण नेहमीं वागूं, तर पुष्कळ अंशीं आरोग्यरक्षणाचे काम सुलभ रीतीनें आमच्या हातून होणारें आहे. आतां ज्या वेळेस हे शारीरिक विकार अनावर होतात, तेव्हां तज्जन्म मानसिक प्रवृत्तिही अति प्रबल असतात, व त्या वेळेस त्या प्रवृत्तींच्या अनुरोधानें वागल्याशिवाय आपणांस गत्यंतरच नसते; तेव्हां अशा वेळेस आम्ही तदनुसार वागतो यांत आम्हांस कांहींएक भ्रमण नाही. परंतु ह्याच प्रवृत्ति जेव्हां फार प्रबल नसून साधारण असतात, तेव्हांसुद्धां जर त्यांस अनुसरून वागण्याचा आम्हांस क्रम ठेविला, तर मात्र खरोखर हल्लीपेक्षां आरोग्य पुष्कळच जास्त राहिल. भुकेनें कळवळलो ह्मणजे खाऊंच; उष्यतेनें आंगाची लाही झाली ह्मणजे, शीतोपचार करूंच; थंडीनें कुडकुडलो ह्मणजे आंगावर पांघरूण घेऊंच; यांत विशेष नाही. परंतु बराच वेळ काम करून किंवा वाचून थकलेसें वाटल्याबरोबर लागलींच कांहीं वेळ विश्रांति घेणें,

बराच वेळ कोंदट जागेंत असल्याने कोंडल्यासारखें वाटल्या-
बरोबर लागलीच मोकळ्या हवेवर जाणें, भूक लागल्याखेरीज कांहीं
न खाणें, तहान लागल्याखेरीज कांहीं न पिणें, अशा प्रकारें ने-
हमीं व्यवस्था ठेविली, तर आपली शरीरप्रकृति पुष्कळ अंशीं दुस्त
राहिल ह्याविषयीं काडीमात्र संशय नाही. परंतु आरोग्यरक्षणाच्या
नियमांचे संबंधानें लोक इतके अज्ञानी आहेत कीं, वर सांगितलेले
आपले शारीरिक विकार व मानसिक प्रवृत्ति हे आमच्या आरोग्य-
रक्षणार्थ ईश्वरानें नेमलेले पाहरेकरी आहेत, आणि शिवाय, पुष्कळ
दिवस त्यांचें न ऐकिल्यामुळें तेही मग स्वाभाविक सुस्तावतील, ही गोष्ट
निराळी आहे, परंतु अशी स्थिति नसेल तेव्हां ते मोठे इमानीही आहेत,
हें अद्यापि लोकांस कळतही नाही. ह्याप्रमाणें आरोग्यरक्षणाचीं साधनें
जन्मतः आपणांजवळ असूनही केवळ आमच्या एक अज्ञानानें तीं सर्व
फुकट होऊन गेलीं आहेत.

आरोग्यरक्षणाचे ज्ञानाची आपणांस किती आवश्यकता आहे, हें को-
णास पाहणें असल्यास त्यानें आपल्या सभोंवतालच्या लोकांची स्थिति
पहावी. तारुण्याच्या भर अमदानीमध्ये किंवा जरा उतारवयामध्ये
ज्यांची शरीरप्रकृति सुदृढ आहे, अशीं मनुष्ये आपणांस किती आढ-
ळतील बरे? अगदीं ह्यातारपणापर्यंत एकसारखा धडाकडा राहिला आहे
असा तर मनुष्य क्वचित्च आढळेल. कोणाला दमा आहे, कोणाच्या
छातींत दुखतें, कोणाचें पोट दुखतें, कोणाला नळाची व्यथा आहे,
कोणाला मूळव्याधि आहे, कोणाला अकालीं वार्धक्य आलें आहे अशीं
शेकडों उदाहरणें घडोघडीं आपल्या पहाण्यामध्ये येतात. ह्यांपैकीं प्र-
त्येकाला विचारून पाहिलें तर आपल्या अज्ञानानें किंवा अविचारानें
कधींना कधीं तरी आपणांवर आपण दुखणें आणून घेतलें नाहीं असें
बहुधा एक सुद्धां उदाहरण सांपडावयाचें नाहीं. थंडीवाच्यामध्ये फिरून
ताप आल्याचीं आणि तापावर वेळीं योग्य औषध न घेतल्यानें कडकी
बसल्याचीं उदाहरणें पहावयाला गेलें तर पुष्कळ सांपडणार नाहीत काय?
अभ्यास करून किती बरे आंधळे झालेले आहेत ! पायांस इजा
झाली असून तसेंच दांडगाईनें दहा वीस कोस जास्त मजल खेटल्यानें
अमुक मनुष्य लंगडा होऊन घरीं बसला आहे असें आमच्या कानीं
आज येतच आहे. काल अमुक मनुष्यानें आपल्या शक्तीच्या बाहेर ओझें
उचलून उसण भरून घेतली असेंही आम्ही ऐकतो; ह्याप्रमाणें कोणी

असा कोणी तसा फाजीलपणा करून आपल्यास जन्माचा इजा करून घेतल्याचीं उदाहरणे आम्ही नेहमीं पाहतो व ऐकतो. आपणास जीं दुखणीं येतात त्यांपैकीं बहुतेक आम्ही केवळ आपल्या हयगयीनें आपणावर आणून घेतां असें झटले तरी चालेल. एक दुखणें आलें झणजे आपली अनेक प्रकारे हानि होते; एकावर आधीं आपणास नानाप्रकारचे क्लेश भोगावे लागतात; पैशाची आणि वेळाची खराबी होते ती होतेच. मनास कोणतेही प्रकारचा उल्लास राहत नाही. सर्व गोष्टींवरून आपले मन उडतें, कशामध्ये सुख वाटत नाही; बायको नको, पोरें नकोत अशी स्थिती होते, ससारांतिल सर्व कृत्यांचा घोटाळा होऊन जातो, आणि कोणतेंच काम आपल्या हातून नीटपणें तडीस जात नाही. सारांश, ह्या जगांतिल आपले कोणत्याही प्रकारचे व्यवसाय आपल्या हातून नीट होत नाहीत; आणि आपल्या आयुष्याचें अगदीं मातेरें होऊन जातें.

परंतु ही हानि येथेंच संपत नाही. ह्याप्रमाणें आयुष्याची दुर्दशाच होऊन राहत नाही, तर आपले आयुष्य कमीही होतें. पुष्कळ लोक असें समजतात कीं, एकदां दुखण्यांतून औषध वगैरे घेऊन आपण बरे झालों, झणजे आपली शरीरप्रकृति अगदीं पहिल्याप्रमाणें दुरुस्त होते. परंतु ही त्यांची मोठी चूक आहे. शरीरप्रकृतीची एकदां घडी बिघडली झणजे ती पूर्ववत् कधीं बसावयाची नाही. दुखण्यांतून आम्ही बरे झालों, तरी एकदां प्रकृति ढांसळली ती ढांसळलीच; तीमध्ये कांहींतरी नेहमीं थोडीबहुत गोम रहावयाचीच, व ती आज ना उद्यां केव्हांतरी उपटल्याशिवाय रहावयाची नाही; आणि असें प्रत्येक खेपेस होत गेल्यानें आपल्या आयुष्याची कांहींना कांहींतरी वर्षे खुंटल्याशिवाय रहावयाचीं नाहीत. आपल्या शरीरप्रकृतीचा कांटा इतका नाजूक आहे कीं, त्यामध्ये एक रतीचीही कसर खपावयाची नाही. दरवेळेस थोडी, थोडी कसर रहात जाते खेरी, तरी अखेरीस एकंदर कसरीएवढा आयुष्याला हिसका बसावयाचाच. आपल्या आयुष्याची मर्यादा काय आहे, व हल्लीं साधारणपणं मनुष्ये जगतात किती वर्षे, वगैरे गोष्टींचा विचार केला झणजे ह्या संबंधानें आपला तोटा किती होतो हें चांगलें लक्षांत येईल. दुखण्यामध्ये फुकट जातो तो वेळ, आणि शेवटीं आयुष्याला येणारी तूट, हीं मिळविलीं झणजे आपल्या आयुष्यापैकीं निमें आयुष्य अगदीं व्यर्थ जातें, असें झणणें भाग पडतें.

वरील गोष्टींचा विचार केला झणजे आरोग्यरक्षणाच्या ज्ञानाची आपणांस किती आवश्यकता आहे, हें लक्षांत येईल. आमचें असें झणणें नाही

कीं, हें ज्ञान असलें ह्यणजे आपल्या शरीरप्रकृतीचा बंदोबस्त अगदीं नेहमीं उत्तम राहिलच राहिल. हल्लींची आपली स्थिति अशी आहे कीं, उदरनिर्वाहाला ज्या गोष्टी जरूर त्या मिळविण्याकरितां आपणांस वारंवार आरोग्यरक्षणाचे नियम मोडावे लागता. कित्येकांस हे नियम मोडावे लागणार नाहींत, हें खरें आहे; तरी मनुष्यस्वभावाकडे पाहिलें ह्यणजे असें दिसून येतें कीं, मनुष्याच्या मनाचा कल तात्कालिक समाधान प्राप्त करून घेण्याकडे विशेष असतो; त्याकरितां तीं पुढील सर्व सुखांस अंतरण्यास समजून उमजूनही तयार होतात, व अशी स्थिति असल्यामुळे त्यांच्या हानून आरोग्यरक्षणाच्या नियमांचें उल्लंघन सहजीं होत जातें. असा जरी प्रकार आहे, तरी आम्ही खात्रीनें असें सांगतो कीं, आरोग्यरक्षणाचे नियमांचें ज्ञान जर मनामध्ये जसें ठसावें तसें ठसलें, तर आपलें काम बरेंच होईल; व गिवाय आमचें आणखी असें ह्यणणें आहे कीं, ज्याअर्थी आरोग्यरक्षणाच्या नियमांचें ज्ञान आपल्या आंगां असल्यावांचून आपणांस ते नियम पूर्णपणें कधींही पाळतां येणार नाहींत, त्याअर्थी आमच्या शिक्षणक्रमांमध्ये ह्या ज्ञानाचा समावेश झाल्याखेरीज आपली ह्या संबंधाची स्थिति कधींही सुधारावयाची नाहीं. एक शरीरप्रकृति उत्तम राहून आली मनाची उल्लासवृत्ति सदोदित कायम राहिली; ह्यणजे या जगांतील अर्धे अधिक सुख आपणांस मिळाल्यासारखेंच आहे असें जर आहे, तर शरीरप्रकृति उत्तम राहण्यास जें ज्ञान अवश्य तें ज्ञान फार महत्वाचें होय, हें कोणी सांगायला नको. याकरितां प्रत्येकांनें आरोग्यरक्षणाच्या संबंधानें निदान नेहमीं लागणाऱ्या ठळक ठळक गोष्टींचें ज्ञान अवश्य करून घ्यावें, असें आमचें ह्यणणें आहे.

ह्यासंबंधानें इतकें ह्यणण्याची तरी जरूरी पडायी, हा तरी चमत्कारच आहे. परंतु काय करावें, ह्या संबंधानें लोक इतके अज्ञानी आहेत कीं, नुसतें एवढे ह्यणूनच आमचें काम होत नाहीं. हें सिद्ध करण्याकरितां लोकांजवळ चार चार घटका कपाळकूटही करावी लागते. आपल्या तोंडांतून बोलतां बोलतां जेथें "मत्त" यावयाचें तेथें चुकून "मत्त" आलें, कीं लागलेंच आपणांस मरणापेक्षां मरण होतें; किंवा एखाद्या कल्पित राक्षसाची कल्पित राक्षसी कृत्यें माहित नाहींत असें कोणीं झटलें, तर आपल्याला राग आल्यासारखें होतें; परंतु त्याच आपणांस रक्ताशय आणि फुप्फूस ह्यणजे काय, रुधिराभिसरण कसें चालतें, किंवा नेहमींचें नाडी चालण्याचें मान काय असतें, व-

गरे गोष्टी सांगतां येत नाहीत, ह्याबद्दल थोडीसुद्धां शरम वाटत नाही, हा तरी काय लहान चमत्कार आहे! ह्या गोष्टीविषयीं अज्ञान आपण खुशाल हस्तून चैनीनें कबूल करितों. दोन हजार वर्षांपूर्वी लोकांच्या धर्मसंबंधी काय वेड्या समजुती होत्या, ही माहिती आपल्या मुलांस असलीच पाहिजे असें आपणांस वाटतें, व त्याप्रमाणें आपल्या मुलांनीं प्राचीन इतिहासाचा लक्षपूर्वक अभ्यास करावा अशी आमची इच्छाही असते; परंतु आपल्या शरीरांतील रचना कोणत्या प्रकारची आहे, त्यांतील सर्व क्रिया कशा चालतात, इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान त्यांस असावें असें आमच्या कधीं मनांत तरी येतें काय? कित्येक लोकांची तर आपल्या मुलांनीं ह्या गोष्टी शिकूं नयेत अशीही इच्छा आहे. तर ह्या ज्ञानाच्या संबंधानें आपली वृत्ति अशी कां असावी? का ह्या ज्ञानाचा आपणांस उपयोग कळत नाहीं ह्मणून? नव्हे, उपयोग कळतो, सर्व कांहीं होतें; परंतु करावें काय? पूर्वापार चालत आलेल्या चाली आपल्या अगदीं हाडीं खिळून गेल्या आहेत. ह्या लौकिकानें तर आपणांस अगदीं घासून टाकिलें आहे, ह्याच्यापुढें आपलें कांहीं चालत नाहीं. समजून उमजून केवळ मृगजळाच्या पाठीस लागल्यासारखी आपली स्थिति आहे.

उदरनिर्वाहाचे ज्ञानाच्या योग्यतेविषयीं आज्ञांस विशेष सांगत बसण्याचें कारण नाहीं. ह्या ज्ञानाची योग्यता सर्व लोकांस कळते; किंवा ह्या विद्येचा उदरनिर्वाहाकडेच कायतो उपयोग करावयाचा असेंही लोक समजतात. उदरनिर्वाहाचें ज्ञान महत्त्वाचें आहे इतकेंच नव्हे, तर अत्यंत महत्त्वाचें होय असें लोक मोठ्या थाटानें माना डोलवून कबूल करितील हें खरें आहे; परंतु हें ज्ञान कसें प्राप्त करून घ्यावें ह्याविषयीं विचार करणारे लोक फारच थोडे. आपण जालेमध्ये लेखन, वाचन आणि अंकगणित ह्यांना अभ्यास करितों हें ठीक आहे; कारण त्यांचा धंद्यांमध्ये साक्षात् उपयोग आहे; परंतु ह्यापलीकडे पाहूं गेलें, तर ज्या भाराभर गोष्टींचा आपण सतत एकनिष्ठपणें शकित अभ्यास करितों, त्यांचा उदरनिर्वाहाशीं कांहीं संबंध नाहीं असें आज्ञांस वाटतें; त्याच वेळामध्ये उदरनिर्वाहास अगदीं जरूर अशा अनेक गोष्टी आपणांस शिकतां येतील.

साधारण सर्व लोकांचे नेहमीं काय व्यवसाय चालले आहेत हें पाहिलें तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, अगदीं थोडे लोक शिवाय-

करून बाकीचे सर्व लोक निर्वाहाला लागणारे जिन्नस उत्पन्न करण्याच्या, ते तयार करण्याच्या, किंवा ते इकडे तिकडे पाठविण्याच्या कामास लागले आहेत. हीं सर्व कामें उत्तम प्रकारें साधण्याकरितां या सर्व जिनसांच्या जाति मनांत आणून तदनुसार प्रत्येक जिनसाची व्यवस्था ठेविली पाहिजे हें उघड आहे. ही व्यवस्था बरोबर रीतीनें ठेवितां यावी म्हणून प्रत्येक पदार्थाची स्थिति, गुण, धर्म वगैरे सर्व कांहीं आपणांस उत्तमप्रकारें माहीत असलें पाहिजे, म्हणजे आपणांस तत्पदार्थाविषयक शास्त्राचें ज्ञान असलें पाहिजे. परंतु आपल्या शाळांतील शिक्षणक्रमांतून हें शास्त्रीय ज्ञान गाळून टाकिलेलें असतें असें झटलें तरी चालेल. शास्त्रीय विषयांच्या महत्वाच्या मानानें लोकांचें लक्ष अद्यापि त्यांकडे लागलें नाहीं. शास्त्रीय विषयांचें ज्ञान हेंच आमच्या सांप्रतच्या सर्व सुधारणेचें मूळ बीज आहे हें सर्व लोक आपल्या तोंडानें कबूल करितात; त्यांचें वर्तन मात्र ह्यासंबंधानें असावें तसें नसतें. हें ज्ञान अगदीं प्रचारांतलेंसे वाटून आपलें तिकडे सहजीं दुर्लक्ष होतें. ही गोष्ट वाचकांच्या नीटपणें लक्षांत येण्याकरितां शास्त्रीय विषयांच्या ज्ञानाची आपणांस प्रत्येक धंद्यामध्ये कशी गरज लागते ह्याचें थोडक्यांत निरूपण करणें इष्ट दिसतें.

प्रत्येक शेतकऱ्याला व व्यापाऱ्याला आपल्या धंद्यामध्ये चांगली किफायत होण्याकरितां मार्गिल पुढील गोष्टी लक्षांत आणून सर्व बंदोबस्त ठेविला पाहिजे; व हें करतांना त्याला तर्कशास्त्रासारख्या गहन व अत्यंत अमूर्त शास्त्राच्या नियमांस बुद्धिपूर्वक किंवा सहजीं अनुसरविें लागतें; तसेंच त्यांना गणितशास्त्राचा व त्यांत मुख्यत्वेकरून अंकगणिताचा फार उपयोग होतो. शेतकऱ्याला इतकें धान्य पेरिलें तर इतकें धान्य उत्पन्न होतें, ह्याच अजमासावर पेरणीचें काम करावें लागतें. व्यापाऱ्याला तर जिन्नस खरेदी करितांना व विकतांना नेहमीं हिशेबच करावयाचे असतात. सारांश अंकगणितेचा धंद्यामध्ये आपणांस किती उपयोग होतो हें सांगत बसण्याची जरूरी नाहीं.

कारागिरीच्या कामांत तर अंकगणिताचीच काय पण भूमितीचीही गरज लागते. गांवडी सुतार आपलें काम केवळ अजमासावर ठोकळ नियमांनीं चालवितों खरें, परंतु तोही नर्मदेचा पूल बांधणाऱ्या विद्वान् इंजनेराप्रमाणें लांबी, रुंदी, उंची इत्यादिकांचें प्रमाण नेहमीं मनांत आणितो. जामिनीचें माप घेणारे मोजणीदार, तसेच सुतार, अरकशी, गांवडी, वगैरे

ज्यांची घेर वांधितांना गरज लागते अशा सर्व कारागिरांचें काम भूमि-
तीच्या आधारावरच चालतें. आगगाडीच्या संबधानें लोखंडी रस्ते वां-
धितांना अथपासून इतिपर्यंत भूमितीच्या ज्ञानाखेरीज चालतच नाहीं.
ज्या प्रदेशांतून आगगाडी न्यावयाची त्या प्रदेशाचा रक्ताशा काढितांना,
रस्ता आंखितांना, खडी घालून रस्ता सारखा करितांना, पूल वांधितांना,
रस्त्याच्या चढउतारांचें मान बरोबर साधतांना वगैरे हरएक कामांत भू-
मितीशीं संबंध आहेच. तसेंच समुद्रकांठीं बंदरे, गोद्या, धके वगैरे वांधि-
तांना, व देशामध्ये गिरण्या व इतर कारखाने उडवितांना तरी हें ज्ञान
अगदीं भवश्य आहे; आणि अलीकडेतर कांहीं सुधारलेल्या देशांमध्ये
शेतीचींही सर्व कामे अगदीं यंत्रावरच चाललीं आहेत; तेथे शेतामध्ये
भरणी वगैरे टाकण्याचें काम पाणसळीवर चालतें, बणजे इकोडेही भूमि-
तीचा प्रवेश आहेच.

आतां आपण मूर्तासुर्तविषयक शास्त्रांकडे वळूं, व ह्यांपैकीं अत्यंत
सुलभ जें यंत्रशास्त्र त्याचा आपणांस धंद्यामध्ये किती उपयोग होतो तें
पाहूं. हल्लीं जीं कलाकौशल्ये इतक्या ऊर्जित दशेस येऊन पोहोंचलीं आ-
हेत तीं खचित या शास्त्राच्या साहाय्यानें होत. तरफ, कप्पी इत्यादिकांचा
उपयोग प्रत्येक कारखान्यामध्ये चाललाच आहे. आपले खाण्याचे सर्व
पदार्थ यंत्राच्या साहाय्यानें निर्माण होतात. इंग्लंडामध्ये गहूं वगैरे सर्व धा-
न्यांचें लागवडीचें काम यंत्रांनें चाललें आहे; तेथे शेताची भरणी, नांगरणी,
दखळ, वेर, पेरणी, कापणी, झोडणी, मळणी, वगैरे सर्व शेतकीचीं कामे
यंत्रांवर चालविण्याचा धडाका सुरू आहे. धान्य दळण्याचेंही यंत्र आहे.
फारतर काय, कणीक जर ' ग्रासपोर्ट ' शहरीं पाठवून दिली, तर यंत्रावर
तयार केलेल्या आयत्या चपात्या आपणांस मिळतील. ज्या खोलीमध्ये
आपण बसतो ती तरी सर्व यंत्रांनीं केलेल्या वस्तूंनीं भरून गेलेली आहे;
खोलीच्या भिंतीच्या चिटा पाहूं गेलें तर यंत्रांनींच केलेल्या आहेत. आपण
बसतो ती खुर्ची, आपल्या पुढील मेज, त्यावरचा बुद्दीदार कपडा, खालीं
घातलेला गालिचा, वगैरे सर्व जिनसा यंत्रावरच्याच आहेत. आपण वाचीत
आहों तें पुस्तकच पहा, त्याचे कागद व तें छापून व वांधून यंत्रावरच तयार
झालेलें आहे. आपले साधे किंवा चिटाचे सर्व कपडे विणून व बद्धतकरून
शिवूनही यंत्रावरच झाले आहेत. ह्याप्रमाणें प्रत्येक पदार्थ तयार कर-
ण्यामध्ये यंत्राचें साहाय्य आहेच. तसेंच व्यापारांचे जिनस क्षमिनीवरून
किंवा पाण्यांतून इकोडे तिकडे पाठवितांना आपणांस यंत्रशास्त्राच्या ज्ञाना-

ची गरज आहेच. ह्या सर्व गोष्टींवरून हरएक कामांमध्ये आपणांस यंत्रशास्त्राच्या ज्ञानाचा किती उपयोग होतो, हे प्रत्येकाच्या नाटपणे लक्षांत येईल. पूल बांधणारानें सामान मजवून आहे किंवा नाही हे पाहिल्याखेरीज जर पूल बांधिला, तर तो तावडतोच खाली कोसळावयाचाच. साधारण चालचलाव यंत्रानें काम करणाऱ्या कारागिराच्याने ज्याच्या यंत्रास घर्षणाचा वगैरे प्रतिबंध होत नाही, अशा कारागिराची कधीही बरोबरी करवणार नाही. अगदीं जुन्या नमुन्यावर बांधलेल्या गलबतास नवीन सुधारलेल्या धरतीवर बांधलेले गलबत हटकून मागे टाकील. ह्यावरून एका राष्ट्राचे दुसऱ्या राष्ट्रावर वर्चस्व राहण्याकरितां त्यांतील लोक यांत्रिकविद्येमध्ये निपुण असले पाहिजेत, व एकंदर राष्ट्राची भरभराटी यंत्रशास्त्राच्या ज्ञानावर अवलंबून आहे, असे स्पष्टपणे सिद्ध होत नाही काय ?

पदार्थविज्ञानशास्त्राचाही आपणांस पराकाष्ठेचा उपयोग आहे. पदार्थविज्ञान व यंत्रशास्त्र ह्या दोन शास्त्रांच्या ज्ञानाच्या योगानें लक्षावधि मजुरांचे काम करणारीं प्रचंड वाफेचीं यंत्रे आपणांस तयार करितां येतात; उष्णतेचे नियम समजल्याने आपणांस कारखान्यांमध्ये सर्पणाचा खर्च बेतानें करितां येतो; खोल खाणीमध्ये आपणांस हवा सोडितां येते; एका प्रकारच्या 'रक्षणदीप' नामक चमत्कारिक दिठ्याचा उपयोग करून पृथ्वीचे पोटांतील ज्वालामुखी पदार्थापासून होणारे अपाय आपणांस टाळितां येतात; आणि उष्णतामापक यंत्रापासूनही आपणांस असेच अनेक प्रकारचे फायदे करून घेतां येतात. ह्याच पदार्थविज्ञानशास्त्राचा दर्शनानुशासनशास्त्र ह्मणून जो एक भाग आहे, त्याच्या ज्ञानाच्या योगानें वृद्धांस आणि कमी नजरेच्या मनुष्यांस चांगले डोळे आणून देतां येतात; सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या योगानें रोगाचे चांगले निदान करितां येते; मलयुक्त द्रव्ये तपासून शुद्ध करितां येतात; आणि सुधारलेल्या नवीन दीपस्तंभाच्या योगानें गलबतांचा पुष्कळ बचाव होतो. विद्युत् आणि लोहचुंबक यांच्या धर्मांचे चांगले ज्ञान प्राप्त झाल्याने असंख्य लोकांच्या प्राणांचें रक्षण होतें; होकायंत्राच्या योगानें समुद्रपर्यटन अगदीं सुलभ झालें आहे कृत्रिम विजेपासून नवीन चमत्कारिक युक्ति निघूं लागल्या आहेत; तारायंत्राच्या योगानें व्यापारास आणि दूरदूरच्या देशांमध्ये इतर प्रकारचे दळणवळण ठेवण्यास उत्तम प्रकारची सोय झाली आहे. फार तर काय, ही पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या अभ्यासानें झालेली सुधारणा

अगदीं आमच्या घरांतील चुलीपर्यंत येऊन पोहोचली आहे. घरांतील प्रत्येक सुखाच्या व आरामाच्या वस्तूमध्ये ही सुधारणा अंशतः तरी दृ-
ष्टीस पडतेच पडते.

रसायनशास्त्राचा तर याहीपेक्षा जास्त उपयोग आहे. धोबी, रंगारी वगैरे लोकांचें काम, ते लोक जसजसे ह्या शास्त्राच्या नियमांस अनुसरतील, त्याप्रमाणें बरें वाईट होणार आहे. तांबें, कथील, लोखंड, पोलाद, रुपें व-
गैरे धातूंचा रस रसायनशास्त्राच्याच धोरणानें केला पाहिजे. सा-
खर, सावण, बंदुकीची दारू, पिण्याची दारू, कांच, चिनी भांडीं, इत्या-
दिकांच्या कारखान्यांमध्ये रसायनशास्त्राचा भाग आहेच. खरोखर
असा एकही धंदा नाही, कीं ज्यामध्ये रसायनशास्त्राचा उपयोग होत
नाहीं. शेतकीमध्ये या ज्ञानाचा उपयोग आहेच; जमिनीच्या कसाप्र-
माणें निरनिराळ्या पदार्थांचें खत तयार करणें, हें शेतकऱ्यास अवश्य
आलें पाहिजे. आगकाड्या तयार करितांना, शहरामध्ये स्पर्शजन्य रोग
होऊं नये ह्मणून शहरांतील मोऱ्या, गटारें, वगैरे साफ व स्वच्छ ठेवि-
तांना, सूर्यकिरणांच्या योगानें तसत्रिरी काढितांना, किंवा अगदीं टाकाऊ
पदार्थापासून सुगंधि द्रव्यें तयार करितांना, रसायनशास्त्राची हमेशा गरज
लागते. ह्याप्रमाणें सर्व धंद्यांमध्ये रसायनशास्त्र अगदीं नी ह्मणत आहे.
यास्तव ज्यांचा ह्या वरील धंद्यांमध्ये साक्षात् किंवा पर्यायानें संबंध आहे,
त्या सर्वांस ह्या शास्त्राची माहिती असणें अत्यंत महत्त्वाचें होय

आतां आपण मूर्तविषयक शास्त्रांपैकीं ज्योतिःशास्त्राविषयीं प्रथमः
विचार करूं. ह्या शास्त्राच्या ज्ञानाचा हल्लीं बराच फैलाव झाल्यामुळे नौ-
कागमन सुलभ होऊन दूरदूरच्या देशांमध्ये व्यापार चालविण्यास उत्तम
सोय झाली आहे; आणि व्यापाराच्याच योगानें आपणांस उदरनिर्वाहाचे
आणि ऐषआरामाचे बहुतेक पदार्थ मिळतात.

भूगर्भशास्त्राचे ज्ञानाचाही आपणांस धंद्यामध्ये बहुत उपयोग होतो.
धंद्यांच्या प्रत्येक कारखान्यामध्ये आपणांस लोखंडाची इतकी जरूरी
पडते कीं, हल्लीं लोखंड ह्मणजे अगदीं सोनें होऊन गेलें आहे. विलायती
कोळशांचा आपणांस कसा पुरवठा होईल, इकडे सांप्रत सर्व इंग्लंडच्या
लोकांचें लक्ष लागलें आहे. तसेंच खनिज पदार्थांचें ज्ञान संपादन कर-
ण्यासाठीं स्वतंत्र मंडळाचा निघून पाठशाळाही स्थापन झाल्या आहेत
इतक्या गोष्टी मनांत आणिल्या ह्मणजे ह्या शास्त्राच्या अभ्यासानें आपला
कित्ती फायदा होण्यासारखा आहे, हें आपल्यास सहजीं कळून येईल.

आतां आपण जीवनशास्त्राकडे वळू. ह्या शास्त्राचा तर आपल्या हृदरनिर्वाहाच्या व्यवसायांशीं अगदीं निकट संबंध आहे. कलाकौशल्य ह्मणून जें आपण समजतो, त्याच्याशीं ह्या शास्त्राचा फारसा संबंध नाही, हें खरें आहे; तथापि प्राणरक्षणास अत्यंत अवश्य जें अन्न, तें ज्या कृतींनीं उत्पन्न होतें, त्या कृतींशीं ह्याचा अगदीं अति निकट संबंध आहे. ज्याअर्थीं आपणांस वनस्पति आणि प्राणी ह्यांच्या जिविनास अनुकूल गोष्टी कोणत्या हें प्रथम लक्षांत आणून कृषिकर्माच्या सर्व कृतींची योजना करावी लागते, त्याअर्थीं जीवनशास्त्र हें कृषिकर्मास अगदीं आधारभूत आहे असें मानणें जरूर आहे. जीवनास अनुकूल आणि प्रतिकूल गोष्टी कोणत्या ह्याविषयींचें पूर्ण असावें तसें पद्धतवार शास्त्रीय ज्ञान आमच्या शेतकऱ्यांस नाही ही गोष्ट खरी आहे, तथापि त्यांनींच अनुभव घेऊन घेऊन केवळ अजमासावर ह्या संबंधाचे अनेक नियम वसविले आहेत, आणि प्रसंगीं ते त्यांस अनुसरून चालतात. अमुक खत अमुक पिकास चांगलें, जमिनींतून अमुक प्रकारचें पीक काढलें ह्मणजे तींत अमुक प्रकारचें पीक व्हावयाचें नाही, अमुक गोष्टी घडून आल्या ह्मणजे गुराढोरांचे अमुक रोग उत्पन्न होतात, ह्या आणि दुसऱ्या नेहमींच्या अनुभवावरून कळून येणाऱ्या अनेक गोष्टी ह्यांवरून शेतकरी लोक आपलें जीवनशास्त्र ठोकळ मानां उरवितात. ह्या गोष्टी जितक्या जास्त माहीत असतील तितकें चांगलें, हें उचड आहे. प्राण्यांच्या जीवनास जी उष्णता पाहिजे, ती सर्व अन्नापासून उत्पन्न होते, ह्यावरून प्राण्यांच्या अंगांत उत्पन्न झालेली उष्णता जर फुकट जाऊं दिली नाही, तर अर्थात् कमी अन्नानें आपलें काम होणार आहे. ह्याच तत्वावर गुराढोरांच्या पोषणाचा बंदोबस्त ठेविल्यानें चारा कमी लागतो, ही गोष्ट आतां प्रत्यक्ष अनुभवानें सिद्ध झाली आहे. तसेंच आपल्या अन्नामध्ये भिन्न भिन्न पदार्थ असावे असें वैद्यांचें मत आहे. खाण्यामध्ये बदल केल्यानें शरीरप्रकृति चांगली राहते हें तर आहेच, परंतु शिवाय अन्नामध्ये निरनिराळे परमाणु असल्यामुळे अन्नपचनही सहज होतें, असें वैद्य लोक आपल्या अनुभवास आणून देतात. गुराढोरांदि जनावरांमध्ये असा एक रोग उत्पन्न होतो कीं, त्यापासून तीं असतां असतां बेशुद्ध पडून ताबडतोब प्राण सोडतात. ह्या रोगानें आजपर्यंत हजारों मेंढरें मेलीं आहेत. परंतु हल्लीं असें समजलें आहे कीं, ज्या मेंढरास हा रोग होतो त्याच्या डोक्यांत मगजाच्या नरम जागीं एक किडा निर्माण होतो; तो किडा काढून टाकिला असतां मेंढरूं बडुतकरून निभावतें, तसेंच शेतकरी लोकांस

बादा, पायलाग, फांशी इत्यादिकांवर अशीं कांहीं झुडपाल्याचीं औषधें माहित आहेत कीं, त्यांचा प्रयोग केला असतां गुरूं बहुतकरून दगावत नाहीं. पुष्कळ वेळां तर गुरांस केवळ डागून त्यांचें काम होतें. ह्याप्रमाणें जीविताविषयीं जी आपणांस सरासरी वरवरची थोडीबहुत माहिती आहे, तिचाही प्रसंगीं उपयोग फार होतो. तर जीवितासंबंधीं सर्व गोष्टींची यथास्थित पूर्णपणें शास्त्रीय रीतीनें माहिती मिळवून स्वतंत्र जीवनशास्त्र बनविलें असतां, त्यापासून आपला किती फायदा होईल, याचा विचार घाचकांनींच करावा.

अजूनही अणखी एका शास्त्राचा विचार करावयाचा आहे. व्यवहारा. मध्ये समाजसंस्थाशास्त्राचें ज्ञान आपणांस असणें अवश्य आहे. हें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास कोणी पुस्तक घेऊन बसत नाहीं. परंतु बाजारामध्ये पेशाची चणचण करी आहे; जिनसांचे भाव काय आहेत; धान्य, कापूस, साखर, लोकर, रेशीम इत्यादिकांचें यदां उत्पन्न कसें आहे; कोठें लढाई वगैरे होण्याचें चिन्ह आहे किंवा कसें; वगैरे गोष्टींचा विचार करून व्यापाराच्या संबंधाच्या सर्व गोष्टींचा निर्णय करणें झणजे वरील शास्त्राचा अभ्यास करणेंच होय. हा कांहीं शिस्तवार अभ्यास नव्हे, हें कोणीही सांगेल; तथापि वरील तर्क ज्याप्रमाणें खरे खोटे उरतील, त्या मानानें व्यापार्याचें नफा नुकसान होणार आहे. प्रत्येक जिनसेचा खपाच्या मानानें पुरवठा असला पाहिजे वगैरे पुष्कळ गोष्टींचें ज्ञान मोठमोठ्या व्यापार्यांस आणि कारागिरांस असलें झणजे झालें, असें नाहीं; अगदीं टोपल्या मांडून बसणाऱ्या दुकानदारासही ह्या गोष्टींचें ज्ञान असलें पाहिजे; कारण, पुढें कोणत्या जिनसाचा खप होईल, त्या जिनसाचा घाऊक दर काय उरेल, हें जसजसें त्याला कळेल तसतशी त्याची दुकानदारी नीट चालेल. ह्यावरून हें उघड आहे कीं, ज्याचा एकंदर देशांतील अनेक धंद्यांतीं कोणत्या तरी प्रकारचा संबंध आहे, त्या प्रत्येकाला, ह्या धंद्यांतील व्यवसाय ज्या तत्वांवर होतात, त्या तत्वांचें ज्ञान अवश्य असलें पाहिजे.

याप्रमाणें श्रेती, कलाकौशल्य, व्यापार वगैरे धंद्यांतील सर्व मनुष्यांस कांहींतरी शास्त्रीय विषयांचें ज्ञान असणें जरूर आहे. प्रत्येक मनुष्याचा वरील धंद्यांपैकीं निदान एखाद्यामध्ये कसातरी संबंध पोहोचतोच पोहोचतो, आणि म्हणून प्रत्येक मनुष्याला शास्त्रीय विषयांचें ज्ञान असणें अवश्य आहे. जीवनशास्त्र व समाजसंस्थाशास्त्र, या दोन शास्त्रांच्या ज्ञानाखेरीज कोणाचेंच चालावयाचें नाहीं, आपला उदरनिर्वाह

तर पूर्वी सांगितलेल्या शास्त्रीय विषयांचे ज्ञानावर अवलंबून आहे. आतां हे ज्ञान प्रत्येक मनुष्यास जसे असावे तसे असते, असे आमचे ह्मणणे नाही; बहुतेक लोकांस हे ज्ञान तर केवळ ठोकळ मानानेच प्राप्त झालेले असते. कोणताही धंदा शिकणे ह्मणजे त्या धंद्यामध्ये ज्या शास्त्राचा संबंध येतो त्या शास्त्राचा अभ्यास करणे होय. बहुधा हा अभ्यास कोणी ज्या रीतीने शास्त्रीय विषयांचा अभ्यास करावा त्या रीतीने करित नाही; त्या धंद्यांत पडले ह्मणजे हे ज्ञान त्यास सहजीं हळूहळू प्राप्त होते, व त्यांत चांगली वाकवगिरी आली ह्मणजे त्याचा धंदा चांगला चालतो, हे खरे; तथापि प्रत्येक धंद्यामध्ये जे ज्ञान लागते ते शास्त्रीय रीत्या मिळविले तर ते आपणांस अधिक श्रेयस्कर होईल. जे पदार्थ आपण उत्पन्न करितो, किंवा ज्यांचा आपण व्यापार करितो, त्या पदार्थांच्या संबंधाचे तेवढे ज्ञान आपणांस प्राप्त झाले ह्मणजे आपले काम झाले, असे नाही; तर त्याशिवाय आणखीही बऱ्याच शास्त्रांची माहिती असणे अगत्याचे आहे. कारण हल्लीं अगदीं मोलमजुरी करणारे लोक शिवायकरून बाकीचे बहुतेक सर्व लोक सर्कतीने एखाद्या मोठ्या व्यापारामध्ये थोडा बहुत तरी पैसा घालितात; तर त्या व्यापारामध्ये ज्या शास्त्राची गरज लागत असेल, त्या शास्त्राची त्यास माहिती असणे अवश्य आहे. विलायती कोळशांच्या खाणींत पैसा घालणारास भूगर्भशास्त्राची माहिती पाहिजे. एकदां खाणींत तांबडा मऊ रेंताळ कातळ लागला ह्मणजे त्याच्या खाली कोळसा सांपडावयाचा नाही, ही गोष्ट माहित नसल्यामुळे हजारों लोक खाणीच्या व्यापारांत पैसा घालून बुडाले आहेत. कित्येक लोकांनीं वाफेच्या यंत्राएवजीं विद्युत् आणि लोहचुंबक यांच्या योगाने चालणारीं यंत्रे सुरू करण्याच्या कामांत अतोनात पैसा खर्च केला आहे; परंतु वाफेची शक्ति आणि विद्युत् व लोहचुंबकाकर्षण यांचा परस्परसंबंध व प्रमाण यांच्या नियमांचे ज्ञान जर त्यांस माहित असते, तर त्यांचा पैसा या कामांत खर्च न होतां पेढीवर पुष्कळ शिल्लक राहिला असता. शास्त्रीय विषयांमध्ये ज्यांचा अभ्यास अगदीं नवीनच सुरू आहे, असे लोकसुद्धां जीं यंत्रे असाध्य आहेत असे सांगू शकतील, तीं यंत्रे तयार करण्याच्या भरीस पडून केवळ लोकांचे यत्न फुकट जात आहेत. फार तर काय, पण असे एकही शहर मिळावयाचे नाही, कीं ज्यामधले लोक एखाद्या अव्यक्त कामांत पैसा घालून बुडाले आहेत.

शास्त्रीय विषयांचें ज्ञान नसल्यानें जर आमचें अगोदरच इतकें नुकसान झालें आहे, तर यामुळे हें ज्ञान नसल्यानें जास्तच नुकसान होण्याचा शक्यता असेल. अलीकडे शेत आणि कलाकौशल्य यांकडे लोकांचें लक्ष देवसानुद्विस्त जास्त लागत चाललें आहे, व एकदां बरेच लोक या शब्दांमध्ये पडून त्यांची धंद्यामध्ये परस्पर चहाओढ सुरू झाली वणजे यासंबंधाचें हरएक काम ते शास्त्रीय रीत्या यंत्रांचे करूं लागलील. तसेंच भागीनें मेळें भांडवल जमवून व मोठमोठ्या मंडळ्या काढून लोक हल्लीं हजारों प्रकारचे व्यापार सुरू करित आहेत. सारांश सांप्रतच्या काळामध्ये शास्त्रीय विषयांच्या ज्ञानाखेरीज आपलें क्षणभरही चालाव-याचें नाहीं.

यावरून आपल्या शाळांमधून जे विषय मुळीं चालतच नाहींत, असें झटलें तरी चालेल, त्याच विषयांचा आपणांस व्यवहारामध्ये नेहमीं उपयोग होतो. शाळेंतील विद्या पुरी झाल्यासारखी झाल्यावर इतर प्रकारची माहिती मिळेल तितकी मिळविण्याच्या कामास लोक लागतात, व तसें ते न करितील तर आज आपले सर्व कारखाने बंद पडतील. खासगी रीतीनें अभ्यास करून आपल्या पूर्वजांनीं संपादिलेले ज्ञान जर आपणांस परंपरेनें प्राप्त झालें नसतें, तर हल्लींचे सर्व कारखाने मुळीं अस्तित्वांतच आले नसते. शाळांमधून जें शिक्षण मिळतें तेंच कायतें शिक्षण अशी जर स्थिति असती, तर इंग्लंड देश आज अगदीं पूर्वीच्या रानटी स्थितींत असता. सृष्टीतील गोष्टींचे नियम आपणांस कळत चालल्यामुळे बहुतकरून प्रत्येक वस्तूचा आतां आपणांस उपयोग करितां येऊं लागला आहे, व पूर्वी राजालासुद्धां जें सुख मिळत नसे, तें हल्लीं केवळ मोलमजुरी करणारासही मिळत आहे; हें सर्व सुख ठरविलेल्या इयत्तांप्रमाणें प्रत्येक तासास घंटा वाजवून शाळांमधून चालत असलेल्या अभ्यासानें होत आहे काय ? ज्या ज्ञानाच्या योगानें सांगतची उच्च स्थिती प्राप्त झाली आहे, तें ज्ञान लोकांनीं कोनाकोपन्यामध्ये वून शिकवें, व धडधडीत पाठ्या मारून जेथें अभ्यास चालला आहे, त्या ठिकाणीं ठरीव निरर्थक गोष्टींचा घोष चालावा. वाहवा ! एकून आतांच्या शाळांमधून सुरू असलेली शिक्षण पद्धति फारच योग्य आल तरी !

येथपर्यंत पूर्वी सांगितलेल्या वर्गीकरणाच्या पहिल्या दोन वर्गातील कृत्यांविषयीं विवेचन झालें, आतां आपणांस तिसरे वर्गातील कृत्यांचा

हणजे मुलांवाळांसंबंधी आपल्या कर्तव्यांचा विचार करणे आहे. खरोखर या संबंधाची आपली विलकुल तयारी नसते, असे हणणे भाग आहे. समजा असा एक चमत्कार घडून आला की, त्याच्या योगाने आमच्यानंतर पुष्कळ वर्षांनी होणारे लोकांस आमची फक्त पुस्तके आणि परिक्षांच्या प्रश्नांचे कागद एवढेच कायते उपलब्ध झाले; पुढे जर कोणी त्या वेळच्या प्राचीन शोध करणाराने हे कागद चाळिले, तर त्यांमध्ये त्याला आमच्या वेळच्या विद्यार्थ्यांपैकी कोणी संसारी होऊन त्यास पुढे सुलेंवाळे वगैरे होण्याचा संभव होता, अशा प्रकारचा उल्लेख त्यांत खात्रीने मिळणार नाही. विचारा तो घोटाळ्यांत पडेल आणि झगेल की, हीं सर्व पुस्तके आणि कागद या वेळच्या ब्रह्मचर्य-व्रत धारण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे असावे; तो झगेल की, जोराची मेहनत घेऊन निरनिराळ्या पुष्कळ विषयांमध्ये यांनी चांगली तयारी केली आहे; विशेषकरून समूळ नाहींशा व त्यावेळीं सुरू असलेल्या इतर लोकांच्या भाषांचा अभ्यास यांनी उत्तम केला आहे, (ह्यावरून इतके समजावयाचे की, ह्या लोकांच्या स्वतःच्या भाषेत वाचण्यासारखीं पुस्तके नव्हतीं); परंतु मुलांवाळांचे पालनपोषण व विद्याभ्यास ह्या संबंधाने कोठे चक्रार शब्दही आढळत नाही. अशा महत्त्वाच्या विषयाच्या संबंधाने ते लोक चार शब्दही लिहिणार नाहींत, इतके मूर्ख ते असतील, असे दिसत नाही. यावरून सहजी आमचा असा तर्क होतो की, हीं पुस्तके आणि हे सर्व कागद त्या वेळच्या कोणी मठवासी महंतांनी विद्यार्थ्यांकरिता लिहिलेले असावे.

मुलांना होणारे सर्व सुखदुःख त्यांचे हरएक प्रकारचे हिताहित वगैरे सर्व कांहीं त्यांस लहानवर्षीं मिळालेल्या शिक्षणावर अवलंबून आहेत. ही गोष्ट जर खरी असेल, तर भात्री आईवापांस आपल्या मुलांचे पालनपोषण कसे करावे, ह्याविषयी उपदेशाचे चार शब्द मिळू नयेत, ही गोष्ट खरोखर चमत्कारिक दिसत नाही काय? पुढील संततीचे सर्व प्रकारचे बरे वाईट होणे, केवळ पूर्वीपासून अविचाराच्या चालत आलेल्या चाली, लोकांचे कल, अज्ञान दाईचे विचार, आणि ह्याताच्या आजच्या कोत्या समजुती, ह्यांवरच सर्वस्वीं अवलंबून असावे, हे विलक्षण दिसत नाही काय? हिशेबाची आणि जमाखर्चाची माहिती अगदीं नसून जर कोणी व्यापार करूं लागला तर त्याच्या वेडेपणाला आपण हंसतो, आणि असा तर्क करितो की, ह्याचा हा व्यापार आंतवट्याचा होणार. शारीरशास्त्राचे

मुळींच ज्ञान नसतांना जर कोणी शस्त्रवैद्याचें काम करूं लागला, तर त्याच्या फाजीलपणाचें आपणांस नवल वाटतें, आणि ज्यांच्यावर त्याच्या शस्त्रांचा प्रयोग होणार, त्यांची आपणांस खचितच दया येते. परंतु आई-वापांनीं शारीरिक व मानसिक शक्तींची यत्किंचित्ही माहिती नसतांना मुलांचें पालनपोषण व विद्याभ्यास इत्यादि कामांस लागवें, ह्याचें आपणांस मुळींच नवल वाटत नाही, व त्या मुलांजालांचें पुढें काय होईल ह्या-विषयीं त्यांच्या मनांत अगदीं कधीं विचारही येत नाहींत, हें चमत्कारिक नव्हे काय ?

आईवापांस आरोग्यरक्षणाचे नियम माहित नसल्यामुळें मुलांच्या प्रकृतीस किती धक्का पोहोचतो, हें जाणण्याची कोणाची इच्छा असेल, तर त्यानें सभोवतालच्या स्थितीचें क्षणभर अवलोकन केलें झगजे झालें. आधीं हजारों मुलें तर अगदीं लहानपणींच मरून जातात; लक्षावधि मुलें पुढें अशक्त निपजतात; आणि कोट्यावधि मुलांची प्रकृति जशी असावी तशी धट्टीकट्टी असत नाहीं. मुलाला ज्याप्रमाणें लहानपणीं जतन व शिक्षण मिळेल, त्याप्रमाणें पुढें त्याला जन्मभर सुख किंवा दुःख होईल; व हल्लीं आपल्या हातून मुलांची जी जतन होते व त्यांना जें शिक्षण मिळतें, त्यांत एक गुण असला, तर वीस दोष असतात. ह्या दोन्ही गोष्टी मनांत आणिल्या झगजे लहानपणीं मुलांचें पालन-पोषण व विद्या हीं आपण अगदीं अविचारानें दैवावर टाकिल्यानें काय नुकसान होतें, ह्याचा आपणांस थोडाबहुत अंदाज करितां येईल. आंगांत चांगले मजबूत व ऊबदार कपडे असल्याखेरीज त्यांस थंडीवाऱ्यांत फिरूं देणें, व त्याच्या योगानें त्यांचे हातपाय फुटूं देणें, हें योग्य आहे किंवा नाहीं, ह्याविषयीं कोणी विचार करीत नाहीं; परंतु हा विचार करणें जरूर आहे; कारण मुलांचे भावी सुखदुःखाशीं ह्याचा अगदीं निकट संबंध आहे. मुलें पुढें रोगीं होतात, त्यांची वाढ खुंटते, त्यांच्या आंगांत चांगली ताकद रहात नाहीं, व भरतारुण्यामध्ये जो तकवा त्यांच्या आंगांत दिसावा तो दिसत नाहीं. हे सर्व आपल्या हयगयींचे परिणाम होत, व हे होत गेल्यानें आयुष्यांतिल कोणतींच कृत्यें सुरळीतपणें न चालून, त्यांच्या पुढील सर्व सुखांस व्यत्यय येतो. मुलांना नेहमीं एकाच प्रकारचें व हलकें अन्न खावयास द्यावें, असें लोक झगतात, ह्याला कांहीं कारण आहे, किंवा पूर्वापार अशा प्रकारचें अन्न मुलांस देत आले झगून ? ह्यांत कांहीं अर्थ असेल तर मग ठीक आहे, नाहीं तर

आपल्या चुकीचे प्राथञ्चित्त विनाकारण त्या विद्याच्या मुलांस भेटपणीं करित बसावे लागते. तसेच मुलांना जर आरडाओरडीचे व उनाडकीचे खेळ खेळू दिले नाहीत, किंवा आंगांत घालाय्यास नाही, ह्मणून त्यांस बाहेर जाऊं न दिले, तर तीं व्हावीं तितकीं सशक्त व कंटक हीणार नाहीत. मुलेवाळे रोगी व अशक्त निपजलीं ह्मणजे आपले तुर्देव किंवा कांहीं तरी आपल्यावर ईश्वराचा कोप आहे, असें लोक बहुतरुन समजतात; किंवा ह्या गोष्टी आपल्या स्वाधीनच्या नाहीत, सर्व ईश्वरी सूत्राप्रमाणे घडून यावयाचे असें ह्मणून ते उगीच बसतात. परंतु असें करणे ह्मणजे मोठा वेडेपणा आहे, हे कोणीही विचारी मनुष्य कबूल करील. खचित कधीं कधीं आईबापांच्या चैनी व ढंग मुलांस नडतात, हे जरी खरे आहे, तथापि त्यांचा लहानपणीं खाण्यापिण्याचा वगैरे नीट वंदोवस्त न ठेविल्यानें त्यांच्या प्रकृती बिघडतात, असेच फार वेळां घडून येते. खरोखर आत्मांला तर असें वाटते कीं, मुलांना जे हालकष्ट व विपत्ती काढाव्या लागतात, त्यांस पुष्कळ अंशीं आईबापंच कारण आहेत. लहानपणीं मुलांस अन्नवस्त्र वगैरे देण्याचा पतकर आई, बापांनीं आपल्याकडेसच घेतल्यासारखा आहे; बरे, त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था जी तीं ठेवितात, तिच्या योगाने त्यांच्या शरीरप्रकृतीवर कार्य परिमाण होतात, ह्याची त्यांना कांहीं माहिती नसते. ह्याप्रमाणे आरोग्यरक्षणाच्या अगदीं साधारणही गोष्टी आईबापांस माहित नसल्यामुळे मुलांच्या प्रकृती दिवसानुदिवस क्षीण होत जातात; व असा क्रम चालल्यानें मुलांस व त्यांस पुढे होणाऱ्या संततीस कांहीं भयंकर रोग जडून तीं पुढे अकालीं मृत्यूच्या मुखांत पडल्याचीं उदाहरणे घडून आलीं आहेत. अशा प्रकारचे अनर्थ केवळ आईबापे मुलांच्या संगोपनाकडे दुर्लक्ष करितात ह्मणून होतात. आतां हे त्यांचे दुर्लक्ष्य बुद्धिपुरःसर नसते हे खरे; तसें असते तर त्यांस आत्मी आईबापे न ह्मणतां तीं कोणी त्या मुलांचीं अन्यजन्मींचीं वैरी आहेत, असेच ह्मटले असते.

मुलांस चांगली नीति लावावी, ह्मणून जे त्यांस आत्मी लहानपणीं शिक्षण देतो, त्यांत सुद्धां अशाच प्रकारचा घोटाळा दिसून येतो. ज्या-अर्थी लहानपणीं मुलांचा सर्व संबंध आईपाशींच असतो, त्याअर्थी नीतिशिक्षणाचा पहिला धडा त्यांस आईकडूनच मिळतो. बरे, ती आई निदान पहिल्या मुलाच्या वेळेस तरी बहुधा स्वतां पोरच असते, व त्यामुळे तिला जगाचा अनुभव अगदीं बाताबेताचाच असतो. शिवाय,

आमच्या स्त्रियांची शिक्षणाच्या संबंधाने स्थिति पाहिली तर फारच शोचनीय आहे. त्यांपैकीं बहुतेक अगदीं अडाणी व अशिक्षितच असतात. त्यांनीं शाळेंचें तोंड तर कधींच पाहिलेले नसतें; व पुस्तकाची व त्यांची तर बहुधा ओळखच नसते. अलीकडे कोठें मोठमोठ्या शहरांतून कांहीं मुली शाळेंत जातांना नजरेस पडतात, व ह्या पुढें मोठ्या झाल्या झणजे आपल्या ज्ञानाच्या योगानें मुलांबाळांस नीतीचें वगैरे योग्य वळण लावून देण्यास समर्थ होतील, असें कदाचित् कित्येकांस वाटेल; परंतु त्या मुलींस सांप्रत शाळांमध्ये कोणत्या प्रकारचें शिक्षण मिळत असतें, ही गोष्ट मनांत आणिली, झणजे त्यांस तसें वाटण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं, असें झणावें लागतें. त्या शाळेंत असतांना जें काय शिकतात, तें सन, शक, किंवा नावें. ह्यांच्या योगानें त्यांची स्मरणशक्ति कदाचित् सुधारत असेल; ह्यापलीकडे कांहीं नाहीं. त्यांस शाळामध्ये विचार करण्याचें काम बहुधा पडत नसल्यामुळे त्यांच्या विचारशक्तीस यत्किंचित्ही प्रागल्भ्य आलेले नसतें. मुलांच्या कोमल मनास कोणत्या प्रकारचें शिक्षण असले पाहिजे, ह्या गोष्टीचें ज्ञान त्यांस मुळींच आलेले नसतें; मग एखादी नवीन शिक्षणपद्धति स्वतः शोधून काढण्याचें तर बोलावयासच नको. बरें, पुढें त्यांनीं एकदां शाळा सोडिली, झणजे पाहिलें मूल होईपर्यंत त्यांचीं मधलीं वर्षे शिवणकाम शिकणें, कशिदा काढणें, लोंकरीचें काम करणें, व कादंबऱ्या वाचणें ह्यांमध्ये जातात. तशांत ह्यांपैकीं एखादीचा नवरा जर तसाच गुलहौशी व शिकलेला असला, तर तिचा हा मधला वेळ कदाचित् इंग्लिश तऱ्हेचीं वाद्ये वाजविणें, व क्वचित् सभा, मेजवान्या वगैरे थाटणें यांतही जातो. खरोखर आमच्या अलीकडील मंडळींमध्ये बहुधा असा एकही मनुष्य आढळावयाचा नाहीं, कीं ज्यानें आपल्या बायकोकरितां लोंकर, रेशिम वगैरे जिनसा विकत घेण्यामध्ये निदान एक दोन रुपये तरी खर्च व्यर्थ केले नाहींत. ह्याप्रमाणें आमच्या ज्या कांहीं थोड्या शिकलेल्या स्त्रिया आहेत, त्यांच्या शिक्षणाची स्थिति आहे; त्यामध्ये मुलांस लहानपणीं सन्मार्गचें वळण लावण्यास उपयोगीं पडण्यासारखें कांहीं नसतें, असें झटले तरी चालेल. झणजे आमच्या अडाणी किंवा शिकलेल्या दोन्ही प्रकारच्या स्त्रियांच्या आंगीं आपल्या मुलांस लहानपणीं कोणत्या प्रकारचें शिक्षण दिलें पाहिजे, ह्या ज्ञानाचा गंधही नसतो. ह्यावस्तु आमच्यापैकीं कोणतीही स्त्री घेतली, तरी तिला पाहिलें मूल होण्याच्या वेळीं भाई होणें झणजे काय ह्याची कल्पनाही नसते, किंवा आईच्या संवर्धा

आपलीं कर्तव्यकर्म करण्याची यत्किंचित्ही याग्यता तिजमध्ये नसते, असें ह्मणतां येईल. अशाच प्रकारच्या आईशीं त्या मुलाची पहिल्यानें गांठ पडावयाची. लहानपणीं मुलांचीं मनें कशीं असतात व त्यांस कोणत्या प्रकारचें वळण दिलें पाहिजे, ह्याविषयीं तिला अगदीं ज्ञान नसून ती मुलांचीं मनें सुधारण्याच्या कामास लागणार; व हे काम असें आहे कीं जरूर ती माहिती असूनही तें नीटपणीं तडीस जाण्याची मुष्कील. तर अशा कामामध्ये तिला कसें काय यश येईल, ह्याचा विचार धात्रकांनींच करावा. मनोवृत्ती ह्मणजे काय, त्या एकामागून एक कशा निर्माण होतात, त्यांचीं कामे कोणतीं, त्यांचा कोठपर्यंत उपयोग होतो, व त्या कोणत्या थरास गेल्या, ह्मणजे वाईट, वगैरे ज्ञान तिला नसतें. तिची अशी समजूत असते कीं, कांहीं मनोवृत्ती सर्वांशीं चांगल्या, व कांहीं सर्वांशीं वाईट; परंतु असा प्रकार बिलकुल नाहीं. ह्याप्रमाणें मनोधर्माच्या स्वरूपाचें ज्ञान नसल्यामुळे अर्थात् आपले शिक्षणानें मुलांचे मनावर काय परिणाम होतील, हे तिला कळत नाहीं; तर अशा आईच्या शिक्षणापासून अनर्थ न व्हावे, तर दुसरे व्हावें तरी काय ? निरनिराळ्या मानसिक प्रवृत्तींचें स्वरूप काय, त्या कशा उपन्न होतात, व त्यांचीं फळे काय याचें ज्ञान नसल्यानें तिच्या शिक्षणापासून कांहीं उपयोग न होतां, उलट त्यापासून अपाय मात्र होतो. ह्यामुळे तिचें शिक्षण मुळींच नसतें, तर बरे झालें असतें, असें ह्मणणें भाग पडतें. मुलें जीं कृत्ये नेहमीं करावयाचींच, व जीं त्यांच्या हिताचींच असतात, अशा कृत्यांस ती आड येते; अशांनें नेहमीं मुलें चिडखोर निपजून त्यांचें नुकसान होतें; व पुढें मायलेकरांचीं परस्परांविषयीं मनें विवडून त्यांच्यामध्ये वितुष्ट येतें. जीं कृत्ये मुलांनीं करावीं असें तिच्या मनांत असतें, तीं कृत्ये त्यांस कांहीं दहशत घालून, लालुच दाखवून, किंवा त्यांच्या मनांत वाहवा ह्मणून घेण्याची इच्छा जागृत करून, त्यांजकडून तीं करून घेते. ह्याप्रमाणें आंतील मतलब कांहींही असेा, वागणें बाह्यात्कारी चांगलें असलें ह्मणजे झालें, आसा तिचा समज असल्यामुळे मुलेंही पुढें तेंच शिकून दोंगी, खोटसाळ, भित्रीं, आणि आंघलपोडीं निपजतात; त्यांच्या आंगां पापभीरुपणा व सौजन्य हीं कशीं तीं राहतच नाहीं, इकडे ती मुलांस नेहमीं खरें बोलवें असें सांगत असते, व न बोलतां तर जी शिक्षा करीन ह्मणून तोंडानें ह्मणते, ती शिक्षा [कधीही अज्ञानांत आणीत नाहीं] हाच तिचा किता वळवून मुलें इकडे खेडें बोलता-

वयास शिकत असतात. नेहमीं आत्मसंयमन करावे, असा ती मोठ्या थाटाने मुलांस उपदेश करित असते, व इकडे अगदीं झुल्लक कारणावरून तिच्या आंगाचा अगदीं तिळपापड होतो, हे मुले नेहमीं पहातच असतात. ज्याप्रमाणे मोडेपणीं जगांतील व्यवहारामध्ये बरे वाईट कृत्यांचे बरे वाईट परिणाम जसे व्हावयाचे तसे होऊ देणे, हाच शिक्षणाचा उत्तम क्रम होय, त्याप्रमाणेच लहानपणीं मुले चांगल्या मार्गास लागावीं ह्मणून त्यांच्यावर जी आपण शिस्त ठेवितो तीमध्येही मुख्यत्वेकरून हाच क्रम असला पाहिजे, व हाच त्यांच्यावर उत्तम प्रकारचा धाक होय, ही गोष्ट आईच्या स्वप्नीही नसते. ह्याप्रमाणे तिचे विचार कार्यकारणभाव मनांत आणून ठरलेले नसल्यामुळे, आणि मुलांच्या मनांच्या भिन्न भिन्न स्थितींस अनुसरून त्या धोरणाने त्यांच्याशीं वर्तन ठेवण्याचे तिच्या आंगीं सामर्थ्य नसल्यामुळे, तिचा धाक, मनास येईल तसा, आज असा उद्योग तसा, ह्या प्रकारचा असतो, व त्यापासून मुले विघडण्याचा संभव असतो. परंतु जसजशी मुलांची समजूत वाढत जाते, तसतसा त्यांच्य मनाचा कल एकंदर मनुष्यजातीच्या वळणावर विशेष जात असतो ह्यामुळे त्यांवर किरकोळ गोष्टींचे परिणाम फारसे घडून येत नाहीत, व आईच्या शिक्षणापासून मुले जितकीं बिचडावींशीं वाटतात तितकीं विघडत नाहीत.

आतां मुलांच्या बुद्धीची वाढ चांगली व्हावी ह्मणून त्यासंबंधाने लोक काय व्यवस्था ठेवितात, ते पाहूं. यांत तरी वरीलप्रमाणेच घोटाळा; नाही काय ? बुद्धीच्या संबंधाने सर्व गोष्टी नियमित असतात, व बुद्धीची धारणा कांहीं नियमांस अनुसरूनच होते असें मानले, तर या नियमांचे ज्ञान असल्याखेरीज मुलांच्या विद्येची व्यवस्था आपणांस नीट रीतीने ठेवितां येणार नाही, हे स्पष्ट आहे. मुलांस विचार करावयास किंवा नवीन गोष्टींचे ज्ञान संपादन करावयास शिकविण्याची रीति कशी असली पाहिजे, हे समजल्याशिवाय आपणांस ते काम नीटपणे करितां येईल, असें समजणे ह्मणजे वेडेपणा होय; परंतु आमच्या शाळांमध्ये व घरीं हा वेडेपणाचाच प्रकार अगदीं धडधडीत दुरू आहे. यास्तव, आम्ही असें ह्मणतो कीं, आमच्यामध्ये हल्लीं दुरू असलेला शिक्षणक्रम फारच गैर आहे. आईबापांची गोष्ट राहूं या, परंतु पुष्कळ विद्वान् ह्मणविणाऱ्या शिक्षकांसही मन ह्मणजे काय, मुख्य मानसिक शक्ती कोणत्या, त्यांचे गुणधर्म काय आहेत, वगैरे गोष्टींचे

ज्ञान अगदीं नसतें, असें झटलें तरी चालेल. अशी जर स्थिति आहे, तर सध्यां सुरू असलेली शिक्षणपद्धति दूषितच असली पाहिजे, हें उघड आहे. तीमध्ये मुलांस काय शिकवावें आणि तें कसें शिकवावें, ह्या दोन्ही गोष्टींच्या संबन्धानें अत्यंत शोचनीय दोष दृष्टोत्पत्तीस येतात. हल्लीं मुलांस जरूर त्या गोष्टी कोणी शिकवीत नाहींत, भलत्याच गोष्टी भलत्याच क्रमानें त्यांच्या डोक्यांत कोंदितात, असाच प्रकार आपले नजरेस येतो. पुस्तकांपासून संपादिलेलें ज्ञान हीच काय ती विद्या, असा आई-बापांचा समज असल्यामुळे मुलांच्या हातीं लहानपणींच आईबापें पुस्तकें देऊन त्यांच्या सर्व विद्येचा विघाड करितात. ज्ञान मिळविण्याचीं साक्षात् साधनें नसतील, तरच पुस्तकांचा उपयोग करावयाचा, ज्ञान संपादनाच्या कामीं स्वतांचे हात टेंकल्यासारखे झाल्यावर दुसऱ्याची मदत घ्यावयाची, आणि झणूनच पुस्तकें हीं ज्ञान संपादन करण्याचीं गौण साधनें होत, इत्यादि गोष्टी शिक्षकांच्या मनांत नीटपणीं ठसलेल्या नसल्यामुळे त्यांची इच्छा मुलांनीं नेहमीं स्वतांच्या हातांनीं न जेवतां लोकांच्या हातांनींच जेवावें अशासारखी असते. लहानपणीं मुलांस आपोआप जें ज्ञान प्राप्त होत असतें, तेंच ज्ञान अत्यंत महत्वाचें होय. शिवाय, मुलांच्या आंगां लहानपणीं जी अनावर शोधकबुद्धि दिसून येते, तिजकडे दुर्लक्ष होत गेल्यामुळे तिची वाढ खुंटते, तर तसें होऊं न देतां तिचा पूर्णपणें विकास होऊं देण्यास आपण झटलें पाहिजे. ह्या आणि अशाच दुसऱ्या गोष्टी त्यांच्या लक्षांत न आल्यामुळे मुलांस लहानपणीं ज्या गोष्टी समजत नाहींत, किंवा ज्या गोष्टींकडे त्यांचा कल नसतो, अशा गोष्टी त्यांच्या नजरेपुढें आणण्याचा व मनांत भरविण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. प्रत्यक्ष ज्ञानापेक्षां प्रतिबिंबित ज्ञानाच्या ते विशेष भजनीं. लागून घर, दार, परसूं, परडें, ह्यांतील वस्तूंचें ज्ञान मुलांस पूर्णपणें झाल्यानंतर यापलीकडील ज्ञान संपादण्याचीं साधनें जीं पुस्तकें तीं मुलांच्या हातीं द्यावयाचीं, व तोंपर्यंत मुलांचा व पुस्तकांची ओळख होतांच कामा नये, हें त्यांस समजत नाहीं. प्रत्यक्ष अनुभवानें मिळविलेलें ज्ञान अनुभवपरंपरेनें मिळविलेल्या ज्ञानापेक्षां जास्त योग्यतेचें आहे, एवढ्याकरितांच असें करावयाचें, असें कोणीं समजूं नये. तर आपला एकंदर वस्तूंविषयींचा पूर्वीचा अनुभव असा असेल, त्याच प्रमाणानें पुस्तकांतील तद्वाचक शब्दांच्या सांकेतिक अर्थाचा प्रथम बोध आपणांस द्यावयाचा, झणूनही आपणांस हा

क्रम ठेवणें इष्ट आहे. दुसरें असें आहे कीं, हा ज्ञान संपादन करण्याचा ठर-
 रीत क्रम आपण फार लवकर सुरू करितों, व पुढें तो चालला अ-
 सतां ज्या नियमांस अनुसरून मानसिक शक्ती वृद्धिगत होतात, त्या
 नियमांकडे आपलें थोडेंच लक्ष असतें. मूर्त विषयांचें ज्ञान प्रथम, अमूर्त
 विषयांचें ज्ञान मागाहून, हाच क्रम ज्ञानसंपादन करण्यामध्ये असला
 पाहिजे. परंतु इकडे कोणी लक्ष देत नाहीं. पहा, व्याकरण हा अत्यंत अमूर्त
 आणि गहन विषय आहे, तर त्याचा अभ्यास जाणतेपणींच झाला पाहिजे;
 परंतु मुलांचा व्याकरणाचा घोष अगदीं लहानपणापासून सुरू होतो.
 तसेंच, मुलांस लहानपणीं भूगोलविद्या ज्या क्रमानें शिकवितात, तो क्रमही
 बऱ्याच अंशीं चुकीचा आहे. निरनिराळ्या खंडांचे व देशांचे राजकीय
 व्यवस्थेकरितां जे विभाग केले आहेत, त्यांचीं नांवे वगैरे शुष्क गोष्टी
 मुलांस अगदीं लहानपणींच शिकवूं लागतात, परंतु त्या त्यांस अगदीं
 कंटाळवाण्या वाटून त्यांकडे त्यांचें लक्ष लागत नाहीं. वास्तविक रीतीनें
 ह्या गोष्टींचा अभ्यास जरा जाणतेपणीं सामाजिक विषयांच्या अभ्यासा-
 बरोबर सुरू झाला पाहिजे. बरें, पृथ्वीचें स्वरूप, आकार, वगैरे ज्या
 गोष्टी मुलांस समजण्यासारख्या, व ज्यांत त्यांचा बराच भरही असतो,
 त्या गोष्टी कोणी त्यांस फारशा शिकवित नाहीं. ह्याप्रमाणें जे विषय
 मुलांना शिकवितात, त्यांमध्ये योग्य क्रम नसतो. प्रत्यक्ष प्रमाणें, व्याख्या,
 आणि नियम हीं, सृष्टिक्रमामध्ये ज्याप्रमाणें प्रत्येक वस्तुविषयक अवलो-
 कन-ज्ञाल्यानंतर सहजीं व्यक्त होतात, त्याप्रमाणें आमच्या शिक्षणामध्ये-
 ही तीं तशींच व्यक्त झालीं पाहिजेत. परंतु अशा प्रकारच्या सर्व गोष्टी
 ग्रंथारंभीं घालण्याचा पाठ आहे. ह्याप्रमाणें ह्या पोपटपंची शिक्षणक्रमानें
 आमचा सर्वथैव घोटाळा करून टाकला आहे. मुलांचीं ज्ञानेंद्रियें लहान-
 पणीं कुंठित झाल्यामुळें पुढ तीं अगदीं मंद होतात. पुस्तकांमध्ये त्यांचें
 मन अगदीं जुलमानें जखडून टाकलेलें असतें; विषय समजण्याची
 योग्यता आंगीं आल्याशिवाय त्यांस ते विषय शिकविणें, आणि ज्या
 गोष्टींवरून आपण सर्व साधारण नियम वसवितों, त्या गोष्टी त्यांस सम-
 जावन दिल्याखेरीज एकदम ते नियम त्यांस सांगून देणें, या दोन्ही
 गोष्टींमुळें त्यांच्या बुद्धीची अगदीं गडबड उडून जाते. स्वतां वि-
 चार व शोध करून ज्ञान संपादन करण्याचें त्यांस माहित नस-
 ल्यामुळे, विद्यार्थी ह्मणजे दुसऱ्याच्या विचारांचें केवळ एक सांड-
 षण बनतो. मानसिक शक्तींवर लहानपणींच अभ्यासाचा विशेष भार

पडल्यामुळे त्या अगदीं चुरून जातात. अशी स्थिति असल्यामुळे पुष्कळ मुले व्हावीं तितकीं हुशार व विद्वान् होत नाहींत. एकदां त्यांच्या परीक्षा आटोपल्या, ह्मणजे वाचनसुद्धां लागलेच आटोपलेच. संपादन केलेल्या ज्ञानामध्ये कांहीं व्यवस्था नसल्यामुळे त्यांतील बहुतेक लवकरच लयास जाते, व बाकी कांहीं राहते ते उगाच जीव धरून असते नसते. कारण, व्यवहारामध्ये ज्ञानाचा कसा उपयोग करावा, हे त्यांस माहीत नसते. सूक्ष्म रीतीने शोध करण्याची, किंवा स्वतंत्र रीतीने विचार करण्याची शक्ति त्यांच्या आंगी थोडीच राहते. बरे, इतकें असूनही पहावयाला गेले, तर शिकविलेल्या ज्ञानापैकीं पुष्कळ ज्ञानाचा व्यवहारामध्ये उपयोग वेतावाताचाच होतो. सारांश, अत्यंत महत्वाचे आणि उपयुक्त असें ज्ञान मुलांच्या शिक्षणक्रमांतून गाळलेलेच असते, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

अशी मुलांच्या शिक्षणाची स्थिति आहे; व ती तशीच असावयाची हे आईबापांच्या स्थितीवरून अनुमानांनींही समजण्यासारखें आहे. मुले सशक्त, नीतिमान् आणि बुद्धिमान् व्हावीं, ह्मणून त्यांस आम्ही जें शिक्षण देतो, त्यांत फारच मोठे दोष आहेत, व अशी स्थिति असण्यास पुष्कळ अंशीं आईबापच कारण, आहेत; कारण शिक्षण योग्य रीतीने वडण्यास जें ज्ञान अवश्य लागते, त्या ज्ञानाचा त्यांच्या आंगी लेशही नसतो. एखादा विकट प्रश्न सोडविण्यास जे नियम लागतात, ते नियम ज्याच्या कधीं अवलोकनांत नाहींत, असा मनुष्य जर तो प्रश्न सोडविण्यास लागला, तर त्याच्यानें तो प्रश्न सुटेल काय ? घर बांधणें, गलबत किंवा वाफेची गाडी चालविणें, इत्यादि सर्व कामांमध्ये बरेच दिवस उमेदवारी करावी लागते. तर आतां ऐसें कां ह्मणावयाचें कीं, मनुष्याचें शरीर आणि मन ह्यांचा विकास करण्याचें काम इतकें सोपें आहे कीं, कोणताही मनुष्य पूर्वी कांहीं तयारी केल्याशिवाय त्या संबंधाची सर्व तजवीज आणि देखरेख ठेवू शकेल ? असें जर आपणांस ह्मणतां येत नाहीं, आणि जर हे काम सृष्टीमधील सर्व कामांमध्ये, एक शिवायकरून, अत्यंत मानगडीचें आहे, आणि ह्मणून त्या संबंधाची व्यवस्था ठेवणें हे जर अत्यंत दुर्घट आहे, तर अशा कामासाठीं पूर्वी कांहीं तयारी न करणें ह्मणजे अगदीं वेडेपणा नव्हे काय ? कुशलतेच्या कामाविषयीं एक वेळ हयगय झाली तर चालेल, परंतु या अगदीं अवश्य शिक्षणाची हयगय होतांच कामा नये. बापांनें अविचारानें कांहीं दुरायही मतांचा स्वीकार केल्यामुळे एकदां त्यांचें आणि

मुलांचें वांकडें येऊन ते त्याच्या त्रासानें त्याचें अगदीं ऐकत नाहींतसे झाले, आणि त्यांची अगदीं दशा झाली ह्मणजे बापासच दुःख होऊन असें वाटेल कीं, आपण रघूचे सर्ग वाचण्याऐवजीं स्वभावशास्त्राचा अभ्यास केला असता तर बरें झालें असतें. एखादी आई आपला मुलगा विषमज्वरानें गमावल्यामुळें रडत बसली असतां, जसें तिलाही वाटत होतें, तसेंच एखाद्या स्पष्टवच्या वैद्यानें येऊन सांगितलें कीं, बाई, तुझ्या मुलाची प्रकृति जर फार अभ्यास करून क्षीण झालेली नसती, तर कांहीं औषधी उपचार चालला असता. तर अशा प्रसंगीं ती अगदीं दुःखानें आणि अनुतापानें गांजून गेली असतां, आपणांस संस्कृत शाकुंतल नाटक समजतें, एवढ्यानें तिचें समाधान होणार आहे काय ?

ह्यावरून ध्यानांत येईल कीं, आमच्या तिसऱ्या वर्गातील कृत्यांची आपणांस बरोबर रीतीनें व्यवस्था ठेवितां यावी, ह्मणून आपणांस जीवनशास्त्र अवगत असलें पाहिजे. तसेंच मुलांचें पालनपोषण नीट करितां यावें, ह्मणून प्राणिगुणधर्मशास्त्रातील मुख्य मुख्य गोष्टी आणि मानसशास्त्रातील मूलतत्वे, ह्यांचीही कांहीं माहिती आपणांस असणें अवश्य आहे. आह्मांलाही वाटतें कीं, हें वाचतांना पुष्कळांस हंसूं येईल; आणि ह्या शास्त्रांचें पूर्ण ज्ञान सर्व आईबापांस असलें पाहिजे, असें जर आम्ही ह्मणूं, तर आमचें ह्मणणें खरोखर हंसूं येण्यासारखेंही होईल. परंतु आमचें ह्मणणें असें नाहीं. त्यांस वरील शास्त्रांच्या संबंधानें मुख्य मुख्य गोष्टी, आणि त्या समजावून देण्याकरितां कांहीं उदाहरणें माहित असलीं ह्मणजे पुरे आहे. ह्या गोष्टी अशाच कां असल्या, हें जरी त्यांस समजलें नाहीं तरी चालेल; तरी त्या तशाच असल्या पाहिजेत, इतकें तरी समजणें अवश्य आहे. आणि इतकें समजून घेण्यास वेळही लागणार नाहीं. वरील गोष्ट कशीही असो, इतक्या गोष्टीं-विषयीं आपणांस ना ह्मणतांच येत नाहीं;—मुलांचें शरीर आणि मन यांची सुधारणा कांहीं नियमांस अनुसरून होत असते; हे नियम कांहीं अंशीं तरी आईबापें न पाळिलीं, तर मरण खात्रीनें यावयाचें; तीं जर हे नियम पुष्कळ अंशीं पाळणार नाहींत, तर मुलांच्या शरीराच्या आणि मनाच्या स्थितीमध्ये पुष्कळ दोष राहतील; आणि जर त्यांनीं हे नियम पूर्णपणें पाळिले, तरच मुलांचें शरीर आणि मन हीं उत्तम दशेप्रत जाऊन पोहोचतील. तर ज्यांना मुलेंबाळें होण्याचा संभव आहे, त्या

सर्वांनी हे नियम शिकण्याकडे कांहीं लक्ष दिलें पाहिजे कीं नको, याचा आतां विचार तुझींच करावा.

येथपर्यंत आईवापांच्या कर्तव्यांचा विचार झाला. आतां आम्हीं सार्वजनिक कृत्यांकडे वळतो. आपणांस हीं कृत्यें करितां येण्यास कोणतें ज्ञान आवश्यक आहे, याचा प्रथम विचार केला पाहिजे. या ज्ञानाची आवश्यकता लोकांच्या अगदीं लक्षांत येत नाही, असें झणतां येत नाही. कारण हल्लीं आमच्या शाळांत सुरू असलेल्या इयत्तांमध्ये सार्वजनिक आणि राजकीय कृत्यांकडे ज्यांचा संबंध पोहोचतो, असे नांव घ्यावयाला तरी कांहीं विषय आहेत; अशा प्रकारचा मुख्य विषय झटला झणजे इतिहास होय.

परंतु इतिहास झणून जें शाळांत शिकवितात, त्याचा वस्तुतः कांहीं उपयोग नाही, असें आम्हीं पूर्वीं झटलेच आहे. शाळांमध्ये सुरू असलेल्या इतिहासांविषयीं तर ब्रह्मकर्म वेलावयास नको, परंतु जाणते लोकांकरितां फार श्रम घेऊन लिहिलेल्या इतिहासांच्या पुस्तकांमध्येही राजकीय प्रकरणांचीं खरीं तत्वे लक्षांत आणून देण्यासारख्या थोड्याच गोष्टी असतात. मुलें शाळांत शिकतात काय तीं राजांचीं चरित्रं, तर त्यांपासून समाजसंस्थाशास्त्राचें ज्ञान होणार तें कसें ? दरबारामध्ये अशा खटपटी चालल्या होत्या, असे कट सुरू होते, अमक्यानें राज्य बळकाविलें, त्यांत अमुक अमुक मनुष्य होते, वगैरे चटसारी माहिती असल्यानें एकंदर राष्ट्राच्या उत्कर्षाचा कारणें आम्हांस समजतील काय ? इतिहासामध्ये राज्यपदाकरितां भांडां लागल्याचं आम्हीं वाचतो, व त्यामुळे उभयपक्षांनीं मोठी जंगी तयारी होऊन, मोठी लढाई झाल्याचेंही आमच्या वाचनांत येतच असतें; तींत मुख्य सेनापती अमुक होते, त्यांच्या हाताखालीं अमुक प्रसिद्ध सरदार होते; त्यांच्याजवळ इतकें पायदळ, इतके घोडेस्वार, व इतक्या तोफा होत्या; त्यांनीं अशा अशा रीतीनें आपली फौज उभी केली होती; अशा प्रकारच्या युक्ती लढविल्या, तशा प्रकारें हला केडा, अशा प्रकारें त्यांस पळ काढावा लागला, अमुक वाजतां त्यांच्यावर असे प्रसंग आले, अमुक वाजतां त्यांला जय झाला; एका झटापटीमध्ये हा सरदार पडला, दुसरीमध्ये त्या पलटणीची कत्तल उडाली; केव्हां ह्यांचा, केव्हां त्यांचा पाडाव होता होता, सरतेशेवटीं अमुक पक्षास जय मिळाला; प्रत्येक पक्षाचे इतके लोक पडले, इतके जखमी झाले. इतके विजयी पक्षानें कैद करून नेले; अशा प्रकारचें लांबलचक वर्णन आम्हीं इति-

हासामध्ये नेहमीं वाचीत असतो. परंतु आतां असें सांगा कीं, सार्वजनिक कामामध्ये आपण कसें वागलें पाहिजे, हें ह्यावरून तुझांस समजेल काय ? समजा कीं प्रनिद्ध पंधरा लढायाच वाचून तुम्ही राहिलां नाहीं, तर इतर सर्व वारिकसारिक लढायांचीं वर्णनेंही तुम्हीं अगदीं लभपूर्वक वाचिलीं, तर त्याच्या योगानें तुझांस राष्ट्रीय समेच्या सभासदांची निवड करितांना अधिक शहाणपण येईल काय ? कदाचित् तुम्ही ह्मणाल कीं, ह्या गमतीदार गोष्टी आहेत. खरोखर त्या गमतीदार आहेत खऱ्या; त्यांपैकी ज्या अंशतः किंवा सर्वांशीं खोट्या नाहीत, त्या तरी निदान गमतीच्या खऱ्या, आणि पुष्कळांस त्या तशाच वाटत असतील. परंतु त्या एवढ्यावरून महत्त्वाच्या आहेत, असें मात्र समजतां कामा नये. अगदीं झुल्लक गोष्टींसही आम्हीं जाणून बुजून कांहीं हेतूनें किंवा चुकीनें पुष्कळ वेळां महत्त्व देतो. ज्याला फुलझाडाचें वेड आहे, तो मनुष्य एखाद्या आवडत्या फुलझाडाचा कांदा त्यास अवाच्या सवा किंमत आली तरी देणार नाही. कोणी एखादा चिनी मातीच्या जुन्या ओवड धोवड भांड्यावरच खुलून जातो. श्री. नारायणराव पेशवे यांचा सुमेरसिंगानें ज्या तरवारीनें वध केला, ती तरवार किंवा तिचा एखादा तुकडा शेंकडों रुपये देऊनही विकत घेणारे लोक मिळतील. परंतु ह्या प्रकारच्या आवडीवरून त्या पदार्थाची खरी किंमत काढितां येईल काय ? आणि जर येणार नाही, तर इतिहासांतील कांहीं गोष्टी कित्येकांस आवडतात, एवढ्यावरूनच त्या महत्त्वाच्या ठरत नाहीत, असें आपणांस कबूल करावें लागतें. इतर गोष्टींची किंमत ज्याप्रमाणें त्यांचा उपयोग मनांत आणून आपण ठरवितां, त्याप्रमाणें ह्या गोष्टींचीही किंमत त्यांचा उपयोग मनांत आणूनच ठरविली पाहिजे. दोहींकडे एकच कसेटी असली पाहिजे. जर तुझांस कोणी तुमच्या शेजाऱ्याची कुत्री व्याली ह्मणून खबर दिली, तर तुम्ही ह्मणाल कीं, ह्या बातमीचा आम्हांस उपयोग काय ? आतां पाहिलें तर गोष्ट घडलेली खरी; तरी ती निरर्थकच समजावयाची; तिचा व्यवहारांशील कृत्यांशीं कांहीं संबंध नाही, किंवा तीपाहून जगामध्ये आपण कृतकृत्य कसे होऊं, हें ज्ञान प्राप्त होण्यासारखें नाही. हीच कसेटी इतिहासांतील गोष्टींस लावा, ह्मणजे आम्ही ह्मणतो तें खरें असें तुमचें-तुझांलाही वाटेल. इतिहासांत, सांगितलेल्या गोष्टींचा कार्यकारणभाव दाखवून, त्यांची अन्यायसंबंधिता व्यक्त केलेली नसते, आणि ह्मणून त्यांवरून कांहीं सिद्धांत ठरवितां येत नाहीत, व जगामध्ये आपलें वर्तन.

कसें असावे अशाविषयीं नियम उरवितांना त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाही. परंतु आपण हरएक गोष्टींच्या संबंधानें जी माहिती मिळवितो, तिचा मुख्य उपयोग हाच कीं, तीपासून आपणांस व्यवहारांत उपयोग करण्यासारखा एखादा सिद्धांत उरवितां यावा. इतिहासांतील गोष्टी कर्मणुकीकरितां ह्मणून पाहिजे तर खुशाल वाचा. परंतु त्यांपासून कांहीं ज्ञानप्राप्ति होईल, अशी मात्र व्यर्थ आशा बाळगूं नका.

इतिहासाच्या पुस्तकामध्ये ज्याला खरोखर इतिहास असें ह्मणतां येईल, असें बहुतकरून गाळलेलेच असते. अगदीं अलीकडे अलीकडे इतिहासकर्त्यांनीं खरी उपयुक्त माहिती देण्याची सुत्रात केली आहे. प्राचीन काळीं राजा ह्मणजे काय ते सर्व दैवत, प्रजा ह्मणजे कांहीं नाही, अशीच बहुतकरून लोकांमध्ये समजूत असे. त्याचप्रमाणे प्राचीन इतिहासांमध्येही सर्व जागा राजांच्या कृत्यांच्या हकीकतीनें भरलेली असे. एकंदर राष्ट्राविषयीं कोठें कोनाकोपऱ्यांत थोडेंबहुत सांगितले असले तर नकळे. परंतु अलीकडे राजांच्या कल्याणापेक्षां प्रजेच्या कल्याणाकडे लोकांचें लक्ष विशेष जात आहे, आणि इतिहासकर्तेही एकंदर जनसमूहाच्या भरभराटीविषयीं हकीकत देऊं लागले आहेत. जनसमूहाची स्थिति जशी बदलत आली, तशी ती माहित असणे, हेंच आपणांस विशेष अगत्याचें आहे. ज्या गोष्टींवरून एखादें राष्ट्र कसें बनत गेलें, त्याची कशी जुळवाजुळव झाली, हें आह्मांस समजेल, त्याच गोष्टींची आह्मांस जरूर आहे. ह्या गोष्टींमध्ये त्या राष्ट्राची राज्यव्यवस्था कोणत्या प्रकारची होती, हें अलवत आलेच पाहिजे; त्यांतील कामदारांविषयीं चर्चा जितकी थोडी असेल तितकें बरें. राज्याची घटना, त्यांतील नियम, व्यवस्था, खोट्या समजूती, आणि घोंटाळे ह्याविषयीं मात्र त्यांत भरपूर माहिती असली पाहिजे. मुख्य ठिकाणचें सार्वभौम सरकार, त्याची व्यवस्था आणि कामगारांचीं कृत्ये, एवढेंच समजून पुरें होत नाही, तर ठिकाणच्या स्थानिकसंस्थांची व त्यांच्या शाखांची व उपशाखांची आह्मांस बरोबर माहिती असली पाहिजे. तसेंच धर्मसंबंधीं कारभार कसकसा चालला होता, ह्याविषयींही अगदीं अशी वरीलप्रमाणेच माहिती असली पाहिजे. मुख्य धर्माधिकारी कोण, त्यांचा अधिकार काय होता, त्यांच्या हातांत सत्ता किती होती, धर्मसंबंधीं सर्व व्यवस्था कशी होती, व सरकारचा धर्मांमध्ये किती संबंध असे वगैरे सर्व गोष्टींचें वर्णन असलें पाहिजे. ह्याबरोबरच लोकांचे धर्मसंबंधीं विचार, पंथ, आणि

विधि सांगितले पाहिजेत; ह्मणजे लोक आपणांस कोणत्या धर्माचे किंवा पंथाचे म्हणवीत, एवढें सांगितलें ह्मणजे झालें असें नाहीं, तर त्यांचीं खरीं मतें काय होतीं, व त्यांप्रमाणें ते कितपत चालत होते वगैरे सर्व कांहीं सांगून दिलें पाहिजे. मानमरातव देण्याच्या व रामराम, सलाम वगैरे करण्याच्या रीती, पत्रें वगैरे लिहिण्याचे माने, व ह्यांवरून भिन्न भिन्न वर्गांच्या लोकांमध्ये वर्चस्व कोणाचें कोणावर होतें, हें जसजसें दिसून येईल, तसतसें आह्मांस कळवून दिलें पाहिजे. लोकांच्या घरांतील व बाहेरील रीतिभातीही आपणांस समजल्या पाहिजेत, व ह्यांमध्ये स्त्री-पुरुषांचा व आईवापांचा आणि मुलांचा संबंध कसा काय होता, हेंही आलें पाहिजे. लोकांमध्ये सुरू असलेल्या प्रसिद्ध पौराणिक कथा, मंत्र तंत्र वगैरे वेडगळ समजुती असतील त्या दाखवून दिल्या पाहिजेत; नंतर देशांतिल कारखान्यांनैही वर्णन आलें पाहिजे; श्रमविभागाकडे लोकांचें कितपत लक्ष होतें, हेंही त्यांत असलेंच पाहिजे. व्यापाराची व्यवस्था काय जातींप्रमाणें किंवा स्वतंत्र मंडळाच्या स्थापून किंवा दुसऱ्या कांहीं रीतीनें चालत असे; कारखानदार आणि काम करणारे लोक ह्यांचा परस्पर कसा संबंध होता; माल आणण्यानेण्याचीं काय साधनें होतीं, लोकांमध्ये दळणवळण परस्पर कोणत्या प्रकारें रहात असे, इत्यादि गोष्टींचीही माहिती क्रमाक्रमानें दिलीच पाहिजे. हें सांगतां सांगतां कलाकौशल्याकडे वळून माल कोणत्या रीतीनें व कोणत्या प्रतीचा तयार होत असे, ह्याचाही उल्लेख झाला पाहिजे. लोकांमध्ये 'ज्ञानाचा प्रसार किती झाला होता, कोणती विद्या किती शिकवीत असत, शास्त्रीय विषयांमध्ये लोकांची मजल कोठपर्यंत ठेपली होती, आणि लोकांच्या विचारांचा कल मुख्यत्वेकरून कोणकडे होता, वगैरे सर्व वृत्तांत आला पाहिजे. कौशल्याच्या, कल्पनेच्या, व आरामाच्या गोष्टींकडे, ह्मणजे घरे बांधणें, कातीव व खोदीव काम करणें, चित्रें काढणें, गाणें, बजावणें, कविता, कल्पित कादंबऱ्या वगैरे लिहिणें, व पोषाख करणें, इकडे लोकांचा कसा काय कल होता ह्याचाही इतिहासामध्ये खुलासा झाला पाहिजे. अन्न, घरदार, खेळकर्मणुकीचे प्रकार, वगैरेचा लोक काय वेत ठेवीत, हें थोडक्यांत सांगून लोकांच्या नेहमींच्या आयुष्यक्रमणाचें वर्णन करण्यासही इतिहासकर्त्यानें विसरतां कामा नये. तसेंच शेवटीं कायदेकानू, लोकांच्या चाली, ह्मणी, व व्यवहार ह्यांवरून नीतीविषयीं सर्व जातींच्या लोकांचे विचार काय होते, व ते व्यवहारामध्ये कसेकाय नी-

तीनें वागत ह्याविषयीं जसें दिसून येईल तसें सांगून ह्या लिहिलेल्या सर्व गोष्टींचा परस्परसंबंध दाखविला पाहिजे. ही सर्व हकीकत स्पष्ट आणि पूर्ण असून होईल तितकें करून थोडक्यांत दिली पाहिजे. सर्व गोष्टी एके जागीं आणून अशा क्रमानें दिल्या पाहिजेत कीं, त्या सर्व एकदम लक्षांत येतील. त्यांमधील परस्परसापेक्षत्व व त्यांचें वास्तविक ऐक्य हीं व्यक्त झालीं पाहिजेत; वाचणारांच्या मनांत त्यांचा संबंध सहजीं येऊन लोकस्थितीमध्ये अमुक प्रकार असले म्हणजे त्यांबरोबर दुसरे अमुक असावयाचे, हे त्यांना समजलें पाहिजे. वेळोवेळच्या लोकस्थितीचें वर्णन असें असलें पाहिजे कीं, त्यावरून लोकांचीं मते, चालीरिती, रिवाज वगैरे कसे बदलत गेले, हे स्पष्ट झालें पाहिजे. पूर्वीच्या जनसमूहाची घटना आणि तदनुसार लोकांचे व्यवसाय, व ते पुढें जनसमूहाबरोबर कसे बदलत गेले, हेही सर्व इतिहासामध्ये दिसून आलें पाहिजे. सार्वजनिक कामांत आपलें कसे वर्तन असलें पाहिजे, हे ठरविण्याच्या कामीं अशाच माहितीचा उपयोग व्हावयाचा. ज्या इतिहासामध्ये एकंदर लोकस्थितीचें वर्णन येईल, अशाच इतिहासाची आपणांस व्यवहारामध्ये जरूर आहे. इतिहासकार्याच्या हातून होण्यासारखें मोठें काम हे आहे कीं, त्यानें एकंदर राष्ट्राचें असें वर्णन करावें, कीं त्यावरून आपणांस निरनिराळ्या वेळच्या लोकास्थितीची आणि राष्ट्रांची तुलना करितां यावी, आणि एकंदर जनसमूहाचीं कामें कोणत्या नियमांत अनुसरून चालतात, हे आपणांस निश्चितपणें सांगतां यावें.

परंतु असें पहा कीं, आपण इतिहासांतील खऱ्या ज्ञानाचा वराच संशय केला, तथापि त्याची जर आपणाजवळ किती नाहीं, तर त्याचा तादृश्य उपयोग होत नाहीं. ही किती ह्मणजे शास्त्रीय विषयांचें ज्ञान. जीवनशास्त्र आणि मानसशास्त्र यांतील मुख्य नियम जर आपणांस माहित नसतील, तर जनसमूहाच्या गोष्टी आपणांस कारणें देऊन समजावून देतां येणार नाहींत. ज्या मानानें आपणांस अजमासानें किंवा स्थूल मानानें मनुष्यस्वभावाविषयीं कांहीं गोष्टींचा तर्क करितां येत असेल, त्याच मानानें जनसमूहासंबंधीं अगदीं सुलभ गोष्टींचेही ज्ञान व्हावयाचें. उदाहरणार्थ, पुरवठा आणि खर ह्यांमधील प्रमाण, मनुष्ये अमुक स्थितीमध्ये कशां वागतील, हे समजल्याखेरीज आपणांस समजणार नाहीं. आतां जर समाजसंस्थाशास्त्राच्या अगदीं ठळक ठळक गोष्टींचें ज्ञान

होण्यासही अमुक स्थितीमध्ये मनुष्यांचे विचार कोणत्या प्रकारचे असतात, व ती त्या स्थितीमध्ये कशी वागतात, ह्याविषयी आपणांस थोडे-बहुत ज्ञान असणे जरूर आहे, तर ते शास्त्र पूर्णपणे समजण्यास मनुष्याच्या मानसिक आणि शारीरिक शक्तींचे ज्ञान पूर्णपणे असलेच पाहिजे, हे सांगावयास नको. आतां वरील गोष्टींचा विशिष्ट उदाहरणद्वारा विचार न करितां केवळ तत्त्वदृष्ट्या विचार केला, तर अह्मी ह्मणतो या गोष्टीची सत्यता अगदी स्वतःसिद्ध आहे, असें आढळून येईल. पहा, जनसमूह मनुष्य-व्यक्ति मिळून झालेला आहे; जनसमूहामध्ये जे जे घडून येते, ते ते व्यक्तिमात्राच्या कृत्यांनी घडून येते, आणि ह्मणून जनसमूहाच्या सर्व गोष्टींचे वीज व्यक्तिमत्त्वांच्या कृत्यांवरूनच लक्षांत यावयाचे. परंतु व्यक्तिमात्रांची ह्मण, त्यांचा स्वभाव ज्या तत्वांस अनुसरून असतो, त्या तत्वांवर अवलंबून असतात, आणि ह्मणून तीं कृत्ये समजण्यास तीं तत्वे माहित असलींच पाहिजेत. वर, मनुष्य स्वभावाच्या ह्या तत्वांच्या मुळाशीं जर गेले, तर असें आढळून येईल कीं, त्यांचा शरीर आणि मन ह्यांच्या धर्माशीं संबंध आहे. ह्यावरून एवढे स्पष्ट होते कीं, जीवनशास्त्र आणि मानसशास्त्र ह्यांची समाजसंस्थाशास्त्र समजण्यास अत्यंत आवश्यकता आहे. आतां हाच सिद्धांत ह्याच्यापेक्षांही सरळ रीतीने सांगतां येईल. असें पहा कीं, जनसमूहाच्या गोष्टी ह्मणजे जीवित्वाच्या गोष्टी होत. —त्या जीवित्वाचा अत्यंत संकीर्ण असा प्रादुर्भाव होत. ह्यास्तव, जनसमूहाच्या गोष्टी जीवनाच्या नियमांसच अनुसरून चालल्या पाहिजेत; अर्थात् त्यांचे ज्ञान होण्यास जीवनाचे नियम आपणांस अवगत झालेच पाहिजेत. ह्यावरून पहातां मानवी कृत्यांच्या चवथ्या वर्गातील कृत्यांची व्यवस्था करितां येण्यासाठीं पूर्वाप्रमाणेच आपणांस शास्त्रीय विषयांचे ज्ञानाची जरूरी आहे. आपणांस नहमीं शाळांतून जें शिक्षण मिळते, त्याचा सार्वजनिक कामामध्ये थोडाच उपयोग होतो. आपण जो इतिहास वाचतो, त्यापैकी थोड्याचाच व्यवहारांत उपयोग होण्यासारखा आहे, आणि तेवढ्या थोड्याचाही योग्य रीतीने उपयोग करण्याचे आपल्या आंगीं सामर्थ्य नसते आपले इतिहासाचे ज्ञान इतके कोतें आणि विसंगत असते कीं, त्यापासून आपणांस एखाद्या विवक्षित कालाच्या लोकस्थितीचा लवमात्रही बोध होत नाही, मग त्यापासून त्या लोकस्थितीच्या संबंधानें व्यापक नियम काढितां येण्याची तर वार्ताच नको. शिवाय, आपणांस जीवनशास्त्रादि सेंद्रियपदार्थाविषयक शास्त्रांतील ठळक

ठळक गोष्टींचेही ज्ञान नसल्यामुळे आपणांस ह्या वरील व्यापक नियमांचा ते अवगत असले तरीही, तादृश उपयोग करून घेतां येणार नाहीं.

आतां आपणांस मानवी कृत्यांच्या शेवटच्या वर्गाविषयीं विचार कर्तव्य आहे. ह्या वर्गांत फुरसतीच्या वेळांतील आरामार्ची व कर्मणुकेचीं कृत्ये येतात. आत्मरक्षण, उदरनिर्वाह, मुलांसंबंधीं आपलीं कर्तव्यकर्मे, आणि राजकीय, व सार्वजनिक कामे, यांचे येथपर्यंत विवेचन झाले. ह्यांत न येणाऱ्या किरकोळ गोष्टी—द्वणजे सृष्टपदार्थांचा उपयोग, ग्रंथावलोकन, कलाकौशल्य, वगैरे गोष्टी आपणांस उत्तम प्रकारें करितां येण्यास कोणत्या तऱ्हेचे शिक्षण असले पाहिजे, हे आतां पहावयाचे आहे. ज्या गोष्टींचा आपल्या हिताशीं अगदीं निकट संबंध आहे, त्यांचे प्रथमतः विवेचन करून, नंतर आतां आम्ही वरील गोष्टींचे प्रतिपादन करण्यास लागत आहों, हे खरे आहे; आणि या गोष्टी कमी महत्वाच्या आहेत, हेंही खरे; तथापि एवढ्यावरून आम्ही त्या निरुपयोगी समजतो, असें मात्र कोणी मानू नये. अशी कोणाची समजूत असेल, तर ती मोठी चुकीची होय. सुंदर व मनोरम गोष्टींची आवड व त्यांपासून होणारे सुख या गोष्टींचा उपयोग नाही, असें आमचे विलकूल मत नाहीं. चित्रलेखन, प्रतिमाकरण, संगीत, कवित्व, आणि प्रत्येक सृष्टपदार्थांच्या नैसर्गिक सौंदर्यापासून होणारे समाधान हीं नसतील, तर आयुष्यामधील अर्धा आनंद गेलाच द्दणावयाचा. आपल्या आंगां रसिकता आणणे व काव्यसंगीतादिरसास्वादनानें आपलें मनोरंजन करून घेणे, हे आम्ही कमी योग्यतेचे तर समजत नाहींच; परंतु उलट आम्हांस आणखी असेंही वाटते कीं, आतां ह्यापुढे अशाच प्रकारच्या गोष्टींमध्ये हल्लीपेक्षां आपला विशेष वेळ जाणार आहे. सृष्टींतील पंचमहाभूते आपल्या अगदीं ताब्यांत येऊन त्यांचा आपणांस पाहिजे तसा उपयोग करितां येऊं लागला; आवश्यक पदार्थ उत्पन्न करण्याचीं साधनें अगदीं पूर्ण दशास येऊन पोहोचली; सर्व कामे अगदीं होईल तितक्या थोडक्या श्रमानें होऊं लागलीं; शिक्षणाचा घातवेत वसून आपणांस निर्वाहादिविषयक विशेष महत्वाचे व्यवसाय बऱ्याच जलदीनें करितां येऊं लागले; द्वणजे आपणांस बरीच फुरसत मिळू लागेल, आणि अशी फुरसत मिळू लागली, द्वणजे मग कलाकौशल्य व सृष्टपदार्थांचे सौंदर्य यांपासून आपलें मनोरंजन करून घेण्याकडे आपली प्रवृत्ति स्वाभाविकच विशेष होणार.

मनोरंजनाच्या गोष्टींचा उपभोग घेतल्याने आपल्या सुखास बरीच भर पडते, ह्यणून त्या आपल्या सुखास अगदीं जरूर आहेत, असें आमचें मत आहे, असें मात्र कोणी समजू नये. ह्या गोष्टी जरी कितीही महत्वाच्या असल्या, तरी ज्या गोष्टींचा आमच्या नेहमींच्या कर्तव्यांशीं अगदीं जवळचा संबंध आहे, त्या गोष्टी करून झाल्यानंतरच यांकडे लक्ष देणें रास्त होईल, असें आम्ही समजतो. स्वकीय आणि सार्वजनिक कामांची व्यवस्था बरोबर ठेवतां येण्यास जीं कृत्ये आवश्यक तीं झालीं, ह्यणजे मग ग्रंथावलोकन, कलाकौशल्य, व इतर आरामाच्या गोष्टी यांचें अस्तित्व शक्य होणार, असें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. ज्या कृत्यांवर एखाद्या गोष्टीचें अस्तित्व अवलंबून असतें, तीं कृत्ये त्या गोष्टीच्या आधीं झालीं पाहिजेत, हें उघड आहे. जो गृहस्थ फुलांवा फार शोकी आहे, तो आपल्या बागांमध्ये केवळ फुलांकरितां फुलझाडे लावितो आणि त्या झाडांच्या मुळांकडे आणि पानांकडे त्याचें लक्ष असतें, ह्याचें मुख्य कारण, तीं पुष्पोद्गमाचीं साधनें होत, हेंच होय. आतां पुष्पोत्पत्ती हीच कायती शेवटची साधावयाची गोष्ट, आणि ह्यणून इतर सर्व गोष्टी ह्यणजे मुळें आणि पानें हीं त्यास कमी महत्वाचीं वाटावीं; तथापि मुळें आणि पानें हींच वास्तविक जास्त महत्वाचीं आहेत, एवढें त्यास पक्कें माहित असतें. रोप्याची वाढ चांगली व्हावी ह्यणून तो त्यास अगदीं जपत असतो; आणि फुलांकरितां आतुर होऊन रोप्याकडे दुर्लक्ष केवळ तर वेडेपणा होईल हें तो समजतो. हीच गोष्ट इकडे लागू पडते. शिल्पशास्त्र, प्रतिमाकरण, चित्रलेखन, गानवादन, आणि कवित्व हीं सुसंस्कृतजीवलोकरूपी वृक्षाचीं पुष्पे होत. ह्या पुष्पांची योग्यता, त्यांचें उत्पत्तिस्थान जो सुसंस्कृतजीवलोकरूपी वृक्ष त्याच्या योग्यतेपेक्षांही जास्त आहे, असें जरी घटभर झटलें तर सुसंस्कृतजीवलोकरूपी वृक्षाच्या वाढीकडेच आपणांस प्रथम लक्ष दिलें पाहिजे; आणि ह्यणूनच आयुष्यक्रमण सुसंस्कृत होण्याकरितां जरूर तें शिक्षण अत्यंत महत्वाचें होय.

ह्यावरून आमच्या शिक्षणक्रमांतील दोष स्पष्टपणें दिसून येतील. आमचें शिक्षण फुलांसाठीं मूळ रोप्याची हयगय करितें. तें शोभेच्या नादीं लागून तच्चमसि विसरतें; त्यापासून आपणांस आत्मरक्षणाचें ज्ञान मिळत नाहीं; त्यामध्ये उदरनिर्वाहाचे ज्ञानाचें उगीच दिग्दर्शन मात्र होतें, त्या संबंधाचें बहुतेक ज्ञान आपणांस मिळेल तसें पुढेंच मिळवाचें लागतें; मुलावाळांचे पालनपोषणासंबंधीं त्यामध्ये अक्षरही नसतें; त्यामध्ये सार्वजनिक आणि राज-

कीय कामास उपयोगी पडण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी ते आपणाकडून देत असते, परंतु यांतील बहुतेक असंबद्ध असतात, व बाकीच्यांची किल्ली आपणांस माहित नसते. त्यामध्ये थाट, टापटीप, भपका ह्यांविषयीं मात्र भरपूर माहिती असते. चालू असलेल्या भाषा चांगल्या येत असणें, ह्यणजे आपल्या अंगांत एक मोठा गुणच आहे, असें समजण्यास हरकत नाही. कारण निरनिराळ्या भाषांतील पुस्तके वाचून, निरनिराळ्या लोकांबरोबर बोलून, निरनिराळ्या देशांत प्रवास करून, अंगांत एक प्रकारची हुशारी येते. परंतु अत्यंत आवश्यक ज्ञानाकडे दुर्लक्ष करून ही हुशारी संपादन करणें वाजवी होईल काय ? प्राचीन भाषांचा अभ्यास केल्याने आपली भाषासरणि शुद्ध आणि प्रौढ होते असें मानले, तरी शुद्ध आणि प्रौढ भाषा लिहितां येणें, आणि मुलांबाळांचें पालनपोषण आणि विद्याभ्यास ह्यांविषयीं काय धोरण ठेविलें पाहिजे, हे माहित असणें, हीं दोन्ही सारख्याच महत्वाचीं, असें आपणांस ह्यणतां येईल काय ? ग्रंथावशिष्ट भाषांतील काव्ये वाचल्याने आपल्या अंगीं रसिकता येते असें कबूल केले, तरी अंगीं रसिकता असणें आणि आरोग्यपरक्षणाचे नियम माहित असणें ह्या दोन्ही गोष्टी सारख्याच महत्वाच्या, असें आपणांस मानतां येईल काय ? ग्रंथावलोकन, गानादिकला, वगैरे सर्व आलंकारिक गोष्टी सुधारणारूपी वृक्षाचीं पुष्पे होत. आणि ह्यणून त्या सुधारणारूपी वृक्षास आधारभूत जें शिक्षण आणि जी क्रसरत त्यांपेक्षा हीं सर्व अर्थात् कमी योग्यतेचीं ठरतात. यास्तव आमचें असें ह्यणणें आहे कीं, ज्याप्रमाणें आम्ही वरील सर्व गोष्टी फुरसुतीच्या वेळांत करितों, त्याचप्रमाणें विशेष महत्वाच्या गोष्टी आधीं शिकून फुरसुतीच्या वेळांतच ह्या गोष्टी शिकल्या पाहिजेत.

ह्याप्रमाणें आरामाच्या आणि मनोरंजनाच्या गोष्टींची खरी योग्यता लक्षांत आणिली, ह्यणजे आमचें असें मत ठरतें कीं, या गोष्टी शिकविण्याची सुरुवात इतर विद्याभ्यासावरोबरच केली पाहिजे; मात्र इतकेच कीं, आपला मुख्य अभ्यास हा नव्हे, हे प्रत्येकानें नीटपणीं ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे. आतां ह्या गोष्टी शिकण्यास कोणत्या प्रकारचें ज्ञान असलें पाहिजे, हे आपणांस पहाणें आहे. ह्या प्रश्नाचें उत्तर आम्ही पूर्वीपासून देत आलों तेंच आहे. प्रत्येक कला शिखरास पोचण्यास शास्त्रीय ज्ञान असलें पाहिजे, असें ह्यणणें कित्येकांस चमत्कारिकसें दिसेल, परंतु खरा प्रकार अगदीं तसाच आहे. कोणत्याही कलेचीं अगदीं मासले-वार्डक आणि उत्तम कामें तयार व्हावयाचीं किंवा तीं पाहून आनंद व्हाव-

याचा, हे त्या कारागिराच्या किंवा परीक्षकाच्या अंगी शास्त्रीय ज्ञान असल्याखेरीज व्हावयाचे नाही. लोक 'शास्त्र' ह्या शब्दाचा जो आकुंचित अर्थ समजतात त्या अर्थाने पाहू गेलें, तर मोठ्या नांवाजलेल्या कारागिरांसही तसें शास्त्र येत नसेल. परंतु हे कारागीर लोक मोठे शांधक असतात, आणि केवळ अजमासावरच त्यांच्या पुष्कळ गोष्टी बसलेल्या असतात. कोणत्याही शास्त्राच्या बाल्यावस्थेमध्ये त्या शास्त्राचे ज्ञान अशाच प्रकारचे असावयाचे. हे कारागीर लोक कच्चे राहतात ह्याचें कारण त्यांच्या जवळ अशा प्रकारें बसलेल्या गोष्टींचा सांडा अगदीं तुटपुंजीचा असून तोही दुरुस्त आणि व्यवस्थित नसतो. कलांनीं उत्पन्न झालेले पदार्थ बाह्यसृष्टीतील किंवा अंतःसृष्टीतील अपल्या ज्या पदार्थांचे ते प्रतिनिधि आहेत त्यांच्याशीं अंश मात्रेंकरून तरी सादृश्य पावतात. ही गोष्ट मनांत आणिली ह्मणजे ह्या सर्व कलांच्या मूळाशीं शास्त्र आहे, असें आपणांस एकदम कबूल करावें लागते. त्या पदार्थांचें रूप ज्या मानानें अंतःसृष्टीतील किंवा बाह्यसृष्टीतील मूळच्या पदार्थांच्या रूपाशीं मिळत असेल त्याच मानानें ते चांगले ठरावयाचे; व असें त्यांचें रूप जुळून येण्याकरितां कारागिरास अंतर्बाह्यसृष्टीतील नियमांचें ज्ञान असलें पाहिजे. हा सिद्धांत अनुमानानें तर निघतोच, परंतु शिवाय अनुभवाअंतीही तो अगदीं खरा ठरतो, ही गोष्ट आम्ही आतां थोडक्यांत दाखवून देऊं.

प्रतिमाकरणकला शिकू इच्छिणाऱ्या मुलांस आपल्या शरीराच्या सांगाड्यांतील अस्थी व स्नायू ह्यांचा विस्तार, त्यांचे सांधे, आणि चलनचलन वगैरे सर्व गोष्टींची माहिती करून घेतली पाहिजे. हा शास्त्रीय ज्ञानाचाच भाग आहे. ज्या मूर्तिकारांस हे ज्ञान नसतें, त्यांचे हातून जे प्रमाद होतात, ते न व्हावे ह्मणून हे ज्ञान प्रत्येक मूर्तिकारास असणें अवश्य आहे. यंत्रशास्त्राच्या मूळतत्वांचेही ज्ञान त्यांस असलें पाहिजे. हे ज्ञान नसल्यामुळे त्यांच्या हातून घोट्याएवढ्या चुका होतात. एक उदाहरण ह्या; पुतळा नीट उभा राहण्यास त्याच्या गुरुत्वमध्यापासून काढलेली लंबरेषा बैठकीच्या आंत पडली पाहिजे; आणि ह्मणूनच मनुष्य सहज अनीने उभा राहिला असतां एक पाय ताठ करितो व दुसरा जरा ढिला सोडतो; असें केल्यानें ती लंबरेषा ताठ पायाच्या आंत पडते. परंतु ज्या मूर्तिकारास समतोलनाचें हे इंगित माहित नसतें, तो वरील स्थितीमध्ये एखादा पुतळा तयार करावयाचा असला ह्मणजे अशा रीतीनें

तयार करितो कीं, ती लंबरेषा पायांच्या मधोमध पडते, व त्यामुळे तो पुतळा नीटपणे उभा रहात नाही.

चित्रलेखनकलेमध्ये तर शास्त्रीय विषयाच्या ज्ञानाची आवश्यकता अगदी स्पष्ट रीतीने दिसून येते. हे ज्ञान चिंतान्यास अगदी शास्त्रीयरीत्या असले पाहिजे, असे आमचे ह्मणणे नाही; परंतु त्यांतील निदान स्थूल स्थूल गोष्टी तरी माहित असल्याच पाहिजेत. चिनी चित्रे ओवड-धोवड दिसतात ह्याचे कारण पाहू गेले तर असे आहे कीं, ते लोक देखाव्याच्या नियमांकोडे दुर्लक्ष करितात. रेखागणिताचा उपयोग त्यांस कळत नसतो, व अंतराच्या मानाने प्रकाश व छाया यांमध्ये कसे फरक पडत जातात, हे त्यांस समजत नाही. ह्याशिवाय दुसरे कांहीं कारण असेलसे दिसत नाही. मुलांचीं चित्रे बिघडतात ह्मणजे काय? त्यांच्या चित्रांमध्ये हुबेहुबपणा नसतो; व ह्याचे मुख्यत्वेकरून कारण असे आहे कीं, निरनिराळ्या स्थितींमध्ये पदार्थांचे देखावे कसे बदलतात, हे त्यांस समजत नाही. विद्यार्थ्यांस ही कला शिकण्याकरितां जीं पुस्तके वाचावीं लागतात किंवा जीं व्याख्यानं ऐकावीं लागतात, त्यांत काय असतं हे जर मनांत आणिले, 'रस्किन' नामक एका युरोपियन विद्वान् ग्रंथकाराचे ह्या विषयीं काय विचार आहेत हे जर पाहिले, किंवा प्रसिद्ध 'राफेल' नांवाचा चितारी उत्पन्न होण्यापूर्वी युरोपामध्ये चित्रलेखनकला कोणत्या स्थितीमध्ये होती ह्याविषयीं जर विचार केला, तर असे समजून येईल कीं, ह्या कलेची सुधारणा, ह्मणजे सृष्टीतील निरनिराळ्या गोष्टींचे परिणाम कसे प्रादुर्भूत होतात ह्या ज्ञानाची वृद्धि होत जाणे होय. शास्त्रीय ज्ञान नसल्याने मोठ्या मोठ्या दीर्घ शोधांमध्येही चुका झाल्याखेरीज रहावयाच्या नाहींत. निरनिराळ्या वस्तू निरनिराळ्या स्थितींमध्ये कशा दिसतात, हे माहित असल्या शिवाय त्या स्थितींमध्ये त्या तशा दाखवितां येणार नाहींत, ही गोष्ट प्रत्येक चिंतान्यास मान्य होईल; आणि अमुक वस्तु अमुक स्थितीमध्ये कशी दिसते, हे माहित असणे म्हणजे तद्विषयक शास्त्र माहित असणेच होय. 'ल्यूईस' सहिब मोठा काळजीने चित्रे काढणारा खरा, परंतु त्यानेच जाळीदार खिडकीची छाया समोरच्या भित्तविर अगदी स्पष्ट रेषांनी दाखविली आहे; जर त्याला अपूर्ण छाया ह्मणजे काय, हे माहित असतं तर तो असे करिताना. 'रासेटी' सहिबाने एका केसाळ पृष्ठभागावर विशेष प्रकाशामध्ये इंद्रधनुष्याच्या रंगाप्रमाणे रंग पाहिले. हे

रंग त्याच्या दृष्टीस पडले, ते केवळ त्या केसाळ पृष्ठभागावरील केसांमधून प्रकाश वक्रीभवन पावून गेल्यामुळे होत. परंतु हें शास्त्रीय ज्ञान त्यास नसल्यामुळे त्याने हे इंद्रधनुष्याचे रंग ज्या ठिकाणी दिसण्याचा संभव नाही अशा ठिकाणी चुकीने दाखविले आहेत.

संगीतकलेसही शास्त्रीय ज्ञानाची मदत पाहिजे असे सांगितले, तर तुझांस अधिकच आश्चर्य वाटेल; परंतु तें वाटण्याचें कारण नाही. कारण, मनोविकार प्रदर्शित करणारे जे स्वाभाविक उद्गार असतात, त्याच उद्गारांचा पूर्ण उत्कर्ष झणजे संगीत होय. आणि ह्मणूनच ह्या स्वाभाविक उद्गारांच्या नियमांस ज्या मानानें संगीत अनुसरून असेल, त्या मानानें तें बरें वाईट ठरावयाचें. मनोविकारांचे भेद व त्यांचें न्यूनाधिक्य यांच्या मानानें उद्गारांच्या ध्वनींमध्ये जें भिन्नत्व असतें तेंच संगीताचें बीज आहे. सुरांमध्ये जें उच्चनीचत्व असतें, तें कसेतरी असतें असें नाही; त्यास कांहीं व्यापक नियम आहेत; तें प्राण्याच्या सजीव स्थितीतील व्यापारांस अनुसरून असतें; आणि ह्मणूनच त्यावरून मनोवृत्ती व्यक्त केल्या जातात. ह्या सर्व गोष्टींची सत्यता दाखवितां येईल. हीं सर्व तंत्रें संभाळितां आलीं, तरच गाण्यांतील सर्व ताना व आलाप आपणांस बरोबर साधणार आहेत. आह्मी काय ह्मणतो, हें उदाहरण देऊन स्पष्ट करून दाखविणें कठिण आहे. परंतु आपण बसतां उठतां जीं हलकट गाणीं व पवाडे ऐकितों, व ज्यांनीं आपले कान अगदीं किटून जातात, तीं सर्व शास्त्रीय रीत्या असावीं तशीं गाणीं नसतात एवढेंच आह्मीं येथें सांगतो. त्यांमध्ये जे विषय असतात, ते संगीतामध्ये येण्यास अगदीं अयोग्य असतात. कारण, त्यांमध्ये कांहीं रस नसतो; कोठें विषय रसाळ असतात, परंतु विषयानुरूप चाली नसतात; याप्रमाणें त्यांमध्ये शास्त्रीय नियमांचा अगदीं भंग झालेला असतो. आह्मी अशा प्रकारचीं गाणीं वाईट ह्मणतो, कारण तीं यथार्थ नसतात. आणि तीं यथार्थ नसतात असें ह्मणणें म्हणजे तीं शास्त्रीय नियमांस अनुसरून नसतात, असेंच म्हणण्यासारखें आहे.

कवितेमध्ये तरी असेंच आहे. संगीताप्रमाणेंच कवितेमध्येही मनामध्ये कोणताही मनोविकार प्रबल झाल्याने जे स्वाभाविक उद्गार निघतात, त्यांवरच सर्व कांहीं अवलंबून असतें. कवितेमधील स्वरसंवाद, तींतील पूर्ण व असंख्य रूपकें, अतिशयोक्ती व त्रिलक्षण त्रिपर्यास, हीं सर्व मनोवृत्ती क्षुब्ध झाल्याने भाषणाचें जें विशेष स्वरूप दिसून येतें, त्याचेंच उत्कटतेनें आविष्करण करण्याचीं साधनें होत. यास्तव

कविता चांगली साधण्यास कवींचे लक्ष क्षुब्ध भाषणामध्ये ज्ञानतंतूंचे व्यापार कसे चालतात इकडे असले पाहिजे. भाषणाचे भाग जुळून त्यांत अधिकोक्ति आणिताना कवीने आपल्या साधनांचा उपयोग प्रमाणाने आणि नियमानेच केला पाहिजे; झणजे जेथे मनोभाव जोराचा नसेल तेथे त्याने कवित्व अगदीं वेताने आणिले पाहिजे; जसा जसा मनोभाव प्रबल असेल तसतसे कवित्वही चढविले पाहिजे; व जेथे तो मनोभाव अगदीं शिखरास पोचेल तेथेच सर्व कवित्व ओतले पाहिजे ज्या काव्यामध्ये ह्या नियमांचा पूर्णपणे भंग होतो तीं शब्दकाव्ये किंवा नवि काव्ये होत. उपदेशपर कविनेमध्ये हे नियम पूर्ण रीतीने पाळिले जात नाहीत; व एकंदर काव्यांमध्ये पुष्कळ काव्ये नीरस निपजतान ह्याच तरी कारण कवी हे नियम बहुतकरून पूर्ण रीतीने पाळीत नाहीत, हेच होय.

कोणत्याही कारागिरास आपले काम बरोबर उतरण्यास त्याच्या केलेचा जो विषय असेल, त्या विषयाच्या गुणधर्मांचीच माहिती असली झणजे झाले असे नाही; तर आपल्या कृतीतील निरनिरळ्या खुब्या पाहून किंवा ऐकून लोकांचे मनावर काय परिणाम होतील, हेही त्यास माहीत असले पाहिजे; झणजे त्यास मानसशास्त्राचे ज्ञान असले पाहिजे. आतां ज्या लोकांमुळे ही कृति जावयाची, त्या लोकांचे मनावर तीपाहून काय परिणाम होतील, हे अर्थात् त्यांच्या स्वभावांवर अवलंबून राहिल. ज्या अर्थी सर्व लोकांचे स्वभाव कांहीं अंशीं तरी परस्परांशीं मिळाले पाहिजेत, त्या अर्थी तितक्या अंशांपुरते आपणांत असे कांहीं व्यापक नियम काढितां येतील कीं, जे कोणतीही कृति मासलेवाईक उतरण्यास प्रत्येक कारागिराने अवश्य पाळलेच पाहिजेत. शिवाय ते पूर्णपणे समजण्यास व त्यांचा उपयोगही करितां येण्यास ते मनाच्या धर्मास कसे अनुसरून असतात, हेही त्यास समजले पाहिजे. चित्राची कृति बरोबर उतरली आहे कीं नाही असे विचारणे झणजे ते पाहून पाहणाराची मनोवृत्ति कशी काय होईल असेच खरोखर विचारणे आहे. एखाद्या नाटकाची रचना चांगली झाली आहे कीं नाही असे विचारणे झणजे त्यांतील कथानकाची रचना लोकांचे एकाग्रतेने लक्ष लागेल अशी झाली आहे किंवा नाही, व त्यांत मनास उद्वेग आणणारा असा एखाद्याच रसाचा अतिरेक झाला आहे किंवा काय असेच विचारणे आहे. तसेच काव्याच्या किंवा कल्पित कादंबरीच्या मुख्य मुख्य भागांची किंवा वाक्यांतील शब्दांची जुळणी अशी खुबीदार असली पाहिजे कीं, तिच्या योगाने वाचकांचे बुद्धीस व मनोवृ-

तीस ताण न बसतां मनास आनंद व्हावा; व तसा होत असेल तरच ती जुळणी चांगली असें समजावयावे. प्रत्येक कारागिर आपले कसब शिकत असतांना व पुढे कांहीं कांहीं धोरणे बसवून टेवितो व त्यांसत्र अनुत्तरून नेहमीं त्यांचे काम चालत असते. आतां ह्या धोरणांच्या मुळांशीं पाहूं गेलें तर मानसशास्त्रच आहे. तर या मानसशास्त्राचीं तत्वे व तदनर्गत गोष्टी जेव्हां कारागिरांस समजत असतील तेव्हांच त्या तत्वांस व त्या गोष्टींस धरून त्यांस आपले काम चालवितां येईल.

आम्ही असें ह्मणत नाहीं कीं, हे शास्त्रीय ज्ञान असले ह्मणजे मनुष्य कारागिर बनतोच बनतो. बाह्यसृष्टीतील पदार्थांचे मुख्य नियम व मनाचे मुख्य धर्म हे त्याला माहित असलेच पाहिजेत, असें आमचे ह्मणणे आहे खरे; तथापि आम्ही आणखी असें ह्मणतो कीं, हे ज्ञान असले तरी त्यास आपल्या धंद्यासंबंधाचे उपजत ज्ञानही असले पाहिजेच. कवीलाच काय, पण प्रत्येक कसबांतील कारागिरालाही मूळचा अंकुर असलाच पाहिजे. आमचे इतकेच ह्मणणे आहे कीं, केवळ मूळाच्याच अंकुराने चालावयाचे नाही. त्यास शास्त्रीय ज्ञानाची मदत पाहिजे. केवळ प्रतिमेनें बरेच काम होईल, परंतु सर्वच होणार नाहीं. उपजत ज्ञान आणि शास्त्रीय ज्ञान ह्यांची सांगड जमली, तरच कसबाची कमाल व्हावयाची.

कारागिरीचे मासले उत्तम उतरण्यास व त्यांची परीक्षा होऊन आनंद होण्यास शास्त्रीय ज्ञान पाहिजे, असें आम्ही पूर्वी ह्मटलेच आहे. मुलापेक्षां जाणत्या मनुष्याच्या अंगीं चित्रांतील खुब्या जाणण्याची योग्यता जास्त असते, ह्याचे कारण काय ? कारण मिळून इतकेच कीं, चित्रामध्ये व्यक्त झालेल्या सृष्टीतील पदार्थांचीं मर्म त्यास अधिक चांगलीं कळत असतात. विद्वान् गृहस्थ अक्षरशून्य मनुष्यापेक्षां उत्तम कव्यामध्ये जास्त रमून जातो, ह्याचे तरी कारण हेच आहे कीं, त्यास सृष्टीतील पदार्थ व व्यवहार ह्यांची विशेष माहिती असल्यामुळे अडाणी मनुष्यास न समजण्यासारख्या व त्यास समजण्यासारख्या त्या काव्यामध्ये पुष्कळ गोष्टी असतात. कसबाची सामान्यतः पारख करण्यास जर ह्याप्रमाणे त्या संबंधाच्या गोष्टींचे थोडे बहून ज्ञान पाहिजे हे उचड आहे, तर त्या कसबाची पूर्ण पारख होण्यास त्या वस्तूचे ज्ञान पूर्ण पाहिजे, हे सांगावयास नकोच. वास्तविक प्रकार असा आहे कीं, एखाद्या कसबामध्ये जलजशा जास्त खुब्या दिवून येतात, तसतसा पाहणाराच्या मनास जास्त आनंद होतो. आतां ह्या खुब्या ज्यांस समजत नाहींत, त्यांस अर्थात् हा आनंदही

व्हावयाचा नाही. कारागीर आपल्या कसबामध्ये जितक्या जितक्या निर-
निराळ्या खुब्या दाखवितो, तितक्या तितक्या तो आपल्या मनाच्या निर-
निराळ्या शक्ती जागृत करितो, तितके तितके तो आपणांस जास्त विचार
सुचवितो, व तितके तितके तो आपणांस जास्त समाधान देतो, असें सम-
जलें पाहिजे; परंतु हें समाधान करून घेण्याकरितां प्रेक्षकांच्या, श्रोत्यांच्या
किंवा वाचकांच्या लक्षांत तीं मर्में मात्र आलीं पाहिजेत; आणि हीं मर्में
समजणें ह्मणजे तेवढें शास्त्र माहीत असण्यासारखें आहे.

आणखी दुसरी सांगण्यासारखी विशेष गोष्ट ही आहे कीं, शिल्प, चित्र,
संगीत व कविता इत्यादि कलांच्या मुळाशीं शास्त्रीय ज्ञान आहे, म्हणूनच ते
महत्त्वाचे आहे असें नाही, तर स्वतः शास्त्रीय ज्ञानामध्येही एक प्रकारची
विलक्षण मौज आहे. लोकांची अशी समजूत आहे कीं, शास्त्रीय ज्ञान
आणि कवित्व ह्यांचा परस्पर विरोध आहे. परंतु हा केवळ भ्रम आहे.
आतां हें खरें आहे कीं, ज्ञान आणि मनोभाव ह्या दोन्ही मानसिक स्थिति
आहेत, आणि म्हणून त्यांपैकी एका स्थितीमध्ये आपलें मन असलें म्हणजे
त्याच वेळेस ते दुसऱ्या स्थितींत असणार नाही. मन अगदीं विचाराम-
ध्ये निमग्न झालें म्हणजे आपले मनोभाव बंद पडतात, व तेच मन मनो-
भावांमध्ये गहून गेलें म्हणजे आपला विचार अगदीं बंद पडतो; व अशा
अर्थानें पाहूं गेलें तर सर्वच क्रियांचा परस्परांशीं विरोध आहे हेंही खरें.
परंतु शास्त्रीय गोष्टींमध्ये कांहीं मौज नाही, किंवा शास्त्रीय ज्ञान संपादन
केल्यानें आपली कल्पनाशक्ति व सृष्टीतील रमणीय गोष्टींच्या संबंधानें आ-
पली रसिकता हीं कमी होतात हें मात्र आह्मांस अगदीं खरें वाटत नाही. उलट
आम्ही अस म्हणतो कीं, शास्त्रानभिज्ञ मनुष्यास जेथें अगदीं शून्यसें वा-
टेल तेच स्थान आपणांस शास्त्रीय ज्ञानाचे योगानें अगदीं नंदनवन होऊन
जाईल. शास्त्रीय विषयांमध्ये ज्याचे अव्याहत शोध सुरू आहेत, त्याच्या
गनाची स्थिति पाहिली तर असें दिसून येतें कीं, त्यास त्याच्या विषयांपासून
कांहीं विलक्षणच आनंद होतो. भूगर्भशास्त्रावरील ' ह्यू मिलर ' साहेबांचे
ग्रंथाचें जर एकनिष्ठपणें अध्ययन कराल, किंवा ' ल्यूईस ' साहेबांचें "समु-
द्रकांठचे उद्योग" हें पुस्तक जर वाचाल, तर तुमचें तुम्हांस वाटेल कीं, शा-
स्त्रीय ज्ञानाचे योगानें रसिकता कमी होत नाही, तर वाढित्तच होते. 'गेटी'
नामक विख्यात जर्मन विद्वानाचें चरित्र जर मनांत आणाल, तर कवित्व
आणि शास्त्रज्ञत्व हीं दोन्ही एकाच मनुष्याचे अंगीं सारख्याच उत्कटतेनें
कशीं असूं शकतील, हें तुमच्या स्पष्टपणें ध्यानांत येईल, सृष्ट पदार्थांचें

जसजसें आपण जास्त अवलोकन करूं, तसतसें त्यावरील आपलें प्रेम व श्रद्धा कमी होते, असें मानणें म्हणजे आपणांकडे खरोखर मूर्खत्व व कांहींसें नास्तिकत्वही येत नाही काय ? एखाद्या अडाणी मनुष्यानें पाण्याचा एक थेंब पाहिला, तर त्याचे मनांत काय विचार यात्रयाचे आहेत ! तो झणेल, हा पाण्याचा थेंब आहे. ह्या पलीकडे कांहीं नाहीं. बरे तोच जर एखाद्या पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञानें पाहिला, तर त्याचे मनांत एकदम येईल कीं, हा पाण्याचा थेंब, दोन वायुरूप द्रव्यांचा एका प्रकारच्या विलक्षण आकर्षणानें संयोग होऊन, बनला आहे, व तें आकर्षण काढून घेतलें, तर एकदम विद्युत्तेज प्रकट होईल. आतां तुझीच सांगा कीं, तो पाण्याचा थेंब पाहून जास्त आनंद होईल कोणाला ? आपल्या केवळ चर्मचक्षूंनीं बर्फाचा तुकडा पाहणाऱ्या मूढापक्षां सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून तोच तुकडा पाहणारास त्यावरील नाना तऱ्हेचे रंग व सुबक आकृति पाहून कांहीं विशेष प्रकारचा आनंद होणार नाही काय ? एखादा गोलाकार खडक व त्यावरील समान्तर रेषा पाहून, त्यांवरून दहा लक्ष वर्षांच्या पूर्वी बर्फाचे पर्वत कोसळले होते, असें ठेपून सांगणाऱ्या भूगर्भशास्त्रवेत्त्यास जो अत्यानंद होईल, तो एखाद्या सामान्य माणसास होईल काय ? वास्तविकच आहे, ज्यास शास्त्रीय विद्येचा गंधही नाही, त्यास सृष्टीमध्ये ज्या हजारों रमणीय वस्तु आहेत, त्या पाहून प्रेम व समाधान कांटून होणार ! ज्यानें लज्ञानपणीं वनस्पति व जीवजंतु ह्यांचा अभ्यास केला नसेल, त्यास त्यांच्या नवीन जाति शोधून काढण्याकरितां गळ्या धुंडून लांब लांब कुंपणांतून हिंडण्यांत मौज वाटेल काय ? ज्यानें पृथ्वीच्या पोटांतून द्रव्ये उकरून काढण्याचा कधींही प्रयत्न केला नसेल, त्यास अशा प्रकारचीं द्रव्ये ज्या ठिकाणांतून खणून काढिलीं असतील, तीं ठिकाणे पाहून काय मौज वाटते, ह्याचा तर्क तरी करितां येईल काय ? लोकांनीं नेहमीं क्षुल्लक गोष्टींचे नाहीं भरून जगन्नियंत्या परमेश्वरानें विश्वनिर्मितीमध्ये अगाध चातुर्यानें दाखविलेल्या दिव्य व अपूर्व चमत्कारांकडे दुर्लक्ष्य करावें, हें पाहून कोणाला खेद होणार नाही ? लोकांनीं एखादी स्काटलंड देशाची मेरी राणीसारखी राणी घेऊन तिच्या बंडाविषयीं शुष्क चर्चा करित बसावें, माघासारख्या एखाद्या संस्कृत काव्यामधील एखादा श्लोक घेऊन आपल्या विद्वत्तेचा कीस काढित बसावें, आणि त्यांनीं ईश्वरकरांगुलीनें भूपृष्ठावर लिखित जें महाकाव्य त्याचा धिक्कार कारावा, हें खरोखर अत्यंत निश्च नव्हे काय ?

ह्यावरून आतां इतकें सिद्ध झालें कीं, मानवी कृत्यांपैकीं शेवटचे वर्गा-
तील कृत्येही नीटपणीं साधण्यास शास्त्रीय ज्ञान हेंच योग्य साधन होय.
आम्हां पूर्वीं असेंही दाखवून दिलें आहे कीं, मनोरंजनाच्या बहुतेक
सर्व कलांस शास्त्रीय तत्वांचा मूळ आधार आहे, व हीं तत्वे नीटपणें मनांत
ठसलीं, तरच त्या कलांमध्ये आपणांस प्राचीण्य प्राप्त होईल. कोणत्याही
कसबाची पूर्णपणें परीक्षा करण्यास व त्यापासून आनंद होण्यास आपणांस
पदार्थांचे घटकावयवांचें ज्ञान, ह्मणजे शास्त्रीय ज्ञान पाहिजे. सर्व प्रकारच्या
कलांस व कवितादि सरस गोष्टींस शास्त्रीय ज्ञानाची मदत पाहिजे, हें तर
आम्हां सिद्ध केलेंच आहे; परंतु आणखी विचार केल्यावर असेंही दिसून
येतें कीं, शास्त्रीय विद्येमध्येच एक प्रकारची विलक्षण सरसता आहे.

येथपर्यंत व्यवहारांत होणाऱ्या उपयोगाच्या संबंधानें निरनिराळ्या ज्ञा-
नाच्या योग्यतेविषयीं प्रतिपादन झालें. आतां हरएक प्रकारचें ज्ञान संपादन
केल्यापासून आपल्या मनास व बुद्धीस कोणते प्रकारची कसरत होते, हें
पाहून, त्यासंबंधानें ज्ञानाची अन्यसापेक्षयोग्यता आपणांस ठरविणें आहे.
हें काम आम्हांस कांहींसें आटपतें धरलें पाहिजे. आतां या संबंधानें एवढें बरें
आहे कीं, याविषयीं आम्हांस विशेष चर्चा करित बसण्याचें कारण उरलें
नाहीं. कारण आमचें पहिलें काम झालें, तेव्हांच दुसरें झाल्यासारखें आहे.
हरएक व्यवहार योग्य रीतीनें चालवितां येण्यास जरूर तें ज्ञान संपादन
करण्यासाठीं जो अभ्यास करावा लागतो, त्याच्याच योगानें आपल्या मा-
नसिक शक्ति सुधारत जातात, याविषयीं काडीमात्र संशय नाहीं. ज्ञान
संपादन करण्यास अभ्यास एका प्रकारचा, व मानसिक शक्ति सुधार-
ण्यास अभ्यास दुसऱ्या प्रकारचा, असें जर असतें, तर त्याच्यायोगानें
एकंदर सृष्टीतील सरळ नियमांस बद्ध आला असता. या जगामध्ये जि-
केडे तिकडे असें आढळून येतें कीं, जें ज्या शक्तीचें काम असेल, तेंच
काम करून त्या शक्तीच्या ठीकीं तें काम करण्याची जास्त योग्यता येते;
त्याकरितां स्वतंत्र धडे घेऊन अभ्यास करित बसण्याचें कारण नाहीं. अमे-
रिकेंतील ताम्रवर्ण इंडियन मनुष्य पारधीच्या प्राण्यांचा पाठलाग करूनच
उत्तम पारधी बनतो. तो आपले नेहमींच्या धंद्याच्या योगानेंच, तालीम
करून राहावें त्यापेक्षांही, आपलें शरीर जास्त स्वाधीन ठेवितो.
आपले शत्रु व भक्ष्य • पकडण्याच्या पुष्कळ दिवसांच्या सरावानें
त्याच्या अंगीं अशी कांहीं विलक्षण चलाखी येते कीं, तशी चलाखी
मुद्दाम आणूनही यावयाची नाहीं. पहा, अगदीं रानांत राहणाऱ्या पारध्या-

पासून तो मामलेदार कचेरीतील नगदी कारकूनापर्यंत सर्वथैव एक स्थिति आहे. जे प्राणी धरावयाचे किंवा ज्या प्राण्यांपासून दूर रहावयाचे, अशा प्राण्यांस पुष्कळ अंतरावरून ओळखून ओळखून पारध्याची नजर इतकी लांबवर पोहचू शकते कीं, तिच्यापुढे दुर्बाण ह्यणजे कांहींच नाहीं. नगदी कारकून नेहमींच्या संवयीने दहा दहा सदरांच्या बेरजा एकदम घेऊं शकतो. यावरून आपणांस उदरनिर्वाहार्थ जे धंदे नेहमीं करावे लागतात, तेच करून आपल्या आंगीं ते धंदे करण्याची उत्तम शिताफी येते, हें उघड होत आहे. हाच नियम सर्व शिक्षणास लागू पडेल, असें आझीं खात्रीने सांगतो. आपणांस नेहमीं व्यवहारामध्ये उपयोगी पडण्यासारखें शिक्षण संपादण्यास जे आपण उपाय योजतो, त्यांच्याच योगानें आपल्या मनाला व शरीरालाही एक प्रकारची कसरत होत असते. आतां याप्रमाणें जें आझीं ह्यणतो, त्यास आधार काय आहे हें पाहूं.

आमच्या शिक्षणक्राममध्ये भाषांचे अभ्यासास जें एवढें महत्व दिलें आहे, त्याचें असें एक कारण सांगतात कीं, त्या अभ्यासाच्या योगानें स्मरणशक्ति वाढते. लोक असें समजतात कीं, शब्द घोळल्यानें स्मरणशक्ति वाढते, तशी दुसऱ्या कौणत्याही अभ्यासानें वाढावयाची नाही; परंतु असा प्रकार विलकुल नाही, अशी आमची खात्री आहे. शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासामध्ये स्मरणशक्तीची फारच जरूरी आहे. व त्यांच्या अभ्यासानें ती वाढण्याचा फारच संभव आहे. ग्रहमालिकेंतील सर्व ग्रहांची जेवढी माहिती झालेली आहे, तेवढी ध्यानांत ठेवणें ह्यणजे कांहीं लहानसान काम नाही. आकाशगंगेची रचना व तिच्या संबंधानें जें सर्व माहित आहे, तें ध्यानांत ठेवणें ह्यणजे तर बोलावयासच नको. रसायन शास्त्रामध्ये नवीन शोध होत गेल्यानें मिश्र द्रव्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत चाललीच आहे; त्या सर्वांची नांवे पाठशाळांतील कांहीं थोड्या अध्यापकांस माहित असलीं तर नको; व या प्रत्येक मिश्र द्रव्याची घटना, त्यांचे घटकावयव, व त्यांचे वजनांचें मान वगैरे सर्व कांहीं ध्यानांत ठेवण्यास रसायनशास्त्राचा सर्व जन्मभर अभ्यास केला तरी पुरेल कीं काय याविषयीं संशयच आहे. पृथ्वीचा पृष्ठभाग, तिचे निरनिराळे थर, आणि पोटातील सर्व द्रव्ये ह्या सर्वांचें ज्ञान मिळविण्यास भूगर्भशास्त्राचा अभ्यास करणारास वर्षांचीं वर्षे काढावीं लागतात. पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या, ध्वनि, उष्णता, प्रकाश, आणि विद्युत इत्यादि प्रकरणांतील असंख्य गोष्टी ध्यानांत ठेवावयाच्या हटलें ह्यणजे त्या शिकूं इच्छिणारास धडकीच भसावयाची.

आतां सेंद्रियविषयक शास्त्रांकडे वळलें तर, तिकडे तरी स्मरणशक्तीचें मोठेंच काम आहे. शरीरशास्त्रामध्ये बारीक सारीक गोष्टींचा एवढा मोठा भरणा आहे कीं, त्या सर्व नीटपणें ध्यानांत ठेवण्यास शास्त्रविद्या शिकूं इच्छिणाऱ्याला त्या सातसातदां घोकाव्या लागतात. वनस्पतिशास्त्रेच्यास तरी तीन लक्ष बीस हजार वनस्पतींची झडती द्यावयाची असते; आणि शरीरशास्त्रेच्यास तर बीस लक्ष प्राण्यांची व्यवस्था लावावी लागते. ह्याप्रमाणें शास्त्रीय विषयांचे संबंधानें इतक्या भाषाभर गोष्टी पहावयाच्या असतात कीं, त्यांचें पूर्ण आकलन होऊन त्यांजवर विचार करितां येण्यास शास्त्रेच्छू लोकांस श्रमविभागाशिवाय गत्यंतर नाहीं. कोणत्या तरी एका शाखेचा एखाद्यानें पूर्णपणें व्यासंग करावयाचा, तज्जातीय इतर शाखांचें सामान्यतः ज्ञान करून घ्यावयाचें, व फार झालें तर भिन्नजातीय कांहीं शाखांचीं मूलतत्त्वे अवगत करून घ्यावयाचीं याप्रमाणें या शास्त्रीय विषयांच्या व्यासंगाची सांप्रतची व्यवस्था आहे. सारांश, शास्त्रीय विद्येचा अगदीं चालचलाऊ अभ्यास केला, तरी त्यामध्ये स्मरणशक्तिस इतकें जबर काम पडतें कीं, ती खात्रीनें वाढलीच पाहिजे. निदान ही शक्ति वाढण्यास जितका भाषेच्या अभ्यासाचा उपयोग होतो, तितका तरी शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासाचाही होईल, असें ह्मणण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

परंतु आतां असें पहा कीं, केवळ स्मरणशक्ति वाढण्यास शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासाचा भाषांच्या अभ्यासाइतकाच उपयोग होतो, जास्त होत नाहीं, असें जरी मानिलें, तरी शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासानें जी आपल्या स्मरणशक्तीची सुधारणा होते, ती कांहीं विशेष प्रकारची असते, इतकें तरी आपणांस कबूल केलेंच पाहिजे. भाषा शिकतांना निरनिराळ्या कल्पनांमधील जो परस्पर संबंध ध्यानांत ठेवावयाचा असतो तसा संबंध जगांत वस्तुस्थितीमध्ये केवळ यदृच्छेनें असतो, लोक मानितात ह्मणून असतो, निश्चितपणें असलाच पाहिजे असें नाहीं. परंतु शास्त्र शिकतांना निरनिराळ्या कल्पनांमधील जो परस्पर संबंध ध्यानांत ठेवावयाचा असतो तसा संबंध जगांत वस्तुस्थितीमध्ये नित्यतेनें व निश्चितपणें असतो. तो केवळ यदृच्छात्मक नसतो, तर कार्यकारणभावात्मक असतो.

एका अर्थी पाहूं गेलें, तर शब्द आणि शब्दार्थ यांमधील संबंध स्वाभाविक आहे, व या संबंधाची पीठिका अगदीं मुळापर्यंत जरी नेतां आली नाहीं, तरी बरीच लांबपर्यंत नेतां येतें. ही पीठिका नियमांस अनुसरून लावावयाची असते; व ह्या नियमांनीं एक भाषाविज्ञान

हणून स्वतंत्र शास्त्र बनलें आहे. परंतु नेहमीं लोक ज्या रीतीनें भाषांचा अभ्यास करितात, ती रीति पाहिली हणजे असें दिसून येतें कीं, शब्द व शब्दार्थ यांचा संबंध बहुतकरून त्यांच्या मनांत नसतो, त्यांचे त्यांस नियमही समजत नाहींत, व यामुळें ते असें समजतात कीं, हा संबंध केवळ अनित्य आहे, नित्य नव्हे. परंतु शास्त्रीय गोष्टींमध्ये जो संबंध असतो तो कार्यकारणभावसंबंध असतो, व तो नीटपणें लक्षांत आणून दिल्यास समजण्यासारखाही आहे. शब्द व शब्दार्थ यांमधील संबंध लक्षांत येण्यास बुद्धीचें काम अगदीं नाहीं ह्मटलें तरी चालेल; परंतु शास्त्रीय गोष्टींमधील संबंध लक्षांत येण्यास बुद्धीखेरीज चालतच नाहीं. हणजे भाषेचा अभ्यास करण्यास नुसती स्मरणशक्ति असली हणजे पुरे; परंतु शास्त्राचा अभ्यास करण्यास बुद्धि व स्मरणशक्ति ह्या दोन्ही शक्तींचा उपयोग करावा लागतो.

दुसरें असें आहे कीं, शास्त्राचे अभ्यासानें मनास चांगला व्यासंग घडून, आपली विचारशक्ति वाढते; व ह्याकरितांही आह्मांस भाषेपेक्षां शास्त्रास जास्त महत्व दिलें पाहिजे. रॉयल इन्स्टिट्यूशन विद्यालयांत एकदां फॅरडे नामक अध्यापकानें “मानसिकाशिक्षण” ह्या विषयावर व्याख्यान दिलें. त्यांत त्यानें बोलतां बोलतां असें सांगितलें कीं ‘आपल्या बुद्धीमध्ये विचारशून्यता हा एक मोठा दोष आहे,’ त्यांच्या हणण्याचें अगदीं अक्षरशः भाषान्तर खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे. “विचारशक्ति वाढविण्याच्या कामीं लोक अज्ञानी आहेत, इतकेंच नव्हे, तर आपण असे अज्ञानी आहों, ही गोष्टही ह्यांच्या लक्षांत येत नाहीं; आणि शास्त्राचे अभ्यासाचा अभाव हेंच ह्या अज्ञान स्थितीचें कारण आहे.” त्यांचें हें हणणें अगदीं यथार्थ आहे. आपण जे पदार्थ, ज्या गोष्टी, व त्यांचेच जे परिणाम नेहमीं पाहतों, त्यांचें यथार्थ ज्ञान होण्याची शक्यता, त्यांचा परस्पर संबंध नीटपणीं कळला, तरच आहे. शब्दाचे कितीही अर्थ आपणांस आले, तरी त्यांच्या योगानें कारणें आणि कार्यें ह्यांविषयीं बरोबर अनुमानें आपणांस करितां येणार नाहींत. कांहीं गोष्टी गृहीत घेऊन त्यांपासून सिद्धांत काढावयाचा, व त्या सिद्धांताच्या खरेपणाचा सहजीं येईल तो अनुभव घेऊन किंवा स्वतां मुद्दाम प्रतीति पाहून त्यास ताडावयाची वहिवाट ठेविली, तरच यथार्थ ज्ञान मिळविण्याचें सामर्थ्य आपल्या आंगांत येतें. शास्त्राचा अभ्यास करितांना आपणांस हीच संवय ठेवावी लागते. हा त्याचे अभ्यासापासून आपणांस एक मोठा लाभ होय.

शास्त्राचा अभ्यास आह्मी उत्तम झणतो, याचें कारण त्याच्या योगानें आपलो विचारशक्ति वाढते एवढेंच नाही, तर शास्त्रीय अभ्यासानें आपणांस सदाचाराचेंही बळण लागतें. भाषांचे अभ्यासानें जें कांहीं होतें, तें एवढेंच;—“वावा वाक्यं प्रमाणम्” हें वचन आपणांस कळूं लागून, त्यावर आपली पूर्ण श्रद्धा बसते. गुरु किंवा कोशकार अमुक शब्दांचा अमुक अर्थ झणतात, असा असा व्याकरणाचा नियम आहे, इत्यादि गोष्टी विद्यार्थ्यांनीं वेदवाक्येंच झणून ग्रहण केल्या पाहिजेत. जें जें कोणी सांगेल, तें तें अगदीं हूं चूं केल्याशिवाय एकावयाचें अशी त्याचे मनाची प्रवृत्ति होते, व त्या सर्वांचा असा परिणाम होतो कीं, पूर्वापार चालत आलेल्या सर्व गोष्टी त्यास अगदीं प्रमाणभूत वाटूं लागतात. बरें, आतां शास्त्रांचे अभ्यासाचा प्रकार पाहिला तर त्याच्या योगानें मनास अगदीं निराळ्या प्रकारचा बाणा येतो. शास्त्राचे अभ्यासामध्यें बहुतेक गोष्टी आपल्या बुद्धीवरच सोंपविलेल्या असतात, शास्त्रीय गोष्टींची सत्यता केवळ वचनावरून धरावयाची नाही. खुशाल पाहिजे त्यानें त्याची प्रतीति घेऊन पहावी; फार तर काय, कधीं कधीं विद्यार्थ्यांस स्वतः विचार करूनच सिद्धांत काढावे लागतात. क्षणोक्षणीं त्यास विचारशक्तीचा उपयोग करावा लागतो. कोणतीही गोष्ट तिच्या सत्यतेचा प्रत्यक्ष अनुभव आल्याखेरीज त्यास खरी मानण्यास कोणी सांगत नाही. त्याचीं अनुमानें यथार्थ असलीं झणजे निरंतर सृष्टिक्रमामध्यें त्यांस प्रत्यंतर मिळत जावयाचेंच. आणि असं ज्ञानें झणजे त्याचा स्वतःच्या मानसिक शक्तींवरिल भरंवसा वाढत जातो; व नेहमीं असें होत गेल्यानें स्वातंत्र्यशक्तीस अंकुर फुटून ती नेहमीं वृद्धिंगत होत जाते. आणि खरोखर स्वातंत्र्यशक्ति किती महत्त्वाची आहे, हें सांगावयास नकोच. तिची किंमत करावी तितकी थोडीच आहे. शास्त्राचे अभ्यासानें विचारस्वातंत्र्य येतें, हाच कायतो फायदा होतो; असें कोणी समजूं नये. स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर करावा तसा सदोदित शास्त्रीय गोष्टींचा अभ्यास केला, तर आपल्या निश्चयबुद्धीस व एकनिष्ठतेसच नेहमीं चलून मिळत जातें. ‘टिंडल’ नामक अर्वाचीन विद्वच्छिरोमणि व्यक्तिपरीक्षापूर्वक जात्यनुमानाविषयीं एके ठिकाणीं असें झणतो; “ह्या प्रकारच्या अनुमानास अव्याहत दीर्घ प्रयत्न व सृष्टीमध्ये जें जें व्यक्त होईल त्याचा आदरपूर्वक एकनिष्ठतेनें स्वीकार, या दोन गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता आहे. ह्यांत यश येण्यास मुख्य शर्त ही आहे कीं, आपलीं पूर्वीचीं मतें आपणांस कितीही प्रिय असोत, त्यांचा

जर सत्याशीं विरोध हाईल, तर त्यांचा त्याग करण्यास व नवीन खऱ्या मतांचें ग्रहण करण्यास आपली मनापासून तयारी असली पाहिजे. स्वमनोत्तर्गबुद्धीमध्ये मनाचें एक प्रकारचें औदार्य दितून येतें, व तिचा जगतामध्ये बहुतांशीं जरी लोपच आहे, तरी जो शास्त्राभ्यासाचा एकनिष्ठ भक्त आहे त्याच्या मनामध्ये ती वारंवार प्रकट होत असते.”

आणखी एक गोष्ट सांगून हे प्रकरण आम्ही पुरेंच करितों. आम्ही शास्त्रीय अभ्यासास एवढें जें उच्च पद देतों, त्याचें आणखी एक कारण आहे. आपल्या नेहमींच्या विद्याभ्यासापेक्षां शास्त्रीय विषयाचे अभ्यासानें आपली धर्मावर जास्त श्रद्धा बसते. आतां हे वाचून पुष्कळांस खरोखर आश्चर्य वाटेल, परंतु तसें आश्चर्य वाटण्याचें कांहीं एक कारण नाही. येथें आम्ही शास्त्र आणि धर्म ह्यांचा नेहमींचा अगदीं आकुंचित अर्थ घेत नाही, हें उघड आहे. ह्या शब्दाचा अर्थ अगदीं उदात्त आणि व्यापकदृष्ट्याच घेतला पाहिजे. धर्म ह्मणून जे कांहीं वेडगळ प्रकार सुरू असतात, त्यांचा आणि खऱ्या शास्त्राचा विरोध असलाच पाहिजे. परंतु ह्या वेडगळ प्रकारांच्या गंजाखालीं धर्माचीं जीं खरीं गूढ तत्वे लोपलेलीं असतात, त्यांच्याशीं शास्त्रीय तत्वांचें सर्वांशीं ऐक्यच आहे. हल्लीं लोकांमध्ये ज्याला शास्त्राभ्यास ह्मणून झणतात, त्यामध्ये नास्तिकपणाचा कांहीं भाग आहे खरा, परंतु बाह्य गोष्टी सुटून अगाध तत्वांशीं ज्या शास्त्राची तल्लीनता झाली आहे, त्या खऱ्या शास्त्रामध्ये हा प्रकार यत्किंचितही असावयाचा नाही.

‘ हक्स्ले ’ नामक शास्त्रविशारदानें नुकतेंच आपल्या एका व्याख्यान-मालिकेचा उपसंहार करतांना शास्त्र व धर्म ह्यांच्या परस्परसंबंधाविषयीं असें झटलें आहे कीं, शास्त्र आणि धर्म हीं जुळीं भावंडे आहेत. त्यांचा परस्परवियोग झाला, तर उभयतांची प्राणहानि व्हावयाची. शास्त्राचा अभ्यास करितांना मनाची ज्या मानानें धार्मिक वृत्ति असेल, त्या मानानें त्या अभ्यासाचा उत्कर्ष व्हावयाचा; व धर्मास ऊर्जित दशा प्राप्त होण्यास त्यास शास्त्राच्या अगाध मूलतत्वांचा दृढ आधार असलाच पाहिजे. तत्ववेत्त्यांचे दिव्य शोध हे केवळ त्यांच्या बुद्धिप्रभावाचीं फळे नव्हत, तर ते त्यांच्या बुद्धीच्या अपूर्व धार्मिक वृत्तीमुळे त्यांच्या हातून झालेलीं महत्कृत्ये होत, असेंच समजलें पाहिजे. तत्वज्ञानी पुरुषांची सत्यप्रीति, सहिष्णुता, एकनिष्ठता व मनोनिग्रह हेच गुण पाहून त्यांस विद्यावधूनें माळ घातलेली असते. केवळ त्यांची कुशाग्र बुद्धिमत्ता पाहून नव्हे.

लोक ह्यणतात तशी शास्त्राभ्यासानें धर्महानि होत नाही, इतकेंच नव्हे, तर शास्त्राचा अभ्यास न केल्यानेच धर्महानि होते. सभोवतालच्या सृष्टीचें अवलोकन न केल्याने धर्म लयास जात चालला आहे. एक साधें उदाहरण घेऊन पहा. समजा कीं, एखाद्या ग्रंथकर्त्याची जिकडे तिकडे प्रशंसा चालली आहे; त्याचे ग्रंथांमधील शहाणपण, विद्वत्ता, व सौरस्य यांचा एकसारखा स्तोत्रपाठ चालला आहे; आतां मात्र एवढेंच कीं ज्यांनीं हा स्तुतीचा घोष चालविला आहे, त्यांनीं त्याच्या ग्रंथांचें काय तें बाह्यांग पाहिलें आहे; त्यांनीं ते ग्रंथ कधीं उघडले नाहींत व अर्थात् वाचून समजून घेण्याचा प्रयत्नही केला नाहीं. अशा मनुष्यांनीं केलेल्या स्तुतिपाठाची आपण काय किंमत मानावी ? त्याच्या खरेपणाबद्दल आपणास काय वाटावें ? सर्व विश्व आणि त्याचें आदिकरण ह्याविषयीं मनुष्यांची प्रवृत्ति अगदीं अशीच आहे. आतां हेंच उदाहरण अशा महत् गोष्टींस लावणें योग्य होणार नाहीं हें आम्ही समजतो; परंतु निर्वाहास्तव लावणें जरूर आहे. सर्व सृष्टि अपूर्व चमत्कारांनीं भरलेली आहे, असा घोष मात्र नेहमीं चालतो; परंतु त्या चमत्कारांचें कधीं लक्षपूर्वक कोणीही अवलोकन करित नाहीं इतकेंच नाहीं, परंतु जे करितात त्यांचा वारंवार उपहास करून त्यांचा ह्या कामीं जो वेळ जातो तो अगदीं व्यर्थ जातो, असेंही ह्यणण्यास कित्येक चुकत नाहींत. फार तर काय, ह्या गोष्टींमध्ये मन घालून जे कोणी त्यांचा लक्षपूर्वक अभ्यास करितात, त्यांचा ते धिकारही करितात. यास्तव आम्ही पुन्हां एकवार असें ह्यणतो कीं, शास्त्रीय विषयाचे अभ्यासानें नव्हे, तर अनभ्यासानें धर्महानि होते. शास्त्रादर ह्यणजे जगन्नीयंत्या परमेश्वराची एक पूजाच होय. सृष्टिपदार्थांच्या महत्त्वाचें ज्ञान झालें ह्यणजे अर्थात् त्यांच्या आदिकारणाविषयीं मनामध्ये पूज्यभाव उत्पन्न झालाच पाहिजे. ही पूजा ह्यणजे केवळ तोंडानें चाललेला स्तुतिघोष नव्हे, तर अंग झिजवून केलेली उपासना होय. ती केवळ दांभिक भाक्ति नव्हे, तर काल, विचार व श्रम यांच्या दक्षिणाप्रदानानें विश्वरूप परमात्म्याच्या प्रीत्यर्थ केलेला महायाग होय.

खरें शास्त्र धर्मबुद्धिप्रवर्तक आहे, असें जें आम्ही म्हणतो, तें एवढ्यावरूनच नव्हे, तर सृष्टीतील सर्व वस्तूंच्या रीतिस्थितिमध्ये जीं एकरूपता दृष्टीस पडते, तिजवर शास्त्राभ्यासानें आपला भाव बसल्यानें तिच्या-विषयीं आपल्या मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन, आपली धार्मिकबुद्धि वृद्धिंगत होते; शास्त्राभ्यासानें अनुभव जसजसा वाढत जातो, तसतसा

सृष्टींतील शाश्वतसंबंधाविषयीं आपली जास्त खातरी होत जाते; कार्य आणि कारण यांचा अन्योन्य नित्यसंबंध आपणांस कळू लागतो; व जगामधील शुभाशुभ फलें अपरिहार्य आहेत, ह्यांचेही ज्ञान आपणांस होऊं लागें. पूर्वापार चालत आलेल्या समजुतींप्रमाणें ऐहिक कृत्यांपासून होणाऱ्या शुभाशुभ परिणामांविषयीं प्राकृत लोकांची भलतीच कल्पना होऊन गेलेली आहे, आणि त्यांस असें वाटतें कीं, आपण कसेंही वागलों, तरी आपणांस दुःख टाळून सुखप्राप्ति करून घेतां येईल; परंतु शास्त्रवेत्ता पुढे असें मानतो कीं, प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीमध्ये सुखदुःख हीं ब्रह्मलिखित आहेत, आणि वस्तुस्थितीच्या नियमांचा भंग झाला असतां, त्यापासून होणारे अशुभ परिणाम कधींही टळावयाचे नाहींत; आपणांस जे नियम पाळावे लागतात, ते निष्ठूर आहेत खरे, तथापि ते आणांस हितावह आहेत, हें त्यांच्या लक्षांत पूर्णपणें वागतें; आणि त्या नियमांचे आधारें वागलें असतां सहजीं जगाची स्थिति दिवसानुदिवस सुधारत जाऊन, त्यांत सुखाची वृद्धिच होत जाईल हेंही त्यांस व्यक्त होतें. यास्तव ते त्या नियमांचें दृढावलंबन करितो व त्यांची कोणी अवहेलना केल्याचें पाहून त्यांस क्रोध येतो; तसेंच वस्तुस्थितीमध्ये शाश्वत नियम आहेत, व ते पाळणें अत्यंत आवश्यक आहे, असें तो नेहमीं प्रतिपादन करित असतो, आणि याप्रमाणें आपल्या अंगीं खरी धार्मिकता प्रकट करितो.

आतां शास्त्राभ्यासामध्ये येणारें धर्माचें आणखी एक तत्व आहे तें सांगून हें प्रकरण पुरें करूं. शास्त्राभ्यासानेंच खरें आत्मज्ञान होऊन या अतर्क्य जगत्तत्वांशीं आपला काय संबंध आहे हें आपणांस समजूं लागें; त्याच्या योगानें सर्व ज्ञेय गोष्टींचें ज्ञान आपणांस होतें, व मानवी ज्ञानाची मर्यादा आपणांस समजते. विश्वाच्या आदिकारणाचें ज्ञान अनधिगम्य आहे, असें शास्त्र आपणांस केवळ स्वाधिकारबलानें सांगत नाहीं, तर तें मानवी ज्ञानाच्या मर्यादेपर्यंत आह्मांस युक्तियुक्तीनें आणून वरील तत्व आमचे हृदयामध्ये प्रत्यक्षतेनें ठसवून देतें. शास्त्राचे अभ्यासानें अपरिच्छेद्य तत्वांशीं प्रसंग येऊन मानवी बुद्धीचें क्षुद्रत्व जसें आपल्या मनामध्ये विंबतें तसें दुसरें कशानेंही विंबत नाहीं. लौकिक संप्रदाय व पंडितमन्य लोकांचीं प्रमाणभूत वाक्यें ह्यांच्याशीं शास्त्रज्ञ पुढ्यांचें वर्तन उद्धत असेल, परंतु ज्या अभेद्य आवरणानें अनादिशक्तीचें निगूहन झालें आहे त्या आवरणाशीं यांचें वर्तन अगदीं नम्रतेचें असतें, हाच खरा अभिमान व हीच खरी नम्रता होय. केवळ अंतरांचें गणित

करणारे, भिन्नपदार्थांचें पृथक्करण करणारे, किंवा सृष्टपदार्थांचें वर्गीकरण करणारे, अशा नामधारी शास्त्रज्ञ लोकांची गोष्ट राहूं द्या; परंतु जे लोक तत्त्वसोपानपरंपरेवर क्रमाक्रमानें आरोहण करून शेवटीं परमतत्त्वास जाऊन पोचतात, तेच शास्त्राचे खरे निःसीम भक्त होत; आणि जें अनादि ब्रह्म सत्, चित् आणि प्रकृति या तीन रूपांनीं या विश्वांत प्रकट होत आहे तें केवळ मनुष्याच्या ज्ञानासच काय, परंतु कल्पनेसही अगम्य आहे. हें एक फक्त त्यांसच कळून येईल.

ह्यावरून आमचा असा निर्णय ठरतो कीं, व्यवहारामध्यें आपलें वर्तन कसें ठेवावें, हें समजण्यास व मानसिक शक्तीस चलन मिळून त्या सुधारण्यास शास्त्राभ्यासच अत्यंत उपयुक्त आहे. शब्दांचा अर्थ समजून घेण्यापेक्षां प्रत्यक्ष वस्तूंचा अर्थ समजून घेणें सर्व प्रकारें चांगलें. आपल्या बुद्धीचा विकास होण्यास, आपणास नीतीचें वळण लागण्यास, किंवा आपल्या मनाची धार्मिक वृत्ति होण्यास सिद्धांतकौमुदी किंवा अमरकोश यांचीं पारायणें करीत वसण्यापेक्षां आपण ज्या गोष्टी नेहमीं पाहतों व ऐकितों, त्यांचेंच लक्षपूर्वक अवलोकन व अध्ययन करणें निःसंशय अधिक श्रेयस्कर होय.

तर ह्याप्रमाणें “ जगांत अत्यंत उपयुक्त ज्ञान कोणतें ? ” ह्या आपल्या मूळच्या प्रश्नास चोहकिंडून एकच झणजे ‘शास्त्रीय ज्ञान’ हेंच उत्तर मिळतें. हाच सिद्धांत काढलेल्या सर्व मुद्यांस लागू आहे. प्रत्यक्ष आत्मरक्षणास किंवा प्राण व आरोग्य यांचे रक्षणास सर्वांशीं शास्त्रीय ज्ञानाचीच जरूरी आहे; आपला नेहमींचा चरितार्थ चालण्यास झणजे प्रत्यक्ष आत्मरक्षणास शास्त्राभ्यासाशिवाय गत्यंतर नाही; मुलांबाळांसंबंधीं आपलें कर्तव्य समजण्यास तरी शास्त्राचेंच ज्ञान पाहिजे; लोकांची व राष्ट्रांची प्राचीन व अर्वाचीन स्थिति ताडून पाहून राजकीय व सार्वजनिक कामांची व्यवस्था आपणांस नीटपणें साधण्यास सर्व गुरुकिल्ली शास्त्रीय ज्ञानच होय. सर्व प्रकारचे कारागिरीचे पदार्थ उत्तम तयार होण्यास व त्यांची यथार्थ परीक्षा होऊन खरें मनरंजन होण्यास तरी शास्त्रीय ज्ञानाची आवश्यकता आहे. बरें बुद्धि सुधारण्यास आणि नीतीचें वळण लागण्यास व मनाची धार्मिकवृत्ति होण्यासही पाहूं गेलें, तर शास्त्राध्ययनासारखें दुसरें साधन नाही. ह्याप्रमाणें प्रारंभीं जें काम आपणांस भानगडचिसें वाटलें होतें, तें जसजसा आपण त्याविषयीं विचार करीत गेलों तसतसें एकंदरीनें बरेंच सोपें आहे, असें आपल्या अनुभवास आलें.

हैं पाहें बरें, असे उगीच हणतात तरी काय? सृष्टीतील सर्व वस्तूंचे अन्यो-
न्यसंबंध व धर्म ह्यांचे ज्ञान होत गेल्याने जेथे केवळ पूर्वी भटकणाऱ्या
लोकांच्या टोळ्या होत्या, तेथे आतां अगदीं भरवस्तीचीं राष्ट्रें नांदत आहेत;
व त्यांतील असंख्य प्रजा, त्यांच्या वस्त्रांनीं पूर्वाजांनीं ज्या सोई व जीं
सुखें पूर्वी कधीं ऐकिलीं नव्हतीं, अशा सर्व सोयींचा व सुखांचा साक्षात्
उपभाग घेऊन आनंदामध्ये दिवस काढित आहेत. तथापि, अशा शास्त्रीय
ज्ञानात अगदीं श्रेष्ठ प्रतीच्या पाठशालांमधून बुद्धां आतां कोठें उगीच
जुलुमाचा रामरान होत चालला आहे ! सर्व सृष्टपदार्थांची एकंदर एक-
रूपता व त्यांमधील नित्य व अविकार्य संबंध ह्यांचा परिचय झाल्या-
मुळे, व सृष्टीसंबंधीं कायमचे अनपवाद असे नियम वसून गेल्यामुळे
आपण आतां ज्ञानरूपी कुठारानें मिथ्या धर्मबंध खडाखड तोडीत चाललां
आहों. शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रचार झाला नसता, तर अद्यापिही आपली
जडमूर्ति व पशु ह्यांची पूजा सुटली नसती; व शतावधि प्राणी बळी देऊन
अथोर नरयज्ञादिविधींनीं राक्षसी दैवतांची आराधना करण्याचा क्रम तसाच
सुरू असता. ज्या शास्त्राभ्यासाच्या योगानें आपलें अशा प्रकारचें सर्व नीच
अज्ञान जाऊन सृष्टीचें भव्य सौंदर्य व्यक्त होत आहे, त्याच शास्त्राभ्या-
साची हेलना व्हावी व त्यावर धर्मोपदेशकांचा कटाक्ष असावा, हें केवढें
आश्चर्य आहे ! सारांश, ह्या शास्त्रविद्येच्या सांप्रतच्या स्थितीत आपण जी
एक नावडल्या राणीची गोष्ट ऐकतो, ती सर्वांशीं लागू पडते. शास्त्रविद्येची
स्थिति त्या नावडल्या राणीच्या स्थितिसारखी आहे. ती नेहमीं कोनाकोप-
च्यामध्ये असल्यामुळे तिचे गुण कोणाच्या लक्षांत येत नाहींत. सर्व
काम तेवढें तिच्यावर लादलेलें असतें; तिची कर्तव्यगारी, शहाणपण व एक-
निष्ठ प्रेम हीं सर्व संसारसुखाचीं वास्तविक साधनें आहेत. ती आपल्या
पतीच्या सेवेमध्ये नेहमीं तत्पर असून तिचें कधीं नांवही निघत नाहीं.
तिच्या नखरेबाज सवती नेहमीं चट्टीपट्टी करून मोठ्या थाटानें इकडून
तिकडे मिरवत असतात. हेंच साम्य अगदीं अखेरपर्यंत दाखवितां येतं.
आतां सर्व विपरीत होऊन जाण्याचा समय नजीक ठेपला आहे. यापुढें
शास्त्रविद्येच्या सवती ज्या इतर विद्या त्यांस कोणी फारसें विचारणार
नाहीं, आगि शास्त्रविद्येचें खरें स्वरूप व योग्यता ह्यांची यथार्थ परीक्षा
होऊन तिचा लवकरच जयजयकार होईल.

भाग २ रा.

मानसिक शिक्षण.

आजपर्यंत ज्या निरनिराळ्या शिक्षणपद्धती होऊन गेल्या, त्यांपैकी प्रत्येकीचा त्या त्या वेळच्या लोकस्थितीशी संबंध असला पाहिजे, ही गोष्ट अगदी उघड आहे. कोणत्याही कालाच्या लौकिक, राजकीय व धर्म संबंधी गोष्टींविषयी विचार केला तर असे दिवून येते की, तत्कालीन लोकांच्या मानसिक स्थितीस अनुकूलच त्या असल्या पाहिजेत; व ह्या प्रकारे त्या सर्वांचे बीज एकच असल्यामुळे साधारण एवढ्या कुटुंबातील माणसांमध्ये जे साम्य दिसून येते, ते साम्य त्या सर्व गोष्टींमध्येही दिसून आल्याशिवाय कधी रहावयाचे नाही. धर्माध्यक्ष सांगेल तो धर्म, शास्त्रीबुवा सांगील तो धर्मशास्त्राचा अर्थ, त्यांमध्ये कधीही चूक व्हावयाची नाही. व त्याबद्दल कधी कोणी हें चू करायचे नाही, अशी धर्माची स्थिति असली, ह्मणजे शाळांमध्येही गुरुजी करतील तो अर्थ, पंतोजी झगेल ती पूर्वदिशा, असाच क्रम सुरू असावयाचा, ह्यांत कांहीं विशेष नाही. परंतु ही स्थिति जाऊन सर्व जाणत्या मनुष्यांस धर्मप्रकरणांत मन घालून स्वतः विचार करण्याचा अधिकार प्राप्त होऊं लागला, व त्याचप्रमाणे कोणत्याही विषयाच्या संबंधाने बुद्धि चालवून सारासार विवेक करण्याचा प्रघात लोकांमध्ये बराच पडूं लागला, ह्मणजे अशा वेळेस शाळांमधीलही पूर्वाची शिक्षणपद्धति बंद पडून, मुलांस प्रत्येक गोष्ट समजावून देण्याचा प्रकार सुरू व्हावा, हें अगदी स्वाभाविकच आहे. ज्या वेळेस सरकार जुलमी असते, कायदेकानू कडक असतात, सर्व राज्यव्यवस्था दहशतीच्या जोरावर चालत असते, लाहानसान अपराधांस सुद्धा देहांत प्रायश्चित देण्याचा तडाका सुरू असतो; ह्मणजे ज्या वेळेस राज्यस्थिति याप्रमाणे सक्तीची असते, त्या वेळेस शाळांमधूनही अशाच प्रकारची कडक शिक्षा सुरू असावी, मुलांस हजारों नियम घालून दिलेले असून ते मोडल्यास तडाके मिळावे, आणि एकछत्री बादशाही अंमल असून, फटके, छड्या, घोडी, कोंडून ठेवणे, इत्यादि शिक्षा सुरू असाव्या, हें योग्यच आहे. परंतु तेच आपणांस

राजकीय हक्क मिळत गेले, स्वातंत्र्यापहारक कायदे बंद होऊन फौजदारी कायदा सुधारला, झणजे त्या बरोबर शाळांमधूनही सुधारणा होत जाऊन शिक्षणपद्धति सौम्य होत जाते, व मुळांच्या मनावरील प्रतिबंध पुष्कळ कमी होऊन त्यांस शिक्षा केल्याशिवाय इतर उपायांनीं शिस्त लावण्याचा क्रम सुरू होत जातो. ज्या वेळेस तापसवृत्ति धारण करून लोक दुःखसहिष्णुता हेंच सर्व धर्मांचें व संसाराचें परमतत्व मानीत असतात, व सर्वसंगपरित्याग ह्यासारखा दुसरा सहाचार नाही, असें समजत असतात, त्या वेळेस जी शिक्षणपद्धति मुळांच्या सर्व इच्छांस आड येऊन “खबरदार असें कराल तर” ह्या शब्दांनीं त्यांचे सर्व उल्लास वृत्तींचे अंकूर खुंटून ती समूळ नष्ट करून टाकिते, तीच शिक्षणपद्धति त्यांस सहजीं पसंत पडावयाची. परंतु आपल्या सुखासाठीं झटणें यांत कांहीं वाचणें नाही, असें लोक समजू लागले, आणि आपणांस काम थोडें पडूं लागून वेळ घालविण्याची नाना तऱ्हेची कर्मगुक्तेचीं साधनें निघूं लागलीं, झणजे मुलांस बऱ्याच अंशीं त्यांच्या इच्छांप्रमाणें वागूं देणें हेंच रास्त आहे, व मुळांच्या मनाचे कळ जितके आपण निश्च समजतो तितके वस्तुतः नाहीत, असें आईवापांस व शिक्षकांस वाटूं लागणें साहजिकच आहे. व्यापारास उत्तेजन येण्याकरितां मनोतीसारखे उपाय असणें जरूर आहे, तसेंच प्रतिबंधात्मक उपायांचीही आवश्यकता आहे; कलाकौशल्यांचा उत्कर्ष होण्यास जिनसांच्या जाती, नमुना, व किंमत यां-विषयीं निबंध असला पाहिजे; व त्याप्रमाणें पैशाची किंमतही कायद्यानें बांधून टाकिली पाहिजे; अशी लोकांची समजूत असली, झणजे त्या बरोबर मुळांच्या मनांचें शिक्षणही अगदीं यंत्रांत घातल्या सारखें नमुन्यावरहुकूम उतरून देतां येईल; त्यांच्या मानसिक शक्ती उत्पन्न करणें केवळ गुरूच्या हातीं आहे; आणि मन झणजे केवळ ज्ञानसंचय करून ठेवण्याचें एक स्थान आहे, त्या ठिकाणीं गुरूच्या मनास मानेल तसें सुंदर ज्ञानमंदिर उठवून देतां येईल, असे त्यांचे विचार असणें यांत कांहीं आश्चर्य वाटण्याजोगें नाही. परंतु लोकांस उद्यमस्वातंत्र्याची इष्टता कळू लागली; सर्व गोष्टी स्वाभाविक रीतीनें चालू दिल्या तर त्यामध्ये घोटाला न हातां बऱ्याच सुयंत्र रीतीनें चालतात; भ्रम, व्यापार, शेती, नौकागमन, इत्यादि गोष्टींत नियम असण्या-पेक्षां नियम नसण्यापासून जास्त फायदा आहे, हें लोकांस समजू लागलें; व कोणतीही राज्यपद्धति हितकर होण्यास ती आपोआप वाढत गेली पाहिजे,

तिचे कलम करून चालावयाचे नाही, हे लोकांचे मनावर बिंबू लागले; ह्मणजे त्याचरोबरच लोकांस सहजीं हेही समजू लागले कीं, मनाचा स्वाभाविक रीत्या विकास पावण्याकडे कल आहे, व त्यामध्ये व्यत्यय आणिला, तर मात्र त्यापासून आपली हानि होईल; तसेच मानसिक शक्ति नैसर्गिक रीतीने विकास पावत असतां, तीस बलत्काराने कृत्रिम मार्गाकडे वळविण्याचा यत्न केला, तर तिचा अर्थात् न्हास होईल; सारांश अर्थशास्त्राप्रमाणे मानसशास्त्रामध्येही खपाप्रमाणे पुरवठा हा नियम आहेच, आणि आपले अकल्याण न व्हावे अशी इच्छा असेल, तर आपणांस येथेही तो नियम पाळणे आवश्यक आहे; सारांश, कोणताही कालच्या, तत्कालीन सामाजिक स्थिति व शिक्षणपद्धति यांमध्ये सादृश्य असावयाचेच. कोणताही देश घ्या, त्या देशांत ज्या कालच्या लोकस्थितीत अत्यंत दृढ असणारा तुलाग्रह, कडक कायदे, असंख्य प्रतिबंध, कडकडति तापसवृत्ति, व मनुष्याच्या कर्तुमकर्तु शक्तीविषयी प्रबल श्रद्धा, या गोष्टी दिसून येतात, त्या कालच्या शिक्षणपद्धतीतही याच गोष्टींचे प्राबल्य आहे, असे आढळून येईल; व ज्या कालीं याहून भिन्न अशी लोकस्थिति असेल, त्या कालची शिक्षणपद्धतिही तदनुसार भिन्नच असेल.

वर सांगितलेल्या साम्याशिवाय कोणतीही लोकस्थिति आणि तत्कालीन शिक्षणपद्धति यांमध्ये आणखीही साम्य आहे. या दोहोंत वेळोवेळीं जे फरक होतात, ते ज्या रीतीने होतात, ती रीति आणि ते होऊन झालेली स्थित्यंतरे, या दोहोंतही साम्य असते. हे साम्य कसे असते, हे ऐतिहासिक उदाहरणांवरून सुलभ रीतीने स्पष्ट करून दाखवितां येईल. आमच्या देशाचा विश्वसनीय असा इतिहास सांप्रत उपलब्ध असता, तर वरील गोष्ट वाचकांचे मनांवर उत्तम रीतीने बिंबवून देण्यास परिचित गोष्टींच्या साहाय्याने आम्हांस फार सुलभ झाले असते. परंतु दिलगिरिची गोष्ट ही आहे कीं, आमच्या देशाचा विश्वसनीय असा इतिहास सांप्रत उपलब्ध नाही. यामुळे निरुपायास्तव वरील सिद्धांताच्या समर्थनार्थ परकीय देशाच्या इतिहासाकडे आपण घटकाभर वळू.

युरोपामध्ये कांहीं शतकांपूर्वी धर्म, राजनीति, व शिक्षण ह्यांविषयी लोकांचीं मते अगदीं एकसारखीं होतीं. पूर्वी तिकडील सर्व लोकांस धर्माचे कामांत धर्माधिकारी (पोप) सांगेल तें, राजकीय कामांत राजा सांगेल तें, व विद्येच्या कामांत आरिस्टाटल सांगेल तें अगदीं शिरसाबंध असे. बरे ह्या तिन्हींमध्ये जो पुढे एकसारखा विलक्षण फरक पडत गेला त्यालाही

अगदीं एकत्र कारण आहे. युरोपामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याचा जो उदय झाला त्याच्याच योगाने प्राटेस्टंट मताची स्थापना झाली, आणि पुढेही त्याच्याच योगाने आजपर्यंत धर्मांमध्ये नवीन नवीन असंख्य पंथ निघत आले आहेत. ज्या स्वातंत्र्येच्छेच्या योगाने राजकीय प्रकरणांमध्ये वाद सुरू होऊन लोकांमध्ये मूळ दोन पक्ष उपस्थित झाले, तीच स्वातंत्र्येच्छा दिवसानु-दिवस वाढत जाऊन, त्या मूळच्या दोन पक्षांमध्येच आज असंख्य भेद उत्पन्न झाले आहेत. ज्या स्वातंत्र्येच्छेने बेकन नामक विख्यात तत्ववे-द्यास आरिस्टाटलमतानुयायी पंडितांवर शस्त्र धरण्यास लाविले, तीच स्वातंत्र्येच्छा उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होऊन आज युरोपामध्ये न्याय व तत्व-ज्ञान ह्या संबंधाने असलेल्या विलक्षण मतवैचित्र्यास कारणीभूत झाली आहे. आणि त्याचप्रमाणे शिक्षणाविषयीं आज जीं अनेक भिन्न भिन्न मते दृष्टिगोचर होत आहेत, व ज्या नवीन असंख्य पद्धति निघू लागल्या आहेत, त्या सर्वांचे बीज हीच स्वातंत्र्येच्छा होय. शिवाय या सर्व गोष्टी एकाच अंतर्गत कारणाचीं कार्ये आहेत, त्या अर्थां त्या बहुतेक अंशीं सम-कालीनच असल्या पाहिजेत. पोप, आरिस्टाटल, राजा व शालागुरु ह्या सर्वांच्या महत्वाचा न्हास एकाच कारणाचा प्रभाव होय. आणि हे सर्व स्थित्यंतर कसे होत गेले, व त्यानंतर लोकांमध्ये कोणतीं नवीन नवीन मते व संप्रदाय उपस्थित झाले, हे पाहूंगेले ह्मणजे आपल्या सहजीं ल-क्षांत येते कीं, हा सर्व स्वातंत्र्येच्छेचाच खेळ आहे.

मुलांस शिक्षाविण्याच्या नेहमीं निरनिराळ्या पुष्कळ पद्धती निघत आहेत, हे पाहून पुष्कळ लोकांस वाईट वाटेल, हे अगदीं खरे आहे. परंतु खऱ्या खऱ्या विचारी मनुष्यास असे आढळून येईल कीं, आपणास सरते शेवटीं अगदीं खरी अशी शिक्षण पद्धति काढितां येण्यास, ह्या नि-रनिराळ्या शिक्षणपद्धतीच साधनीभूत होणाऱ्या आहेत. धर्मसंबंधीं प्रकरणांमध्ये असा मतभेद होणे इष्ट असो अगर नसो, शिक्षणाच्या कामीं जर असा मतभेद होत गेला, सर आपले काम वांटले जाऊन खरी शिक्षणपद्धति शोधून काढण्यास आपणांस पुष्कळ सोय पडेल यांत संशय नाही. कल्पना करा कीं, सांप्रत सुरू असलेल्या शिक्षणपद्धतीतच खरी शिक्षणपद्धति आहे, परंतु ती आपणांस माहित मात्र नाही, तर तदनुसार वर्तन न झाल्यामुळे आपले नुकसान होईल हे खरे; परंतु जेपर्यंत खरी शिक्षणपद्धति आपणांस सांपडावयाची आहे, तेपर्यंत तरी असा मतभेद असण इष्ट आहे. कारण असा मतभेद असला ह्मणजे खरी शिक्षणपद्धति

शोधून काढण्यासाठी लोकांचे निरनिराळे उद्योग निरनिराळ्या रीतींनीं सुरू असतात; आणि अशी स्थिति असली झणजे आपली तयारी सहजां इतकी उत्तम होऊन जाते कीं, तशी तयारी करूं झटलें तरी सुद्धां होणार नाहीं. प्रत्येकास कांहीं तरी नेहमीं नवीन गोष्ट सुचत असते; कदाचित् तिचा खऱ्या शिक्षणपद्धतीशीं थोडा बहूत तरी संबंध असण्याचा संभव असतो; प्रत्येकास आपण काढिलेली कृपि खरी असे वाटत असून निरनिराळ्या साधनांनीं तिची सत्यता सिद्ध करून दाखविण्यास तो झटत असतो; व ती एकदां खरीशी ठरली झणजे तिचा प्रसार करण्यास अत्यंत उद्युक्त असतो; तसेंच प्रत्येकजण इतरांवर घसरून त्यांच्या मतांचें खंडन करूं लागला, झणजे अगदीं मार्गें पुढें पहात नाहीं; ह्याप्रमाणें पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष यांची भवतिनभवति चालून व सत्यासत्यतेचा निर्णय होऊन, हळू हळू खरा मार्ग बाहेर पडल्याशिवाय राहत नाहीं. कोणी एखाद्यानें खऱ्या शिक्षणपद्धतीचा जो भाग शोधून काढिला असेल, त्याच्या सत्यतेचा लोकांस वारंवार अनुभव येत जाऊन, तो त्यांस मान्य झालाच पाहिजे. सत्याबरोबर जो त्यानें असत्याचा भाग आणिला असेल तो अनुभवाअंती खोटा ठरून त्याची दुर्दशा होऊन गेलीच पाहिजे. ह्याप्रमाणें सत्यांशांचें एकीकरण होऊन असत्यांशांचा लोप होत गेला, झणजे शेवटीं सर्वांशीं खरें व परिपूर्ण असेंच मत प्रचारांत आलें पाहिजे. प्रत्येक सिद्धांतास तीन स्थितींतून जावें लागतें. (१) त्यांतील पहिली स्थिति झणजे त्याविषयीं अज्ञानी लोकांची एकवाक्यता; (२) दुसरी स्थिति झणजे त्याविषयीं ज्यांचा शोध सुरू असतो अशा लोकांमधील मतभेद; (३) आणि तिसरी स्थिति झणजे त्याविषयीं विद्वानांची एकवाक्यता. ह्या तीन स्थितींपैकीं दुसरी स्थिति तिसऱ्या स्थितीचें उत्पत्तिस्थान होय. ह्या तीन स्थितींमध्ये केवळ पौर्वापर्यसंबंध आहे इतकेंच नव्हे, तर त्यांमध्ये कार्यकारणभावही आहे. ह्यास्तव शिक्षणपद्धतीबद्दल चालू असलेला हल्लींचा वाद कधीं एकदां संपेल असें जरी आपणांस झालें असलें, आणि त्या वादापासून उत्पन्न होणारी अरिष्टे कितीही खेदकारक असलीं, तरी आपण असें समजलें पाहिजे कीं, ह्या स्थित्यंतरांमधून जाणें अपरिहार्य व आवश्यक आहे, व ह्याचा अंती परिणाम हितकर होईलच होईल.

येथें ह्या शिक्षणपद्धतीच्या संबंधानें युरोपियन लोकांचे जे उद्योग सुरू आहेत त्यांपासून त्यांना काय फलप्राप्ति झाली आहे, ह्याविषयीं थो-

डक्यांत विचार करणे इष्ट आहे. ह्याविषयीं आज सतत पन्नास वर्षे जी चर्चा चालली आहे, व निरनिराळ्या पद्धति ताडून त्यांचा अनुभव घेण्याचा जो क्रम सुरू आहे, त्यापासून कांहींच लाभ झाला नसेल काय? कित्येक जुन्या पद्धति रद्दीमध्ये पडल्या असतील; कांहीं नवीन सुरू झाल्या असतील, आणि पुष्कळ रद्दीमध्ये पडण्याच्या किंवा सुरू होण्याच्या वेतांत असतील. ह्या सर्व घडामोडींमध्ये पाहूंच गेलें, तर आजपर्यंत झालेल्या सर्व मतांतरांत एक प्रकारचें सादृश्य दिसून येतें, व त्या सर्वांची कोणत्या तरी एका दिशेकडे प्रवृत्ति आहे, असें आढळून येतें; आणि ह्या रीतीनें इल्लीं आपण कोठें आहों, व कोणीकडे जात आहों, ह्याविषयीं आपणांस कांहीं सुगावा लागेल, व पुढें मुक्कामास पोहोचण्यास कोणत्या मार्गानें गेलें पाहिजे, ह्याविषयींही कांहीं पत्ता लागण्याचा संभव आहे. तर मग आतां पूर्वीच्या आणि इल्लींच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये जे काय विशेष फरक असतील, ते सांगून टाकिले ह्यणजे विषयाचें पूर्ण निरूपण करण्यास ठीक पडेल.

एका चुकीची दुरुस्ती झाली, ह्यणजे तिच्या उलट दुसऱ्या चुकीचा थोडा वेळ तरी अंमल झालाच पाहिजे. शिक्षणपद्धतीच्या संबधानें तर प्रकार घडून आलाच आहे. पूर्वी लोकांचें लक्ष केवळ शरीर सुधारण्याकडे असे; पुढें असा वेळ आला कीं, त्यांस आपली बुद्धी सुधारणें ह्यांतच काय तें सर्व आहे, असें वाटूं लागलें. तेव्हां तर मुलें होत तीन वर्षांचीं झाली नाहींत तोंच त्यांच्या गळ्यांत पुस्तके बांधीत असत, आणि एक विद्या झाली ह्यणजे सर्व कांहीं झालें, असें लोक समजत असत; अशी एकदां उलट चुकीची मेख येऊन बसली, ह्यणजे पुढें लोकांचे डोळे उघटून त्यांस ह्या दोन्ही स्थिती एकत्र केल्यानें काय होतें, तें पहावें, असें सहजीं वाटूं लागतें. ह्याप्रमाणें दोन्ही स्थिती एकत्र केल्या नंतर त्यांचें त्यांस कळूं लागतें कीं, खरा प्रकार कोठें तरी ह्या दोन स्थितींच्या मध्ये असला पाहिजे. असा क्रम होत जाऊन आतां लोकांची अशी खात्री होत आहे कीं, शरीर आणि मन ह्या दोहोंकडे जर आपण लक्ष पुरविलें, तरच आपलें सर्व कर्तव्य झालें, असें मानतां येईल. शिक्षणामध्ये आतां जुलुमाचा प्रकार पुष्कळ अंशीं मागे पडत चालला आहे, आणि अकालीं मुलांचे अंशीं मारून मटकून आणलेली विद्वत्ता आतां कोणासही पसंत पडत नाहीं. शरीरप्रकृति चांगली असणें, हें संसारांतिल सर्व सुखास अत्यंत अवश्यक आहे. बुद्धि उत्तम असून आंगांत कांहीं ताकद नसेल तर तिचा कांहीं उपयोग होत नाहीं; ह्यणून पहिल्याच्या भरीस

सर्वस्त्रीं दुसरें घालणें, ह्यणजे वेडेपणा होय. लहानपणीं मुलें मोठीं होत-
करू दिसतात, परंतु पुढें अशा वेडेपणामुळें त्यांच्या हांतून कांहीं होत
नाहीं, अशी उदाहरणें आम्ही नेहमीं पाहणे. ह्याप्रमाणें, कालक्षेप करण्यांत
तरी शहाणपण लागतें, असें जें लोक ह्यणत असतात, तें शिक्षणाच्या सं-
बंधानें खरें आहे, हें आपणांस आतां कळूं लागलें आहे.

सर्व कांहीं गुंडिका करून तोंडपाठ करून टाकण्याचा क्रम पूर्वीं जारीने
सुरू होता; परंतु त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें आतां लोकांस वाटूं लागलें
आहे. अलीकडील विद्वानांचें असें मत आहे कीं, श्री—श्री—श्री—ग—
ग—ग करून मुलांस मुळाक्षरें शिकवीत बसणें, अगदीं वेडेपणा होय.
आतां यूरोपांत पुष्कळ ठिकाणीं मुलांस अंक पाहें वगैरे कोणो तोंडपाठ शि-
कवीत नाहींत, तर त्यांची त्यांस एरुदां मोडणी नीटपणीं समजावून देतात
ह्यणजे झालें. पूर्वींच्या शाळांमधून जो नवीन भाषा शिकण्याचा
ठराविक प्रकार सुरू होता, तो आतां बंद पडत चालला आहे. मुलें
आपल्या जन्मभाषेचें ज्ञान कसें संपादन करितात, हें मनांत आणून
त्या धरतीवर आतां लोक नवीन भाषांचा अभ्यास करितात. ब्याटरसी
येथील ट्रेनिंग स्कुलाच्या वार्षिक रिपोर्टमध्ये असें ह्मटलें आहे “ येथें
भारंभी सर्व वर्षभर शिकविण्याचें काम तोंडीच चालतें; व मुलांची सम-
जून पाडण्याकरितां सृष्टींतिल प्रत्यक्ष पदार्थ दाखविण्याचा परिपाठ सुरू
आहे. ” आणि असेंच जिकडे तिकडे असलें पाहिजे. ह्या तोंडपाठ कर-
ण्याच्या चालीनें प्रत्यक्ष पदार्थापेक्षां त्यांच्या संज्ञा व प्रतिनिधि जे तद्वा-
चक शब्द हेच विशेष महत्वाचे होऊन बसले होते, व ह्याप्रमाणेंच त्या
वेळच्या इतर सर्व रीतिभातींचा प्रकार होता. अर्थ अगदीं न समजला
तरी केवळ शब्द बराबर ह्यणतां आले ह्यणजे तो विद्वान समजावयाचा,
अशी स्थिति असल्यामुळें केवळ अक्षरांचें महात्म्य वाढून, आंतलें सार
तें कोणासही समजत नसे. परंतु पुढें लोकांच्या लक्षांत येऊं लागलें कीं,
अशी स्थिति प्राप्त झाली ही केवळ काकतालीयन्यायानें नव्हे, तर
निवृत्त आपल्या कृतीचें हें फळ आहे; व असेंच चौकीकडे समजावें.
वस्तूंच्या संज्ञांकडे लक्ष जात चाललें ह्यणजे तितकें प्रत्यक्ष वस्तूंकडे
दुर्लक्ष झालेंच पाहिजे. प्रसिद्ध मांटेन नांवाचा फ्रेंच विद्वान् ह्यणत असे
कीं “ कोणतीही गोष्ट आपणांस तोंडपाठ ह्यणतां आली ह्यणजे तिचें
आपणांस ज्ञान झालें असें नाहीं. ”

ह्या पाठ करण्याच्या चालीबरोबर जवळ जवळ तिच्या सारखीच.

अशी जी मुलांस कांहीं नियम घालून देऊन शिकविण्याची चाल तीही मागे पडत चालली आहे. सांघतची रीते अशी आहे कीं, मुलांस प्रथमतः विशेष गोष्टींची ओळख करून देऊन नंतर सामान्य सिद्धांत सांगवयाचा. ह्या रीतीविषयीं व्याटरसी येथील शाळेच्या वार्षिक रिपोर्टांमध्ये असें झटले आहे; “ ह्या वरील रीतच्या अगदीं विरुद्ध जी मुलांस प्रथमच नियम सांगून देण्याची रीति ती जरी हल्लीं जिकडे तिकडे सुरू आहे, तथापि अनुभवाअंतीं व्यक्तिविषयक ज्ञान झाल्यानंतर जातिविषयक नियम सांगून द्यावयाचे हीच रीत खरी असें आतां कळून आले आहे. नियमांच्या रीतीस आतां कोणी मानीत नाहीं. ह्याचें कारण ती स्थूल मानानें बसविलेली व अशास्त्र आहे. त्या रीतीनें संपादन केलें ज्ञान खरें ज्ञान नव्हे, केवळ ज्ञानाभास होय. मुलांस एखाद्या सिद्धांताची उपपत्ति न सांगतां नुसता सिद्धांत एकदम सांगून देण्याचा क्रम ठोवि ल्यानें तीं पुढें थिजून मड्ड निपजतात. नियमांचा आपणांस नेहमीं उपयोग झाला पाहिजे, अशी आपली इच्छा असेल, तर ते नियम आपण स्वतांच काढिले पाहिजेत. लवकर येईल तें लवकर जाईल हें तत्व द्रव्य आणि ज्ञान ह्या दोहोंस सारखेंच लागू पडतें. विशेष गोष्टी व त्यांपासून निघणारे नियम हीं दोन्ही केवळ परस्पर असंबद्ध रीतीनें मनांत सांठवून ठेविलीं, आणि ते नियम त्या गोष्टींपासून कसे निघाले, हें लक्षांत ठेविलें नाहीं, तर ते नियम आपण हळू हळू विसरत जातो. बरें, ह्या नियमांवरून जीं तत्वे व्यक्त होतात तीं एकदां उमजलीं झणजे तीं कधींही जावयाचीं नाहींत. नियमांच्या रीतीनें शिकविलेला मुलगा एकदां नियमांच्या पलीकडे गेला झणजे अफाट सागरामध्ये आपण वाहत आहों, असें त्यास वाटतें; परंतु ज्या मुलास एकदां तत्वे सांगून दिलीं आहेत, तो मुलगा एखाद्या नवीन प्रश्नाचे उत्तर खाडदिसीं देतो, जणू काय तो प्रश्न त्याच्या पूर्वी माहितींतलाच होता. केवळ नियमांचा संग्रह करणें झणजे एखाद्या मोडक्या घड्याळाच्या अस्ताव्यस्त झालेल्या सामानाचा संग्रह करण्यासारखें आहे; व तत्वांचा संग्रह करणें झणजे तेंच सामान जेथच्या तेथें व्यवस्थेंनें लावून दिलेल्या एखाद्या दुरुस्त घड्याळाचा संग्रह करणें होय. ह्या दोहोंपैकीं दुसऱ्यापासून त्याचे भाग नीटपणें ध्यानांत रहातात, एवढाच कायतो फायदा आहे, असें नाहीं, तर त्याचे योगानें आपणांस एखाद्या विषयाची मीमांसा करण्यास, नवीन शोध करण्यास, व स्वतंत्र रीतीनें विचार करण्यास फार सुलभ जातें; हा एक त्यापासून विशेष लाभ समजला पाहिजे. पहिल्या पद्धतीचा स्वीकार

केल्याने ह्या आपण दोन्ही लाभांस अंतरतो. हा केवळ उपमा आहे, असे कोणी समजू नये; अगदीं खरोखर अक्षरशः अशी स्थिति आहे. आपले व्यक्तिविषयक ज्ञान एकत्र करून त्यावरून जातिविषयक नियम बांधणे, यालाच ज्ञानसंस्था किंवा ज्ञानविन्यास ह्मणतात. मग ही संस्था स्वतांच्या समजुतीकरितां केलेली असो, किंवा दुसऱ्यास शिकविण्याकरितां केलेली असो, ती जितकी परिपूर्ण साधेल तितकी कर्त्याच्या मनाची ग्रहणशक्ति विशेष समजावयाची.

तत्वे न सांगतां नुसते नियम सांगून देण्याची रीत जशी वेडगळ आहे तशीच दुसरी एक रीत आहे. ती वस्तु आणि वस्तुधर्म ह्यांचें पृथक्करण करून केवळ धर्मांचें ज्ञान करून देणे, ही होय. प्रत्यक्ष वस्तूचा परिचय असल्या-खेरीज त्यांच्या धर्मांचें ज्ञान करून देण्याचा प्रयत्न करणे, व्यर्थ आहे. धर्मांचें ज्ञान करून देण्यास धर्मांचें ज्ञान आधीं करून दिलेंच पाहिजे, तरच धर्मांचें यथार्थ ज्ञान होणें शक्य आहे. सारांश नुसते नियम न सांगतां तत्वांची ओळख करून देणे व धर्मांचें कथन न करितां केवळ धर्मांचें ज्ञान करून देणे, हाच क्रम श्रेयस्कर होय. ह्या दोन्ही रीति जवळ जवळ एकाच प्रकारच्या आहेत; व ह्या प्रचारांत आल्यापासून जे विषय पूर्वी मुलांस लहानपणीं शिकवित असत, त्यांपैकीं कांहीं विषय आतां जाणतेपणीं शिकविण्याचा परिपाठ पडत चालला आहे, ह्यास उदाहरण. मुलांस लहानपणींच व्याकरण शिकविण्याची जी अगदीं मूर्खपणाची चाल, ती आतां युरोपांत अगदीं बंद पडत चालली आहे. ह्याविषयीं एम्.मार्सेलचे असे ह्मणणे आहे कीं, ध्याकरण हें भाषेचें ज्ञान करून देण्याचें साधन नव्हे, तर भाषेचें ज्ञान परिपूर्ण झाल्यावर तें नीटनेटके करून त्यास सफाई आणण्याचें हत्यार होय, असे खात्रीनें ह्मणतां येईल. तसेंच वाईझ साहेब असे ह्मणतात कीं, “व्याकरणशास्त्र आणि वाक्यरचनाशास्त्र ह्मणजे सूत्रांचा आणि नियमांचा समूह होय. भाषेचे नियम हे भाषेच्या संप्रदायावरूनच बांधले जातात. हे नियम ह्मणजे व्यक्तिशः गोष्टी घेऊन, त्यांचें परिलोचन करून व तुलना करून, त्यांसपासून जातिविषयक काढलेलीं अनुमानें होत. सारांश व्याकरण ह्मणजे भाषाविज्ञान किंवा भाषाशास्त्र होय. एक मनुष्य ध्या, किंवा निरानिराळ्या राष्ट्रांतिल मनुष्यसमूह ध्या, सृष्टिक्रम झटला ह्मणजे ज्याला शास्त्र ह्मणून ह्मणतात, त्याचा लाभ त्यास प्रथमतः, असे कधींही व्हावयाचें नाहीं. व्याकरण किंवा छंदःशास्त्र याची लोकांस कल्पनाही येण्यापूर्वी भाषा बोलण्याचा व कविता करण्याचा क्रम सुरू असतो. अरिस्टाटल

तर्कशास्त्रावर ग्रंथ करीपर्यंत लोक तर्क चालविण्याचे राहिले नव्हते. एकंदरीत ज्या अर्थी व्याकरणाची उत्पत्ति भाषेनंतरची आहे, त्या अर्थी तें भाषेनंतरच शिकविलें पाहिजे. आणि सर्व मनुष्यजातीची आणि व्यक्तिमात्राची सुधारणा एकाच धर्तावर होत गेली पाहिजे, ही गोष्ट ज्यांस मान्य आहे त्यांस आमचें हें ह्मणणें मान्य झालेंच पाहिजे.

असा. सारांश भाषेच्या अगोदर किंवा भाषेबरोबर व्याकरण शिकविणें, हें मुलांस अहितकारक आहे, व ही पद्धति सृष्टिक्रमाविरुद्ध होय. या तत्वाची यथार्थता आतां कळू लागून त्याप्रमाणें शिक्षणाचा क्रम युरोपांत सुरू होत आहे. परंतु चमत्कार हा कीं, आमच्याकडे या तत्वानुसार शिक्षणक्रम प्रचारांत होत, तो मुद्दाम बंद करून तद्विरुद्धक्रमाचें लोक अवलंबन करीत आहेत. पूर्वी आमच्यामध्ये संस्कृत शिकविण्याची जी पद्धति होती तीच खरी, असें या तत्वावरून ठरत आहे. प्रथमतः काव्याचे कांहीं सर्ग शिकवून रूपावली, समासचक्र वगैरेच्या साहाय्यानें कांहीं नामांचीं रूपे व समास यांची ओळख करून देऊन, विद्यार्थ्यांची भाषेमध्ये थोडीशी गति होऊन, भाषा संप्रदायाचा त्याजला थोडाबहुत परिचय झाल्यानंतर, कौमुदीच्या पाठांस आरंभ होत असे. ही पद्धति सर्वांशीं बरील तत्वास अनुसरून आहे. परंतु स्वकीय असल्यामुळे स्वराज्याबरोबर हिचा लय झाला. आमच्या इकडे परकीय सत्ता स्थापित झाली, त्यावेळीं भाषेच्या अगोदर किंवा भाषेबरोबर व्याकरण शिकविण्याची चुकीची चाल युरोपांत सुरू होतीच, व ती अद्यापिहि सर्वांशीं तिकडे बंद झालेली नाही. ही चुकीची चाल इतर परकीय चालींबरोबर परकीय सत्तेच्या छायेखालीं इकडे आली. आणि परकीय सत्ता स्थापित झाल्यानंतर अनुकरणप्रवृत्ति उच्छृंखल होऊन या चुकीच्या पद्धतीचा मोठ्या आदरानें अंगीकार झाला, आणि जुन्या शिक्षणक्रमाला रजा मिळाली. आतां एक गोष्ट मात्र सुदैवाची आहे ती ही कीं, ही पद्धति चुकीची आहे, असें आतां इंग्लंडांत वाटूं लागलें आहे, आणि इंग्लंडांत तिच्या सद्दोषतेचा उद्धार एकदां निघाला, ह्मणजे तो उद्धार आमच्या इकडे वेदवाक्य होण्यास फारसा विलंब लागावयाचा नाही.

युरोपांत हल्लीं पुष्कळ प्राचीन चालींचा न्हास होत चालला आहे, आणि त्यांच्या ठिकाणीं नवीन नवीन श्रेयस्कर चाली प्रचारांत येत आहेत. त्यांपैकीं अत्यंत महत्त्वाची ह्मटलीं ह्मणजे मुलांस प्रत्येक गोष्टीचें योग्य रीतीनें अवलोकन करावयास शिकविण्याची चाल होय. आज्ञानांधकाराची युगांची युगे लोटल्यावर, आतां कोठें लोकांच्या लक्षांत येऊं लागत आहे कीं,

लहानपणीं मुलांस हें पहा, तें पहा, असा जो स्वाभाविक नाद असतो त्यांत कांहीं अर्थ आहे, व त्यापासून कांहीं उपयोगही आहे. मुलांच्या ज्या कृत्यांस आपण व्यर्थ धडपड, खेळ किंवा वेळेनुसार दांडगाई असें ह्मणूं त्या कृत्यांच्या योगानें पुढील सर्व विद्येच्या पायास जरूर तें ज्ञान तें मिळवितात, असें लोक अलीकडे ह्मणूं लागले आहेत. आणि यावरूनच मुलांस प्रत्यक्ष वस्तू दाखवून त्यांविषयींचें शिक्षण देण्याचा क्रम आतां युरोपांत शाळांमधून सुरू झाला आहे. ही कल्पना फारच उत्तम आहे, परंतु तिचा ज्या रीतीनें उपयोग व्हावा त्या रीतीनें अद्यापि होऊं लागला नाही. इंग्लंडांतील बेकन नामक विख्यात विद्वान् ह्मणत असें कीं, सर्व शास्त्रांचें पदार्थाविज्ञानशास्त्र हें उत्पत्तिस्थान होय; व ह्या त्याच्या ह्मणण्यास आतां ही रीति सुरू झाल्यापासून सार्थकता येत आहे. सृष्टपदार्थांच्या दृश्य व स्पृश्य धर्मांची बरोबर माहिती असल्याखेरीज त्यांविषयींच्या कल्पना व अनुमानें चुकीचीं असावयाचीं, व आपण जे प्रयोग करूं, त्यांपासून कांहीं निष्पन्न व्हावयाचें नाही. ज्ञानेंद्रियांस योग्य शिक्षण मिळालें नाही, तर आपलें पुढील सर्व शिक्षण शिथिल, अव्यक्त व अपूर्ण असें होतें; व ही स्थिति पुढें सुधारेल अशी आशाही नको. विचार करून पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं, कोणतेही मोठें काम तडीस नेण्यास प्रत्येक गोष्टीचें लक्षपूर्वक आणि पूर्णपणें अवलोकन करण्याची संवय आपल्या अंगांत असलीच पाहिजे. कारागिर, सृष्ट पदार्थांचे शोध करणारे, आणि शास्त्रज्ञ पुरुष ह्यानांच कायती या गुणाची आवश्यकता आहे असें नाही; वैद्यांचेही रोगाचें निदान करितांना या गुणाशिवाय चालत नाही, आणि यंत्रकारांस व घरे वगैरे बांधणारे कारागिरांस तर हा गुण अंगीं येण्याकरितां सुतारशाळेमध्ये ठो ठो करीत कांहीं वर्षे घालाचीं लागतात. त्याचप्रमाणें तत्त्वज्ञानी ध्या, कवि ध्या, प्रत्येकास या गुणाची आवश्यकता आहे. सृष्टपदार्थांमधील जे परस्पर संबंध इतर लोकांच्या लक्षांतून आजिबात गेलेले असतात ते सूक्ष्मतेनें जे अवलोकन करितात तेच तत्त्ववेत्त्यांच्या वगैरे येतात. तसेंच सृष्टिक्रमाचें लक्षपूर्वक अवलोकन करून त्यांतल्या खुबीदार गोष्टी लक्षांत ठेवून त्या काव्यामध्ये जे उतरून देतात तेच कवि गणलें जातात. इतर लोकांची स्थिति अशी असते कीं, त्यांस या गोष्टी समजून दिल्यानंतर मात्र दिसतात, परंतु पूर्वी त्या त्यांच्या स्वप्नांतही आलेल्या नसतात. आमचे फिरून फिरून एवढेंच ह्मणणें आहे कीं, प्रत्येक गोष्टीचा ग्रह मनावर स्पष्टतेनें व पूर्णतेनें उठला पाहिजे.

कन्या आणि डळमळीत पायावर मजबूत व टोलेजंग असे ज्ञानमंदिर कधीही उभारितां येणार नाहीं. युरोपांत मुलांस सृष्टींतलि गोष्टी पदार्थांच्या धर्माच्या योगानें समजून देण्याची चाल प्रचारांतून जात चालली आहे, व तिच्याऐवजीं त्या प्रत्यक्ष पदार्थांच्या योगानें समजून देण्याची चाल आतां पडत चालली आहे. ज्याप्रमाणें वस्त्राचें पोत, पदार्थांची रुचि आणि रंग हीं साक्षात् अंतर्ज्ञानानें शिकलीं जातात, त्याप्रमाणेंच निश्चित शास्त्राची मूलतत्त्वे हल्लीं युरोपांत साक्षात् अंतर्ज्ञानानें शिकलीं जात आहेत. मुलांस बोटें मोडून मिळवण्या वगैरे शिकविण्याची पद्धति, व प्रसिद्ध गणिती डी मार्गन यांची दशांश अपूर्णांक मांडण्याची रीति, यांवरून हें कसें, हें चांगलें लक्षांत येईल. एम्. मारसेल यानें कोष्टकें पाठ करविण्याची पूर्वीची रीत बंद करून पौंड, औंस, ग्यालन, यार्ड, आणि फूट यांचीं प्रत्यक्ष वजनें आणि मापें दाखवून त्यांमधील परस्पर प्रमाण प्रत्यक्ष अनुभवानें विद्यार्थ्यांस काढायास लावण्याची जी रीति सुरू केली आहे, ती अगदीं यथार्थ आहे. तसेंच भूगोलविद्या आणि भूमितिशास्त्र हीं शिकवितांना गोलाचा आणि प्रत्यक्ष लांकडांच्या आकृतींचा उपयोग लोक करूं लागले आहेत, हें तरी वरील उद्देश साधण्यासाठीं होय. ह्या सर्व रीतींचें हांगित असें आहे कीं, त्याच्या योगानें मुलांच्या मनावर, सर्व मनुष्यजातींच्या मनावर सहजीं जो संस्कार होत गेला आहे, तोच संस्कार होतो. प्रत्यक्ष पदार्थांचे अवलोकनानेंच संख्या, आकार आणि अंतर ह्यांविषयींचे सर्व सिद्धांत निघाले आहेत; आणि हे मुलांस प्रत्यक्ष पदार्थ दाखवून शिकविणें ह्मणजे ज्या प्रमाणें एकंदर मनुष्यजाति हे सिद्धांत शिकली, त्याप्रमाणेंच त्यांस शिकू देणें होय. कदाचित् हळू हळू आपल्या असेंही लक्षांत येईल कीं, मुलांस ह्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें ह्या गोष्टी शिकतां येणार नाहीत; कारण ह्या गोष्टी त्यांच्याकडून जर आपण निवळ तोंडपाठ करविल्या, तर त्यांच्या मनामध्ये त्या भरण्यास ज्या गोष्टी आपणांस साक्षात् अंतर्ज्ञानानें कळत आहेत त्याच गोष्टींचें ह्या तोंडपाठ केलेल्या गोष्टींमध्ये केवळ शब्दांनीं वर्णन केलेलें आहे, असें तरी त्यांस समजलें पाहिजे.

ह्याप्रमाणें पूर्वीच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये अनेक फेरफार झाले आहेत, व तशांत विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं, हल्लीं लोकांस दिवसानुदिवस असें वाटूं लागलें आहे कीं, मुलांस ज्ञान संपादन करणें ह्मणजे ओझें वाटूं नये, कर्मणूकच वाटावी. ह्याचें बीज पाहूं गेलें तर हें आहे कीं, मुलांस वयाच्या मानानें ज्या ज्या विषयांमध्ये मन घालावेंसें

वाटते, ते ते विषय त्या त्या वेळीं शिकविले असतां मुलांची बुद्धि वाढत जाते, व ह्याच्या उलट केले तर उलट होतें, ही गोष्ट अंशतः तरी लोकांच्या लक्षांत येऊं लागली आहे. आतां लोक असें समजू लागले आहेत कीं, अमुक प्रकारचे ज्ञान आपणांत असावे, असें मुलांस वाटूं लागलें ह्मणजे त्यांची बुद्धि त्या ज्ञानाचे ग्रहण करण्यास समर्थ झाली, आणि त्या ज्ञानाची मुलांचे बुद्धीची वाढ होण्यास आवश्यकता आहे; आणि ह्याच्या उलट जें ज्ञान त्यांस शिकूं नयेतें वाटते, तें ज्ञान शिकण्यास मुलांची बुद्धि अद्यापि योग्य झाली नाहीं, अथवा तें ज्ञान त्यांस शिकविलें असतां त्याचा परिपाक व्हावयाचा नाहीं. ह्याचकरितां मुलांस जे विषय लहानपणीं शिकवावयाचे ते त्यांनीं आवडानें शिकवे, व विद्येमध्ये त्यांचें मन लागावें ह्मणून लोकांचे हल्लीं सतत यत्न सुरू असतात; एवढ्याचकरितां खेळाच्या उपयोगावर व्याख्यान देत बसावयाचे; लहानपणीं मुलांस ओंव्या शिकविणें आणि मुलांबाळांस भूताखेतांच्या गोष्टी सांगणें, ह्यांत तरी पहावयास गेलें तर मतलब हाच आहे. ह्याप्रमाणें मुलांचा कल पाहून त्याप्रमाणें आतां लोक बहुधा त्यांच्या शिक्षणाचा बातबेत ठेवूं लागले आहेत. मुलांस असें शिकणें आवडें किंवा तसें शिकणें आवडतें, ह्यांत ह्यांची गति चालते किंवा नाहीं, असे प्रश्न आपण नेहमीं विचारित असतो, त्याचा तरी मुद्दा हाच. एम्. मार्सेल साहेबांचें असें मत आहे कीं, मुलांस नाना प्रकारचे विषय शिकविसे वाटतात, तसे त्यांस शिकूं द्यावे व त्यांचे मनाची तृप्ति होऊंन त्यांची सुधारणा होईल असें नेहमीं करित असावे. तसेच ते आणखी असेंही ह्मणतात कीं, मुलांस धड्यांचा कंटाळा येण्याचें लक्षण दिसण्यापूर्वीच नेहमीं धडे आटपावे; व पुढें जाणतेपणींही हाच क्रम असू द्यावा. शाळेमध्ये मधून थोडथोडी सुट्टी देणें, शेतांमध्ये वगैरे फिरणें, कविता ह्मणणें, इत्यादि गोष्टींवरून आत्मी ह्मणतो तशीच हल्लीं यूरोपांत लोकांचे मनाची प्रवृत्ति झाली आहे, असें दिसून येईल. निकडे तापसवृत्ति आतां एकंदर व्यवहारामधून आणि शाळांमधूनही एकदमच नाहींशी होत चालली आहे. लोकांस कशानें सुख होईल हें पाहून, ज्याप्रमाणें हल्लीं कायदेकानु करण्याची सरकारची प्रवृत्ति होत चालली आहे, त्याप्रमाणें मुलांवर घरीं आणि शाळांत शिस्त ठेवावयाची, ती सुद्धां पुष्कळ अंशीं त्यांस कशानें सुख होईल, हें पाहूनच लोक आतां ठेवूं लागले आहेत. हें यूरोपांतील स्थितीविषयीं झालें. पण आमच्याकडे

अद्यापि पुष्कळच सुधारणा व्हावयास पाहिजे आहे, व ती याच धर्तीवर झाली पाहिजे.

याप्रमाणे युरोपांत अलीकडे ज्या सर्व सुधारणा होत गेल्या आहेत, त्यांचा साधारण रोख लोकांचे वर्तन एकंदर सृष्टिक्रमास अनुसरून देवण्याकडे विशेषकरून आहे, असे आपणांस दिसून येते. सृष्टिक्रमाविरुद्ध अकालीं बलात्काराने मुलांस शिकविण्याची चाल आतां लोकांनीं सोडून दिली आहे; आणि आतां मुलांस हात, पाय, कान, डोळे, इत्यादीकांचा उपयोग करितां यावा, व त्यांस एका प्रकारची कसरत व्हावी ह्मणून प्रथमतः अगदीं त्यांस मोकळे सोडितात. थडे केवळ तोंडपाठ करणे आतां मागे पडून मुलांस जे कांहीं शिकवावयाचे ते प्रथमतः तोंडीं सांगून नंतर प्रत्यक्ष पदार्थ दाखवून शिकविण्याची पद्धत आतां पडत चालली आहे. प्रत्येक व्यक्तीचे ज्ञान झाल्याशिवाय सर्वसाधारण नियम मुलांस सांगत नाहीत, ह्मणजे नियमांची रीत सोडून त्यांस आतां तत्त्वांच्या रीतीनें जे कांहीं शिकवावयाचे ते शिकवितात. प्रत्यक्ष पदार्थ व प्रत्यक्ष आकृति दाखवून शिकविण्याची पद्धत आतां पडत चालली आहे. कोणत्याही शास्त्राची मूलतत्त्वे एकदम शब्दांनीं सांगून न देतां तीं हळू हळू पदार्थ दाखवून मुलांच्या मनांत भरविण्याचा परिपाठ आतां पडत चालला आहे. या सर्व गोष्टी मनांत आणिल्या ह्मणजे आत्मी काय ह्मणतो हे सहजीं लक्षांत येण्यासारखे आहे. युरोपांत लोक हर प्रयत्न करून शिकविण्याचे विषय प्रथमतः शिकणारास आवडतसे करून ज्ञान संपादण्याचा मार्ग सुखावह करण्यासाठीं हल्लीं किती झटतात, हे मनांत आणिले ह्मणजे, आमचे सिद्धांताच्या खरेपणाविषयी लोकांस संशयच राहणार नाही. प्राणिमात्रास जरूर तीं कृत्ये केल्यानें एका प्रकारचे समाधान होत असते, आणि त्या समाधानावर नजर देऊनच प्राणिमात्र तीं कृत्ये करण्यास प्रोत्साहित होत असतात, हा केवळ सृष्टिक्रमच आहे. मुलांच्या संबंधानेही हाच प्रकार आहे. गळ्यांतील मणी चावून आणि खेळगीं वगैरे फोडून त्यांचे तुकडे करून टाकून व अशाच प्रकारचे दुसरे व्यापार करून लहानपणीं मुले पदार्थांच्या गुणधर्मांचे ज्ञान संपादन करीत असतात. हे ज्ञान संपादन होणे मुलांस फार अगत्याचे आहे; आणि ह्मणून सृष्टिचालकाची अशी कांहीं व्यवस्था आहे कीं, मणी चावणे वगैरे कृत्यांपासून मुलांस एक प्रकारचा आनंद होतो, आणि ह्याच आनंदाची आशा तीं कृत्ये करण्याविषयीं मुलांस प्रोत्साहन देते. ह्यावरून हे आतां उघड झाले कीं, मुलांस शिकवावयाचे

विषय व ते शिकविण्याची पद्धति ही दोन्ही होनीत तितकीं मनोरंजक करण्यांत लोक केवळ ईश्वराच्या संकेतास व जीवनशास्त्राच्या नियमांस अनुसरतात यांपेक्षां जास्त कांहीं नाहीं. हें यूरोपांतील स्थितीविषयीं झालें, व याच तत्वांच्या अनुरोधानें आमच्या इकडे सुधारणा होणें जरूर आहे.

कांहीं वर्षांपूर्वी पेस्टलोझी ह्याणून एक प्रसिद्ध विद्वान् होऊन गेला; तो ह्यागत असे कीं, आपल्या मानसिक शक्ति ज्याप्रमाणें वृद्धिगत होत जातात त्या प्रमाणेंच अनुक्रम आणि पद्धति या दोहोंच्याही संबधानें आपल्या शिक्षणाचा वेत ठेविला पाहिजे. त्याचे असें मत होतें कीं, आपल्या मानसिक शक्ती कांहीं नियमानेंच सुधारत जातात, तथा त्या सुधारत जात असतां त्यांपैकीं प्रत्येकीस कांहीं विशेष प्रकारचें ज्ञान लागत असतें, आणि तो नियम व तें ज्ञान हें शोधून काढणें आपल्याकडे आहे. याच तत्वास अनुसरून शिक्षणाची व्यवस्था ठेवण्याकडे आपल्या मनाची अलीकडे प्रवृत्ति होत चालली आहे. आम्ही ह्यागतों त्या सर्व सुधारणा करणें ह्याच व्यापक तत्वाचें अंशतः अवलंबन करणें होय. शिक्षकांस आतां ह्या तत्वाची ओळख पटत चालली आहे. आणि सर्व शाळाखात्यांतील पुस्तकांमध्येही ह्याच मताचा स्वीकार झाला पाहिजे, असे आतां स्पष्ट लेख येऊ लागले आहेत. मार्सेल साहेबांचें असें मत आहे कीं, सृष्टिक्रम सर्व शिक्षणपद्धतीचें बीज होय. वार्डज साहेब असें ह्यागतो कीं, मुलांस स्वतां ज्ञान संपादन करण्यास शिकविणें, हेंच शिक्षणाचें सर्व इंगित आहे. शास्त्रीय विषयाचे अभ्यासानें सर्व सृष्टपदार्थांची घटना आणि ठेवण ह्याचा आपणास जसजसा जास्त परिचय होत चालला आहे, तसतशी त्या पदार्थांची स्वायत्तता आपणास जास्त व्यक्त होत चालली आहे. शास्त्रीय विषयांचा विशेष अभ्यास केल्यानें आतां आपणास असेंही समजूं लागलें आहे कीं, प्राणिमात्रांचा नेहमींचा जीवनक्रम आपण जशाचा तसा चालूं दिला पाहिजे, त्यांत ढवळाढवळ करितां कामा नये. आपण नेहमीं जे औषधिउपचार करितों त्यांच्या संबधानेंच पहाना. पूर्वीच्या सर्व असुरी उपायांच्या ऐवजीं सौम्य उपचारांची योजना करावी, हेंच आतां लोकांस पसंत पडूं लागलें आहे, किंबहुना खाण्यापिण्याचा वातबेन नीट ठेविला तरी पुरे, असेंही लोक समजतात मुलांस विशेष प्रकारचा आकार प्राप्त व्हावा ह्याणून उत्तर अमेरिकेंतील लोक त्यांचीं अंगें चामड्याच्या पट्यानें बांधितात तशीं बांधण्याची कांहीं जरूरी नाहीं, असें आतां लोकांस वाटू लागलें आहे. तुरुंगामध्येही आतां आमच्या स्पष्टपणें नजरेंस येतें कीं, कैदींची

सुधारणा व्हावी या उद्देशाने शहाणपणाच्या ह्मणून कितीही युक्ती शोधून काढल्या, तरी त्यांस खपावयास लावून स्वतःच्या श्रमाने त्यांस पोटास मिळविण्यास लावणे, हा जो नेहमीचा त्यांस सुधारण्याचा स्वाभाविक मार्ग, त्याच्यासारखी दुसरी युक्ति नाही. विद्येच्या संबंधाने तरी असेच आहे. बुद्धि ज्याप्रमाणे सहजी विकसित पावत जाते, तदनुरूप शिक्षणाचा वेत ठेविला तरच ते शिक्षण फलदायक होईल असे आतां आमच्या चांगले अनुभवास येत चालले आहे.

यावरून पाहतां सर्व शिक्षणाचे सार मिळून हेंच उरते कीं, मुलांच्या बुद्धीची वाढ होत चालली असतां, त्यांच्या मानसिक शक्तींचे सामर्थ्य मनांत आणून, त्यांस जे विषय शिकवावयाचे ते योग्य क्रमाने शिकविले पाहिजेत ही गोष्ट इतकी उघड आहे कीं, ती एकदां सांगितली ह्मणजे पुरे. ती केवळ स्वतःसिद्ध आहे असेच वाटू लागते. आतां या गोष्टीकडे ह्मणजे लोकांचे अगदीं दुर्लक्षच होत गेले आहे, असेही केवळ ह्मणतां येत नाही. शाळांमध्ये शिक्षक तर ह्या तत्वास अंशतः तरी अनुसरत आलेच आहेत. कारण ते तसें न करते तर त्यांस सर्व शिक्षणच बंद ठेवावे लागले असते. ते तरी मुलांस बेरीज आल्याशिवाय त्रैशिक शिकवीत नसत, त्यांचे मोठे अक्षर वळल्याशिवाय त्यांस बारीक अक्षर लिहावयास लावीत नसत, व त्यांस भूमितीचे ज्ञान झाल्याशिवाय त्यांच्याकडून शंकुच्छेदगणिताचा अभ्यास करवीत नसत. परंतु पूर्वीच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये दोष होता तो असा कीं, शिक्षक सामान्येकरून जें तत्व खरे मानीत असत, तें तत्व बारीकसारीक किरकोळ गोष्टींच्या संबंधाने अमलांत आणीत नसत. परंतु खरा प्रकार असा आहे कीं, हें बरील शिक्षणाचे मुख्य तत्व सर्वत्र सारखे लागू पडते. दोन पदार्थ एकत्र असणे किंवा दूर असणे ह्मणजे काय, हें मुलांस समजूं लागल्यापासून पृथ्वी हा एक जमीन आणि पाणी मिळून झालेला गोल आहे, तिजवर पर्वत, वने, नद्या, आणि शहरे आहेत, ती आपल्या आंसाभोंवतीं फिरून सूर्याभोंवतीही मोठ्या वेगाने फिरत असते, अशी तिजविषयी त्यांचे मनांत खरी कल्पना येण्यास जर वर्षांच्या वर्षे जावीं लागतात; जर त्यांस एका गोष्टीची कल्पना आली ह्मणजे पुढील दुसऱ्या गोष्टीची कल्पना हळूहळू येत जाते असे आहे; व जर ह्यां मधील सर्व गोष्टी अनुक्रमे उत्तरोत्तर जास्त व्यापक आणि जास्त संकीर्ण असतात ही गोष्ट खरी आहे; तर त्यांस ज्या गोष्टी समजावयाच्या त्या एक सारख्या क्रमानेच समजल्या पाहिजेत, ही गोष्ट अगदीं उघड नाही काय ? प्रत्येक व्यापक गोष्ट पुष्कळ वि-

शेष गोष्टी मिळून झालेली असते; व ह्या विशेष गोष्टी समजल्या तरच ती व्यापक गोष्ट कळणार आहे हे कोणास सांगितले पाहिजे काय ? तसेच व्यापक गोष्टी तदन्तर्गत गोष्टी सांगण्यापूर्वी सांगणे झणजे एखाद्या श्रेणीचे पहिले पद न सांगतां अगोदर शेवटचे पद सांगण्यासारखे नव्हे काय ? कोणत्याही विषयाचा अभ्यास चालला असतां आपल्या असे अनुभवास येते कीं, त्या संबंधाने आपणांस ज्या गोष्टी शिकावयाच्या त्यांपैकी जी गोष्ट आपण शिकलो तिजपेक्षां पुढील गोष्ट अधिक विकट असते. तर ह्या सर्व गोष्टींची व्यवस्था लावून विकटपणाच्या मानाने त्या शिकण्याचा क्रम आपणांस ठेवितां आला झणजे त्या गोष्टी शिकण्याचे आपले अंगीं सामर्थ्य झाले असे समजावे; व हे काम खरोखर नीटपणे साधण्यास ह्या गोष्टी त्यांच्या मुळच्या नेहमींच्या क्रमानेच आपणांस शिकल्या पाहिजेत, त्यांचा मुळचा नेहमींचा क्रम आपणांस सोडितां कामा नये. हा क्रम सोडिला तर त्या गोष्टींविषयीं आपणांस कंटाळा येऊन आपले तिकडे मन लागत नाहीसे होते. शिवाय मधील खिंडारे भरून काढण्याचे विद्यार्थ्यांच्या अंगीं सामर्थ्य नसल्यामुळे ह्या गोष्टी तो शिकला आणि न शिकला सारखेच असे होऊन जाते, व पुढे त्या गोष्टींचा किंवाहुना मुळीच उपयोग होत नाहीं.

आतां यावरून कोणी असा प्रश्न करील कीं, तर मग उगीच एखादी शिक्षणपद्धति शोधून काढण्याची खटपट पाहिजे कशांला ? जर शरीराप्रमाणे मनाचाही नियमित रीतीने उत्कर्ष होत जाऊन ते पक्कदशेस आपोआप येऊन पोहोचते; मनाच्या पोषणासाठीं जे विषय शिकले पाहिजेत ते शिकण्याची इच्छा आपणांस जर योग्यवेळीं होत असते; कोणते विषयावर केव्हां परिश्रम केले पाहिजेत हे बरोबर रीतीने कळण्याचा जर याप्रमाणे मार्ग आहे; तर मग मुलांच्या शिक्षणामध्ये आपण होऊन हात घालण्याचे काय कारण आहे? मुलांचा विद्याभ्यास अगदीं सृष्टिक्रमाप्रमाणे कां चालूं न द्यावा? मुलांनीं वाटेल त्या रीतीने ज्ञान संपादन करावे, असें झणून आपण स्वस्थ कां वसूं नये? याप्रमाणे आपले वर्तन सर्वत्र सारखे कां असूं नये? खरोखर वरील प्रश्न सहृदयींनीं कांहींसा घोडाळ्यांत पडण्यासारखा दिसतो, परंतु त्याचे उत्तर अगदीं सरळ आहे. प्रश्नकर्ता मोठ्या झोंकांत आमच्या प्रतिपादनावरून मुलांस शिक्षणाच्या क्रमामध्ये अगदीं मोकळे सोडावे असेंच सिद्ध होते असें गृहीत धरून चालला आहेसे दिसते; आणि एवढी गोष्ट गृहीत धरून चालले झणजे आमच्या प्रतिपादनाने आमचे दांत आमच्या घशां-

त घातल्यासारखें होइल खरें. परंतु नीट विचार करून पाहिलें तर आमच्या प्रतिपादनावरून अशा प्रकारचा घोटाळा विलकूल होत नाही असें स्पष्ट दिसून येईल. सृष्टीतील पदार्थांकडे पाहिलें तर आपणांस काय दिसून येतें ? प्राणी आणि वनस्पती ह्यांविषयीं साधारण असानियम आहे कीं, त्यांची आंतील रचना जितकी अधिक भानगडीची असेल तितकें त्यांस आपल्या उत्पत्तिस्थानावर पोषणासाठीं आणि रक्षणासाठीं जास्त कालपर्यंत अवलंबून रहावें लागतें. ज्या वनस्पतींस फुलें येत नाहीत अशा वनस्पतींस बियांऐवजीं एक प्रकारचे बारीक दाणे येत असतात, त्यांस स्पोर अशी संज्ञा आहे, व ते तावडतोव तयार होऊन खालीं पडून त्यांपासून नवीन वनस्पती उत्पन्न होतात. आतां ज्या वनस्पतींस फुलें येतात, त्यांच्या फुलांपासून तयार होणाऱ्या बियांची स्थिति कशी आहे ती पहा; तें बीं प्रथमतः फुलांतील अनेक आच्छादनांमध्ये वेष्टिलेलें असून त्यातून एकदां नवीन वनस्पतीचा मोड बाहेर येऊन त्याची वाढ चालली असतां त्याचे पोषणासाठीं अनेक प्रकारची पुष्कळ सामग्री लागते. ह्या दोन प्रकारच्या वनस्पतींतील भेद मनांत आणिला ह्मणजे वृक्षादिकांस हा नियम कसा लागू पडतो तें समजतें. प्राण्यादिकांस तर हा नियम अगदीं सूक्ष्म जीवजंतूंपासून तों मनुष्यकोटीपर्यंत कांहीं कमजास्ती प्रकारानें सारखा लागू पडतो. मोनॅट नांवाच्या क्षुद्र प्राण्याचीं आपोआप दोन अर्धे होतात; त्यांतील प्रत्येक अर्धास निराळें झाल्याबरोबर अखंड प्राण्याचे भांगीं जें सामर्थ्य असतें तें येतें. आतां मनुष्यकोटीमध्ये मुलास बहुत काल गर्भवासांत काढावा लागून पुढें त्याचें पोषणही बरेच दिवसपर्यंत आंगचे दुधावरच चालतें; त्यास पुढें अन्न घालावयाचें तेंही युक्तियुक्तीनें घालावें लागतें; जरा मोठें होऊन तें स्वतः खाऊं लागेल तरी अन्न, वस्त्र, व जागा यांची तजवीज करून द्यावी लागतेच; व वयास पंधरा वीस वर्षे होत तोंपर्यंत आपला पूर्णपणें निर्वाह करण्याचें त्याचे आंगीं सामर्थ्य येत नाही. हाच नियम जसा शरीरास तसा मनासही लागू पडतो. प्रत्येक श्रेष्ठ जातीच्या प्राण्यास आणि विशेषेंकरून मनुष्यास लहानपणीं मानसिक पोषणासाठीं जाणत्याची मदत घ्यावीच लागते. तान्हे मुलाचे आंगीं इकडे तिकडे फिरण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें त्यास ज्याप्रमाणें स्वतः पोटास अन्नसामग्री पैदा करतां येत नाही, त्याचप्रमाणें आपली मानसिक शक्ति चालविण्याचीं साधनेंही पैदा करितां येत नाहीत. त्यास ज्याप्रमाणें स्वतःचें अन्न तयार करितां येत नाही, त्याचप्रमाणें मानसिकशक्ति वृद्धि-

गत होण्यास निरनिराळे विषयांची योग्य प्रकारची जुळणीही करितां येत नाही. ज्या भाषेच्या द्वारानें त्यास मोठमोठ्या गोष्टींचें ज्ञान होतें, ती भाषा तें केवळ सभोवतालच्या लोकांपासूनच शिकत असतें. आईबाप आणि दाई यांजकडून जर योग्य रीतीनें मदत मिळाली नाही, तर मुलांचे बुद्धीची वाढ कमी खंटून जाते, हें समजण्यास भिन्न, कोळी इत्यादि रानटी लोकांच्या मुलांचेंच उदाहरण द्या, ह्मणजे झालें. मुलांस ज्या गोष्टी शिकवावयाच्या त्या योग्य असून त्यांची जुळणीही योग्य असली पाहिजे व त्या एकाच वेळीं फार न शिकवितां अवकाशा अवकाशांचेंच शिकविल्या पाहिजेत. मुलांचें शरीर सुधारण्यास ज्याप्रमाणें आपणास उपाय योजून उद्योग करितां येतो त्याचप्रमाणें त्यांची बुद्धि सुधारण्याच्या कामींही आपणांस पाहिजे तितका उद्योग करितां येईल. शरीर आणि मन ह्यांच्या संबंधानें आईबापांचें मुख्य कर्तव्यकर्म झटलें ह्मणजे हें आहे कीं, त्यांनीं त्याचा उत्कर्ष होण्यास जरूर तीं साधनें आहेत कीं नाहींत हें पाहिलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें अन्न, वस्त्र व राहाण्यास जागा ह्यांचा पुरवठा केल्यानें शरीरावयव व आंतही ह्यांची वाढ योग्य क्रमानें किंवा योग्य रीतीनें होण्यास हरकत येत नाही, त्याचप्रमाणें ध्वनि ऐकून त्याप्रमाणें मुलांकडून ध्वनि काढविणें, पदार्थांचें निरीक्षण करून देणें, वाचावयास पुस्तके देणें, सोडविण्यास प्रश्न देणें इत्यादि गोष्टी वरून मनाचा ज्या रीतीनें उत्कर्ष व्हावा तसा त्या रीतीनें उत्कर्ष होण्यास हरकत तर येत नाहींच, किंबहुना हें काम या योगानें विशेष सुलभ होईल. इतकेंच मात्र कीं, ह्या कामात कोणत्याही प्रकारची सक्ती उपयोगाची नाही. ह्याप्रमाणें जीं मतें आम्हीं प्रदर्शित केलीं आहेत त्यांवरून कांहीं लोक ह्मणतात तसें शिक्षण सोडून दिलें पाहिजे, असें होत नाहीं. तर शिक्षणपद्धतीच्या संबंधाने प्रयत्न चालविण्यास आपणांस पाहिजे

- तितकी मोकळीक आहे, असेंच सिद्ध होतें.

या प्रमाणें व्यापक गोष्टींविषयीं आपले विचार सांगून आतां आम्ही कांहीं विशेष गोष्टींचा विचार करण्यास लागतो. प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये या पेस्टलोझीच्या शिक्षणपद्धतीपासून वाटला होता तितका फायदा झाला आहे, असें आमच्यानें ह्मणवत नाहीं. मुलांना त्याच्या पद्धतीनें अभ्यास करण्यास लाविलें तर त्यांमध्ये त्यांस मौज न वाटतां उलट कंटाळाच येतो, असें आमच्या ऐकिवांत आहे; शिवाय आम्हांस जी माहिती मिळाली आहे तिजवरून असें दिसून येतें कीं, पेस्टलोझीच्या पद्धतीप्रमाणें

जेथें शिकणे चाललें आहे, अशा शाळांमधून तयार झालेल्या प्रसिद्ध विद्वानांची संख्या विशेष मोठी आहे, असेंही नाही. इतर शाळांच्या सरासरीवरोबर तरी ती संख्या थेंडल कीं काय याविषयीही आत्मांस संशयच आहे. वरें यांन कांहीं नवल वाटण्यासारखें नाही. कोणतीही युक्ति सफल होण्यास तिचा उपयोग मोठ्या शाहणपणानें आणि विचारानेंच केला पाहिजे. अगदीं उत्तम हत्यारें घेऊनही अडाणी कारागीर कामाचा विघाडच करितो, हें कोणास सांगितलें पाहिजे, असें नाही. त्याचप्रमाणें अडाणी शिक्षकाच्या हातून उत्तम शिक्षणपद्धतीच्या योगानेंही सर्व शिक्षणाचा विघाडच व्हावयाचा. खरोखर झगाल तर उत्तम शिक्षणपद्धतिच कांहीं अशीं त्याच्या फजितीस कारण होते. वरील उदाहरणांत तरी उत्तम हत्यार असणें, हें एक काम विघडण्यास कारणच होतें. शिक्षणपद्धति साधी, एकसारखी, आणि एखाद्या यंत्राप्रमाणें अगदीं सरळ जाणारी अशी जर असेल, तर तिचा उपयोग अगदीं साधारण मनुष्यही करूं शकेल; व तिजपासून जो थोडावहुत फायदा व्हावयाचा तोही त्यास होईल. परंतु जी शिक्षणपद्धति अगदीं परिपूर्ण आहे, जिच्यामध्ये मनाच्या निरनिराळ्या शक्तींसाठीं निरनिराळ्या प्रकारच्या योजना आहेत, व जीमध्ये प्रत्येक विषय शिकविण्याचा कांहीं तरी स्वतंत्र मार्ग आहे, अशा शिक्षणपद्धतीचा योग्य रीतीनें उपयोग करण्यास शिक्षकाच्या आंगीं जें सामर्थ्य पाहिजे तें थोड्याच शिक्षकांच्या आंगीं असतें. मुलांकडून केवळ अक्षरें काढविणें आणि ह्यणविणें, तसेंच त्यांस वाचणी सांगून त्यांस पाठे वगैरे शिकविणें, हें काम गांवठी पंतोजीही करूं शकतो. परंतु अक्षरांची नांवें न सांगतां त्यांच्या उच्चारारूपान त्यांस शुद्ध लिहिणें शिकविणें, किंवा अंकांची पट करून लेखाची मोडणी सांगून देणें, ह्यास कांहीं बुद्धीचें भांडवलच लागत असतें; व सर्व विषय ह्याचप्रमाणें योग्य रीतीनें शिकवावयाचे झटले ह्यणजे आपल्या आंगीं विचारशक्ति, कल्पनाशक्ति, आणि त्याचप्रमाणें विद्यार्थ्यांचे कल जाणण्याचें आणि विषयाचें जसें पाहिजे तसें उद्घाटन करण्याचें सामर्थ्य इत्यादि गुण वरेच भरपूर असले पाहिजेत. परंतु पंतोजीचे धंद्यास मान नाही, अशी जोंपर्यंत स्थिति आहे तोंपर्यंत त्यांच्या आंगीं हे गुण सांपडण्याची आशाच करावयास नको. खरें शिक्षण खऱ्या विद्वानापासूनच मिळण्याची शक्यता आहे. तर कार्यकारणभाव मनांत आणून, शोधून काढलेली ही शिक्षणपद्धति हल्लीं कितपत चालेल, याचा वाचकांनींच विचार करावा. सांप्रत काळीं तलें पाहिजे.

शास्त्राचा अभ्यास एकंदरीने आढ्यांमध्ये फारच अल्प आहे, व शिक्षकांस तर त्याचा मुळीच गंधही नाही, तर अशा कालीं त्या शास्त्राच्या आधाराने ठरविलेली शिक्षणपद्धति चालणार ती कशी ?

शिवाय या कामीं अडथळे येऊन आशाभंग होण्यास आणखीही कारणे झालीं आहेत. पेस्टलोझीच्या नांवावर विकणाऱ्या सर्व शिक्षण-पद्धतींचे आणि त्याच्या वास्तविक ह्मणण्याचे सार एकच आहे, असे लोक मानीत आले आहेत. कांहीं विशेष शिक्षणपद्धतींच्या योगाने जे घडून यावे, अशी लोकांस आशा होती, ते घडून आले नाही, ह्मणून ज्या मूलतत्वांच्या नांवाने त्या शिक्षणपद्धती मोडत असत त्यालाच लोकांनीं दोष दिला आहे. नांवाप्रमाणे त्या शिक्षणपद्धति आहेत किंवा नाहीत, हे पहाण्याचा कोणीच प्रयत्न केला नाही. खरे तत्व काय आहे, हे मनांत न आणितां नेहमीं प्रमाणे बाह्यस्वरूपाकडे लक्ष देऊन कांहीं विशेष कृतींनीं जे घोंटाळे आले, त्यांबद्दल लोकांनीं मूलतत्वांसच दोष दिला आहे. वाफेचे यंत्र करण्याचा पहिला प्रयत्न फसला ह्मणून त्यावरून एकदम वाफेच्या शक्तीचा यांत्रिक कामीं उपयोग करितां येणार नाही, असे अनुमान करण्यासारखेच हे आहे. पेस्टलोझीचीं मुळचीं मते बरोबर होती ह्मणून त्याच्या योजनाही बरोबर होत्या, असे मानितां येणार नाही, ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेविली पाहिजे. त्याची वाहवा करणारी स्नेही मंडळीही असे सांगते कीं, पेस्टलोझीस प्रसंगविशेषीं एका प्रकारची स्फूर्ति होऊन त्यास मोठ्या शहाणपणाच्या कल्पना सुचत असत; सर्व गोष्टींचे नीटपणे मनन करून काढलेले त्याचे विचार नसत. तो पहिल्याने स्टॅन्टन येथे मोठ्या लौकिकास चढला; त्यावेळेस त्याच्याजवळ पुस्तके किंवा शिकविण्याची नेहमीची साधनेही नव्हती. असे सांगतात कीं, त्यावेळेस त्याचे सर्व लक्ष मुलांस क्षणोक्षणीं कोणत्या प्रकारचे शिक्षण पाहिजे, व त्यांना पूर्वी जे ज्ञान प्राप्त झालेले असेल त्याचा आणि या शिक्षणाचा मेळ वसवून देण्याची उत्तम रीति कोणती, हे शोधून काढण्याकडेच विशेष करून लागले होते; त्यास मुलांचे कल्याणाची इतकी कळकळ असे कीं, मुलांस कोणत्या गोष्टी शिकविल्या पाहिजेत, व त्यांना कोणत्या गोष्टी कठीण जातात, हे त्यास ताबडतोब कळत असे; व त्याचे आंगीं जे सामर्थ्य आले होते, ते बहुतेक याचमुळे, असे ह्मणण्यास हरकत नव्हती. त्याने ह्मणजे शांतपणे विचार करून शिकविण्याच्या कधी नवीन पद्धति साधून काढिल्या होत्या, असे नाही. वेळोवेळीं ज्या गोष्टी त्यास

कठून येत असत त्यांची योग्य प्रकारे संस्था करून ते ज्ञान वाढविण्याचे त्यांच्या आंगां सामर्थ्य नव्हते; हे काम त्यास आपल्या हाताखालच्या शिक्षकांवरच सोंपवावे लागत असे. या वरील सर्व गोष्टींचा असा परिणाम झाला की, त्यांनी आणि त्यांच्या शिष्यांनी काढलेल्या प्रत्येक युक्तीमध्ये अपुरेपणा वगैरे पुष्कळ दोष राहून, त्यांचा परस्परांशी अगदीं मेळ नाही, अशी स्थिति होऊन गेली. त्यांच्या "मदर्स म्यान्युअल" नांवाच्या पुस्तकामध्ये मुलांस लहानपणीं शिक्षविण्यासारख्या ह्यगून ज्या गोष्टी दिल्या आहेत त्यांचा क्रम असा आहे:- अगदीं प्रारंभीं शरीराच्या निरनिराळ्या भागांचीं नांवे दिलीं आहेत; नंतर अमक्याजवळ अमुक, अशीं त्यांचीं स्थाने वर्णिलीं आहेत! आणि शेवटीं त्यांचे परस्पर संबंध सांगितले आहेत. आतां हा क्रम मानसिक शक्ति वृद्धिंगत होण्याची जी रीति आहे त्या रीतीस अगदीं अनुसरून नाही, असें सिद्ध करून देतां येईल. वाक्यांमध्ये येणाऱ्या शब्दांचे अर्थ पाठ करवून जन्मभाषा शिकवावी, असें तो ह्यणतो, परंतु तसें करण्याची कांहीं जरूरी नाही. त्यांच्या योगाने विद्यार्थ्यांचा वेळ व श्रम फुकट जाऊन, त्यांच्या सर्व उल्लासवृत्तीचा भंग होतो. तो भूगोल विद्येचे जे धडे द्यावे असें ह्यणतो, ते तर त्यांच्या ह्यगून गाजलेल्या मतास अगदींच विरुद्ध आहेत. आतां ह्यांच्या कांहीं योजना मूळच्या निर्दोष आहेत, परंतु त्यांपैकीं कित्येक अपुऱ्या आहेत व कित्येकांचा, जुन्या शिक्षणपद्धतीचा कांहीं अंश त्यांमध्ये मिसळून, विघाड झाला आहे. ह्यास्तव पेस्टलोझी ह्यानें आपल्या नांवांनें ह्यगून जें मुख्य मत सुरू केले, तें एकंदरीनें खरें, असें जरी आमचें ह्यणणें आहे, तरी आह्यांस असें वाटतें कीं, निरनिराळ्या कामां तो जे विशेष उपाय सांगतो तेच उपाय विचार केल्याशिवाय एकदम सुरू केले तर मोठा अनर्थ होईल. एखादे मोठे महत्वाचें मत पूर्वापार चालत आलेलें असलें ह्यणजे तत्संबंधी सर्व विधि व कृति आपणांस शिरसावंग्य असाव्या, अशी आपल्या मनाची नेहमींची प्रवृत्तिच आहे; एखाद्या सिद्ध पुरुषाच्या चरणीं आपली बुद्धि सर्वस्वीं अर्पण करून त्याचें वचन अक्षरशः खरें मानावे, त्यावर डोळे मिटून भाव ठेवावा, व स्वऱ्या तत्वांस विसरून बाह्य कवचाचे नादीं भरावे, असाच आपल्या मनाचा बहुतकरून कल असतो. ह्यास्तव पेस्टलोझी याचे शिक्षणपद्धतीचें मूल तत्व आणि तें प्रचारांत आणण्याकरितां त्यानें काढलेल्या नाना तऱ्हेच्या योजना, ह्यांमध्ये महदंतर आहे, असें आह्यांस पुन्हां पुन्हां सांगितलें पाहिजे.

आणि शिवाय असेही सुचविले पाहिजे कीं, तें तत्व अगदीं खरें आहे, असें जरी मनांत आणिलें, तरी त्याच्या तत्संबंधीं योजना खात्रीनें त्या तत्वापासून फारच भिन्न आहेत. खरोखर आपणांस हल्लीं निरनिराळ्या विषयांचें जें ज्ञान झालेलें आहे, त्याची जर स्थिति मनांत आणिली, तर खरी स्थिति अशीच आहे, अशी आपली बालंवाल खात्री होईल. आपल्या मानसिक शक्ति ज्या क्रमानें आणि ज्या रीतीनें सुधारत जातात त्या क्रमास आणि त्या रीतीस अनुसरूनच शिक्षणपद्धतीचें स्वरूप व तत्संबंधीं सर्व व्यवस्था असाव्या, अशी जर आपली इच्छा असेल, तर मानसिक शक्ति कशा सुधारत जातात, ह्याविषयीं अगोदर आपणांस बरीच माहिती असली पाहिजे. ह्या संबधानें हल्लीं आपणांस उगीच थोड्याशा अटकळी करितां येतात, परंतु एवढ्यानें कांहीं होणें नाहीं. आपल्या ज्या अटकळी आहेत त्यांविषयीं आणखी शोध करून सर्व कच्ची माहिती मिळविली पाहिजे, व निरनिराळ्या विषयांवर प्रसंगीं उपयोगी पडण्यासारखे आपणांस अनेक सिद्धांत काढून ठेविले पाहिजेत; व असें असेल तरच ज्या शाखांवर शिक्षणाचा पाया रचावयाचा तें शास्त्र आपणांस अवगत आहे, असें समजतां येईल. आपल्या मानसिक शक्ति कोणत्या प्रकारानें आणि कोणत्या क्रमानें व्यक्त होत जातात, हें एकदां आपणांस निश्चयानें समजलें, ह्यागजे नंतर प्रत्येक शक्तीचा उपयोग करण्याच्या जिनक्या रीती असतील त्यांपैकीं ज्या रीतीकडे तिचा स्वाभाविक कल असेल त्या रीतीनें तिचा उपयोग करण्यास लागणें, हें काम मात्र आपलें आहे. ह्यावरून पाहतां आपल्या अगदीं सुधारलेल्या ह्यागून ज्या शिक्षणपद्धति आहेत त्या खऱ्या आहेत किंवा खऱ्या शिक्षणपद्धतीजवळ जवळ तरी आहेत, असें आपणांस समजतां येत नाहीं, हें अगदीं उघड आहे.

पेस्टलोझीचें तत्व आणि त्याचा प्रचारांत असलेला शिक्षणसंप्रदाय ह्यांमधील धरील फरक लक्षांत ठेविला, आणि वर सांगितलेल्या कारणांवरून त्याचा शिक्षणसंप्रदाय कसा चुकीचाच असला पाहिजे, हें समजलें, ह्यागजे त्याच्या शिक्षणसंप्रदायाविषयीं जीं कांहींनीं ओरड केली आहे, तिचें खरें स्वरूप काय आहे हें, व पेस्टलोझीच्या ह्यागण्याप्रमाणें शिक्षणपद्धति अद्यापि कोठेंही प्रचारांत आलेली नाहीं हें, वाचकांच्या चांगलें लक्षांत येईल. आतां जें आम्हां सांगितलें, त्यावरून कोणी कदाचित् असें ह्यागेल कीं, हल्लींच्या काळामध्ये अशी शिक्षणपद्धति सांपडणें अशक्यच आहे, आपणांस ह्या संबन्धाची सर्व तयारी

अगदीं प्रारंभापातून केली पाहिजे; तर त्यावर आमचे असे ह्मणणे आहे कीं, मानसशास्त्र ह्मणून स्वतंत्र शास्त्र बनेपर्यंत ज्या शिक्षणपद्धतीचे मूल तत्व खरे असून तत्तंत्रांचा योजनाही अगदीं ठीक आहेत अशी शिक्षणपद्धति काढणे जरी अवश्य आहे, तरी कांहीं ठोकळ नियमांच्या आधारेनें केवळ अजमासावरच जवळ जवळ तशा प्रकारची एखादी शिक्षणपद्धति आपणांस काढितां येईल. हा पुढील उद्योग कसा चालवावा ह्याविषयीचे नियम आतां आम्हां सांगतो. ह्यांपैकीं कांहींचें आम्हां पूर्वीच दिग्दर्शन केले आहे, तथापि ते येथें पुन्हा नीट क्रमानें सांगणें श्रेयस्कर होईल.

(१) शिकवितांना सोपे विषय आधीं शिकवून नंतर कठीण विषय शिकविले पाहिजेत. या नियमाप्रमाणें अंशतः लोक वागत आलेच आहेत. आतां त्यांचें हें वर्तन हा नियम समजून होतें किंवा या नियमाविरुद्ध ते कधीं गेले नाहींत, असें आमचें ह्मणणे नाहीं. मनास पक्कदशा प्राप्त होत जाते, हें उघड आहे, आणि ह्मणून ज्या वस्तूंस अशी पक्कदशा प्राप्त होते त्या वस्तूप्रमाणें मनाचेंही एकरूपत्व जाऊन त्यास वैचित्र्य प्राप्त झालेंच पाहिजे. आतां ज्या अर्थी खरी शिक्षणपद्धति ह्मणजे या वरील मानसिक क्रमाची वाह्य प्रतिमा होय, त्याअर्थी तीमध्येही हा त्राम दिसून आलाच पाहिजे. शिवाय खऱ्या शिक्षणपद्धतीचा असाच अर्थ धरून चाललें, ह्मणजे वरील नियमास जास्त व्यापकता येते. कारण त्या नियमांचें सार असें आहे कीं, सोपें आधीं आणि कठीण मग. हा क्रम दर एक स्वतंत्र विषय शिकवितांना ठेविला ह्मणजे झालें, असें नाहीं, तर एकंदर ज्ञानाच्या संबंधानेंही असाच क्रम आपणांस ठेविला पाहिजे. अगदीं पहिल्यांमि मनाच्या अगदीं थोड्याच शक्तींचा व्यापार सुरू होतो, व पुढें पुढें मानसिक शक्ति जसजशा जास्त होत जातात तसतसा त्यांचाही व्यापार सुरू होतो. याचप्रमाणें आमच्या शिक्षणामध्येही प्रारंभीं अगदीं थोडेच विषय असले पाहिजेत, व ते हळू हळू वाढवीत जाऊन सरतेशेवटीं मात्र सर्व विषय एकदम आले पाहिजेत. निरनिराळे विषय शिकवितांनाच मात्र आधीं सोपें आणि मागाहून कठीण हा क्रम ठेविला ह्मणजे झालें, असें नाहीं, तर एकंदर शिक्षणामध्येही हा क्रम असला पाहिजे.

(२) इतर सर्व पदार्थांच्या वाढीप्रमाणेंच मनाची वाढ ह्मणजे त्याची अव्यक्त स्थिति जाऊन त्यास व्यक्त स्थिति प्राप्त होणेंच होय. आपला भेदु, इतर सर्व इंद्रियांप्रमाणें, आपण वयांत येण्याच्या सुमारास परिपक्व

होतो. त्याची रचना ज्या मानाने अपुरी असेल त्या मानाने त्याचे व्यापारही अपुरेच असावयाचे; ह्यणून ज्याप्रमाणे मूल पहिल्याने खाणाखुणा करूं लागले किंवा बोलूं लागले, ह्यणजे त्याच्या खाणाखुणा किंवा बालणे स्पष्ट असत नाहीत त्याचप्रमाणे त्याचे पहिले ज्ञान किंवा विचार स्पष्ट असत नाहीत. ज्या मनुष्याची नजर नीट बसली नाही त्याला पहिल्याने प्रकाश व काळोख ह्यांमधीलच काय तो भेद कळतो. बरे त्यांची तीच नजर बसत चालली, ह्यणजे त्याला सर्व प्रकारचे रंग, त्याचा कमजास्तीपणा, व पदार्थांच्या निरनिराळ्या आकृती अगदीं बरोबर रीतीने कळू लागतात. बुद्धीचे आणि तदन्तर्गत प्रत्येक शक्तीचे अगदीं असेच आहे. त्यांस पहिल्याने पदार्थांचे आणि क्रीयांचे ठळक ठळक भेद कळू लागून पुढे क्रमाक्रमाने तत्संबंधी सूक्ष्म गोष्टी अगदीं पूर्णपणे व स्पष्टपणे समजू लागतात. तर ह्या साधारण नियमांस आपली शिक्षणपद्धति आणि तत्संबंधी सर्व योजना अनुसरून असल्या पाहिजेत. अपक्व मनामध्ये पक्व विचारांचा प्रवेश होणे अशक्यच आहे, आणि यदाकदाचित् तसा प्रवेश होणे शक्य असले तथापि तसे होऊ देणे इष्ट होणार नाही. मुलांस लहान वयामध्ये पक्व विचार शब्दद्वारा आपणांस शिकवितां येतील; आणि ज्या शिक्षकांची असे करण्याची चाल आहे, ते असे समजतात कीं, हे शब्द बरोबर तोंडपाठ झाले, ह्यणजे त्या शब्दांनी सांगितलेले ज्ञान मुलांस झाल्याप्रमाणेच आहे. परंतु विद्यार्थ्यांस जर उगीच उलट सुलट चार प्रश्न केले, तर खरी स्थिति अगदीं उलट आहे, असे आपणांस कळून येईल. खरोखर घुष्कळदां असे दिसून येते कीं, अर्थाकडे त्यांत किंवा मुळांच लक्ष न देतां शब्द उगीच तोंडपाठ केले आहेत, किंवा कदाचित् अर्थाचे थोडे बहुत ज्ञान त्यांस झाले असल्यास ते फारच कच्चे आहे. घुष्कळदां अनुभव घेऊन आपले विचार अगदीं ठरीव होऊन गेले; ज्या वस्तु व ज्या क्रिया आपण पूर्वी एकच समजत होतो, त्या नेहमी पाहण्यांत येऊन, त्यांमधील सूक्ष्म भेद आपणांस समजू लागले; अमुक गोष्टी समकालींच घडून यावयाच्या, अमुक गोष्टी घडून आल्या तरच अमुक गोष्टी घडून यावयाच्या, असे वारंवार पाहण्यांत आलेल्या उदाहरणांवरून त्यांचे वर्ग ठरवितां आले; आणि निरनिराळ्या जातींच्या संबंधाच्या परस्पर मर्यादा लक्ष्यांत येऊन त्यांमधील भेद आपणांस अगदीं बरोबर रीतीने समजू लागले; इतक्या गोष्टी आपणांस समजून आल्या ह्यणजे मात्र आपणांस श्रेष्ठ प्रतीच्या ज्ञानाची अगदीं बरोबर

कल्पना आली, असें समजावयाचें. यास्तव शिक्षणाच्या प्रारंभीं ज्या गोष्टी शिकवावयाच्या त्या अपुऱ्याच असल्या पाहिजेत, असें मानून आपणांस स्वस्थ वसलें पाहिजे. पुढें मात्र त्या गोष्टी अनुभवास येतील अशी व्यवस्था ठेवून तें शिक्षण हळूहळू पुरें करण्यास झटलें पाहिजे. मोठ्या मोठ्या चुकांची दुष्टी झाल्यानंतर वारिकसारीक चुकांची दुष्टी झाली पाहिजे; व याप्रमाणें एकदां मुलांचे विचार पूर्ण झाल्यानंतर लागलेच शास्त्रीय नियमही त्यांस शिकविले पाहिजे.

(३) आमच्या शिक्षणामध्ये मूर्त गोष्टींचें ज्ञान आधीं आणि अमूर्त गोष्टींचें ज्ञान मागाहून, हाच क्रम असला पाहिजे, असें सांगणें ह्मणजे पूर्वी सांगितलेल्या पहिल्या नियमाची अंशतः पुनरुक्ति करण्यासारखेंच आहे, असें कोणास वाटेल; परंतु हा नियम असा आहे कीं, तो सांगितलाच पाहिजे; मग कठीण कोणतें व सोपें कोणतें, हे आपणांस कांहीं गोष्टींमध्ये कळून यावें एवढाच जरी त्यामध्ये उद्देश असला तरी हरकत नाहीं. कारण दुर्दैवानें हल्लीं या संबंधानें लोकांची फार गैर समजूत होत चालली आहे. व्यक्तिसमूहास लागू पडणारे जे साधारण नियम मनुष्यांनीं काढिले आहेत, व ज्या प्रत्येकाच्या योगानें पुष्कळ गोष्टी एकाच गोष्टीमध्ये येऊन गेल्यामुळे त्या समजण्यास व ध्यानांत ठेवण्यास त्यांस सोपें जातें, ते नियम मुलांस समजले तर त्यांस सुद्धां त्या गोष्टी समजून ध्यानांत ठेवण्यास सोपें जाईल, असें लोक समजतात. साधारण नियम सोपा ह्मणजे त्यामध्ये येणाऱ्या विशेष गोष्टींच्या समूहापेक्षां सोपा; परंतु प्रत्येक विशेष गोष्टीपेक्षां तो कठीणच आहे; व ह्या विशेष गोष्टींपैकीं बऱ्याच गोष्टींचें ज्ञान झालेंतरच मात्र व्यापक नियमांच्या योगानें स्मरणशक्तीचें ओझें कमी होऊन बुद्धीस मदत होणार आहे. परंतु ज्याला ह्या विशेष गोष्टी समजल्या नसतील त्याला साधारण नियम ह्मणजे एक गूढच होऊन जाईल. ह्या गोष्टी त्यांचे लक्ष्यांत येत नाहींत. विषय सुलभ करून देण्याच्या ह्या दोन रीति न समजून मूल तत्वांस हात घालून शिक्षक फसत आले आहेत. त्यांच्या कृतींचा मूळच्या नियमांशीं दितण्यामध्ये जरी विरोध नसला तरी वस्तुतः विरोध असलाच पाहिजे. ह्या नियमाचा असा अर्थ आहे कीं, मनास मूल तत्वे शिकवावयाचीं तीं त्या तत्वांचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें घेऊनच शिकविलीं पाहिजेत; ह्मणजे विशेष किंवा मूर्त गोष्टींवरूनच साधारण किंवा अमूर्त गोष्टींचें ज्ञान करून दिलें पाहिजे.

(४) इतिहासावरून ज्या रीतीत आणि ज्या क्रमानें मनुष्यजातीम-

ध्यें ज्ञानप्रसार झाला, असें दिसून येतें, त्याच रीतीनें आणि त्याच क्रमानें मुलाला ज्ञानप्राप्ति झाली पाहिजे; ह्मणजे व्यक्तीमध्ये आणि जातीमध्ये ज्ञानप्राप्तीची सरणि एकच असली पाहिजे. वास्तविक रीतीनें पाहिलें तर ह्या नियमाचा गर्भित रीतीनें पूर्वीच उल्लेख झाला आहे. ज्या अर्थी ह्या दोन्ही रीतींमध्ये परिणतिवादाचें तत्व सारखेंच दिसून येतें, त्या अर्थी त्या वादाचे वर सांगितलेले साधारण नियम दोन्ही रीतींस सारखेच लागू पडतात, व ह्मणून त्या दोन्हीमध्ये परस्पर एक प्रकारचें साम्य दिसून येतें. व ते साम्य असें आहे कीं, त्यापासून आपला मार्ग अमुक, असें आपणांस निश्चितपणें समजतें. ह्या त्रील तत्वाचा लाभ आपणांस एम्. कौम्स्ट नांवाच्या प्रसिद्ध तत्ववेत्त्यानें करून दिला, हें खचित; आणि त्याच्या पंथाचें सर्वस्वी ग्रहण न करितां एवढ्याच तत्वाचें ग्रहण करण्यास हरकत नाहीं; अगदीं एखादी स्वतंत्र कोटि लढविल्याखेरीजही ह्या तत्वाच्या सत्यतेचीं दोन कारणें देतां येतात; व तीं कारणें अशीं आहेत कीं, त्यांतील प्रत्येकाच्या योगानें अगदीं स्वतंत्र रीतीनें हें तत्व स्थापित करितां येतें. त्यांतील एक कारण आपणांमध्ये वंशपरंपरानुगत जें नियमानें सादृश्य दिसून येतें त्याचाच जरा दूरपर्यंत विचार केला ह्मणजे लक्षांत येण्यासारखें आहे. आपल्या आणि पूर्वजांच्या चेहऱ्यामध्ये व स्वभावामध्ये साम्य असतें, हें आह्मी नेहमीं पाहतों; वेड वगैरे कांहीं मनास होणारे विकार एकाच घराण्यांतील पुरुषांस क्रमानें एकाच वयामध्ये होतात, हेंही आपणांस माहीत आहेच. आतां ह्या व्यक्तिवाचक उदाहरणांमध्ये असें एक घडून येतें कीं, गतपूर्वजांमध्ये दिसून येणारे विशेष प्रकार, व हल्लींच्या कित्येक जिवंत असणाऱ्यांमध्ये दिसून येणारे विशेष प्रकार यांचें संमेलन होऊन गेल्यामुळे वरील साम्य जसें ढळढळीत दिसून यावें तसें दिसून येत नाहीं. यास्तव हीं उदाहरणें सोडून जर निरनिराळ्या देशांतील लोकांमध्ये जे विशेष फरक दिसून येतात त्यांविषयीं आपण विचार केला तर असें आढळून येईल कीं, ते फरक अगदीं वर्षानुवर्ष जशाचे तसें कायम राहतात. आतां या निरनिराळ्या देशांतील लोकांचें मूळ उत्पत्तीस्थान एकच होतें, असें जर आह्मीं समजतो, तर त्यांची स्थिति बदलण्यास कांहीं विशेष कारणें घडून येऊन त्यांचें परिणाम जमत जमत पुढील वंशजांवर परंपरेनें होत जाऊन त्यांमध्ये विशेष भेद बनले असावे, हें अगदीं उघड आहे. बरे निरनिराळ्या देशांतील लोकांमधील हे फरक त्यांच्या अगदीं हाडीं खिळून गेल्यामुळे असें होतें कीं, फ्रेंच मूल दुसऱ्या एखाद्या देशांतील

लोकांमध्ये नेऊन ठेविले व अगदीं त्यांमध्ये त्याचें पालनपोषण केले, तरी मोठेपणीं त्याच्या आंगीं फ्रेंच मनुष्याचे आंगीं जे विशेष गुण असावयाचे ते आल्याखेरीज कदापि राहणार नाहींत. आतां हीच गोष्ट एकंदर स्वभाव व बुद्धि यांस लागू पडते, असं जर आहे, व एकंदर मनुष्यजातीनें निरनिराळ्या विषयांचा अभ्यास कांहीं विशेष क्रमानेंच केला आहे, असेंही जर खरें आहे, तर प्रत्येक मुलाचे आंगीं तेच विषय त्याच क्रमानें शिकण्याची योग्यता येईल, हें सांगावयास नको. ह्या विशेष क्रमामध्ये वस्तुतः कांहीं अर्थ नाहीं, असें जरी मानले, तरी सर्व मनुष्यजातीनें जो मार्ग आक्रमिला असेल त्याच मार्गाचें मुलांकडून अवलंबन करविल्यानें विद्येचें काम सुलभ होणार आहे. परंतु ह्या विशेष क्रमामध्ये अर्थ नाहीं, असें झणेल कोण ? आणि झणूनच एकंदर मनुष्यजातीचा आणि प्रत्येक व्यक्तिमात्राचा ज्ञान संपादन करण्याचा मार्ग एकच असला पाहिजे, असें जें आझीं झणतो त्यास वरील हें एक अगदीं सबळ कारण आहे. इतिहासांतील मुख्य मुख्य गोष्टी ज्या अनुक्रमानें घडून आल्या तो अनुक्रम तसाच असला पाहिजे, व तो तसाच असण्यास जीं कारणे आहेत, तीं मनुष्यजातीस आणि मुलांस सारखींच लागू पडतात, हें सिद्ध कळून देतां येईल. ह्यांतील प्रत्येक कारण विस्तारानें न सांगतां आतां आझीं इतकेंच सांगतो कीं, एकंदर मनुष्यजातीचें मन ह्या सृष्टींतील देखावे पाहून ते समजून घेण्याचे प्रयत्नास लागले; असें करतांना त्यास अनंत गोष्टी परस्परांशीं ताडून पहाव्या लागल्या, पुष्कळ गोष्टींचें मनन करावें लागलें, कित्येक गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा लागला, व कांहीं गोष्टी करितांना तर नानाविध कृतींची योजना करावी लागली, व अशा रीतीनें मनास जें हल्लीं प्रत्येक विषयाचें ज्ञान प्राप्त झालें आहे तें कांहीं नियामित मार्गानेंच प्राप्त झालें आहे. तर मग मन आणि सृष्टि यांमधील संबंध असा आहे कीं, तें ज्ञान त्यास दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें प्राप्त व्हावयाचेंच नाहीं, असें मानणें सयुक्तिक दिसत नाहीं काय ? व तसेंच मुलाचें मन आणि सृष्टि यांमध्येही जर तोच संबंध आहे तर मग मुलासही त्या ज्ञानाची प्राप्ति त्याच मार्गानें झाली पाहिजे, असें अनुमान करणें यांत तरी चूक ती कोणती ? झणून आमचें असें झणणें आहे कीं, मनुष्यजातीमध्ये ज्ञानाचा प्रसार कसा होत गेला याचा शोध केला, तर योग्य शिक्षणपद्धति शोधून काढण्याचें काम पुष्कळ सुलभ होईल.

(५) असा शोध करितां करितां आपणांस असा एक सिद्धांत कळून

येतो कीं, प्रत्येक विषयामध्ये स्थूल ज्ञानावरूनच आपणांस शास्त्री-य ज्ञानाकडे वळले पाहिजे. आपणांमध्ये ज्ञानाचा फैलावा होत गेला, त्याचा प्रकार पाहूंगे तर, प्रत्येक शास्त्राचा उदय त्या त्या कलेपासून झाला आहे, असेच दिसून येते. सर्व मनुष्यजातीस आणि प्रत्येक मनुष्यमात्रास कोणत्याही गोष्टीचे आंतील गूढ तत्व समजून घेण्यास त्या प्रत्यक्ष गोष्टीचा अभ्यास करणे अगदीं भाग आहे; आणि ह्मणूनच कोणतेही शास्त्र प्रचारांत येणे हाटले ह्मणजे त्या संबंधाच्या पुष्कळ गोष्टी पूर्वी प्रचारांत आल्या पाहिजेत; त्यांचा आपण अनुभव घेत गेले पाहिजे, व ठोकळ मानानेच त्याविषयीं आपणांस पुष्कळ नियम करून ठेविले पाहिजेत. शास्त्र ह्मणजे व्यवस्थित ज्ञान होय. पूर्वी कांहीं ज्ञानाचा संशय असला, तरच त्याची व्यवस्था कारितां येईल; ह्मणून प्रत्येक विषयाची सुरुवात केवळ अनुभविलेल्या स्थूल गोष्टींवरूनच झाली पाहिजे; पुष्कळ शोध करून एकदां पुष्कळशी माहिती मिळवून देवाची आणि नंतर त्यांत आपली बुद्धि चालविण्यास लागवें. ह्यास उदाहरण, आधीं भाषा शिकवून नंतर व्याकरण शिकविण्याची चाल, किंवा आधीं चित्रे काढावयास शिकवून नंतर पदार्थांच्या अंतरांच्या मानाने त्यांचे देखावे कसे बदलतात, व ते चित्रांमध्ये कसे दाखवावे, हे शिकविण्याची नेहमींची वहिवाट, हे होय. पुढे पुढे आणखीही उदाहरणे येतील.

(६) वरील मुख्य तत्वावरूनच दुसरी एक गोष्ट सहजीं लक्षांत येण्यासारखी आहे; ती अशी कीं, मुलांचा विद्याभ्यास चालला असतां, त्यांची सुधारणा त्यांचे हातून होईल असा क्रम होईल तितके करून आपण ठेविला पाहिजे; व खरोखर ही गोष्ट अशी आहे कीं, ती केलीच पाहिजे, असा आग्रह धरणेही गैर होणार नाही. मुलांकडून शोध करविले पाहिजेत, व त्यांच्याकडून स्वतः तर्क चालवून अनुमानेही काढविलीं पाहिजेत. कोणतीही गोष्ट त्यांस आपण आयती सांगून न देतां त्यांस होईल तितके करून सर्व गोष्टींची ओळख स्वतःच करून घेण्याची गोडी लाविली पाहिजे. मनुष्यजातीची सुधारणा केवळ स्वशिक्षणानेच झाली आहे. स्वतःच्या जोरावर नांवाला विकास चढलेल्या मनुष्यांचीं जीं उदाहरणे आज्ञी नेहमीं पाहणों, त्यांवरून असे सिद्ध होते कीं, आपले शिक्षण उत्तम तऱ्हेचे व्हावें, अशी जर आपली इच्छा असेल, तर आपल्या मनाचीही सुधारणा कांहीं अंशीं अशाच प्रकारें झाली पाहिजे. ज्यांचा विद्याभ्यास केवळ शाळांतील नेहमींच्या कवायतीवर, ज्यांची अशी समजूत झाली

कीं विद्या ज्ञाली तर अशाच रीतीनें व्हात्रयाची, त्यांस मुलांचें गुरुत्वं गुलांस देणें, हें अशक्यच वाटात्रयाचें परंतु लहानपणीं सभोवतालच्या सृष्ट पदार्थांचें अतिशय महत्वाचें ज्ञान जें मुलें संपादितात, त्यामध्ये त्यांस कोणाची मदत नसते, ह्या गोष्टीचा जर ते विचार कार्तील; मुलें जन्मभाषा स्वतःच बोलुं लागतात, ही गोष्ट जर त्यांच्या स्मरणांत असेल; शाळेशीं ज्याचा अगदीं संबंध नाहीं असें ज्ञान व व्यावहारिक गोष्टींचा अनुभव प्रत्येक मुलगा कसा मिळवीत असतो, हें जर ते पहातील; अगदीं ज्याची कोणी कधीं वास्तपुस्त घेतली नाहीं अशा एखाद्या मुंबईसारख्या शहरांतील मुलाची बुद्धि ज्या कामांत तो भरीं भरला असेल त्या कामांत किती उत्तम प्रकारें चालते, इकडे जर त्यांचें लक्ष पोहोंचेल; आणि तसेच किती लोक ह्या आपल्या वेडगळ शिक्षणपद्धतीच्या भानगडींतून व इतर शेंकडों अडचणींतून कोणाच्या मदतीवांचून केवळ स्वतःच्या परिश्रमानें कसे पार पडले आहेत, हें जर ते मनांत आणतील; तर त्यांस असें आढळून येईल कीं, एखाद्या साधारण बुद्धीच्या विद्यार्थ्यांस विषय कोणत्या क्रमानें व कोणत्या प्रकारानें शिकले पाहिजेत, हें एकदां सांगून दिलें कीं, तो पुढें येणाऱ्या शंकांची निवृत्ति आपली आपणच करूं शकेल, असें अनुमान करणें अप्रयोजक होणार नाहीं. कित्येक गोष्टींचें लक्षपूर्वक अवलोकन करून त्यांविषयीं मुलें आपल्या मनांत कसे नेहमीं शोध व तर्क चालवीत असतात, हें ज्यानें पाहिलें असेल, किंवा त्यांस समजण्यासारख्या ज्या गोष्टी असतील त्यांविषयीं शहाणपणानें बोलतांना त्यांस ज्यानें ऐकिलें असेल, त्यास खात्रीनें असें वाटेल कीं, याच शक्तीचा उपयोग जर त्यांजकडून त्यांस समजण्यासारखे जे विषय असतील, ते शिकण्यामध्ये नीट रीतीनें करविला, तर त्यांस ते विषय दुसऱ्यांचें मंदतीशिवायही लवकर शिकतां येतील. त्यांस नेहमीं जें सांगावें लागतें याचें कारण आपला मूर्खपणा होय, मुलांचा मूर्खपणा नव्हे. ज्या गोष्टींमध्ये त्यांस मौज वाटते, व ज्या गोष्टी तीं नेहमीं जारीनें समजून घेत असतात, त्या गोष्टी त्यांस आपण शिकूं देत नाहीं; आणि ज्या गोष्टी समजण्याला फार बिकट जातात, व झणून ज्या शिकण्याची त्यांस गोडी लागत नाहीं, अशा गोष्टी त्यांस आपण शिकवूं लागतो. ह्या गोष्टी तीं खुशीनें शिकत नाहीतशीं ज्ञालीं, झणजे शिक्षेच्या व दहशतीच्या जोरावर त्या गोष्टी त्यांच्या मनांत आपण जबरानें केंदीत असतो. ह्याप्रमाणें ज्या गोष्टी शिकण्याचें त्यांचे मनांत फार असतें, त्या गोष्टी आपण त्यांस

शिकूँ देत नाहीं, व ज्या गोष्टी त्यांस समजण्यासारख्या नसतात, अशा गोष्टी त्यांचे मनामध्ये जबरिने भरवितो; व असे करून त्यांच्या मानसिक शक्ती आपण क्षीण करून टाकितो, व त्यांचे मनांत एकंदर ज्ञानाविषयीं तिट्कारा उत्पन्न करितो. मुलें एकदां अशीं आळशी व जड झालीं, व त्यांस पुढेही भलभलते विषय शिकवीत गेले, झणजे त्यांस समजून दिल्याखेरीज कांहींच समजत नाहींसें होतें; आम्हीं सांगों, आणि त्यांनीं ऐकावें, अशीच केवळ स्थिति होऊन जाते; आणि असें झाले झणजे आपण असें समजूं लागतो कीं, मुलांकडून अशाच रीतीनें विद्या करविली पाहिजे. याप्रमाणें आपल्या शिक्षणपद्धतीच्या योगानें मुलांस अजागळ करून, मुलें अजागळ झणून आपली शिक्षणपद्धति अशी, असें आपण झणूं लागतो. खरोखर आमची शिक्षणपद्धति गांवठी पंतोजी अनुभव सांगून कधीं खोटी ठरावयाची नाहीं, हें ज्यास समजलें, त्यास असेंही भाडळून येईल कीं, आपली एकंदर शिक्षणपद्धति सृष्टिक्रमाच्या धर्तीवर ठेवण्यास कांहीं हरकत नाहीं; ज्याप्रमाणें मन लहानपणीं आपोआप सुधारत जातें, तसेंच तें पुढें पुढेही सुधारत जाऊं दिलें पाहिजे, व असें करित गेले, तरच मुलांच्या बुद्धीची वाढ पूर्ण होऊन त्यांचे अंगांत यांची तितकी हुशारी येईल.

(७) कोणत्याही शिक्षणपद्धतीची परीक्षा करावयाची असल्यास उत्तम कसोटी लावावयाची झटली झणजे पुढील प्रश्न विचारला पाहिजे, “ तिच्या योगानें विद्यार्थ्यांस आनंद वाटतो काय ? ” अमुक क्रम किंवा रीति अमुक क्रमापेक्षां किंवा रीतीपेक्षां पूर्वी सांगितलेल्या नियमांस जास्त अनुसरून आहे कीं नाहीं ह्याविषयीं संशय आल्यास खुशाल ह्या कसोटीचा उपयोग करून पहावा. हातीं घेतलेली शिक्षणपद्धति तत्वदृष्ट्या जरी उत्तम दिसत असली, तरी तीपासून शिकणारास मुलांचे आनंद वाटत नाहीं, किंवा दुसऱ्या एखाद्या शिक्षणपद्धतीपासून होणाऱ्या आनंदापेक्षां कमी आनंद वाटतो असें असेल, तर ती शिक्षणपद्धति आपणांस सोडून दिली पाहिजे; कारण तिच्या ग्राह्यतेविषयींची आपलीं सर्व कारणें मुलांच्या बुद्धीच्या स्वाभाविक कलांपुढे अगदीं रह आहेत. नेहमींच्या स्थितीमध्ये जी गोष्ट आपल्या शरीरप्रकृतीस चांगली, ती गोष्ट करितांना आपणांस सुख वाटतें, व जी गोष्ट करितांना आपणांस सुख वाटत नाहीं, ती गोष्ट आपल्या शरीरप्रकृतीस चांगली नव्हे, असा साधारण नियम आहे, व हा नियम आपल्या ज्ञानेंद्रियांच्या संबधानेही

खरा आहे, असें मानण्यास हरकत नाही. आपल्या मनोवृत्तींस जरी हा नियम थोड्याच अंशी लागू पडतो, तथापि तो बुद्धीस किंवा निदान बुद्धीचे जे भाग मुलांच्या अंगी दिसून येतात, त्या भागांस तरी पूर्णपणे लागू पडतो, ही गोष्ट बहुतांशी खरी आहे. मला अमुक विषय शिकावयाचा कंटाळा आहे, असें ह्मणून मुलें बहुतकरून नेहमीं शिक्षकांस त्रास देत असतात; परंतु असें समजावें कीं, हा कंटाळा त्यांचे अंगीं जन्मतः नसतो. परंतु त्यांच्या वेडगळ शिक्षणानें तो आलेला असतो. फेलनवर्ग असें ह्मणतो कीं, “अनुभवावरून मी असें सांगतो कीं, मुलें जात्याच फार चंचल असतात, आणि ह्मणून त्यांचें आणि आळसानें इतकें वांकडें असतें कीं, त्यांचे अंगीं आळस असतो, हें गैर शिक्षणाचेंच फळ असलें पाहिजे; तसें नसेल तर त्यांच्या शरीरप्रकृतमध्येच कांहीं तरी बहुतकरून गोम असली पाहिजे.” मुलें जात्या चंचल असतात याचा अर्थ इतकाच कीं, मानसिक शक्तींचा योग्य उपयोग केल्यानें होणारें सुख प्राप्त करून घेण्यासाठीं त्यांचा प्रयत्न सुरू असतो, यापलीकडे कांहीं नाही. आतां, अशा कांहीं विशेष प्रकारच्या मानसिक शक्ती आहेत कीं, ज्यांचा विकास एकंदर मनुष्यजातीमध्येच अद्यापि फारसा झाला नाही, व ज्या केवळ मोठमोठ्या विद्वानांच्या अंगीं मात्र कांहींशा जन्मतःच दिसून येतात. या शक्तींचा मात्र उपयोग व्हावा तितका झाल्याचें दिसून येत नाही, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या शक्ती पुढील शक्तींच्या मिश्रणानें झाल्या असल्यामुळे, नेहमींच्या शिक्षणामध्ये त्यांचें कारण अगदीं शेवटीं पडतें; ह्मणजे मुलें मोठीं होऊन त्यांस, दूरचे लाभावर दृष्टि देतां येऊं लागून, पुढें होणाऱ्या सुखासाठीं तात्कालिक दुःख सहन करण्याची त्यांच्या अंगीं योग्यता येईपर्यंत या शक्तींचा उपयोग करण्याची त्यांस गरज पडत नाही. तथापि ह्योपक्षां कमी प्रतीच्या मानसिक शक्तींस उत्तेजन देणारें नेहमींचे साधन झटलें ह्मणजे त्यांचा व्यापार सुरू झाला, ह्मणजे होणारें सुख, हेंच होय; आणि सर्व व्यवस्था नीट असेल, तर एवढेंच साधन पुरे आहे. दुसरें एखादें साधन शोधण्याचा प्रसंग आला कीं, बेधडक असें समजावें कीं, आपण भलत्याच मार्गास लागलों. अनुभवावरून दिवसानुदिवस आपली अशी खात्री होत चालली आहे कीं, जिच्या योगानें मुलांस कर्मणूक किंवा बहुना आनंदही होईल, अशी शिक्षणपद्धति आपणांस नेहमीं हटकून काढितां येईल; व हीच शिक्षणपद्धति खरी, असें इतर सर्व प्रमाणांवरून सिद्धही करून देतां येईल. शिक्षणासंबंधाचे हे नियम अशाच तत्त्वरूपानें सां-

गितले, तर पुष्कळांचे मनांत त्यांचें महत्व येणार नाही, ह्मणून त्यांचा उपयोग कसा करावा, हें दाखवून द्यावें, व त्यासंबंधानें आणखीही विशेष सूचना कराव्या, ह्या हेतूनें शिक्षणाविषयीं तत्वदृष्ट्या विचार करण्याचें सोडून आचारदृष्ट्या विचार करण्याचें मनांत आणिलें आहे.

पेस्टलोझ्चिचें असें मत होतें कीं, कोणत्या तरी प्रकारें मुलांचे शिक्षणास आरंभ तीं पाळण्यांत आहेत तोंच झाला पाहिजे. व या मताच्या सत्यतेविषयीं लोकांची तेव्हांपासून खात्रीही होत चालली आहे. ज्यानें मुलें मोठे डोळे करून सभोवतालच्या पदार्थांकडे कशीं टक लावून पाहात असतात, यांचें लक्षपूर्वक अवलोकन केलें असेल, त्यास असें आढळून येईल कीं, त्यांच्या विद्येची सुरुवात अगदीं अशा अल्पवयांमध्ये होते; मग ती सुरू करण्याचें आपल्या मनांत असो अगर नसो, जी वस्तु हातीं लागेल ती बोटानीं धरून तोंडांत घालणें, तोंड उघडें ठेवून प्रत्येक ध्वनि ऐकणें, अशा कृत्यांस सुरुवात करितां करितां नवीन ताऱ्यांचा शोध लावणें, वायुभारमापक यंत्रांसारख्या यंत्रांची युक्ति काढणें, उत्तम तसबिरी काढणें, सतार, सारंगी वगैरे उत्तम वाद्यें शोधून काढून संगीत नाटकांचे उत्तम प्रयोग करून दाखविणें, अशा महत्कृत्यांपर्यंत त्यांची मजल येऊन ठेपते; ज्याअर्थी मानसिक शक्तींचे व्यापार ह्याप्रमाणें अगदीं पहिल्यापासूनच सुरू होतात, व ते तसे झालेच पाहिजेत, त्याअर्थी आपणांस आतां ऐवढेंच पहाणें आहे कीं, त्यांचा व्यापार सुरू होण्यास लागणारी सामुग्री आपण पुरवची किंवा कसें. आमच्या मतें सर्व सामुग्रीचा पुरवठा आपणांसच केला पाहिजे. यद्यपि पेस्टलोझ्चिचीं तत्वे आह्मांस कबूल असलीं, तरी त्यांच्या योजना आह्मांस कबूल आहेत असें नाही; व असेच आह्मी पूर्वीही म्हटलें आहे. ह्यासंबंधानें एक उदाहरण घेऊन पहा; “स्पेलिंग” कसें शिकवावें याविषयीं सांगत असतां तो असें ह्मणतो; “यास्तव आपल्या वर्णमालिकेमध्ये आपल्या भाषेंतील सर्व ध्वनी दाखविणारे वर्ण आले पाहिजेत. हे ध्वनी मुलांस अगदीं लहानपणीं घरीं शिकविले पाहिजेत. जें मूल हे ध्वनी शिकत असेल, त्यानें त्यांचा उच्चार अगदीं पाळण्यांतील मुलापुढें करीत असलें पाहिजे; व असें करीत गेल्यानें ते वारंवार कानीं पडून त्याच्या मनांत पूर्णपणें बिंबून जातील.” तो “मदर्स मान्युअल” नांवाच्या पुस्तकामध्ये मुलांस लहानपणीं कोणत्या प्रकारचें शिक्षण असलें पाहिजे, याविषयीं कांहीं सूचना करीत असतां असें ह्मणतो कीं, मुलांस पहिल्यानें शरीराचे अवयवां-

चीं नात्रे, त्यांची संख्या, त्यांचे संबंध व धर्म, आणि त्यांचे व एकंदर शरीराचे उपयोग वगैरे शिकविले पाहिजे. या दोन्ही गोष्टींवरून असे स्पष्टपणे दिसून येते कीं, पेस्टलोझीस लहानपणीं मनाची वाढ कशी होत जाते याची माहिती फारच अपुरी असल्यामुळे त्यांचे हातून योग्य उपायांची योजना झाली नाही. आतां मानसशास्त्र आपणांस काय उपाय सांगते तें पाहू.

मुलांच्या मनावर अगदीं लहानपणीं होणारे ग्रह, पदार्थांचा मऊपणा किंवा कठिणपणा, तसेंच, प्रकाश ध्वनि वगैरेच्या योगानें भासमान होणारे जें अत्रिभाज्य इंद्रियज्ञान, यापासून होताना. मिश्रमनोवृत्ती, तज्जनक मिश्रमनोवृत्तींच्या पूर्वी असूं शकणार नाहीत, हें उघड आहे. प्रकाशाचे न्यूनार्थस्य व त्याचे धर्म, तसेंच पदार्थांचें मार्दव व काठिन्य यांचा कम-जास्तपणा, यांचा थोडाबहुत परिचय झाल्याशिवाय आकृतीची कल्पना कधींही यात्रयाची नाही. प्रकाशाच्या जातींवरून आपणांस दृश्य आकार समजतो; स्पृश्य आकार समजण्यास पदार्थांच्या मार्दवाचे व काठिन्याचे प्रकार आपणांस आधीं समजून आले पाहिजेत, व तसेंच निरनिराळे ध्वनी अवगत असल्याशिवाय त्यांच्या संधीनें होणाऱ्या स्पष्ट वर्णोच्चारांची ओळख आपणांत व्हावयाची नाही, वगैरे गोष्टी लोकांस पुष्कळ दिवस माहित आहेतच. हाच प्रकार सर्वत्र लागू असला पाहिजे. याप्रमाणें शुद्ध ज्ञानावरून मिश्र ज्ञान होत जातें, असा जर ज्ञानाभिवृद्धीचा धडधडीत नियमच आहे, तर त्याच नियमान्प्रयें प्रकाशाचें न्यूनार्थस्य व जाती, ध्वनीचे निरनिराळे प्रकार, व त्यांचें उच्चनीचत्व, आणि तसेंच पदार्थांचें काठिन्य व मार्दव वगैरे सर्व गोष्टी कळून येण्यासारखा पदार्थांचा भरपूर पुरवठा मुलांस नेहमीं करित गेलें पाहिजे. याप्रमाणें अनुमानावरून असा सिद्धांत उरतो; व हा आनुमानिक सिद्धांत खरा, असें मुलांच्या लहानपणाच्या स्वाभाविक कलांवरूनही चांगले सिद्ध करून देतां येते. पहा, प्रत्येक मुलास आपलीं खेळणीं चावून, व भावाच्या डगल्याच्या चकचकीत बुतामांस हात लावून किंवा आपल्या बापाच्या भिशींचे लांब लांब कळे ओढून किती आनंद होतो! तसेंच एखादी त्रिचित्रिचित्र रंगीत वस्तु पाहिली कीं, तिकडे तें एकसारखें टक लावीत असतें, व त्याचें नादा-मध्ये गर्क होऊन जातें! त्या वस्तूच्या केवळ रंगास भुलून त्याला बोलतां येत असलें तर तिला तें "मौज" झगूं लागतें! दाई लाडकें लाडकें त्याच्याशीं बोलूं लागली क्षणजे, किंवा एखादा नवीन मनुष्य येऊन त्यास जरा इकडे

तिकडे बोटानें चंपू लागला, झणजे तें आपलें तोंड उघडें करून कसें हंसूं लागतें!! खरोखर, ही एक आनंदाची गोष्ट आहे कीं, मुलाच्या विद्येसाठीं जरूर त्या गोष्टी लहानपणीं त्याचें पालनपोषण चाललें असतां आपल्या हातून सहजीं घडून येतात. तथापि पुष्कळ गोष्टी करावयाच्या राहतात, आणि पहिल्यानें जरी त्यांचें महत्त्व आपल्या लक्षांत येत नाहीं, तथापि त्या महत्त्वाच्या आहेत, व त्या होऊन गेल्या पाहिजेत, ह्यांत काडीमात्र संशय नाहीं. मानसिक शक्ती विकास पावत असतांना त्यांचे स्वाभाविक व्यापार एकदां सुरू झाले झणजे त्यावेळेस मनावर जे संस्कार होतात, ते इतर प्रसंगांपेक्षां अधिक स्पष्टतेनें होतात. शिष्याय, ज्या अर्थी या सर्व साध्या गोष्टींचें ज्ञान आपणांस करून घ्यावयाचें असतेंच, व तें केव्हांही करून घेतलें तरी त्यास वेळ हा लागावयाचाच, त्याअर्थी लहानपणीं बुद्धीचे इतर सर्व व्यापार बंद असतांनाच त्या गोष्टींचा निःशेषतेनें, परिश्रम करून घेतल्यानें आपला वेळाकडून फायदा होणार आहे. बरे मुलांस वरील गोष्टींचें ज्ञान संपादन करून घेण्याचा मोठा हव्यास असतो, तर त्या ज्ञानाचा एकदां चांगला सांठा होऊन, त्यांचें एकसारखें समाधान होत गेलें झणजे त्यापासून त्यांची प्रकृति व स्वभाव हीं सुधारत जातात, ही गोष्टही लक्षांत ठेवण्यासारखीच आहे. या अगदीं साध्या साध्या गोष्टींची मुलांस ओळख करून घ्यावयासाठीं ज्या योजना करावयाच्या त्या कोणत्या रीतीनें केल्या पाहिजेत, अशाविषयीं कांहीं सूचना करावयास येथे जागा असती, तर बरे झालें असतें. आह्मी तूर्त येथे इतकेंच सांगतो कीं, वरील उद्योगास लागतांना अव्यक्त स्थिति जाऊन व्यक्त स्थिति प्राप्त होणे हें परिणतिवादाचे मुख्य तत्व लक्षांत आणिलें पाहिजे, आणि मानसिक शक्ती विकास पावत असतां ज्या गोष्टींमध्ये विशेष फरक असेल, त्या गोष्टींची प्रथम ओळख करून दिली पाहिजे, असें जें आपणांस या तत्वावरून सहजीं अनुमान करितां येतें, त्याच अनुमानाच्या धोरणानें आपलें सर्व काम चालविलें पाहिजे; झणजे ज्यांचा आवाज विशेष उच्च किंवा विशेष नीच असेल असे ध्वनी, अगदीं निरनिराळे रंग, आणि हातास विशेष कठिण किंवा विशेष मऊ, विशेष खडबडीत किंवा विशेष सफाईदार, लागतील असे अगदीं भिन्न पदार्थ, ह्यांच्याशींच मुलांची पहिल्यानें गांठ घालून दिली पाहिजे; व असें होतां होतां मग क्रमानें ज्यांच्यामध्ये जास्त सादृश्य असेल, अशा गोष्टी त्यांच्यापुढें आणीत गेलें पाहिजे.

ह्याप्रमाणे मुलांचे ज्ञानेंद्रियांस जे प्रथम शिक्षण मिळावयाचें, तें मिळाल्या नंतर लागलेंच मुलांस पदार्थ प्रत्यक्ष दाखवून, त्यांचे गुणधर्म समजून देण्याचे मार्गास लोक लागतात, तें अगदीं यथार्थच आहे. परंतु याविषयीं आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, हें शिक्षविण्याची जी रीति प्रचारांत सुरू आहे, ती रीति बरोबर नाही; कारण अगदीं लहान मुलांस किंवा जाणत्या माणसास कोणत्याही प्रकारचें ज्ञान प्राप्त होत असतां किंवा एकंदर मनुष्य-जातीच्या ज्ञानाचा प्रसार चालला असतां, जो सृष्टिक्रम दिसून येतो, त्या-च्याशीं ह्या रीतीचा अगदीं विरोध आहे. एम्. मॉसेल साहेबाचें असें ह्मणणें आहे कीं, मुलांस प्रत्येक पदार्थाचे भाग कसे जोडलेले आहेत, हें प्रत्यक्ष दाखवून दिलें पाहिजे; आणि या संबंधानें जीं कित्येक पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्या प्रत्येकामध्ये ज्या ज्या वस्तूचें ज्ञान मुलांस करून द्यावयाचें असेल, त्या त्या वस्तूविषयीं मुलांस कोणत्या कोणत्या गोष्टी सांगितल्या पाहिजेत, यांच्या यादीच प्रसिद्ध झाल्या आहेत. आतां मुलास वाचा फुटण्यापूर्वीं जें ज्ञान प्राप्त होत असतें, तें केवळ स्वतः तें प्राप्त करून घेतें, हें समजण्यास त्याच्या लहानपणीं चाललेल्या कृत्यांकडे उगीच जरा लक्ष्य दिलें तरी पुरे आहे. अमुक पदार्थ जड आहेत, अमुक पदार्थ कठिण आहेत, अमुक मनुष्याचा वर्ण व आकार अमुक प्रकारचा आहे, अमुक प्रकारचे प्राणी अमुक प्रकारचे शब्द करितात, इत्यादि सर्व गोष्टी मुलें स्वतःच शिकतात. बरें, मोठेपणीं आपणांस शिक्षकांचीही मदत नसते, आणि तेव्हां तर आपली वागणूक कशी असली पाहिजे, हें सर्व गोष्टी लक्षांत आणून आपलें आपणच ठरवितों. आणि हें काम साधावें तसें बरोबर रीतीनें साधेल, तरच सर्व व्यवहार योग्य रीतीनें तडीस जातील. ह्याप्रमाणे मनुष्यजातीची सुधारणा ज्या क्रमानें होत गेल्याचें दिसून येतें, त्याच क्रमाचें अनुकरण बालपणामध्ये आणि मोठेपणामध्ये होत असतें असें जर आहे, तर मग बालपण आणि मोठेपण यांच्या दरम्यानच्या वयामध्ये त्या क्रमाच्या उलट क्रम सुरू असावा, आणि तो पुन्हां पदार्थांचे गुणधर्म शिकणें अशा अगदीं साध्या कामामध्ये, हें चमत्कारिक दिसत नाही काय? ह्यावरून सतत एकसारखा क्रम असावा, असेंच उलट सिद्ध होत नाही काय? सृष्टिक्रमही, ह्याच क्रमाचे अवलंबन केलें पाहिजे, असें आपणांस पुन्हां पुन्हां नेहमीं सांगत आहे; आतां हें समजण्याची आपल्या अंगीं अकाल असली पाहिजे व तसें आपण नम्रभावानें केलें पाहिजे ही गोष्ट स्वतंत्र आहे. आपलें

मन ज्या गोष्टीकडे लागलें आहे, त्याच गोष्टीकडे जवळच्या माणसा-
 चेही लक्ष लागवें, अशी मुलांची उत्कट इच्छा असते. तुम्ही मांडीवर
 एखादें मूल घेऊन बसलां असतां, उगीच लक्ष देऊन पहा कीं, कसें
 तें मूल आपल्या हातांतलें खेळणें तुमच्या पुढें पुढें करीत असतें,
 कीं, एकदां तुम्हीं तिकडे पहावें. एखादें मूल आपलें ओलें बोट मेजावरून
 फिरवीत असतां जो कर्कश आवाज होतो, तो तुम्हीं ऐकावा ह्मणून वरचे-
 वर तें तुमच्याडे कसें पहात असतें ! ह्मणजे हा नवीन आवाज तुम्हीं ऐका
 असंच तें आपल्याकडून होईल तितकें करून स्पष्टपणें ह्मणत असतें, असें.
 च समजावयाचें नाहीं काय? मुलें जरा मोठीं झाल्यावर आईपुढें “आई
 ही बघ कशी मौज आहे ती, आई हें बघ कायतें, आई तें बघ कायतें”
 असें करीत कशीं येत असतात, हें तुम्हीं कधीं पाहिलें आहे? आणि त्य
 मुखें आईनें उगीच मला त्रास देऊं नको, असें त्यांस ह्मटलें नाहीं, तर तीं
 नेहमीं असंच करीत जातील. समजा कीं, तीं मुलें आईवरोबर बाहेर गेलीं; तर
 त्यांतील प्रत्येक एखादें हातीं लागलें असेल तें नवीन फूल घेऊन तें तिच्या
 पुढें कसें चांगलें आहे हें दाखविण्याकरितां धांवत येत असतें, व ती “चां-
 गलें आहे हो बाळा,” असें ह्मणेपर्यंत तिची पिच्छा सोडीत नाहीं. एखाद्या
 मुलांनें कांहीं एखादी नवीन गोष्ट पाहिली, तर तिजविषयीं लोकांस मोठ्या
 प्रेमानें सांगण्याची त्याची किती धांदल उडते; कोणी नीट लक्ष लावून
 ऐकणारा मात्र त्यास मिळाला पाहिजे. यावरून काय नियम बांधाव-
 याचा, हें अगदीं उघड होत नाहीं काय? मनाच्या स्वाभाविक कलांस
 अनुसरूनच आपली पद्धति असली पाहिजे, असें ह्यावरूनच स्पष्ट होत ना-
 हीं काय? आपण सृष्टिक्रम संभाळून ज्या कांहीं व्यवस्था करावयाच्या
 त्या केल्या पाहिजेत; प्रत्येक पदार्थाविषयीं मुलें आपणांस जें सांगतील, तें
 आपण एकिलें पाहिजे; जें जें त्यांस सुचेल, तें तें त्यांसपासून आपण काढ-
 न घेतलें पाहिजे; त्यांच्या ध्यानांत ज्या गोष्टी आल्या नसतील, त्या पुन्हां
 कधीं प्रसंग आला तर त्यांस समजाव्या, ह्मणून त्या आपण त्यांच्या
 लक्षांत आणून दिल्या पाहिजेत; आणि याप्रमाणें हळू हळू त्यांच्यापुढें
 नवीन नवीन गोष्टी आणून किंवा त्यांविषयीं त्यांच्या जवळ बोलून त्यां-
 ना पूर्ण माहिती होईल असें करून दिलें पाहिजे. एखादी शहाणी आई ह्या
 क्रमाचें अवलंबन करून, आपलें काम कसें चालविते तें पहा. रंग, रुचि,
 आकार, काठिन्य, मार्दव इत्यादि साध्या साध्या धर्माचें मुलांस ती हळू
 हळू ज्ञान करून देत असते. ह्या कामामध्यें मुलाकडूनही तिला उत्सुकसेनें

मदत मिळत असते. अमुक तांबडे, अमुक पांढरे, असे एकदा त्यास सम-
जून देण्याचा मात्र उशीर कीं, लागलेच ते त्या त्या वस्तू आणून तीस ते
हे पहा तांबडे, हे पहा कसे टणक आहे ते ! असे ह्मणू लागते. ज्या ज्या न-
वीन वस्तू ते विच्यापुढे आणिते, त्यांचे कांहीं जास्त धर्म तिला सांगावयाचे
असेल तर ती त्यास पूर्वी जे धर्म माहित असतील, त्यांजला जोडूनच सां-
गते, व असे केल्याने दुसऱ्याचे अनुकरण करण्याचा जो मुलाचा स्वभाव
असतो त्यास भर पडून, ते सर्व गुणधर्म त्यास एकामागून एक पाठ ह्मणतां
येऊं लागतात; जे धर्म त्यास माहित झालेले आहेत, त्यांतील एक दोन धर्म ते
सांगावयास चुकते; असे हळू हळू होऊं लागले, ह्मणजे अमुक वस्तूविषयीं तुला
कांहीं जास्त माहित आहे कीं नाही असे प्रश्न विचारण्याची रीति ती सुरू
करिते. प्रश्न विचारल्यानंतर पहिल्याने त्याला बहुतकरून समजत
नाहीं; तसेच त्याला कांहीं वेळ गोंधळांत ठेवून, त्यास ते सांगतां येत
नाहीं ह्मणून थोडासा वेळ हंसून त्याला ती ते सांगते. असे कांहीं वेळ
घडून आले ह्मणजे, काय असते ते त्याचे त्यालाच कळू लागते. मूल
जे सांगेल त्यापेक्षां आपणांस कांहीं अमुक वस्तूविषयीं जास्त माहिती
आहे असे जर तिवें झटले, तर मूलही लागलेच चढीस भरल्यासारखे
होते. त्या वस्तूकडे ते लक्ष लावून पाहू लागते, जे कांहीं त्याने ऐकिले
असेल, त्या सर्वांचे ते मनन करूं लागते, व उत्तर साधारण सोपेंच
असल्यामुळे ते त्याच्या एकदम लक्षांतही येते. असे झाले ह्मणजे
त्याला मोठा आनंद होतो, आणि आईलाही भोठे समाधान वाटते; आपल्या
अंगांत बुद्धि आहे, असे समजले, ह्मणजे मुलांस सहजी बरे वाटते, तसे
त्यालाही बरे वाटू लागते, व आणखी असेच प्रश्न जिंकावेसे त्याच्या म-
नांत येऊन, आईस सांगण्याकरितां अशाच कांहीं जास्त गोष्टी शोधून
काढण्याच्या प्रयत्नास ते लागते. ह्याप्रमाणे मुलाची बुद्धि वाढत चालली
ह्मणजे ती आई पदार्थांचे आणखी जास्त धर्म त्यास सांगू लागते. कठिण
आणि मृदु हे समजूं लागले, ह्मणजे ती खडबडीत व गुळगुळीत ह्मणजे
काय, हे त्यांस सांगू लागते. रंग समजला ह्मणजे झिलई ह्मणजे काय, हे
त्यास समजून देऊं लागते. ह्याप्रमाणे ती त्यास साध्या साध्या गोष्टी-
वरून क्रमशः कठिण गोष्टींचे ज्ञान करून देऊं लागते; मुलाची जसजशी
बुद्धि वाढत जाते, तसतसे ती आपले प्रश्न कठिण करित जाते, आणि
नेहमीं याप्रमाणे त्याचे मनास आणि स्मरणशक्तीस जास्ती जास्ती ताण
पडे असे ती करित असते. त्यांतच त्याला मौज वाटावी ह्मणून त्याला

समजण्यासारख्या कांहीं नवीन गोष्टी मधून मधून आणिते, आणि तसेंच त्याला सांगतां येतील असे बातावेतांचे प्रश्न विचारून त्याला नेहमीं उत्तेजन देत असते. हें ती करित असली, झणजे अगदीं लहानपणीं जो स्वतःसिद्ध क्रम सुरू असतो, त्याच क्रमाचें ती अनुकरण करून, मुल स्वतः शिकत असतां त्याच्या स्वाभाविक कलांस अनुसरून जरूर वाटेल ती त्यास मदत करित असते, असेंच समजलें पाहिजे. खरोखर आईचें हें करणें मुलाला वस्तूंचें पूर्णपणें निरीक्षण करण्याची संवय लावण्यास फारच उत्तम होय. मुलास अशा रीतीनें शिकविण्यामध्ये त्याला वरील प्रकारची संवय लागावी, असाच आमचा धडधडीत उद्देश असतो; मुलाला ही गोष्ट सांगणें आणि ती गोष्ट दाखविणें, झणजे त्यास निरीक्षणाची संवय लावणें नव्हे; तर त्यास दुसऱ्याच्या अनुभवांचें सांडवण करणें होय. अशा रीतीनें मुलाचें स्वशिक्षणाचें सामर्थ्य न वाढतां, कमीच होत जातें. स्वतःचे उद्योगानें कोणतीही गोष्ट समजून जो त्यास आनंद व्हावयाचा, त्यास तें मुक्तें. आणि हें अत्यंत रमणीय ज्ञान अगदीं उरीं व रीतीनें प्राप्त होत गेल्यानें प्रत्यक्ष पदार्थांचें निरीक्षण करण्यामध्ये कांहीं विशेष नाही, असें त्यास वाटून या रीतीचा त्यास तिटकाराही येऊं लागतो. आतां याच्या उलट वर सांगितलेल्या रीतीनें मुलास शिकविणें झणजे बुद्धीला बुद्धीचें खाद्य पुरविणें होय. कोणतेंही ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची इच्छा एकदां मनामध्ये जागृत झाली, झणजे तें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग सुखावह असावा, व आपणाला कांहीं सहाध्यायी असावे, असें सहजीं वाटू लागतें. तर या इच्छांचा मिलाफ घालून दिल्यानें विद्यार्थ्यांचें लक्ष अभ्यासाकडे खात्रीनें नीटपणीं लागावयाचेंच; व अशा रीतीनें त्यास जें ज्ञान प्राप्त होतें, तें अगदीं यथार्थ व परिपूर्ण असतें; याप्रमाणें मनास पहिल्यापासून स्वतःचे परिश्रमावर अवलंबून असण्याची संवय लावून दिली पाहिजे, कारण शेवटीं मनास स्वतःचे परिश्रमावरच अवलंबून रहावयाचें असतें.

मुलास प्रत्यक्ष पदार्थ दाखवून त्यांचें ज्ञान करून देण्याची जी रीति सांप्रत कोठें कोठें सुरू असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें, ती रीति पहिल्यानें अगदीं बदलून टाकिली पाहिजे; तीमध्ये आणखी जास्त पदार्थांचा समावेश होऊन, तिचा उपयोगही अधिक कालपर्यंत करित गेलें पाहिजे. मुलांस घरांतलें तेवढे पदार्थ दाखविले झणजे झालें असें नाही; त्यांस शेतें, कुंपणीं, खाणी, आणि दर्याकिनारा वगैरे सर्व ठिकाणचे पदार्थ दाखविले

पाहिजेत. तसेंच हें काम मुळ अगदीं लहान आहेत, तोंच बंद करितां कामा नये; पुढे जाणतेपणींही तें तसेंच सुरू ठेविलें पाहिजे. व असें चालतां चालतां शेवटीं त्याच्या योगानें एखादा सृष्टपदार्थवेत्ता किंवा कोणी शास्त्रज्ञ पुरुष जे शोध लावितो, ते शोध लावण्याची योग्यता त्यांच्या आंगीं सद्गुण आली पाहिजे. ह्या कामामध्ये तरी आपणांस सृष्टिक्रमाचेच अवलंबन करावयाचें असतें. नवीं फुलें, गारगोट्या, आणि शिंपा जमवून, किंवा नवीन नवीन किडे पाहून, मुलांस जो आनंद होतो, तो त्यांचा त्यांसच ठाऊक; व ह्याच गोष्टींमध्ये आपण मन घालून त्यांस उत्तेजन देत गेलों, तर तीं पदार्थांचे गुण, धर्म, व रचना ह्यांविषयीं जितकी माहिती आपण करून द्यावी तितकी करून घेण्यास अगदीं तयार असतात, असेंही आपल्या लक्षांत आल्याखेरीज रहावयाचें नाहीं. प्रत्येक वनस्पतिशास्त्रवेत्त्यास, रानावनांतून हिंडतांना जर मुलें बरोबर असलीं, तर तीं कितली प्रेमानें आपल्या कामामध्ये मदत करण्यास तयार असतात, नवीन नवीन वनस्पती कशा भराभर शोधून काढीत असतात, त्या आपण पाहत असतां तिकडे त्यांचें कसें एकसारखें लक्ष लागलेलें असतें व आपणांस तीं अगदीं प्रभावित प्रश्न विचारून कसें पुरेसें करितात इत्यादि गोष्टींचा अनुभव असतोच असतो. सृष्टिक्रमाचें खरें तत्व जाणणारा व आपणास अगदीं सृष्टिक्रमाचा दास झणविणारा जो वेकन त्याच्या पंथाचा जो खरा अनुयायी असेल, त्याच्या लक्षांत येईल कीं, सृष्टिक्रम सांगतो त्या पंथाचें अवलंबन आपण नम्र भावानें केलेंच पाहिजे. ह्या प्रमाणें मुलांस निरिंद्रिय पदार्थांच्या साध्या गुणधर्मांचें ज्ञान झालें, झणजे अशाच रीतीनें नेहमीं हिंडतां फिरतां ज्या वस्तू त्यांच्या पहाण्यांत येतील, त्यांची त्यांस पूर्ण माहिती करून दिली पाहिजे; हें करितांना तरी अगदीं सरळ सरळ गोष्टी असतील त्यांचीच त्यास आधीं माहिती करून दिली पाहिजे. वनस्पतींविषयीं मुलांस माहिती देत असतांना त्यांस फुलांच्या पाकळ्यांची संख्या, त्यांचा आकार, आणि रंग, तसेंच पानांचा आणि त्यांच्या देंडांचा आकार वगैरे गोष्टींची ओळख करून दिली पाहिजे. कृमिकीटकांविषयीं सांगत असतांना त्यांस त्यांचे पंख, पाय, व स्पर्शज्ञान करून घेण्याचे त्यांचे कळें यांची संख्या व रंग यांची प्रथमतः माहिती करून दिली पाहिजे. ह्या वरील सर्व गोष्टी त्यांस पूर्णपणें कळून, कायमच्या त्यांच्या लक्षांत राहिल्यासारख्या झाल्या, झणजे हळू हळू त्यांस पुढच्या जास्त गोष्टी सांगत जावें. नंतर त्यांस फुलांचे केसर, व गर्भतंतु यांची संख्या, फुलांचे

आकार, दुभागलेले किंवा वर्तुळाकार असतील तसे, पानांचे निरानिराळे प्रकार, त्यांची रचना, समोरासमोर किंवा एक टाकून एक जशी असेल तशी, त्यांस देंठ आहे कीं नाहीं, तीं गुळगुळीत आहेत, किंवा केसाळ आहेत, तीं करवती कांडी आहेत, किंवा त्यांच्या काडास दांते आहेत, किंवा त्यांचे कांड नियमित रीतीने कापलेले आहेत वगैरे वनस्पतींच्या संबंधाच्या सर्व गोष्टी त्यांस समजून घ्याव्या; तसेच शरीराचे भाग, पोटांतील पडदे, पंखांच्या खाणाखुणा व लहानसान अवयवांचे आकार वगैरे कृमिकीटकां-विषयीं चटसारी माहिती त्यांस करून दिली पाहिजे. सारांश, आपला क्रम नेहमीं असा असला पाहिजे कीं, त्याच्या योगानें मुलांच्या मनांत सतत अशी इच्छा जागृत राहावी कीं, जी जी वस्तु आपण पाहतों, तिच्या तिच्या संबंधानें सर्व कांहीं आपणांस सांगतां आलें पाहिजे. नंतर तीं वरींच जाणतीं झाल्यावर, ज्या वनस्पतींविषयीं त्यांस इतकी माहिती झाली आहे, व ह्मणूनच ज्या त्याच्या अगदीं आवडत्या होऊन गेल्या आहेत, त्या वनस्पतींचें रक्षण कसे करावें, हें त्यांस शिकविलें, तर तीं आपलीं फार आभारी होतील; व तसेंच सुरवंट वगैरे कीटकांचें कसे रूपांतर होत जातें, हें पाहण्यास जीं यंत्रें लागतात, तीं जर आपण त्यांस दिलीं, तर त्यांस आपणावर मोठेच उपकार केले, असें वाटेल. ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या कृतीनें मुलांस मोठा आनंद होतो, असें इंग्लंडांतील विद्वान् पुरुषांच्या अनुभवास आलें असून, त्यांचें ह्या संबंधानें असें ह्मणणें आहे कीं, ह्या सर्व गोष्टींची प्रतीति मुलें मोठ्या आवडीनें वर्षांच्या वर्षे घेत असतात, व त्यांतच जर कृमिकीटकांच्या माहितीचा संग्रह करून ठेवण्याचा क्रम ठेवित गेले, तर मुलांस शनवारीं संध्याकाळीं, इकडे तिकडे फिरून जीं गंमत वाटते, तसि पुष्कळच भर पडल्यासारखें होतें, व असा क्रम ठेवित गल्यानें प्राणिधर्मशास्त्राचा अभ्यास सुरू करण्यास पुष्कळच सोईवार पडतें.

पुष्कळ लोक असें करीत बसणें ह्मणजे वेळ आणि भ्रम फुकट घालविणें आहे, आणि ह्यापेक्षां मुलांकडून पुस्त्या काढविणें, किंवा आपण पैचीं कोष्टकें पाठ करविणें व अशा रीतीनें त्यांस व्यवहारांत लागणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान करून देणें, हें फार बरें असें ह्मणतलि, हें आम्ही अगदीं पूर्णपणें समजून आहों. विद्या व उपयुक्तता यांच्या संबंधानें लोकांचे अद्यापिही असें कोते विचार आसावेत, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. मुलांच्या ज्ञानेंद्रियांस योग्य प्रकारचें शिक्षण मिळून तीं सुधारलीं पाहिजेत व तीं तशीं सुधारण्यास वरील कृतींचा किती उपयोग होतो वगैरे गोष्टी

जरी तूर्त बाजूस ठेविल्या, तरी त्या कृतींपासून जें ज्ञान होतें त्या ज्ञाना-
 साठींच वरील कृतींची योजना करणें इष्ट आहे, असें ह्मणण्यास आह्मांस
 मुळींच शंका वाटत नाही. जर लोकांना शहरवासी शेट होऊन वसाव-
 याचें असेल, जमाखर्चाच्या चोपड्या घेऊन नेहमीं “एक नी दोन तीन”
 करीत वसावयाचें असेल, आपल्या धंद्यापलीकडे कांहीं पहावयाचेंच नाही,
 असा जर त्यांचा बाणाच असेल, किंवा एखाद्या खेड्यापाड्यांतील चंदु-
 लालाप्रमाणें आपल्या ऊंसाच्या वागेंत बसून विड्या ओढणें, व सुरापान
 करणें ह्यांत कायती मौज आहे, असें मानून घेणें जर त्यांस बरें दिसत
 असेल, किंवा एखादा पाटिलबुवा होऊन रांन ह्मणजे शिकार करण्याची
 जागा, आपोआप उगवणाऱ्या वनस्पती ह्मणजे उपटून टाकण्याचें रान,
 असेंच मानित वसावयाचें असेल, किंवा सर्व प्राण्यांचें, पारधीचीं जनावरें,
 शेतकीचीं जनावरें, कीडमुंगी, असेच तीन वर्ग करीत वसावयाचें अ-
 सेल, तर मात्र खरोखर नापीक जमीन लागवडीस आणणें, किंवा अन्न-
 सामुग्रीची चांगली बेगमी करून ठेवणें, यांत ज्याचा कांहीं साक्षात् उपयोग
 होत नाही, असें कांहीं त्यास शिकण्याची अगदीं जरूरी नाही हें खरें; प-
 रंतु पोटाकरितां केवळ इमालासारखें सतत खपणें ह्याशिवाय कांहीं दु-
 सरें आपलें ह्या जगामध्यें कर्तव्य असेल, सृष्टींतलें पदार्थांपासून द्रव्यप्राप्ति
 करून घेणें ह्याखेरीज जर त्यांचे कांहीं दुसरे उपयोग असतील, विषयसुखाची
 साधनें प्राप्त करून घेऊन त्यांच्या सेवनामध्ये कालक्रमण करणें ह्याशिवाय
 दुसऱ्या योग्य कामाकडे आपल्या शक्तींचा उपयोग करणें जर शक्य असेल,
 काव्य, कलाकौशल्ये, शास्त्रीय विषय आणि तत्वज्ञान ह्यांपासून होणाऱ्या
 आनंदामध्यें जर कांहीं अर्थ असेल, तर सृष्टींतलें नानाविध चमत्कारांचें
 अवलोकन करून त्यांच्याविषयीं विचार करण्याकडे जो मुलांचा स्वाभा-
 विक कल असतो, त्या कलास उत्तेजन देणें खरोखर अत्यंत इष्ट व आव-
 श्यक आहे, असें मानणें चुकीचें होईल काय? परंतु जे लोक ह्या जगामध्यें
 येऊन तें जग कोणत्या प्रकारचें आहे, किंवा त्यामध्ये काय आहे ह्या-
 विषयीं विचार न करितां केवळ झुल्लक स्वार्थाकडे दृष्टि देऊन तें सोडून
 जातात, त्या लोकांची मोठी चुकी होते, असें सिद्ध करून देतां येईल. असें
 पहा, जीविताच्या नियमांचें ज्ञान इतर सर्व ज्ञानांमध्ये अत्यंत महत्वाचें
 आहे, हें हळू हळू प्रत्येकाच्या लक्षांत आलेंच पाहिजे. बरें हे जीविताचे
 नियम शारीरिक आणि मानसिक कृत्यांसच व्यापून राहतात असें
 नाही; तर घरदार, रस्त्यांतलें व्यवहार, ध्यापार, राज्यप्रकरण,

नीति वगैरे गोष्टींशीं त्यांचा गर्भित रीतीनें संबंध पोंहोचतो; आणि ह्यणून हे जीविताचे नियम समजल्याखेरीज स्वकीय किंवा सार्वजनिक कामांमध्ये आपणांस आपली वर्तणूक बरोबर रीतीनें ठेवितां येणार नाहीं. सरतेशेवटीं आपल्या हेंही लक्षांत येईल कीं, सर्व सेन्द्रिय-सृष्टपदार्थांसही वस्तुतः तेच जीविताचे नियम लागू आहेत, व अगदीं साध्या साध्या गोष्टींशीं ह्यांचा संबंध कसा पोंचतो, ह्याचें ज्ञान आर्षीं प्राप्त करून घेतल्याखेरीज विशेष भानगडीच्या गोष्टींस ते कोणत्या रीतीनें लागू पडतात, हें आपणांस नीटपणें समजणार नाहीं. वरें ही गोष्ट लक्षांत आल्यावर आपल्या हेंही लक्षांत आलें पाहिजे कीं, ज्याअर्थीं मुलांस घरा-बाहेरील गोष्टींची माहिती मिळविण्याची मोठी उत्सुकता असते, त्याअर्थीं ती माहिती मिळविण्याच्या कामांत त्यांस मदत केल्यानें, व लहानपणीं असाच क्रम चालविण्याची त्यांस संवय लावून उत्तेजन दिल्यानें पुढील सर्व अभ्यास शिस्तवार रीतीनें चालविण्यास जरूर ती माहिती कांहीं अंशीं मिळवून दिल्यासारखीच होते, व पुढें त्यांस आपले सर्व व्यवहार बरोबर रीतीनें चालवितां येण्यास जे शास्त्राचे विशेष नियम अवगत असले पाहिजेत, त्यांचेही ज्ञान त्यांत ह्याच माहितीच्या योगानें पाहिजे तसें सहजीं होतें.

मुलांचा विद्याभ्यास चालला असतां, त्यांच्याकडून चित्रकलेचाही थोडा थोडा अभ्यास करविला पाहिजे, असें आतां दिवसानुदिवस लोकांच्या मनांत बरेच वागूं लागलें आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे; कारण मनास कोणत्या रीतीचें शिक्षण असलें पाहिजे, हें आतां लोकांस समजूं लागलें आहे, असें ज्या गोष्टींवरून आपण मानितों, त्या गोष्टींपैकींच ही एक गोष्ट आहे, असें ह्यणण्यास कांहीं एक हरकत नाहीं. सृष्टिक्रम ज्या क्रमाचें अवलंबन करण्यास आपणांस नेहमीं सांगत असतो, त्याच क्रमाचें अवलंबन आतां शिक्षक करूं लागले आहेत, हेंही येथें एकवार सांगितलें पाहिजे. मुलें नुसत्या स्लेटपाटीवर किंवा कागद व शिशाची पेन्सिल त्यांस मिळाल्यास शिक्षाच्या पेन्सिलीनें कागदावर, सभोंवतालच्या लोकांचीं, घरांची, झाडांचीं, किंवा प्राण्यांचीं कशीं आपण होऊन चित्रें काढीत असतात, हें नेहमीं सर्वांच्या पाहण्यांत आहेच. त्यांस एखाद्या चित्रांच्या पुस्तकांतील कोणी चित्रें दाखविलीं, तर मोठीच मौज वाटते; आणि लोकांचें अनुकरण करण्याकडे त्यांचा विशेष कल असल्यामुळे त्यांच्याही मनांत स्वतः चित्रें काढण्याची सहजीं इच्छा उत्पन्न होते. ह्याप्रमाणें ज्या ज्या चमत्कारिक वस्तू तीं पाहतात, त्यांचीं चित्रें काढण्याचा तीं प्रयत्न करीत गेल्यामुळे,

त्यांचे ज्ञानेन्द्रियांस सहजी जास्त जास्त शिक्षण मिळत असते; व अशा प्रकारे कोणत्याही गोष्टीकडे पूर्णपणे लक्ष लावून तिचे यथार्थ निरीक्षण करण्याचे सामर्थ्य त्यांचे आंगी येते. व्याप्रमाणे पदार्थांचे इंद्रियद्वारा कळून येणारे धर्म आपण कसे शोधून काढीत आहां, ही गोष्ट आमच्या नजरेस आणून, आणि स्वतां चित्रे काढण्याच्या कामास लागून, त्यांस ज्या शिक्षणाची मुख्यत्वेकरून गरज असते तेच शिक्षण तीं आह्मांजवळ मागत असतात, असेच ह्मणावयाचे नाही काय ?

ज्याप्रमाणे आतां शिक्षक सृष्टिक्रमाच्या सूचनांस अनुसरून मुलांकडून त्यांचा विद्याभ्यास चालला असतां, चित्रकलेचा अभ्यास करवूं लागले आहेत, त्याचप्रमाणे ते जर चित्रकला शिकविण्याच्या कामांही सृष्टिक्रमाच्या सूचनांस अनुसरूं लागतील, तर त्यापासून पुष्कळ फायदा होईल असे आह्मांस वाटते. मुले प्रथमतः कशाचीं चित्रे काढूं लागतात? मोठमोठ्या वस्तू, चित्रविचित्र रंगाचे पदार्थ, ज्या वस्तूंपासून त्यांस कांहीं आनंद झाला असेल अशा वस्तू, ज्या मानवी प्राण्यांपासून तीं आपले सर्व मनोविकार शिकतात ते मानवी प्राणी, गाई, कुत्रे ज्यांचे निरनिराळे उपयोग पाहून जीं त्यांस आवडूं लागतात, जीं घरे तीं नेहमीं पाहतात, व ज्यांचा आकार आणि निरनिराळे भाग पाहून त्यांस अचंबा वाटतो, अशीं घरे वगैरे वस्तूंचीं मुले प्रथमतः चित्रे काढूं लागतात. वरे, या चित्रकलेतील कोणती कृति करितांना त्यांस विशेष आनंद वाटतो? अर्थात् रंग देण्याची; रंग देण्यास दुसरे कांहीं नच मिळेल, तर नुसता कागद आणि शिशाची पेन्सिलही त्यांस पुरते. परंतु रंगाची पेटी, आणि रंग देण्याचे कलम, हीं मिळालीं तर मग मात्र त्यांच्या आनंदास पारावारच नाही. लागलेच त्यांस आकृतींच्या रेषा मारणे, ह्मणजे रंग देण्यापेक्षां कमी महत्वाचे काम, असे वाटूं लागते; आणि पुढे रंग घावयाचा असतो ह्मणूनच तीं मर्यादेच्या रेषा मारण्याचे काम करितात. आतां जे शिक्षक पहिल्यानें मुलांस केवळ रेषांच्या योगाने आकृती काढण्यास लावून नंतर रंग भरविण्यास शिकवीतात, त्यांस वरील प्रकारचमत्कारिक दिसेल खरा; परंतु आमची अशी समजूत आहे कीं, हाच मार्ग खरा आहे. मुलांस आकाराच्या पूर्वी रंग कळू लागतात, ही गोष्ट मानसशास्त्राच्या नियमांस अनुसरूनच आहे, असे आह्मीं पूर्वीच सांगितले आहे. वर मुलांस आकार काढण्यास शिकविण्याचे पूर्वी रंग भरण्यास

शिकविले पाहिजे. चित्रे काढविण्याची तीं प्रत्यक्ष वस्तु दाखवून त्यांप्रमाणे काढविलीं पाहिजेत, वगैरे गोष्टी आपण पहिल्यापासून लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत. मुलांसच काय, परंतु बहुतेक जाणते मनुष्यांस सुद्धा उत्तम रंग पाहून किती आनंद होतो, ही गोष्ट सर्वास माहितच आहे; आणि ह्मणून कठिण आणि दिसण्यांतही चांगल्या नाहींत, अशा आकृती मुलांस काढण्यास शिकविण्याचे असल्यास, त्या आकृतींस पुढे रंग भरावयाचा आहे, हीच गोष्ट उत्तेजनार्थ ह्मणून त्यांस आधीं सांगून दिली पाहिजे; पहिल्याने रेषा काढतांना त्यांस कंटाळा न यावा ह्मणून ह्यांतर रंग भरण्याचे मौजेचे काम यावयाचे आहे, अशी त्यांस आधींच आशा लावून दिली पाहिजे. ह्याप्रमाणे ज्या वस्तु दिसण्यांत मोठ्या मौजेच्या असतात, त्या वस्तूंचीं चित्रे काढण्याचा जो मुलांचा उद्योग सुरू असतो, त्यास उत्तेजनच देत गेले पाहिजे; पुढे एकदा त्यांचा हात बसत चालला, ह्मणजे साध्या आणि नेहमींच्या पाहण्यांतल्या वस्तूंचीही चित्रे तीं आपणच होऊन मोठ्या हौसेने काढू लागतील; आणि असे चालतां चालतां प्रत्यक्ष वस्तूंमध्ये आणि त्यांच्या चित्रांमध्ये हळू हळू बरेच साम्य येत जाईल. मुले पहिल्याने चित्रे काढावयास लागलीं, ह्मणजे तीं फारच अस्पष्ट असून त्यांत मुळींच हुबेहुबपणा नसतो हे खरे; परंतु ही गोष्ट परिणतिवादाच्या एका नियमास अनुसरूनच आहे, आणि ह्मणून एवढ्यावरूनच त्यांच्या त्या पहिल्या चित्रांकडे दुर्लक्ष करितां कामा नये. त्या चित्रांचा आकार ओबड धोबड असला आणि त्यांवर रंगांचीं पुटे बसून तीं बिघडलीं असलीं, तरी हरकत नाहीं; कारण, ह्यावेळीं मुलांचीं चित्रे चांगलीं उतरलीं आहेत किंवा नाहींत, हे आपणांस पहावयाचे नसते; तर मुलांचा हात व नजर बसत चाललीं आहेत किंवा नाहींत, एवढेच पहावयाचे असते. मुलांस प्रथमतः आपलीं घोंटे आपल्या स्वाधीन ठेवतां येऊन, हुबेहुबपणा ह्मणजे काय याची कल्पना आली ह्मणजे पुरे आहे, व ही गोष्ट साधण्यास वर लिहिलेली पद्धतच उत्तम होय; कारण, हेच करण्याकडे मुलांचा स्वाभाविकपणे कल असतो, व त्यांत त्यांना आनंदही वाटतो. मुले अगदीं लहान असतांना त्यांस शिस्तवार रीतीने चित्रे काढण्यास शिकवितां यावयाचे नाहीं, हे खरे; परंतु एवढ्यावरूनच तीं आपण होऊन जर चित्रे काढावयास लागलीं, तर त्यांस आपण “खबरदार चित्रे काढाल तर” असे ह्मणावे, किंवा त्यांस कोणत्याही प्रकारची मदत करूं नये, हे कधीं वाजवी होणार नाहीं. उलट याप्रमाणे तीं आपल्या ज्ञानेन्द्रियांचा आणि

आपल्या हातांचा योग्य रीतीने कसा उपयोग करून घ्यावा, हे शिकत आहेत असे समजून, त्यांस शाबासकी देऊन, त्यांस नीट मार्गसि लावून देणे, हेच आपले कर्तव्य आहे, असे आम्हांस वाटते. कांहीं स्वतंत्र अशा लांकडी आकृती जर त्यांस रंगविण्यास देत गेले, किंवा साध्या नकाशावर देशांच्या मर्यादेने रंग वगैरे जर त्यांच्याकडून भरवीत गेले, तर त्यांस सहजी रंगाचे ज्ञान होऊन जाईल ते जाईलच, आणि शिवाय त्यांस पदार्थांचे व देशांचे आकारांची व रंग भरतांना कलम कसे सारखे चालले पाहिजे वगैरेचीही थोडीबहुत माहिती सहजी करून देतां येईल. मुलांस कशीं बशीं तरी चित्रे काढण्याचा जो स्वभाविक नाद असतो, त्यास आड न येतां जर तो तसाच चालू दिला, तर पुढे तीं चित्रकला शिकण्यासारखीं मोठीं झालीं, ह्मणजे त्यांच्या आंगां आधीचीच कांहीं तयारी आहे, असें तुम्हांस आढळून येईल; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे जर आपण बंदोबस्त ठेविला नाही, तर त्यांच्या आंगांत ही तयारी कधींही यात्रयाची नाही, व अशा रीतीने वेळाकडून तोटा होऊन, गुरु आणि विद्यार्थी या उभयतांस विनाकारण त्रास मात्र पडेल.

आर्झी जे वर सांगितले आहे, त्यावरून प्रत्येकाच्या सहजी लक्षांत येईल कीं, चित्रांचे नमुने घेऊन त्यांवरून चित्रे काढण्याची चाल आम्हांस बिलकूल पसंत नाही. तसेच कित्येक शिक्षक सरळ, वक्र, मिश्ररेषा ह्यांच्या व्याख्या सांगून त्या काढण्यास मुलांस अगदीं पहिल्यानेच शिस्तवार रीतीने शिकवू लागतात, ही तरी चाल अत्यंत अप्रयोजक आहे, असें आर्झी समजतो. इंग्लंडमध्ये कलाशिक्षणाच्या संबंधानें जी एक पुस्तकमाला प्रसिद्ध झाली आहे, तींत चित्रकलेस कसा प्रारंभ करावा अशाविषयी जें एक पुस्तक आहे, त्यांत जे नियम घालून दिले आहेत, ते तर अगदीं गैर आहेत, असें आम्हांस वाटते. कलाशिक्षणावर ह्मणून प्रसिद्ध केलेल्या स्वतंत्र पुस्तकांची अशी स्थिति असावी, ही खरोखर मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट आहे. ह्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत असें सांगितले आहे कीं, पुस्तक करण्याचा उद्देश विद्यार्थ्यांस सुलभ आणि शास्त्रीय रीत्या चित्रकलेमध्ये शिक्षण मिळावें असा आहे; व हा उद्देश साधण्यासाठीं प्रथमतःच त्यामध्ये कांहीं गोष्टींच्या व्याख्या दिल्या आहेत त्या अशाः—“एका बिंदूपासून दुसऱ्या बिंदूपर्यंत काढलेली वारीक खुणा तीस साधी रेषा ह्मणावें. रेषांचे त्यांच्या स्वरूपावरून दोन वर्ग केले आहेत. अ आणि ब या दोन बिंदूंमधील अगदीं कमीत कमी अंतर दाखविणारी जी खुणा तीस सरळ रेषा ह्मणावें. ज्या

खुणा क, ड या दोन विंदुंमधीले अगदीं कमींतकमी जें अंतर असेल तें दाखवित नाहींत त्या वक्ररेषा होत. ” अशाच प्रकारें क्षितिजसमसूत्ररेषा, लंबरेषा, तिरुस रेषा, निरनिराळ्या जातींचे कोन, आणि रेषा व कोन ह्यांच्या योगानें होणाऱ्या निरनिराळ्या आकृती ह्यांच्या व्याख्या दिल्या आहेत; ह्यणजे हें पुस्तक आकृतींचें एक व्याकरणशास्त्रच आहे; व त्यांत कांहीं पाठही दाखल केले आहेत. ह्याप्रमाणें मूलतत्वांचें निवळ पृथक्करण करून विषय शिकविण्यास प्रारंभ करण्याची रीति, जी भाषा शिकविण्याच्या कामांत अगदीं निरुपयोगी ठरली आहे, तिचाच चित्रकला शिकविण्याच्या कामीं उपयोग करावयाचा आहे, असेंच ह्यणाना ! अनिश्चित गोष्टी आधीं न शिकतां निश्चित गोष्टीच आधीं शिकल्या पाहिजेत; धर्मीचें ज्ञान होण्यापूर्वीं धर्माचें ज्ञान आधीं झालें पाहिजे; अनुभवजन्य ज्ञान होण्यापूर्वीं शास्त्रीयरीत्या सर्व सिद्धांत आपणांस समजलें पाहिजेत; ह्यणजे ह्या पद्धतीचा नेहमींच्या खऱ्या पद्धतीशीं अगदीं व्युत्क्रमभाव आहे, हें सांगायलास नकोच. कोणतीही भाषा शिकविण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वीं शब्दांच्या जाती आणि त्यांचीं लक्षणे हीं मुलांकडून आधीं घोकविलीं पाहिजेत असें कित्येक लोकां ह्यणतात; परंतु ह्या रीतिविषयीं एकांन असें ह्यटलें आहे कीं, चालावयास शिकविण्यापूर्वीं आधीं पायांच्या शिरा आणि धमन्या, वगैरेची शिस्तवार माहिती करून देणें ह्यामध्ये जितका अर्थ आहे, तितकाच ह्या वरील रीतीमध्ये आहे; आणि चित्रकला शिकविण्यापूर्वीं वस्तूंचा आकार ज्या रेषांनीं होत असेल त्या रेषांचीं नांवां आणि लक्षणे आधीं सांगून देणें, ह्या रीतीमध्ये तरी कांहीं जास्त अर्थ असेलतें दिसत नाहीं. ह्या विशेष भानगडी कंटाळवाण्या आहेत, आणि त्यांची कांहीं जरूरीही दिसत नाहीं. ह्या भानगडीच्या योगानें प्रारंभींच या अभ्यासाची गोडी नाहींशी होते. बरें, शिवाय ज्या गोष्टी केवळ संवयीनें आपोआप येण्यासारख्या आहेत, त्या मुद्दाम शिकविण्यासाठीं हें सर्व करावयाचें. ज्याप्रमाणें मुलांस प्राचारांतील शब्दांचे अर्थ लोकांचें बोलणें वगैरे ऐकून सहजीं समजून लागतात, त्यांस कधीं कोश चाळावयाचें प्रयोजन पडत नाहीं, त्याचप्रमाणें पदार्थ, तसबिरी, चित्रे वगैरेविषयीं लोकांचीं बोलणीं ऐकूनच हे सर्व शास्त्रीय शब्द त्यांस श्रम व त्रास न पडतां सहजीं कळू लागतील. बरें, हेच शब्द पाहिल्यानेंच शिकणें ह्यणजे त्यांत कांहीं गूढ आहे, असें त्यांस वाटूं लागतें, व तें शिकण्याचा त्यांस कंटाळाही येतो.

शिक्षण कसें असलें पाहिजे, अशाविषयीं जे पूर्वीं साधारण नियम

घालून दिले आहेत, त्यांस अनुसरूनच चालावयाचे असेल, तर मुलांस चित्रकला शिकविण्याचा प्रारंभ त्यांचे लहानपणीच चित्रे काढण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत तोंच केला पाहिजे. मुलें लहानपणी चित्रे काढूं लागलीं, ह्मणजे त्यांस उत्तेजन दिलें पाहिजे, असें आधीं पूर्वी झटलेंच आहे. तीं आपण होऊन चित्रे काढावयास लागलीं, संवयीनें त्यांचा हात कांहींसा बसल्यासारखा झाला, व त्यांस प्रमाण ह्मणजे काय, हें साधारणपणें कळूं लागलें, ह्मणजे मूर्त पदार्थाची प्रकाशामध्ये तीन परिमाणें दिसून येतात, अशी त्यांस ठोकळ मानानें एक कल्पना करितां येईल. नंतर मूर्त पदार्थ कागदावर काढून दाखविण्याचे त्यांचे प्रयत्न वारंवार फसत गेले, आपणांस काय शिकावयाचे आहे, हें त्यांस साधारणपणें समजू लागलें, व ते शिकण्याची त्यांच्या मनांत एकदा इच्छा जागृत झाली, ह्मणजे यथादर्शनचित्रलेखनविद्या शास्त्रीय रीतीनें शिकवितांना ज्या यंत्रांचा कधीं कधीं उपयोग करितात, त्याच यंत्रांच्या साहाय्यानें त्यांस त्या विद्येचे ठोकळ मानानें ज्ञान करून देण्यास फार सुलभ जाईल. हें वाचून पुष्कळांस अचंबा वाटेल हें खरें, परंतु वरील कृति साधारण समजुतीच्या मुलांस कळण्यासारखी असून, ती त्यास मोठ्या गमतीची वाटण्याजोगी आहे, असा आमचा अनुभव आहे. एक कांचेची तबकडी मेजावर लंबरेंपेनें उभी राही, अशी घेऊन मुलांपुढें ठेवावी; व तिच्या दुसऱ्या बाजूस एखादें पुस्तक किंवा असाच एखादा साधा मूर्त पदार्थ ठेवावा; नंतर नजर न फिरवितां त्यांस त्या पदार्थाचे कोपरे आपल्या नजरेस न पडावे ह्मणून त्या तबकडीवर त्या पदार्थाचे कोन दिसत असतील त्या ठिकाणीं शार्डेचे ठिपके मारण्यास सांगावें. नंतर त्यांस ते ठिपके रेषांनीं सांधण्यास सांगावें. असें केल्यानंतर त्यांस असें दिसून येईल कीं, आपण काढलेल्या रेषांच्या योगानें तो पदार्थ आपणांस दिसत नाहींसा होतो, किंवा त्या आपण काढलेल्या रेषाच त्या पदार्थाच्या आकृतिरेषा होत. मग त्या तबकडीच्या दुसऱ्या बाजूस एक कागद धरून त्यांस पहाण्यास सांगावें, ह्मणजे त्यांस असें दिसून येईल कीं, आपण काढलेल्या रेषांनीं तो पदार्थ आपल्यास ज्याप्रमाणें दिसला होता, त्याप्रमाणें दाखविला जातो; नंतर त्यांच्या असेंही लक्षांत येईल कीं, त्या रेषा त्या पदार्थासारख्या केवळ दिसतात इतकेंच नव्हे, तर आपण त्या पदार्थाच्या आकृतीच्या रेषांस जमत अशाच रीतीनें काढलेल्या असल्यामुळे, त्यांनीं तो पदार्थ दाखविलाच पाहिजे. मग कागद एकीकडे करून त्यांस आपली खात्रीही करून घेतां येईल कीं,

त्या रेषा त्या पदार्थाच्या मर्यादेच्या रेषांशीं खरोखरच जमतात. ह्याप्रकारे त्यांस नवीन व चमत्कारिक ज्ञान झालेंसे वाटते; व ह्याच्या योगाने एका पातळीमध्ये अमुक लांबीच्या रेषा अमुक दिशांनीं काढिल्या असतां, त्यांच्या योगाने पोकळीमधील कमजास्त लांबीच्या निरनिराळ्या दिशांनीं काढलेल्या रेषा बेराबर रीतीनें दाखविल्या जातात, या गोष्टीचा त्यांस प्रत्यक्ष अनुभव येतो; पुढे त्या पदार्थाचे हळू हळू स्थित्यन्तर करीत गेलें, तर कांहीं रेषा कशा कमी कमी होत जाऊन दिसनाशा होतात, व कांहीं कशा वाढत जाऊन दृश्य होत जातात, हेही त्यांच्या अनुभवास आणून देतां येईल; तसेंच समांतर रेषांचे एककेन्द्रामिसारित्व वगैरे यथादर्शनचित्रलेखनत्रि-येच्या मुख्य गोष्टी ह्याचप्रमाणे त्यांस प्रत्यक्ष अनुभवाने सिद्ध करून दाखवितां येतील. सर्व कांहीं स्वतः आपणच करावयाचे, अशी त्यांस संवय असली, तर त्यांस एकदा सुचवून दिले, कीं कोणताही पदार्थ केवळ नजरेनेच पाहून त्याच्या आकृतीच्या रेषा ते कागदावर मोठ्या आनंदाने काढूं लागतील; नंतर आतांच कांचेच्या तबकडीवर काढलेल्या आकृतीप्रमाणे होईल तितकें करून दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय आपण दुसरी आकृति काढावी अशी त्यांस सहजीं ईर्ष्या आल्याखेरीज रहावयाचीच नाही. ह्याप्रमाणे दुसऱ्याने काढलेल्या चित्रांचे नमुने घेऊन केवळ अडाणी रीतीने चित्रे काढण्याच्या ऐवजीं साध्या, मनोबोधक, व फार गूढ नसून जींत बुद्धीचा उपयोग करण्याचे कारण पडते, अशा रीतीने मूर्त पदार्थांचे देखावे रेषांनीं कसे दाखवितां येतात, हे त्यांस समजू लागून, ते स्वतः काढून दाखविण्याचे सामर्थ्य त्यांचे आंगीं हळूहळू येत जाते. या रीतीपासून दुसरेही अनेक फायदे आहेत. विद्यार्थ्यांस या एवढ्या लहान वयामध्ये चित्र हणजे डोळा आणि पदार्थ ह्यांमधील पातळीमध्ये ते पदार्थ आणले असतां, ते कसे दिसतात, हे रेषांनीं काढून दाखविणे होय हे यथार्थ ज्ञान थोड्या श्रमाने होतें; व पुढे विद्यार्थी यथादर्शनचित्रलेखनत्रियेचा शास्त्रीय रीतीने अभ्यास करण्याच्या वेतांत येतो, तो आधीच त्यास त्या शास्त्राचीं मूलतत्त्वे पूर्णपणे माहित असतात.

भूमितिशास्त्राच्या मूलतत्त्वांची माहिती करून देण्यास योग्य रीति कोणती, हे वार्हस साहेबांच्या एका प्रसिद्ध ग्रंथामध्ये एका ठिकाणीं फार उत्तम रीतीने सांगितले आहे, ह्यांतल्या तो उतारा येथे दिल्याशि-वाय आमच्याने राहवत नाही;—“मुलांस अंकगणिताचा अभ्यास चालला असतां, घन आकृतींचा उपयोग करण्याची संवय असतेच. तर भूमिति-

शास्त्राचीं मूलतत्त्वे त्यांस शिकवितांनाही घन आकृतीचाच आपण उपयोग करावा. नेहमींच्या पद्धतीस सोडून मी तर घन आकृतींवरून त्यांस भूमिति शिकविण्याची सुरवात करीन. असें केल्यानें भलत्या भलत्या व्याख्या देण्याचें व विंदु, रेषा, व पातळी ह्यांविषयीं कांहीं तरी गूढ रीतीनें लटपट करून सांगून देण्याचें कारण पडत नाहीं. घन आकृतींमध्ये भूमितिशास्त्राची मुख्य तत्त्वे दिसून येतात. त्यांमध्ये विंदु, सरळ रेषा, समांतर रेषा, कोन, समांतरभुजचौकोन वगैरे सर्व कांहीं प्रकार दिसून येतात. ह्या घन आकृतींचे पुष्कळ तुकडेही करून दाखवितां येतात. विद्यार्थ्यांस ह्या तुकड्यांची अंकगणितामध्ये ओळख झालेली असतेच. आतां तो त्यांचे निरनिराळे भागांची तुलना करून त्यांमधील परस्पर प्रमाणें समजून घेण्याच्या प्रयत्नास लागतो, यानंतर तो गोलाकृतीकडे वळतो, व नंतर त्यास त्यांवरून वर्तुळ व एकंदर वक्ररेषा यांची थोडी थोडी कल्पना येत जाते. याप्रमाणें घन आकृतींची थोडीशी ओळख झाली, ह्मणजे त्यानें पातळीची माहिती मिळविण्यास लागवें, व हें अगदीं सुलभ रीतीनें करितां येईल. घन आकृतींचे पातळ तुकडे कापावे, व ते कागदावर मांडावे; नंतर जितके तुकडे केले असतील, तितके त्यास तेथें काटकोन चौकोने दिसून येतील. असेंच इतर आकृतींच्या संबधानेंही करितां येईल. ह्याप्रमाणें त्यास पातळ्या कशा उत्पन्न होतात, हें कळून येईल, आणि कित्येक भरीव आकृतींपासून त्यास सहज रीतीनें पातळ्या काढितां येतील. गोलांचीही अशाच प्रकारें व्यवस्था करून दाखवितां येईल; आणि प्रत्येक भरीव आकृतीपासून त्यास सहज रीतीनें पातळ्या काढितां येतील. इतकें झालें ह्मणजे त्यास भूमितीचीं मूळाक्षरे समजून त्यास तीं वाचतां येऊं लागलीं, असें समजावें. नंतर विद्यार्थी तीं मूळाक्षरे काढावयास शिकू लागतो. ह्या पातळ्या कागदावर ठेवून, त्यांच्या भोवतीं पेन्सिल फिरविण्याची कृति अगदीं सोपी आहे, आणि ह्मणून ह्याच कृतीचा पहिल्यानें उपयोग करविला पाहिजे. असें बरेच वेळां केल्यानंतर पातळी जरा दूर धरून, ती पाहून त्याप्रमाणें आकृति काढण्यास त्यास सांगवें, व पुढेही असाच क्रम ठेवावा.”

ह्याप्रमाणें वाईझ साहेबांनीं सांगितलेल्या रीतीनें भूमितीच्या मूल तत्त्वांची माहिती झाल्यावर पुढें काढलेल्या आकृती कशा काय बरोबर उतरल्या आहेत, हें नजरेनें पहाण्याची वहिवाट सुरू करावी; अशा रीतीनें त्या आकृती आपणांस अगदीं बरोबर काढितां याव्या, अशी इच्छा मना-

मध्ये जागृत केली जाऊन, हे साधण्यास काय अडचणी येतात, हेही विद्यार्थ्यांच्या चांगल्या रीतीने लक्षांत आणून देतां येईल. घरांचे पाये, जमिनी ह्यांची बरोबर माप घेण्याच्या ज्या कारागीर वगैरे लोकांच्या रीती आहेत, त्यांपासूनच भूमितीची उत्पत्ति असली पाहिजे, याविषयी विलकुल संशय नाही; आणि भूमिति या शब्दावरून तरी असेच दिसते. भूमितीचे सिद्धांतही सिद्ध करून ठेविले यांत तरी त्यांचा साक्षात् ताबडतोब उपयोग व्हावा एवढाच हेतु दिसतो. तर जे सिद्धांत मुलांस शिकवावयाचे, तेही तशा प्रकारच्या गोष्टींचा संबंध आणून शिकविले पाहिजेत. सोंगट्यांच्या पटाचीं घरे पाडणे, रंग भरण्यासाठीं तऱ्हेतऱ्हेच्या आकृति काढणे, व अशाच प्रकारचीं नानातऱ्हेचीं उपयुक्त कामें शिक्षकांनीं आपल्या कल्पनेनें काढून विद्यार्थ्यांस एखाद्या घर बांधण्यास शिकणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें त्यामध्ये बराच वेळ गुंतवून मेहनत करण्यास लाविलें, तर न्यापासून उपयोग झाल्याखेरीज रहावयाचा नाही. नंतर त्यास अनुभवाअंतीं असें करून येईल कीं, केवळ आपल्या इंद्रियांच्या सहाय्यानें आपले इष्ट हेतू साधणें कठिण आहे. त्याच्या इंद्रियांस हे महत्वाचे शिक्षण मिळून कंपासाचा उपयोग करण्यासारखा तो झाला, व नजरेनें काढिलेलीं अनुमानें त्यास ताडून पाहतां येऊं लागलीं, तरी सुद्धां त्यास तीं अनुमानें जवळ जवळ बरोबर आहेत, इतकेच कायतें समजतें. तीं अगदीं बरोबर कशीं करावीं, या अडचणीमध्ये तो अजूनही असतोच. या स्थितीमध्ये त्यास बराच वेळ असू द्यावे. कारण, एक तर तो आधीं ह्यापुढील खुब्या समजण्यासारखा जाणता नसतो. आणि दुसरें, अशा प्रकारचीं कांहीं योग्य साधनें पाहिजे आहेत, ही गोष्ट त्याच्या मनामध्ये नीटपणें वागूं लागणें इष्ट आहे. जर ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग दिवसेंदिवस सुखावह होणें इष्ट असेल, आणि एकंदर जनसमूहाच्या बाल्यावस्थेमध्ये ज्ञानाचा प्रसार चालला असतां किंवा प्रत्येक मुलाचा लहानपणीं विद्याभ्यास चालला असतां, शास्त्रीय विषयांस महत्त्व द्यावयाचें तें केवळ त्यांपासून कलाकौशल्याच्या उत्कर्षास उपयोग होतो ह्यापुढेच, हे जर खरें असेल, तर भूमितीपासून ज्या कृत्यांस उपयोग होतो, तीं कृत्ये करण्यामध्ये भूमिति शिकवावयास लागण्यापूर्वीं बराच वेळ घालविला पाहिजे, हे उघड आहे. असें पहा कीं, या कामामध्ये तरी सृष्टिक्रमच आपला गुरु होतो. मुलांस लहानपणीं कागदाचीं चित्रे कापणें, बांधकाम किंवा असेच कांहीं काम करणें ह्यांचा फार नाद असतो;

आतां हीं च कामे करण्यास त्यांस आपण उत्तेजन देत गेलों, व हीं कृत्ये कशीं करावीं हें त्यांस आपण सांगत गेलों, तर तीं शास्त्रीय विषयांचीं मूल-तत्त्वे समजून घेण्याच्या मार्गास लागून, हस्तकौशल्याचा गुण जो पुष्कळांच्या आंगांत नसतो तो त्यांचे अंगीं वास करावयास लागेल.

विद्यार्थ्यांची निरीक्षणशक्ति आणि कल्पनाशक्ति पाहिजे तशी चालते असें झाले, ह्मणजे त्यांस प्रयोगरूपानें मूमिति शिकविण्यास लागावें. आरंभीं भूमितीचे प्रश्न त्यांस शास्त्रीय रीतीनें सिद्ध करण्यास न शिकवितां तें कांहीं विशेष कृतींनीं सोडविण्यास शिकविलें पाहिजे. कोणतीही नवीन गोष्ट मुलांस शिकवावयास लागावयाचें ह्मणजे त्यासंबंधानें, शास्त्रीय-रीतीनें नियम घालून त्यांस अनुसरून प्रारंभ करण्यापेक्षां संधि संधिल तेव्हां सहजीं ती थोडथोडी शिकविण्यास सुरवात करेणें चांगलें; आणि प्रयोगपूर्वक भूमिति शिकविण्यास सुरवात करावयाची ती अशाच रीतीनें कारागिरीच्या कामाचा संबंध आणून केली पाहिजे. विद्यार्थ्यांस एक जाड कागदाचा तुकडा व एक भरिं व समभुजत्रिकोणाकृति देऊन, त्यांस त्या कागदाचे तुकड्याचा एक दिलेल्या आकृतीप्रमाणें आकार बनविण्यास सांगावें. हें काम तो मोठ्या आनंदानें करण्यास लागेल. आणि ह्मणून येथून प्रारंभ केला असतां, फार चांगलें. हें तो करित असतां त्यास असें आढळून येतें कीं, या कामासाठीं आपणास निरनिराळे चार समभुजत्रिकोण विशेष दिशा साधून काढिले पाहिजेत. हें बरोबर रीतीनें काढण्याची त्यास योग्य रीति अवगत नसल्यामुळे त्याचे त्रिकोण जागच्या जागीं घातल्यावर त्यांच्या बाजू परस्परांशीं मिळत नाहींत, आणि त्यांचे कोनही शिरोभागीं मिळावे तसे मिळून येत नाहींत, असें त्यास आढळून येतें. यावेळीं त्यास आपण असें दाखवावें कीं, एक वर्तुळाची जोडी काढली असतां या त्रिकोणांपैकीं प्रत्येक त्रिकोण एकदम अगदीं बरोबर रीतीनें रेखल्यासारखा अपणास काढितां येतो; व आपणास पाहिल्यानें तो काढितां येत नव्हता, हें त्याच्या लक्षांत येऊन झालेले ज्ञान मोठ्या महत्वाचें आहे, असें त्यांस वाटूं लागतें. याप्रमाणें एकदा त्यास भूमितीची रीति समजून घेण्यासाठीं पहिला प्रश्न सोडवितांना मात्र मदत करावी; व पुढील सर्व प्रश्न त्यास येतील तसे स्वतःच सोडविण्यास लावावें. दिलेली सरळ रेषा द्वाभागणें, लंब काढणें, चौरस काढणें, दिलेल्या रेषेचीं समांतर रेषा काढणें, सम-षट्कोणाकृति काढणें वगैरे प्रश्न अगदीं त्यास थोड्या श्रमानें सोडवितां

येतील. ह्यानंतर त्यास पुढे हळू हळू कठिण कठिण प्रश्न सोडविण्यास द्यावे. त्यास एखादा योग्य रस्ता लावून देणारा असला, तर तो ह्या सर्वांतून अगदीं दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय खात्रीने पार पडेल. खरोखर ज्यांचा विद्याभ्यास पूर्वीच्या शिक्षणपद्धतीप्रमाणे झाला असेल, त्यांस आमचे ह्मणणे खरे वाटावयाचे नाही. परंतु आम्ही ह्मणतो तें उगीच ह्मणत नाही; अशासंबंधाचीं आमच्या जवळ थोडीं थोडकीं उदाहरणे नाहीत; व आहेत तीं केवळ विशेष स्थितिसच लागू असणारीं आहेत असेंही नाही. आम्ही मुलांचा असा एक वर्ग पाहिला आहे कीं, ज्यांना अशा प्रकारचे प्रश्न सोडविण्याची मोठी मौज वाटावी, आणि आठवड्यामध्ये ज्या दिवशीं सिद्धांताचा धडा असेल त्याच दिवसाची त्यांनीं वाट पहात बसवि. नुक्र-तेच आम्ही असे ऐकिले आहे कीं, इंग्लंडांत एका मुलीच्या शाळेंतील कांहीं मुली घरीं भूमितीचे प्रश्न सोडवीत बसतात; व दुसऱ्या एका शाळेंत तर त्या इतकेच करून राहत नाहीत, तर त्यांपैकीं एक मुलगी सुटीच्या दिवसांतही घरीं असे प्रश्न सोडविण्यास मागत असते. हीं दोन्हीं उदाहरणे येथील प्रत्यक्ष गुरूंच्या मुखांतून पुष्कळांनीं ऐकिलीं आहेत. आपले आपणांस शिकतां येत व असे शिकल्यापासून विशेष फायदाही आहे, याविषयींचीं वरील चांगलीं ढळढळीत उदाहरणे आहेत. भूमितीचा विषय नेहमीं शिकवितात त्याच रीतीनें शिकविला असतां, तो अगदीं शुष्क आणि कंटाळवाणाही वाटतो तोच विषय सृष्टिक्रम सांगतो त्या रीतीनें शिकविला असतां, फार गमतीदार होऊन जातो व त्यापासून आपणांस मोठा फायदाही होऊन जातो. अशा रीतीनें आपणांस भूमितीचे ज्ञान होतें तें होतेंच, परंतु शिवाय त्यापासून पुष्कळदां मनाचा वाणाही अगदीं बदलून जातो. शाळेंतील नेहमीं चाललेली कवाईत, गूढ व भानगडीचे नियम, कंटाळवाणे व घोकून घोकून पाठ करण्याचे धडे, इत्यादींच्या योगाने ज्यांची बुद्धि अगदीं मंद होऊन गेली आहे, त्यांस अशा रीतीनें केवळ ऐकण्याचे धनी होऊं न देतां, स्वतां विचार करून शोध करण्यास लाविलें, तर त्यांच्या बुद्धीस एका प्रकारची विलक्षण स्फूर्ति प्राप्त होते. ह्याप्रमाणे मुलांस थोडसे उत्तेजन मिळून वाईट शिक्षणाच्या योगाने त्यांचा झालेला हिरमोड जात चालला, आणि बुद्धि कशी चालते हें पाहण्याच्या प्रयत्नांस तीं एकदां लागलीं ह्मणजे त्यांच्या मनाची वृत्ति पालटून जाऊन त्यांचा सर्व स्वभाव अगदीं बदलून जातो. नंतर त्यांचा दुबळेपणा जाऊन आपल्या आंगीं कांहीं ताकद आहे, असे त्यांस वाटूं लागते. त्यांच्या

चाललेल्या प्रयत्नांमध्ये त्यांस हळू हळू यश येत चालले, ह्यणजे त्यांच्या आंगातील निराशेचा संचार नाहीसा होतो; नंतर तीं दुसरे भाणखी प्रश्न आपण असेच खात्रीने सोडवूं, अशा उत्साहाने सोडविण्यास लागतात.

इंग्लंडातील रायल इन्स्टिट्यूशनमध्ये प्रसिद्ध विद्वान् टिन्डाल सोबेब ह्यांनी " पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व " या विषयावर व्याख्यान देत असतां, आमच्या ह्यणण्यास चांगले पुष्टीकरण येण्यासारखे बरेच भाषण केले. त्यांच्या भाषणांत आलेल्या गोष्टींचा त्यांनी स्वतः अनुभव घेतला असल्यामुळे त्यांच्या व्याख्यानाचा तेवढ्या-पुरता उतारा घेतल्याशिवाय आमच्याने राहवत नाही; ते असे ह्यणतात कीं, "एकदां मला एका वर्गास गणित शिकवावे लागत असे. तेव्हां माझ्या असे अनुभवास आले कीं, युक्लिडचे सिद्धांत आणि प्राचीन भूमिति ह्यांचा अभ्यास मुलांकडून स्वतांची बुद्धि चालविण्याचे त्यांस भाग पडावे अशा रीतीने चालविला ह्यणजे त्यांत त्यांचे चांगले मन लागत असे. परंतु नेहमींची माझी अशी चाल असे कीं, पुस्तकांत आलेल्या ठरीव गोष्टींशीं मुलांचा संबंध न आणितां पुस्तकांत नाहीत असे नवीन प्रश्न स्वतां बुद्धि चालवून त्यांस सोडविण्यास लावावे. नेहमींचा मार्ग सुटल्यामुळे या नवीन रीतीचा त्यांस कांहींसा पहिल्याने तिटकाराही आला; मुलांस आपण अगदीं नवीन मंडळींत गेलों आहों, असे वाटत असे, परंतु पुढे एका मुलाच्याही मनांत हा तिटकारा राहिला नाही. जेव्हां ते अगदीं निराश होत, तेव्हां न्यूटन, इतर लोक आणि मी ह्यांच्यामध्ये जो फरक दिसतो त्याचे मुख्यत्वेकरून कारण माझा दीर्घ उद्योग हें होय, असे ह्यणत असे, किंवा मिरादो नामक फ्रेंच तत्त्ववेत्ता आपल्या चाकराने अमुक एक गोष्ट अशक्य आहे असे ह्यटले कीं, त्यास सांगत असे कीं, तो अजागळ शब्द पुन्हां कधीं मुखावाटे काढूं नको, ह्या व अशा इतर गोष्टी सांगून त्यांस मी उत्तेजन देत असे; व याप्रकारे त्यांस धीर दिला ह्यणजे हंसून ते पुन्हां आपल्या कामास लागत. तरीही त्यांच्या मनांत कांहीं थोडी कसर राहिलेली असे, परंतु त्यांच्या मुद्देवरून पुन्हां प्रयत्न करावा, इतका त्यांचा निर्धार झाल्यासारखे दिसून येत असे; आणि सरतेशेवटीं त्यांची मुद्रा प्रफुल्लित होऊन त्यांनीं असे ह्यणतांना मीं एकावे "हां समजलों," व त्यांस पुढे एवढा आनंद व्हावा कीं, त्यांच्यापुढे न्यूटन यास गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमाचा शोध लावल्यापासून झालेला आनंद कांहींच नाही. याप्रकारे आपल्यास बुद्धि आहे असे त्यांच्या

मनांत एकदा वागूं लागल्यापासून मोठाच उपयोग झाला; मुलांच्या मनास उत्साह प्राप्त झाल्यामुळे वर्गाची सुधारणा अगदीं आश्चर्य करण्यासारखी होऊन गेली. मी वारंवार असें करीत असें कीं, मुलांस वाटेल तर त्यांनीं पुस्तकांतील सिद्धांत शिकावे, किंवा पुस्तकांत नाहींत असे सिद्धांत आपली बुद्धि चालवून त्यांनीं सोडवावे. परंतु एकही मुलगा पुस्तकांतील सिद्धांत सोडविण्याचे पसंत करीत नसे. जेव्हां जेव्हां मदतीची जरूर आहे असें मला वाटत असे, तेव्हां तेव्हां मदत करण्यास मी तयार आहे असें मी ह्मणें, परंतु मी कांहीं सुचवूं लागलों ह्मणजे हटकून त्यांनीं नको नको असें ह्मणावे, स्वतःची बुद्धि चालवून प्रश्न सोडविले असतां जो आनंद होतो, त्याची त्यांस गोडी लागली असल्यामुळे आपल्या बुद्धीनेच प्रश्न सोडविण्यास त्यांनीं मागावे. त्यांनीं भिंतविर, खेळाच्या जागीं, किंवा लांकडावर कोरून काढलेल्या आकृती, व दुसऱ्या अशाच त्यांस त्या विषयामध्ये अतिशय गोडी लागली आहे असें दाखविणाऱ्या अनेक गोष्टी मीं स्वतः पाहिल्या आहेत. मी ह्मणाल तर शिकविण्याच्या कामांत अगदीं नवखा होतो. मला या कामाचा अनुभव नव्हताच. ज्याला जर्मन लोक पंतोजीपणा ह्मणतात, त्याविषयीचे नियम मला मुळींच माहित नव्हते. परंतु मीं भाषणाच्या आरंभीं सांगितलेल्या तत्वांस अनुसरून भूमिति हें एक शिक्षणाचें साधन आहे, स्वतंत्र शिक्षणविषय नव्हे असें समजून आपला क्रम चालविला. मला त्या कामामध्ये यश आलें; आणि वर सांगितल्याप्रमाणें शिक्षणाचा क्रम ठेविल्यानें बुद्धीस उत्साह प्राप्त होऊन तिची वाढ किती जोराची होत जाते तें पाहून पुष्कळ वेळां मीं तासच्या तास अत्यानंदाच्या लहरीमध्ये घालविले आहेत.”

प्रयोगरूपानें भूमिति शिकविण्याचें काम इतर विषयांवरोंवरच पुष्कळ वर्षे चालूं द्यावे. त्यामध्ये सोडविण्याचे पुष्कळ प्रश्न असतातच, व ह्मणून तसें करण्यास फारशी पंचाईतही पडावयाची नाहीं. आरंभीं ज्याप्रमाणें प्रत्यक्ष आकृती घेऊन आपण शिकविण्याचें काम चालवितों, त्याचप्रमाणें पुढेही तसाच क्रम चालविला असतां फार बरे. घनाविषयीं माहिती झाल्यानंतर अष्टसमभुजत्रिकोण, द्वादशसमपंचकोन वगैरे अधिक कठिण कठिण भरीव आकृती घेत जाव्या. एकाच जाड्या कागदाच्या अशा आकृती करावयाच्या ह्मटले, तर अंगामध्ये मात्र पुष्कळच कुशलता असली पाहिजे. वरील आकृती बरोबरपणें साधल्यानंतर स्फटिकमण्याच्या नानाप्रकारच्या आकृती दिसून येतात, निकडे आपण वळावे;

उदाहरणार्थ, आपण कोन छोटलेली एक घनाकृति घ्यावी; त्यानंतर भरीव कोन आणि बाजूचे कोन छोटलेले आहेत अशी दुसरी एक घनाकृति घ्यावी; आणि त्याचप्रमाणे अष्टसमभुजत्रिकोन व दुसऱ्या अनेक भरीव आकृती, व वरच्या प्रमाणे कोन वगैरे छोटून त्यांपासून ज्या तष्टेहतेहच्या आकृती होतात त्या सर्व एकामागून एक घेत जाव्या. ह्याप्रमाणे धातूचे आणि क्षारांचे निरनिराळ्या आकारांचे तुकडे घेऊन ते आकार कागदाच्या तुकड्यांनी बनवीत गेल्याने खनिजपदार्थशास्त्राच्याही मुख्य मुख्य गोष्टी आपणांस सहजा कळू लागतील.

अशा प्रकारच्या शिक्षणामध्ये बराच काळ गेल्यानंतर, शास्त्रीय रीत्या भूमिति शिकविण्यास मुळांच पंचाईत पडावयाची नाही, हे सांगावयास नको. आकृति आणि प्रमाण यांमधील संबंधांविषयी विचार करण्याची विद्यार्थ्यांस संवय असल्यामुळे, आणि अमुक अमुक कृति केल्याने अमुक अमुक प्रकार घडून येतात, अशी त्यांस साधारण कल्पना असल्यामुळे त्यांस असे वाटू लागते की, युक्लिडचे सिद्धांत हे आपले नेहमीचे प्रश्न सोडविण्याचे कामी उपयोग पडण्यासारखी पाहिजे होती ती साधनेच आहेत. नंतर त्यांच्या बुद्धीस योग्य शिक्षण मिळाल्यामुळे ते ते सिद्धांत अनुक्रमे एकामागून एक शिकत जातात, व त्यांचा त्यांस उपयोग गही कळू लागतो. कधी कधी त्यांस आपण ज्या कृतींचा उपयोग करीत आहो, त्यांपैकी कांहीं कृती अगदी खऱ्या आहेत, असे सिद्ध झालेले पाहून, मोठे समाधान होते. ह्याप्रमाणे ज्यांची पूर्वीची तयारी नसते, त्यांस जो विषय अगदी शुष्क वाटावयाचा, तोच विषय ते मोठ्या आनंदाने शिकत असतात. आतां इतकेच सांगावयाचे राहिले आहे की, असाच क्रम चालविल्याने विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीमध्ये विचार करून अगदी नवीन सिद्धांत शोधून काढण्याचा जो अत्यंत महत्त्वाचा उद्योग तो उद्योग चालविण्याचे सामर्थ्य लवकरच आल्याशिवाय रहावयाचे नाही. चेंबरच्या ग्रंथातील पुस्तकांच्या शेवटी जे प्रश्न दिले आहेत, ते सोडविण्याचे त्यांच्या अंगी सामर्थ्य येते; आणि हे प्रश्न सोडविल्याने त्यांच्या बुद्धीची सुधारणा होत जाऊन त्यांचे नीतिसंबंधीही विचार सुधारत जातील.

यासंबंधाने आणखी असेच कांहीं सांगत बसणे ह्याजेशिक्षणावर एक लांबलचक निबंध लिहित बसल्यासारखे होईल; परंतु तसे करीत बसण्याचा आमचा वेत नाही. लहानपणी मुलांच्या ज्ञानेन्द्रियांस कोणत्या प्रकारचे शिक्षण असले पाहिजे, प्रत्यक्ष पदार्थ दाखवून त्यांचे गुण आणि धर्म

त्यांस कसे समजून द्यावे, चित्रकला आणि भूमिति ह्यांचे ज्ञान मुलांस कोणत्या प्रकारे करून द्यावे वगैरे गोष्टींविषयीं जे कांहीं आधीं सांगितले, ते सर्व पूर्वी सांगितलेल्या विशेष नियमांस अनुसरून शिक्षणपद्धति असणे ह्यागजे काय, हे केवळ नीटपणे वाचकांच्या लक्षांत आणून देण्यासाठींच होय. आह्यांस असे वाटने कीं, विचार केला तर त्यामध्ये तरी सोप्या आणि अव्यक्त गोष्टींच्या ज्ञानावरूनच कठिण आणि व्यक्त गोष्टींचे ज्ञान करून देणे, धर्माच्या ज्ञानावरून धर्माचे ज्ञान करून देणे, व अनुभवजन्य ज्ञानावरून शास्त्रीय ज्ञान करून देणे, असाच क्रम ठोविला आहे, असे दिसून येईल. तसेच, एकंदर लोकांमध्ये विद्येचा प्रसार ज्या रीतीने होत जातो, त्याच रीतीने प्रत्येक व्यक्तिमात्रासही विद्या प्राप्त झाली पाहिजे; आपल्या शिक्षणपद्धतीमध्ये होतां होईल तितके करून स्वशिक्षणाचाच भाग विशेष असून, ती सुखावह असली पाहिजे, वगैरे ज्या आणखी शर्ती आहेत, त्याही ह्यामध्ये भरून आल्या आहेत, असेही आढळून येईल. एकाच प्रकारच्या शिक्षणपद्धतीने वरील सर्व शर्ती पुऱ्या केल्या जाताना, ह्यावरून ती शिक्षणपद्धति व त्या शर्ती अगदी योग्य आहेत, अशा दोन्ही गोष्टी सिद्ध होतात. शिक्षणपद्धतीमध्ये अलीकडे ज्या सुधारणा होत आहेत, त्यांचा एकंदर कल पाहिला, तर वरील शिक्षणपद्धति खरी, असेच सिद्ध होते. हल्लीं शिक्षणपद्धतीमध्ये ज्या सुधारणा होत आहेत, त्या अंशतः सृष्टिक्रमास अनुसरूनच आहेत; आणि आमची शिक्षणपद्धति तर सर्वस्वीच सृष्टिक्रमाचे अनुकरण करिते. वर सांगितलेल्या नियमांस अनुसरणे, मुलांची बुद्धि विकास पावत असतां, त्यांचे जे कल दिसून येतात, ते लक्षांत आणून ज्या गोष्टी करण्याकडे त्यांचे मन धांव घेत असेल, त्या गोष्टी करण्यास त्यांस उत्तेजन देणे, सहजीं जे मनाचे व्यापार सुरू असतात त्यांस भर देऊन ते तसेच चालू देणे, व सृष्टिक्रमानेच ज्या सुधारणा होत असतात, त्यांसच हातभार लावून त्या तशाच होऊ देणे इत्यादि गोष्टी आमच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये पूर्णपणे दिसून येतात, आणि ह्यामुळेच आमच्या शिक्षणपद्धतीचे आणि सृष्टिक्रमाचे वस्तुतः ऐक्य आहे, असे ह्यागण्यास कांहीं हरकत नाही. वरील सर्व गोष्टी मनांत आणिल्या ह्यागजे वर सांगितलेल्या शिक्षणपद्धतीचे खऱ्या शिक्षणपद्धतीशीं पुष्कळच साम्य आहे, असे मानण्यास भरपूर कारणे आहेत, असे दिसून येईल.

पूर्वी जे आपण साधारण व्यापक नियम सांगून दिले, त्यांपैकीं दोन

नियम अत्यंत महत्वाचे असून ते पाठ्याविषयीं लोक फारच हयगय करितात. यास्तव हे नियम मनांत चांगले ठसावे ह्यांनून त्यांविषयीं कांहीं थोडेंसे जास्त सांगणें जरूर दिसतें तें सांगून, हा भाग आतां पुराच करूं. ते नियम कोणते ह्यांनून तर लहानपणीं, तरुण वयामध्ये, किंवा जाणतेपणीं स्वशिक्षणाचा क्रम सुरू असला पाहिजे हा एक, आणि ह्याच्याच जोडीचा दुसरा नियम ह्यांनून, अभ्यास चालला असतां वस्तुतः मनाची वृत्ति सदैव आनंदित असवी. मानसशास्त्राच्या नियमांप्रमाणें सोप्या गोष्टींवरून कठिण गोष्टींचें, अव्यक्त गोष्टींवरून व्यक्त गोष्टींचें, धर्मावरून धर्माचें, ज्ञान करून देणें हाच क्रम असणें जरूर आहे, असें जर मानिलें, तर ज्ञान स्वतः संपादिलें पाहिजे, व तें संपादित असतां मनाची वृत्ति आनंदित असली पाहिजे, याच दोन गोष्टी मानसशास्त्राच्या नियमांप्रमाणें कृति चालली आहे किंवा नाहीं हें ताडून पाहण्याचीं साधनें होत. पहिल्या गोष्टीमध्ये मनाची वाढ ज्या नियमांनीं होते त्या नियमांचा, व दुसरीमध्ये मनाच्या वाढीस अनुकूल अशा ज्या कृति आहेत त्यांचा, समावेश होतो. कारण, आपल्या शिक्षणपद्धतीमध्ये जे विषय शिकवावयाचे, त्यांचा क्रम जर असा ठेविला, कीं ते विषय विद्यार्थ्यांस एकामागून एक दुसऱ्याच्या मदतीवांचून शिकतां यावे, तर तो क्रम मानसिक शक्ति ज्या क्रमानें विकास पावतात, त्या क्रमास अनुसरून असला पाहिजे हें उघड आहे; आणि तसेंच हे विषय एकामागून एक क्रमानें शिकत असतां जर त्यांस खरा आनंद होत असेल, तर त्यांच्या मनांसिद्धी शक्तींस विशेष ताण वसल्याखेरीज ते विषय त्यास शिकतां येतात, हेंही उघडच आहे.

परंतु आपल्या बुद्धीची वाढ सहजीच होत जावी, असा शिक्षणाचा वेत ठेविल्यानें, आपणांस जे विषय शिकवावयाचे, ते आपण योग्य क्रमानें शिकत जातो, एवढाच फायदा होतो, असें नाहीं. तर त्यापासून आणखी दुसरेही फायदे आहेत. प्रथमतः त्याच्या योगानें आपल्या मनावर जे संस्कार होतात, ते स्पष्ट असून कधीं न जाण्यासारखे असतात. जें ज्ञान विद्यार्थ्यानें स्वतां मिळविलें असेल, किंवा जो प्रश्न त्यानें स्वतः सोडविला असेल, तें ज्ञान किंवा तो प्रश्न त्यानें स्वपराक्रमानें जिंकून आपलासा करून घेतलेला असतो, व ह्यामुळे तो जसा अगदीं वचलेप हाऊन जातो, तसा तो दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें व्हावयाचा नाहीं. कोणतीही गोष्ट स्वपराक्रमानें आपलीशी करून घेण्यास मनास पाहिल्यानें पडलेले श्रम, बुद्धीची झाले-

ली एकाग्रता, व ती गोष्ट आपलीशी झाल्यावर होणारा आनंद, यांच्या योगाने त्याच्या स्मृतिपटावर ती गोष्ट अगदी नोंदून ठेविल्यासारखी होऊन जाते. बरे, तीच गोष्ट शिक्षकाच्या तोंडून ऐकून किंवा शाळेंतील पुस्तकांमध्ये वाचून ती शिकला असला, तर तिच्या संबंधाचे त्यांचे ज्ञान वर सांगितल्याप्रमाणे अगदी पक्के असे कधी व्हावयाचे नाही. ती गोष्ट त्यास स्वतांच्या प्रयत्नाने जरी न समजली, तरी ती स्वतः समजून घेण्यासाठी त्याच्या मानसिक शक्तींस जे ताण पडलेले असते, त्याच्या योगाने, शेवटी जेव्हां ती गोष्ट त्यास समजून द्यावी, तेव्हां ती त्याच्या लक्षांत इतकी चांगली राहाते, कीं तशी त्याच्याकडून आवृत्तीची एक दोन सप्तके करवूनही ती रहाणार नाही. शिवाय, असे पहा कीं, अशा प्रकारचे शिक्षण सुरू ठेवावयाचे ह्मटले ह्मणजे जे ज्ञान आपण संपादन करित जातो, ते ज्ञान आपणांस नेहमीं व्यवस्थित ठेविलेच पाहिजे; कारण, खऱ्या रीतीने ज्या गोष्टी आपण शिकतो, व जीं अनुमाने आपण काढितो, त्या गोष्टी व तीं अनुमाने अशीं असतात कीं, त्यांच्याच आधारेने आपणांस अनुक्रमे पुढील सर्व अनुमाने काढावयाचीं असतात; ह्मणजे तीं पुढील सर्व प्रश्न सोडविण्यास साधनीभूत होतात. विद्यार्थ्याने काल जो प्रश्न सोडविला असेल, त्याची मदत आजचा प्रश्न सोडविण्यामध्ये त्यास ज्ञान्याशिवाय कधीं रहावयाचीच नाही. ह्याप्रमाणे जे ज्ञान स्वतां आपण संपादिते ते ज्ञान संपादल्याबरोबरच आपल्या मानसिक शक्तींचा एक भाग होऊन जाते, आणि त्याचा आपणास एकंदर विचार करण्याच्या कामामध्ये उपयोग होतो. बरे, तेच ज्ञान जर आपण घोकून शिकलो असलो, तर ते ज्ञान स्मृतिपटावर केवळ लिहून ठेविल्या सारखे होऊन जाते. शिवाय, आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे ती अशीं कीं, असे नेहमीं स्वतां शिकत गेल्याने आपणांस कांहीं विशेष गुणांचा लाभ होत जातो. प्रसंग पडला असता अंगी धैर्य आणणे; मनाची नेहमीं एकाग्रता राखणे, आपले प्रयत्न निष्फळ होत गेले तरी त्या कामीं सतत दीर्घ उद्योग सुरू ठेवणे, ह्याच गुणांचा विशेषकरून आपणांस पुढे संसारांत उपयोग होतो; आणि आम्ही म्हणतो त्याप्रमाणे मनाचे खाद्य मनास मिळविण्यास लाविल्याने विशेषकरून हेच गुण आपल्या अंगामध्ये येतात. अशा रीतीने शिक्षणाचा बेत ठेवणे कांहीं कठिण नाही, अशाविषयी हर्बर्ट स्पेन्सर आपला स्वतःचा अनुभव सांगतात. ते असे ह्मणतात कीं, मी लहानपणीं यथादर्शनचित्रलेखनविद्येमधील कांहीं विकट प्रश्न अशाच रीतीने सोड-

विले आहेत. शिवाय, अनेक प्रसिद्ध विद्यागुरूंचीही अशीच मते आहेत, असे त्यांनी लिहून ठेविलेल्या वचनांवरून सिद्ध होत आहे. फेलेनबर्ग असे ह्मणतो कीं, “विद्यार्थ्यां दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय स्वतंत्र रीतीने चालविलेल्या उद्योगाची किंमत आपणांस गुरू ह्मणविणाऱ्या पुष्कळ लोकांच्या बडबडीपेक्षां व लुत्रेपणापेक्षां फारच जास्त आहे.” होरेसमन याचे असे ह्मणणे आहे कीं, दुर्दैवेंकरून आपल्या प्रस्तुतच्या शिक्षणक्रमामध्ये मुलांस शिकण्याचा रस्ता लावून देण्यापेक्षां त्यांस एकादम अपुका ह्मणून सांगून देण्याचा भाग जास्त आहे.” मार्सेलसाहेब तरी असेच ह्मणतो कीं, “विद्यार्थी स्वतः बुद्धि चालवून जे शिकतो, ते त्यास सांगाचे त्याच्यापेक्षां त्याच्या ध्यानांत अधिक चांगले रहाते.”

या वरील गोष्टीच्या जोडीची दुसरी गोष्ट झटली ह्मणजे आपली शिक्षणपद्धति अशी असावी कीं, शिकणे चालले असता मनाची वृत्ति सतत आनंदमय राहिली पाहिजे; व तीपासूनही आपणांस असेच अनेक लाभ होतात. पुढे होणाऱ्या फलांवर दृष्टि दिली तर अभ्यासाचे श्रम आपण आनंदाने घेऊ, परंतु तसे उपयोगाचे नाही; अभ्यासाची रीतिच अशी असली पाहिजे कीं तीमुळे अभ्यास करितांनाच आनंद वाटला पाहिजे. या अटीस अनुसरून आपली शिक्षणपद्धति ठेविली, तर मानसशक्तीची जी स्वाभाविक वाढ चालत असते, तीस आपल्या हातून हरकत होण्याचा संभव नाहीसा होतो, आणि शिवाय त्यापासून आपणांस प्रत्यक्षही मोठे लाभ होतात. आपणांस अगदीं कडकडीत यती व नूतन त्यासारखे सद्गर्तन (किंवा त्यास दुर्गर्तनही झटले असतां चालेल) ठेवावयाचे असेल तर गोष्ट निराळी; परंतु तसे नसेल तर नेहमींच्या स्थितीमध्ये आरली लहानपणाची आनंदवृत्ति कायम ठेवण्यास झटणे यांत कांहीं गैर दिसत नाही. याविषयी आम्ही इतकेच सांगून पुरे करितों कीं, मन ज्या वेळेस उदासीन किंवा कंटाळलेले असेल, त्यावेळेस बुद्धीचा व्यापार सुरू ठेवण्यापेक्षां मन आनंदामध्ये असतां बुद्धीचा व्यापार सुरू ठेवणे फार चांगले. ज्या गोष्टी आपण आनंदाने वाचिती, ऐकिती, किंवा पहाती, त्या, ज्या गोष्टी आपण मन उद्धिग असतां वाचती, ऐकती किंवा पहाती, त्यापेक्षां आपल्या ध्यानांत जास्त चांगल्या राहतात, ही गोष्ट प्रत्येकामा माहित आहेच. पहिल्या स्थितीमध्ये आपल्या मानसिक शक्ती, जो विषय शिकावयाचा त्यामध्ये अगदीं गर्क होऊन जातात; दुसऱ्या स्थितीमध्ये त्या तशा गर्क होऊन जात नाहीत, आणि ह्मणून आपले लक्ष इतर

जास्त मनेवेधक गोष्टींकडे जाते; व ह्यामुळे पहिल्या स्थितीमध्ये मनावर जे संस्कार होतात ते चिरस्थायी असतात, आणि दुसऱ्या स्थितीमध्ये होणारे संस्कार केवळ तात्कालिक असतात. शिवाय, कोणत्याही विषयामध्ये लक्ष लागत नाहीसे होऊन विद्यार्थी सतत उदासीन राहत गेला, ह्यणजे आपली ही खोडी एकदा जाईल कशी, अशी त्याच्या मनांत भीति उत्पन्न होते; व अशी स्थिति झाली ह्यणजे त्याचे मन अगदीं उद्ध्विग्न होऊन जाते; आणि ज्या विषयाचा त्याला तिटकारा असतो, अशा विषयामध्ये आपले मन घालणे ह्यणजे त्यास अगदीं कठिण वाटू लागते; ह्यास्तव इतर सर्व गोष्टी अनुकूल अनूनी आपले शिक्षण बरे किंवा वाईट होणे हे आपले शिकण्याचे काम आनंदाने किंवा त्रासाने जसे चालले असेल त्यावरच अवलंबून राहिल, हे अगदीं उघड आहे.

शिवाय, आपले नेहमींचे धडे ज्याप्रमाणे आपण आनंदाने किंवा त्रासाने शिकत असू, त्याप्रमाणे आपला स्वभावही बदलत जातो, ह्या गोष्टीचाही विचार केला पाहिजे. एक मुलगा आपले धडे मोठ्या आनंदाने शिकत असतो, व दुसरा ते मोठ्या त्रासाने शिकत असतो. दुसऱ्यास चाललेल्या विषयामध्ये आपली बुद्धि चालत नाही, गुरू नेहमीं तोंड वाईट करून आपणास नेहमीं शिक्षेची भीति घालीत असतो इत्यादि गोष्टींमुळे नेहमीं खट्टू असावे लागते. आतां या दोन मुलांचीं तोंडे व नेहमींची चालचर्या पाहून प्रत्येकास असे आढळून येईल कीं, पहिल्या मुलाचा स्वभाव सुधारत चालला आहे, व दुसऱ्याचा विघडत चालला आहे. यश आणि अपयश ह्यांपासून मनावर काय परिणाम होतात, व मनाचा शरीराशीं किती निकट संबंध आहे, हे ज्यास माहित असेल, त्यास असे आढळून येईल कीं, पहिल्या मुलाचा स्वभाव आणि शरीरप्रकृति हीं सुधारत जातात, व दुसऱ्याच्या मनामध्ये नेहमींची उदासीनता, व भिन्नेपणा उत्पन्न होण्याची व शरीरप्रकृतीसही कायमचा धक्का बसण्याची भीति असते. ह्याशिवाय दुसरी कांहींशी निराळी, पण बऱ्याच महत्वाची एक गोष्ट घडन येते. ती अशी कीं, गुरूच्या शिकविण्यापासून ज्याप्रमाणे आनंद किंवा त्रास होत असेल, त्याप्रमाणे इतर सर्व गोष्टी अगदीं सारख्या असूनही गुरू आणि शिष्य यांमध्ये प्रेमभाव किंवा वैरभाव रहावयाचा, आणि तसेच गुरूचे शिष्यावर असणारे वजनही त्याच मानाने कमीजास्ती असावयाचे. जो नेहमीं आपणास त्रास देतो त्याजावेषयीं मनामध्ये कधीं प्रेम रहावयाचे नाही, आणि जर कोणी नेहमीं आपणास एकसारखा त्रासच देत चालला, तर त्याविषयीं

आपल्या मनामध्ये कायमचा द्वेषभाव उत्पन्न झाल्याशिवाय कधीही राहणार नाही, हें उघड आहे. आतां याच्या उलट जो आपले इष्ट हेतू साधण्यास नेहमीं मदत करीत असतो, जो एखादी गोष्ट स्वतः शोधून काढल्यापासून होणाऱ्या आनंदाचा लाभ आपणांस नेहमीं करून देतो, आणि जो आपणांस कांहीं समजेनासें झालें तर मदत करून तें आपणांस समजून देतो, व तें समजलें ह्मणजे आपणाबरोबर आनंद करूं लागतो; असा मनुष्य आपणांस आवडल्याखेरीज रहावयाचा नाही; फार तर काय, त्याची वर्तणूक नेहमीं अशीच राहिल, तर आपण त्यास अगदीं जीव कीं प्राणही करूं. मुलांस जो गुरू आपला मित्र आहे असें वाटतें त्याचा दाव, त्यांच्यावर जो गुरू त्यांस आपला वैरी आहे असें वाटतें किंवा ज्याविषयीं त्यांच्या मनांत स्नेहभाव नसतो त्याचा त्यांच्यावर जो दाव असतो, त्यापेक्षां किती जास्त असतो, ही गोष्ट मनांत आणिली ह्मणजे ज्ञानाचा मार्ग सुखावह केल्यानें जे आपणास अप्रत्यक्ष लाभ होतात, तेही त्यापासून प्रत्यक्ष होणाऱ्या लाभांपेक्षां कमी महत्त्वाचे नाहीत, असें आपल्या लक्षांत आल्याखेरीज राहणार नाही. आम्ही जी शिक्षणपद्धति सुरू करावी असें ह्मणतो, ती सुरू करितां येईल कीं नाही असा ज्यांस संशय असेल त्यांस आमचें असें उत्तर आहे कीं, केवळ त्या पद्धतीचे तत्वावरून ती शिक्षणपद्धति खरी ठरते असें नाही, तर ती अनुभवावरूनही खरी ठरते. पेस्टलोझीनंतर पुष्कळ विख्यात गुरूंनीं वरील शिक्षणपद्धतीच्या खरेपणाविषयीं दिलेलीं मते आम्हीं पूर्वीं सादर केलीं आहेत, व त्यांतच आणखी एक प्रसिद्ध अध्यापक पिलन्स यांचे मत येथें सादर करितों. तो असें ह्मणत असे कीं, “ मुलांस ज्या रीतीनें शिकविलें पाहिजे त्या रीतीनें शिकविलें तर खेळतांना जो आनंद होत असतो त्यापेक्षां कमी तर नाही, परंतु उलट जास्तच आनंद त्यांस शकित असतांना होत जाईल; त्यांच्या हातापायांच्या शिरांस योग्य व्यायाम मिळून त्यांस मोकळे वाटल्यानें जें सुख वाटतें, त्यापेक्षां त्यांच्या मानसिक शक्तींस योग्य प्रकारें शिक्षण मिळून त्यांचे व्यापार सुरळीतपणें चालल्यानें त्यांस जास्त सुख वाटेल. ”

आपली शक्यतेत अभ्यास करण्याची रीति ज्या मानानें सुखावह असेल त्याच मानानें पुढें आपणांस शाळा सुटल्यावर अभ्यासाची गोडी रहावयाची, हें उघड आहे. ही गोष्ट येथें सांगण्याचें कारण एवढेंच कीं, तीवरून शिक्षणामध्ये स्वाशिक्षणाचा क्रम विशेष असला पाहिजे, व शिक्षणपद्धति नेहमीं सुखावहच असली पाहिजे, असें जें आम्ही ह्मणतो,

त्याचें एक सबळ कारण चांगलें लक्षांत येण्यासारखें आहे. अभ्यास करण्यापासून आपणांस सतत त्रास होत असेल, आईवाप आणि शिक्षक यांचा दाव एकादा आपल्यावरील नाहीसा झाला कीं अभ्यास करण्याचें सोडून देण्याकडे आपल्या मनाची प्रवृत्ति झालीच पाडिजे. वरें, अभ्यास करण्यापासून आपणांस आनंद होत असेल, तर दुसऱ्याची देखरेख असून जो आपला स्वशिक्षणाचा क्रम सुरू असतो, तोच क्रम दुसऱ्याची देखरेख नसतां नाही आपण पुढें चालवावा अशी आपल्या मनाची प्रवृत्ति झाल्याखेरीज कधीं रहावयाची नाही. मनामध्ये जे विचार येतात, ते कांहीं नियमानेंच येतात, ही गोष्ट जर खरी असेल, ज्या स्थलांवरून व ज्या गोष्टींवरून आपल्या मनांत दुःखाचे विचार येतात त्या स्थलांचा व त्या गोष्टींचा जर आपण तिरस्कार करितों, व ज्या स्थलांवरून व ज्या गोष्टींवरून आपले मनांत सुखाचे विचार येतात त्या स्थलांचे व त्या गोष्टींचे विचार मनांत आले असतां जर आपणांस आनंदच होतो, तर आपला शाळेंतील ज्ञान संपादण्याचा मार्ग ज्याप्रमाणें दुःखावह किंवा सुखावह असेल, त्याचप्रमाणें आपणांस पुढें ज्ञानसंपादन करणें दुःखावह किंवा सुखावह होणार आहे, हें उचळ आहे. ज्या मनुष्यास लज्जापणीं आपले धडे शिकण्यामध्ये मौज वाटत नाही, जो केवळ शिक्षेच्या भीतीस्तव आपले धडे शिकत असतो, व ज्यास स्वतः विचार करण्याची कधीं संवय नाही, त्या मनुष्याच्या हातून पुढें अभ्यास व्हावयाचा नाही. परंतु ज्यांचें शिकणें योग्य वेळीं सहज रीतीनें होत गेलें असेल, व ज्यांस शिकलेल्या गोष्टी मनोवेधक वाटत असून त्या आपण स्वतः विचार करून शोधून काढलेल्या आहेत, असें स्मरण झाल्यानें आनंद होत असेल, ते लोक लज्जापणीं सुरू झालेला स्वशिक्षणाचा क्रम तसाच पुढें चालवितील, त्यांत काडीमात्र संशय नाही.

भाग २ रा समाप्त.

भाग ३ रा.

नीतिविषयक शिक्षण.

आमच्या शिक्षणक्रमांत जो मोठी उणीव आहे तिची कोणीच दाद घेत नाहीत. मुलांस कोणते विषय शिकवावे, आणि ते कसे शिकवावे, या संबंधाने शिक्षणपद्धतीमध्ये बारीक सारीक गोष्टींत सुद्धा सुधारणा करण्याचे काम इतक्या जरीने चालू आहे, तरी सर्वांत अतिशय जरूर जी गोष्ट तिची अजन जरूरीही लोकांच्या लक्षांत आलेली नाही. संसारांतील कृत्ये करण्याची योग्यता मुलांच्या अंगी आणून देणे, हाच उद्देश भाईबापे आणि शिक्षक यांच्या मनांत असला पाहिजे, हे आतां सर्व लोक कबूल करितात. त्याचप्रमाणे शिकवावयाच्या गोष्टींच्या महत्वाचा विचार करणे झाल्यास, अगर त्या गोष्टी शिकविण्याची पद्धत कितपत चांगली आहे हे पाहणे झाल्यास, त्या गोष्टी किंवा ती पद्धत वर सांगितलेला उद्देश संपादन करण्यास कितपत उपयोगी पडते, हेच ते पाहतात. केवळ संस्कृतादि प्राचीन भाषांचे अभ्यास मुलांकडून न करवितां, ज्यामध्ये अर्वाचीन भाषांचा अभ्यास येईल अशा प्रकारचा शिक्षणक्रम सुरू ठेवावा असे जे झणतात, तेही याच मुद्यावर; शास्त्रीय विषयांचा अभ्यास वृद्धिंगत करणे आवश्यक आहे, असे झणतात, त्याचेंही बीज हेच आहे. परंतु मुलगे व मुली ह्यांस जनसमाजांत कसे वागावे, हे शिकविण्याविषयीं जशा कांहीं काळजी घेतली जाते, तशी पितृत्वाची योग्यता त्यांचे अंगी आणण्याकरितां काळजी घेतली जात नाही, हा मात्र चमत्कार आहे. उपजीविका करितां येण्यास पुर्वीची जंगी तयारी पाहिजे, हे लोकांस समजते. परंतु मुलांचे संगोपन करितां येण्यास कोणत्याही प्रकारच्या तयारीची जरूरी नाही, असा त्यांचा आग्रह झालेला दिसतो. ज्या ज्ञानाचा मुख्य उपयोग झटला झणजे एवढाच कीं, त्याचे योगाने आपली शिष्ट व संभावित लोकांमध्ये गणना होऊं लागते, ते ज्ञान संपादन करण्यामध्ये सुद्धा आपण मुलांची वर्षानुवर्षे जाऊं देतो. परंतु अतिशय जोगळिमाची जी जबाबदारी तिच्यासंबंधाने तयारी करण्यांत आपला एक तासही खर्च होऊं नये, हे मात्र फार विलक्षण दिसते. ती जबाबदारी कोणती झणाल तर कुटुंब-

व्यवस्था, बरें, हें काम करण्याची पाळी कधीं कोणावर आली तर आली असें तरी आहे काय ? असें नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर दहांपैकीं नवांवर ती हटकून आलीच पाहिजे. तर मग हें काम झणजे सोपें तरी आहे? खचितच नाहीं. वयांत आलेल्या प्रत्येक मनुष्याला जीं जीं झणून कामें करावीं लागतात त्या सर्वांत हें अतिशय कठिण होय. बरें पितृत्वाचीं कर्तव्ये करण्याची योग्यता शिकविल्याशिवाय मनुष्यास आपोआप येईल, असें तरी झणतां येईल काय? अर्थात् नाहीं. शिकविल्याशिवाय स्वतःच हें काम करितां येईल ही कल्पनासुद्धां अजून कोणाच्या मनांत आली नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर हा विषय इतका भानगडीचा आहे कीं, त्यामध्ये स्वशिक्षणाचा उपयोग होण्याचा फारच थोडा संभव आहे. यास्तव शिकविण्याच्या विषयक्रमामधून शिक्षणकला काढून टाकावी असें कोणी झणेल तर त्यास एकही सयुक्तिक कारण देतां येणार नाहीं, हें उघड आहे. आईबापांच्या सुखाच्या संबंधानें झणा, किंवा मुलांचा आणि दूरदूरच्या वंशजांचा स्वभाव आणि वर्तन यासंबंधानें झणा, इतकें आह्मांला कबूल केलेच पाहिजे कीं, मुलांस शारीरिक, मानसिक आणि नीतिविषयक शिक्षण कसें द्यावें या गोष्टीचें ज्ञान आपणांस असणें अत्यंत महत्त्वाचें होय; व तें प्रत्येक स्त्रीच्या आणि पुरुषाच्या अभ्यासक्रमामध्ये अगदीं शेवटीं आलें पाहिजे. प्रजोत्पादनयोग्यता ही जशी शारीरिक परिपक्वतेचें सूचक आहे, त्याचप्रमाणें त्या प्रजेचें संगोपन करण्याचें सामर्थ्य हें मानसिक परिपक्वतेचें सूचक होय. यास्तव ज्यामध्ये इतर सर्व विषयांचा अंतर्भाव होतो, आणि झणून जो शिक्षणक्रमामध्ये सर्वांच्या शेवटीं आला पाहिजे असा विषय कोणता झणाल तर शिक्षणाची उपपत्ति व तें देण्याची पद्धति हा होय.

अशा प्रकारची सिद्धता नसल्यामुळे मुलांचें संगोपन आणि विशेषतः त्यांचें नीतिविषयक शिक्षण यांची अत्यंत शोचनीय स्थिति असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. आईबापें या गोष्टीविषयीं बिलकुल विचारच करीत नाहीत, किंवा त्यांना विचार केलाच तर त्यांचे विचार अज्ञानमूलक आणि परस्परविरुद्ध असे असतात. बहुतेक आईबापांची व विशेषकरून सर्व आयांची अशी तऱ्हा असते कीं, प्रत्येक वेळीं त्यांचें आपल्या मुलांशीं वर्तन त्या वेळेस जो मनोविकार प्रबल असेल तदनुसार असतें. विचार करून मुलांस अत्यंत हितावह काय होईल, याविषयीं सिद्धांत ठरवून तदनु रूप त्यांचें वर्तन कधींही नसून, त्या वेळीं कल्याणकारक किंवा अपायकारक

अशी जी कोणतीही मनोवृत्ति उत्सृजल होऊन गेलेली असेल, तदनुसारच असते; आणि मग अर्थात्च जसजशी ती मनोवृत्ति बदलेल तसतसे त्यांचे वर्तनही बदलते; अथवा या त्यांच्या मनोवृत्तिप्रारंभ अशा वर्तनांत कांहीं नियमित विचार आणि सिद्धांत थोडेबहुन दृष्टिगोचर झालेच तर ते प्राचीन कालापासून पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेले असे असतात, किंवा बाल्यावस्थेन मनावर घडलेल्या संस्कारांपासून उत्पन्न झालेले असतात, किंवा घरांत ठेविलेल्या दाया आणि चाकरलोक यांजपासून प्राप्त झालेले असतात सारांश, हे विचार तत्कालीन ज्ञानाचा परिणाम असून अज्ञानजन्य असतात. आत्मनियमनाच्या संबंधाने मत आणि वर्तन, यांमध्ये किती घोंटाळा आहे याविषयी रिचर नामक ग्रंथकार असें म्हणतो—“साधारण लोकांचे मनांतील परस्परविरुद्ध असे विचार नीतिशिक्षणास उपयोगी पडावे म्हणून जर एकत्र केले, तर त्यांची खाली लिहिल्याप्रमाणे स्थिति असते असें आढळून येईल,—कित्येक लोक असें म्हणतात कीं, आपण किंवा शिक्षकांकडून मुलांस केवळ शुद्ध नीतिचीच पुस्तके वाचून दाखविली पाहिजेत; तेच लोक दुसऱ्या वेळीं असें म्हणतात कीं, मुलांस स्वाहितास अनुकूल अशा नीतिचें शिक्षण दिलें पाहिजे; तेच लोक तिसऱ्या वेळीं आपल्या मुलांस असें म्हणतात कीं, मी कसा वागत आहे, हे तुझ्या लक्षांत येत नाही? चवथ्या वेळेस त्यांचेच उद्गार असे निघतात कीं, तूं अजून लहान आहेस आणि हे फक्त मोठ्या मनुष्याच्या उपयोगी आहे; पांचव्या वेळीं त्यांचे बोलणे पाहू गेलं तर असें असतं कीं, मुख्य गोष्ट झटली म्हणजे ही कीं, जगांत तुझी भरभराट व्हावी, आणि राष्ट्रांमध्ये तुला कांहीं महत्व असावे; सहाव्या वेळेस त्यांचा उपदेश पाहिला तर असा असतो कीं, मनुष्याची योग्यता क्षणिक व अशाश्वत गोष्टींवर अवलंबून नसून शाश्वत व चिरस्थायी अशा गोष्टींवर अवलंबून असते; सातव्या वेळेस तेच असें म्हणतात कीं, तुझे संबंधाने कितीही अन्याय झाला तरी तो पोटांत घालून नेहमीं दयाभूत रहा, आठवे वेळेस त्यांचे बोलणे असें असतं कीं, जर कोणी तुझा अवमान करील, तर तो तूं कधींही सहन करूं नको, अभिमानाने व धैर्याने त्या अवमानाचा परिहार कर; नवव्या वेळेस त्यांचे सांगणे असतं कीं, बाबा, गडबड करूं नये; दहाव्या वेळेस तेच लोक मुलांस असें म्हणतात कीं, अजागळासारखा स्वस्थ बसूं नको, कांहींतरी अंगीं चळवळ असूं दे; अकरावे वेळेस तेच असें सांगतात कीं, मुलांस श्रेयस्कर गोष्ट झटली म्हणजे आईबापांचे आज्ञेत राहणे हीच होय; बारावे वेळेस मुला, विद्या कर; हाच

त्यांचा मुलांस उपदेश असतो. याप्रमाणे प्रत्येक तासातासास आपले विचार फिरवून लोक आपले मतांचे पोकळपणावर व एकदंशीपणावर आच्छादन घालू पहात असतात. हे पुरुषांच्या स्थितीविषयीं झाले; स्त्रियांची स्थिति तर याहूनही शोचनीय आहे. त्यांचे उपदेश एकाच वेळीं परस्परविरुद्ध असून असतात. ”

अशा प्रकारची स्थिति केवळ ताबडतोब बदलतां येईल असें नाहीं. कित्येक पिढ्यांनंतर ती कदाचित कांहीं बदलली तर नकळे. राष्ट्रीय सभेसारख्या राष्ट्रीय गोष्टी, व शिक्षणपद्धति, यांचा अगदीं सारखा प्रकार आहे. त्यांचें ताबडतोब पाहिजे तेव्हां कलम करतां येणार नाहीं. क्रमाक्रमानेंच त्या वृद्धिंगत झाल्या पाहिजेत. अल्प काळामध्ये त्यांची वृद्धिही अल्प व विशेष लक्षांत न येण्याजोगीच असली पाहिजे. कोणतीही सुधारणा हळू हळू व क्रमाक्रमानें होत जाते, हे जरी खरें आहे, तरी ती होण्यास उपायांची योजना पाहिजेच; व वादविवाद हा अनेक उपायांपैकीं एक उपायच आहे.

सर्व मुलें उपजत चांगलीं असतात, हा लार्ड पामस्टनचा सिद्धांत आह्मांस कबूल नाहीं. याच्या उलट सिद्धांत जरी विशेष टिकण्यासारखा नाहीं, तरी तो आह्मांस एकंदरीनें जास्त संमत आहे शिवाय, मुलें जशीं असावीं तशीं उत्तम प्रकारच्या शिक्षणानें करितां येतील असें कित्येकांचें मत आहे, तेंही आह्मांस कबूल नाहीं; उलट अशी आमची खात्री आहे कीं, उत्तम शिक्षणानें मनुष्यस्वभावांतील दोष फार झाले तर कमी करितां येतील, परंतु सर्वांशीं काढून टाकतां येणार नाहींत. अत्युत्कृष्ट शिक्षणपद्धतीनें मनुष्यचा स्वभाव जसा असावा तसा सर्वोत्कृष्ट बनवितां येईल, ही कल्पना शेली नामक कवीनें आपल्या काव्यामध्ये मानवी स्थितीविषयीं जें सांगितलें आहे, त्याच्या सारखीच आहे. तो असें ह्मणतो कीं, मनुष्ये आपल्या जुन्या वेड्या समजुतींस व मतांस जर सर्वांशीं रजा देतील, तर जगांतील सर्व दुःखें एकदम नाहींशीं होतील. सारांश, मनुष्यस्वभावाचा ज्यांनीं शांतपणें विचार केला आहे, अशा लोकांस या वरील दोहोंपैकीं कोणतेंही मत पसंत पडावयाचें नाहीं.

तथापि अशा प्रकारच्या मतांचा कांहीं अंशीं तरी आदर केला पाहिजे. कोणत्याही गोष्टीविषयीं अत्युत्कृष्ट औत्सुक्य असणें, किंवा ह्मना तें औत्सुक्य उन्मादकोटिप्रत जाणें हे फार उपयोगाचें किंवा आवश्यक आहे, असेंही झटलें तरी चालेल. एखादा मुत्सही एखादी राजकीय सुधा-

रणा करण्याच्या कामीं मोठ्या उत्सुकतेनें जो परिश्रम व जो स्वार्थत्याग करितो, तो ज्या सुधारणेकरितां आपण इतके झटत आहों तीच कायती एक ह्या जगांतील अत्यंत आवश्यक सुधारणा अशी जर त्याची समजूत नसेल, तर त्याच्या हातून कधींही होणार नाहीं. सुरापान हेंच सर्व सामाजिक दुःखांचें मूळ अशी आहे, जर सुरापाननिषेधकांची समजूत नसेल, तर त्यांच्या हातून सुरापाननिषेधाच्या कामीं इतकी खटपट होणार नाहीं. कोणत्याही सार्वजनिक हिताच्या कृत्यांत, व त्याप्रमाणेंच इतर गोष्टींतही श्रमविभागापासून फारच फायदा आहे, आणि जर श्रमविभाग पाहिजे, तर सार्वजनिक हित करणारे निरनिराळे लोक आपापल्या कामांचे दास होऊन राहिले पाहिजेत; ह्मणजे अर्थात् आपापल्या कामांच्या उपयुक्ते-विषयीं त्यांची विलक्षण श्रद्धा असली पाहिजे. ह्मणून मानसिक आणि नीतिशिक्षण हेंच मनुष्यस्वभावांतील सर्व रोगांवर त्रैलोक्यत्रिंतामणि अशी ज्यांची समजूत आहे, त्यांच्या ह्या भ्रंतिमूलक कल्पनांचाही उप-योग नाही असें नाहीं, आणि आपआपल्या उद्योगाच्या सिद्धीविषयीं त्यांची जी बळकट श्रद्धा असते ती कांहीं केल्या ढळत नाहीं हाही ईश्वराचा जगावर उपकारच समजावयाचा.

आतां एखाद्या उत्कृष्ट नीतिशिक्षणपद्धतीच्या योगानें मुलांस सदाचारार्थे पाहिजे तसें बळण लावितां येईल व त्या पद्धतीचीं तत्त्वां आईबापांच्या मनांत भरवून देतां येतील असें जरी घटकाभर धरिलें, तरी इष्ट हेतु सिद्धीस जाण्याची मारामारच पडणार. कारण ती पद्धति सिद्धीस नेऊं असें ह्मणजे ह्मणजे कोणाच्याही अंगीं आढळून न येणारे असे बुद्धिसामर्थ्य, चांगुलपणा, व मनोनियंतादि गुण आईबापांच्या अंगीं आहेत अशी कल्पना प्रथमतः केली पाहिजे. कुटुंबव्यवस्थेविषयीं विचार करूं लागलें, ह्मणजे लोक जी मोठी चुकी करितात ती ही कीं, तिजमधील सर्व दोषांचें व अडचणींचें खापर, आईबापांच्या वर्तनाचा तिळभर विचार न करितां, मुलांच्याच दोषावर फोडितात. कुटुंबव्यवस्था घ्या, किंवा राष्ट्रव्यवस्था घ्या, लोकांचा साधारण समज असा होऊन गेलेला आहे कीं, ज्यांना वागवून घ्यावयाचें ते कायते वाईट, वागवून घेणारे ते चांगलेच. परंतु शिक्षणाच्या तत्वांचा विचार करूं गेलें असतां असें दिसून येतें कीं, मुलांच्या संबंधानें आईबापांची स्थिति वर सांगितल्याहून अगदीं भिन्न आहे. व्यवहारामध्ये ज्या लोकांशीं आपला संबंध येतो, व जगामध्ये जे लोक आपणांस आढळतात, त्यांच्या अंगीं पुष्कळ दोष

आहेत, असा आपला अनुभव आहे. दररोज लोकांविषयी ज्या शंकाओं वीभत्स गोष्टी कानीं येतात, खेद्याखेद्यांमध्ये कलह होऊन द्वेष पडल्याचें जें आपण ऐकितों, एखाद्या सावकाराचें दिवाळें निघाल्यानंतर ज्या गोष्टी उघडकीस येतात, कोर्टातील फिर्यादींमध्ये जे प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात, किंवा पोलीसरिपोर्टांवरून ज्या हकीकती कळतात, त्या गोष्टी, ते प्रकार, व त्या हकीकती जगामध्ये आपलपोटेपणा, अप्रामाणिकपणा व पशुतुल्य आचरण यांचा किती फैलाव आहे, याचें हुब्रेहुब्र चित्र आपल्यापुढें नेहमीं उक्तीत आहेत. तरी ज्या वेळेस आपण कुटुंबव्यवस्थेविषयी व मुलांच्या खोड्यांविषयी विचार करितों, त्या वेळेस मुलांच्या व मुलींच्या शिक्षणाच्या संबंधानें हेच दोषी लोक अगदीं निर्दोषी आहेत हें गृहीत धरूनच आपण पुढें चालतो; हा समज इतका चुकीचा आहे कीं, वरांतील तंट्याबखेड्यांबद्दल प्रायः मुलांना दोष देतात तो न देतां त्यांचें कारण आईबापांचें गैरवर्तनच होय, असें निःशंकापणें झटल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. ज्यांचे ठायीं प्रेमाचें व आत्मसंयमनाचें विशेष प्राबल्य आहे, अशा लोकांबद्दल हें आमचें झणणें नाहीं, व आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळ अशाच प्रकारचे असतील, अशी आमची आशाही आहे. आमचें हें झणणें अशिक्षित जो जनसमूह त्यास लागू आहे. मूल पिईनासें ज्ञालें, झणजे त्यास रागानें आपटून देणारी जी आई तिच्यापासून त्या मुलास कितपतसें शिक्षण मिळणार ? अशा प्रकारची एखादी आई बहुधां प्रत्येकाच्या पहाण्यांत अनली पाहिजे. मुलाचा हात खिडकीमध्ये सांपडून त्यानें किंकाळी फोडल्यामुळें तिकडे लक्ष गेल्यानंतर त्याचा हात खिडकींतून न सोडवितां अगोदर मारझोड करावयास जो बाप लागतो, त्या बापाचे समागमानें त्या मुलाच्या ठायीं न्यायबुद्धीचा विकास कितपत होण्याचा संभव आहे ? आणि असे बाप पुष्कळांच्या पहाण्यांतही असतील. याहीपेक्षां विशेष मूर्खपणाचें उदाहरण घेऊं; आणि तें तरी नेहमीं सर्वांच्या पहाण्यांत येण्यासारखेंच आहे. मुलानें खेळतांना आपला पाय मोडून घेतल्याचें ऐकिल्यावर त्यास घरीं आणून एखादा बाप त्याची प्रथमतः लक्षाप्रहारांनीं यथेच्छ संभावना करितो, असेंही कधीं कधीं आढळतें; तर अशा बापाच्या शिक्षणापासून तें मूल सुधारण्याची कितपत आशा असणार ? हीं उदाहरणें फार विरळ आहेत हें खरे. विचारशून्य पशूंच्या अंगीं जी एक प्रकारची बुद्धि आहे, व जिच्या योगानें

आपल्यापैकीं अशक्त व दुखापत झालेल्या प्राण्यांचा नाश करण्यास ते प्रवृत्त होतात, ती बुद्धि अंशरूपाने ज्यांच्या ठायीं असते, अशाच मनुष्यांच्या संबंधाने ही उदाहरणे आहेत हे खरे; तथापि पुष्कळांच्या घरांत असा प्रकार आपणांस नेहमीं आढळून येतो. दुखण्याविषयामुळे मूल किरकिर करू लागले, ह्यणजे आईने त्याच्या थांबाडीत मारल्याचीं उदाहरणे शेकडों वेळां आमच्या वाचकांनीं पाहिलीं नसतील काय ? पडलेल्या लहान मुलाला एखादी अविचारी आई उचलून घेऊं लागली ह्यणजे तिच्या तोंडांतून निघणारे " मेल्या, रांडेच्या, " असे तीक्ष्ण शब्द ऐकून तिचा तो क्रोधविेश असंख्य भात्री कलहांचे वीज आहे, असें आमाच्या बायकांच्या ध्यानांत पुष्कळ वेळां आले नसेल काय ? "वैस उगाच " असें मुलाला बाप दटावून कठोर शब्दांनीं सांगत असतां, ते कठोर शब्द बापाच्या आंगच्या प्रेमाच्या कमतरतेची साक्ष देत नाहींत काय ? शिवाय, त्यापासून दुसरे तोंटे होतात. जरूर नसतांना मुलाला दटावून उगीच बस ह्यणून सांगितले असतां, मुलगा चपळ असल्यास त्याचे मनास त्रास झाल्यावांचून राहत नाहीं. आगगाडींतून जात असतांना खिडकींतून बाहेर पाहूं नको असें सांगितल्यानें साधारण बुद्धीच्या मुलाचीसुद्धां त्याच्या जिज्ञासेच्या संबंधाने फार हानि होते. अशा प्रकारचे जिज्ञासेच्या प्रतिबंधाचे प्रकार पदोपदीं आढळतात. हा प्रतिबंध असणे ह्यणजे बापाच्या अंगीं मुलाविषयीं प्रेम कमी, असें होत नाहीं काय ? सारांश, नीति-शिक्षणामध्ये ज्या अडचणी येतात, त्यांचें कारण उभयपक्षां आहे. अर्थात् त्यांचें कारण कांहीं अंशीं मुलांचे दोष व कांहीं अंशीं आईबापांचे दोष होत. आतां आजचे गुण बापाच्या अंगांत, बापाचे गुण मुलाच्या अंगांत, मुलाचे नातवाच्या अंगांत, अशा प्रकारे मागच्या पिढींतले गुण पुढच्या पिढींत उतरतात, हे वंशपरंपरागतगुणदोषादिसंक्रमण जर सृष्टीतील एक तत्त्व आहे, तें जर प्रत्येक तत्त्ववेद्यांस संमत आहे, व त्याची सत्यता जर आपण नेहमीं रोजच्या भाषणामध्येही कबूल करितों, तर सरासरीनें पाहतां मुलांच्या अंगचे दोष हे केवळ त्यांच्या आईबापांच्या अंगचे दोषांचे प्रतिबिंबच होय असें तुम्हीं कबूल केले पाहिजे. सरासरीनें पाहतां असें ह्यणण्याचें कारण हे कीं, दूरदूरच्या वंशजांच्या संबंधाने या तत्वापासून होणाऱ्या परिणामांत दुसऱ्या अनेक कारणांनीं फरक पडतो. व ह्यणून दूरदूरचे पूर्वज व वंशज ह्यांमध्ये दिसून येणारे सादृश्य बारीक-सारीक गोष्टींविषयीं नसून स्थूल मानाने मुख्य गोष्टींविषयींच असतें. ह्या-

प्रमाणें एकंदरीनें पाहतां जर हें गुणदोषसंक्रमण :सर्वसंमत आहे, तर मुलांच्या अंगत्रा जो दुःस्वभाव तो अर्थात् आईबापांच्याही अंगीं असला पाहिजे. कारण आईबापांच्या अंगीं होता ह्यूनच तो मुलांच्या अंगीं आला. तो लोकांच्या दृष्टेत्पत्तीस येत नसेल, किंवा कदाचित् दुसऱ्या मनोविकारांपुढें त्याचा जोर चालत नसेल, तरी तो त्यांचे अंगीं आहेच आहे. यावरून तर आतां उघड झालें कीं, सर्वांना लागू पडेल अशी सर्वांशीं निर्दोषी व सर्वोत्कृष्ट शिक्षणपद्धति शोधून काढणें ह्यणजे सशाचें शिंग शोधून काढणें होय. कारण मुळीं आईबापच असावे तितके चांगले नाहींत.

शिवाय, इष्ट हेतु एकदम सिद्धीस नेण्यास साधनें आहेत अशी जरी कल्पना केली, आणि त्या साधनांचा योग्य उपयोग करण्याकरितां जरूर तितकें प्रेम व आत्मसंयमन, आईबापांच्या अंगीं आहेअसें जरी धरिलें, तरी कित्येक लोक असें ह्यणतील कीं, बाकीच्या इतर गोष्टींत सुधारणा झाल्या-शिवाय केवळ कुटुंबव्यवस्थेंतच सुधारणा करण्यांत अर्थ नाहीं. शिक्षण देण्यांत आमचा मुख्य उद्देश पाहूं गेलें तर हाच दिसून येतो कीं, मुलांचें वर्तन सुधारणें व त्यांस जगामध्ये उत्तमरीतीनें राहतां यावें; आणि जगांत उत्तमरीतीनें राहणें ह्यणजे धनसंचयच आह्मी समजत नाहीं, तर कुटुंबाचें पोषण आणि मुलांबाळांचें संगोपन करण्यास जरूर अशा साधनांचें संपादन करणें, असें आह्मी समजतो. या साधनांचें संपादन करणें झटलें म्हणजे हल्लीं ज्या स्थितीमध्ये जग आहे त्याच स्थितीला योग्य असा मनुष्य तयार झाला पाहिजे, असें होत नाहीं काय? तसेंच कोणत्याही एखाद्या शिक्षणपद्धतीच्या योगानें मनुष्य जर अत्युत्तम व्हावा तसा बनलाच, तर जगाच्या सांप्रतच्या स्थितीला तो योग्य होईल कीं काय ही तरी एक शंकाच नाहीं काय? अशा शिक्षणाच्या योगानें लवमात्र आन्यायानेही पायाचा जाल मस्तकाला जाऊन पोचेल. अशी विलक्षण तीक्ष्ण न्यायबुद्धि होऊन हरिश्चन्द्रानें आक्रमिलेला परम दुष्कर व आचरण्यास फारच कठिण असा नीतिमार्ग त्याच्या हृदयावर प्रतिबिंबित होऊन त्या-योगानें हल्लींच्या स्थितींत जगांतील वस्ती त्यास असह्य, किंबहुना अशक्यही होईल, असेंही कदाचित् उलटें ह्यणतां येणार नाहीं काय? अशा शिक्षणाचा परिणाम व्यक्तिविशेषाच्या संबंधानें कितीही इष्ट होवो, परंतु आधुनिक जनसमाज आणि भारी संतति यांचा विचार केला असतां हें शिक्षण अपायकारकच होण्याचा संभव नाहीं काय? एकंदरीनें पाहतां साधारण मनुष्यजातीच्या स्वभावाचे चांगुलपणाचें जें मान असतें, त्या

मानने राष्ट्रंतील किंवा कुटुंबांतिले व्यवस्थेच्या चांगुलपणाबद्दल आपण निर्णय करितो, या ह्यगण्यांत वरेंच तथ्य आहे; व हें लोकांचा साधारण स्वभाव पाहून त्यावरूनच दोन्ही गोष्टींत उरविलें आहे. यावरून साहजिक असे अनुमान होते कीं, दोन्ही गोष्टींत मनुष्याचा साधारण स्वभाव जर सुधारत गेला, तर त्या दोन्ही गोष्टींच्या संबंधानें एकंदर व्यवस्थाही सुधारत गेलीच पाहिजे. मनुष्यस्वभाव पूर्वी सुधारल्याखेरीज शिक्षणपद्धतीची सुधारणा होणें नाहीं; ती जर शक्य असती, तर जगांत सुखापेक्षां दुःखच अधिक झालें असतें. मुलांना शिक्षकांकडून किंवा आईवापांकडून जें हल्लीं कडक शिक्षण मिळतें, तें जगांत मनुष्य वागूं लागल्यावर मानभंगादि येणारे प्रसंग सहन करण्यासारखी सहनशीलता त्यांच्या अंगां आणण्याकरितां आज तयारीच आहे, असें ह्मटलें तरी चालेल. आणखी असें ह्मणतां येईल कीं, आईवापें आणि शिक्षक यांस मुलांना पूर्ण न्यायानें आणि पूर्ण प्रेमामें जर वागवितां आलें असतें, तर प्रौढ वयांत मानवजातीच्या आपलपोंटेपणामुळे मनुष्यास जीं दुःखें सोसावीं लागतात तीं उलटीं अधिक तीव्र व दुःसह झालीं असतीं. आपल्या विश्वविद्यालयांमधून जें मुलांस शिक्षण मिळतें त्याची सयुक्तिकता दाखविण्यास अशाच प्रकारचीं कारणें लोक पुढें आणितात. ते असें ह्मणतात कीं, शाळा हें एक लहानसें जग आहे. त्यामध्ये हालअपेटा भोगिली ह्यगजे मनुष्य खऱ्या जगांतिले हालविपत्ति भोगण्यास तयार होतो. आतां हीं कारणें ह्यगजे अगदीं पोकळ आहेत, असें जरी ह्मणतां येणार नाहीं, तथापि तीं अपुरतीं आहेत, यांत संशय नाहीं. कारण प्रौढ वयांत जगामध्ये जें शिक्षण मिळतें त्यापेक्षां गृहशिक्षण व शालाशिक्षण हीं जरी अत्युत्तम नकोत, तरी तीं कांहींशीं तरी चांगलीं पाहिजेत. परंतु आमच्या प्रसिद्ध शालांची स्थिति पहा. जगांत प्रौढवयांत मिळणाऱ्या शिक्षणापेक्षां या शाळांतून मिळणारे शिक्षण फारच अन्यायाचें व फारच निर्दयतेचें आहे. प्रत्येक प्रकारचें शिक्षण मनुष्याच्या सुधारणेस अनुकूल असें असलें पाहिजे. परंतु आमच्या शाळांतील शिक्षणाची तऱ्हा पाहिली ह्यगजे हम् करे सो कायदा, व सर्व व्यवहार मारझोड करून चालावयाचे अशी आहे; व अशा प्रकारें आपलीं मुलें सांप्रत जी आपल्या समाजाची स्थिति आहे त्याहून निकृष्ट स्थितीस योग्य अशीं होऊन जुलमी एकछत्री राज्यामध्ये राहण्याची योग्यता त्यांचे अंगां चांगली येईल. आमच्या

कायदकौन्सिलांत भरलेली बहुतेक मंडळी अशाच प्रकारच्या शाळांतून तयार झालेली असते; तेव्हां अशा कंत्रायतीने तयार झालेल्या लोकांची राष्ट्रीय सुधारणेला कितपत मदत होईल, याचा विचार वाचकांनीच करावा.

परंतु हे पांडित्य वाहत वाहत भलतीकडेसच जाऊं पाहत नाहीं काय ? जी गोष्ट सिद्ध करावयाची होती तिच्या पलीकडे हे प्रतिपादन जात नाहीं काय ? असें कोणी एखादा विचारील. तो असें ह्मणेल कीं, मुलांना तीं जशीं असावीं तशीं जिच्या योगानें एकदम करितां येतील अशी नीति शिक्षणाची एकही पद्धति नाहीं, व जरी असली तरी त्या पद्धतीचा योग्य उपयोग करण्यासारखीं आईबापे नाहींत. शिवाय, जरी न्या पद्धतीचा योग्य उपयोग होईल असें धरिलें, तरी त्या पद्धतीचे परिणाम सांप्रतच्या सामाजिक स्थितीला प्रतिकूल व अशायकारक होणार, असें जर आहे, तर चालू असलेल्या शिक्षणपद्धतींत सुधारणा करणे हे शक्य नाहीं व इष्टही नाहीं, असें होत नाहीं काय ? नाहीं; ह्यापासून एवढेंच होतें कीं, कुटुंबव्यवस्थेंतील सुधारणा इतर गोष्टींतील सुधारणेबरोबरच चालली पाहिजे. शिवाय, शिक्षणपद्धति हप्त्याहप्त्याशिवाय एकदम सुधारतां येणार नाहीं, व ती तशी सुधारणे इष्टही होणार नाहीं. आणखी यावरून असें होतें कीं, तत्वदृष्ट्या घालून दिलेले नीतिमार्ग व्यवहारामध्ये आणिल्यावर कोणत्याही एखाद्या काळीं मनुष्यस्वभावाची जी स्थिति असेल त्या स्थित्यनुसार त्यांमध्ये अवश्य फेरबदल झालाच पाहिजे. मुलें, आईबाप व एकंदर जनसमाज यांमध्ये जे कांहीं दोष असतील त्या दोषांचे मानानें त्यांमध्ये कमजास्त फरक पडलाच पाहिजे; आणि एकंदर मनुष्यस्वभाव जसजसा सुधारत जाईल तसतसाच त्या नीतिमार्गाचा अव्याहत प्रसार होण्याची आशा; एरवीं नाहीं.

पुन्हां आमचा प्रतिपक्षी असें ह्मणूं शकेल कीं, ठीक आहे, तर मग कांहीं झालें तरी एवढें उघड आहे कीं, अमुक गृहशिक्षण सर्वांत उत्तम अशी गृहशिक्षणासंबंधी इयत्ता ठराविण्यांत कांहीं हांशील नाहीं; आमच्या स्थितीच्या मानानें अधिक चांगली अशी शिक्षणपद्धति मगीरथप्रयत्नानें शोधून काढणें यांत कांहीं फायदा नाहीं. परंतु यावरही आमचें ह्मणणें असें आहे कीं, राजकीय व्यवस्थेप्रमाणेंच कुटुंबव्यवस्थेचा प्रकार आहे. तत्वदृष्टीनें घालून दिलेला अत्युत्तम नीतिमार्ग जरी आज आचरण्यास कठिण झाला, तरी तो मार्ग कोणता हे समजणें अत्यंत आवश्यक होय.

कारण, खरा मार्ग एकदा समजला ह्यणजे ज्या ज्या सुधारणा आही करूं त्या त्या सत्यापासून दूर न जातां सत्याकडेसच वळत जातील. सर्वांत उत्तम मार्ग कोणता हें एकदा उरलें, ह्यणजे हळू हळू त्या मार्गास पोहोंचण्याचे प्रयत्न क्रमाक्रमानें होत जातील. उत्तम कोणतें तें उरविलें ह्यणजे त्यापासून अनिष्ट परिणाम होतील अशी भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. एकंदरीनें पाहतां मनुष्यजातीचें हाडीं खिळलेलें जें गतानुगतिकत्व आहे तें इतकें जबरदस्त वळकट आहे कीं, मनुष्य सुधारणेच्या कामांत, धांव घेऊं लागला असतां तें त्याला अटकावून ठेवील. जगांतील स्थिति अशी आहे कीं, कोणतेंही नवीन मत निघालें असतां त्या मतास अनुकूल अशी मनुष्याच्या मनाची स्थिति होईपर्यंत मनुष्याच्यानें त्या मताचा अंगीकार करवतच नाहीं. मनुष्य बोलण्यामध्ये त्याचा अंगीकार करील, परंतु खरा अंगीकार त्याच्यानें होणार नाहीं; आणि एखाद्या मताच्या सत्यतेबद्दल खात्री झाली तरी तदनुसार वर्तन होण्यास इतकीं शेंकडों विघ्न येतात कीं, परोपकारपरायण सद्गृहस्थांची तर काय, परंतु तत्ववेत्त्यांचीही शांतवृत्ति त्यापुढें हात टेंकिते. यास्तव आपण हें नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, बालशिक्षणाची एखादी नवीन पद्धति शोधून काढून त्याप्रमाणें आपण वर्तण्यास लागलों असतां, आपण भरकटून जाऊं अशी जर कित्येकांस भीति असेल, तर ती अगदीं निराधार आहे. कारण त्या पद्धत्यनुसार वर्तन ठेवितांना ज्या शेंकडों अडचणी आपणांस येणार, त्या अडचणीच सहजीं आपणांस ताळ्यावर आणितील.

इतक्या गोष्टी उपोद्घातरूपानें सांगितल्यानंतर आतां आपण नीतिशिक्षणाचा खरा उद्देश व त्याची खरी पद्धति यांविषयीं विचार करूं. प्रथमतः कांहीं पृष्ठें सर्वव्यापक तत्वांचा विचार करण्यांत जातील. तें प्रतिपादन आटोपेपर्यंत आमच्या वाचकांनीं शांतवृत्तीचें अवलंबन करावें, अशी आमची त्यांस प्रार्थना आहे. तें प्रतिपादन आटपल्यानंतर मग कुटुंबव्यवस्थेंत घटकेघटकेस येणाऱ्या अडचणींच्या प्रसंगीं आईवापांचें वर्तन कोणत्या प्रकारचें असलें पाहिजे, हें आहीं व्यवहारांतील उदाहरणें घेऊन स्पष्ट करून दाखवूं.

जेव्हां एखादें मूल पडतें किंवा खांबाबिंबाला डोकें आपटून त्यास टेंगूळ येतें, तेव्हां मुलाला इजा होते, आणि त्या इजेची आठवण इतकी पक्की राहते कीं तेंच मूल दुसऱ्या खेपेस सावधागेरीनें वागतें; आणि अशाच प्रकारचा अनुभव तीनचारदां आला ह्यणजे शेवटीं

मुलाचे शारीरिक व्यापार सुरळीतपणे चालू लागतात. एखादे वेळेस मुलाने तापलेली पळी जर हातांत धरिली, किंवा दिव्याचे ज्योतीवर जर आपले बोट धरिले, किंवा आधणाचे पाणी जर अंगावर ओतून घेतले, तर ते मूळ हटकून भाजल्याशिवाय राहणार नाही. ह्यणजे त्याची आठवण बरेच दिवस राहणार, आणि असाच प्रकार पांच चार वेळां झाला, ह्यणजे त्याचा मनावर इतका पक्का ग्रह बसतो की, विस्तवांत हात गेला तर भाजावयाचाच, काठिण वस्तूवर आपटले असतां टेंगूळ यात्रयाचेच इत्यादि जे शारीरिक धर्म किंवा शारीरिक व्ययस्थेचे नियम त्यांकडे ते आपोआप दुर्लक्ष करीनासें होते. या व अशा गोष्टींनीं नीतिशिक्षणाची खरी उपपत्ति काय, व खरी पद्धति कोणती हें ईश्वर आपणांस फार सोप्या रीतीनें व्यक्त करून दाखवितो. नेहमीं बोलण्यामध्ये येत असणाऱ्या ज्या उपपत्ति व पद्धति त्यांसारखीच ही उपपत्ति व पद्धति आहे असें वर वर विचार करणाऱ्या लोकांस कदाचित् वाटेल; परंतु त्यांपेक्षां ही अगदीं भिन्न आहे, असें आपल्यास विचारांतरीं कळून येईल.

आतां प्रथमतः पहिली लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही आहे कीं, अपराध व त्याचे परिणाम यांचें मूलरूप मुलांच्या शरीराचे संबंधानें होणाऱ्या चुका व त्यामुळें नंतर झालेली शिक्षा यांत स्पष्टपणें दिसून येते. शरीरसंबंधीं चुक झाली असतां तिची शिक्षा आपणांस हेति याचा अर्थ इतकाच कीं, आपलेकडून अपराध झाला ह्यणजे त्याचे परिणाम आपणांस भोगावे लागतात. ज्या कृत्यांचे परिणाम केवळ शारीरिकच आहेत, अशा कृत्यांच्या संबंधानें सत् आणि असत् हे शब्द बहुधां लावीत नाहींत असा व्यवहार आहे खरा, तथापि जो या गोष्टींचा विचार करील, त्यास असें आढळेल कीं, हे शब्द अशा प्रकारच्या कृत्यांतही लागू करण्यास कांहींएक हरकत नाहीं. कोणतेही तत्व घेऊन नीतिशास्त्राचा विचार केला तरी असें वाटते कीं, ज्या कृत्यांचे परिणाम प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष एकंदरीनें पहतां सुखावह आहेत, तेच कृत्य सत् किंवा चांगले व ज्याचा परिणाम असुखावह आहे तेच असत् किंवा वाईट. सारांश, वर्तनाचें चांगलेपण किंवा वाईटपण ह्याचें बीज ह्मटले ह्यणजे तज्जन्य सुखदुःख हेंच होय. सुरापानाचा आपण निषेध करितों ह्यणजे ते आपणास असत् किंवा वाईट वाटते. कारण त्यापासून मद्यपी, त्याची संतति, व त्याजवर अवलंबून असणारे इतर लोक यांस शारीरिक क्षीणता व दुसरे कित्येक अनिष्ट परिणाम भोगावे लागतात; चोरीपासून चोरास व चोरीस गेलेल्या वस्तूच्या

मालकास आनंदच होत जाता तर चोरीची पातकांमध्ये गणना झाली नसती. भूतदयेचे कृत्यापासून जगांत विपत्ति वाढते असे जर असते, तर आपण अशीं कृत्ये निंद्य मानिलीं असतीं; त्यांस भूतदयेचीं कृत्ये ही संज्ञाच दिली नसती. कोणत्याही साधारण एखाद्या वर्तमानपत्रांतील निबंध घ्या; किंवा लोकांचीं आपसांत जीं सामाजिक विषयांवर बोलणींच चालणीं होतात, तीं ऐका; किंवा कायदेकौन्सिलानें पसंत केलेला एखादा कायदा पहा; अथवा राजकीय गोष्टींबद्दल ज्या खटपटी होतात त्या खटपटींना विचार करा; किंवा सार्वजनिक हिताबद्दल जी कित्येक वेळां चळवळ होते तिकडे लक्ष घ्या; किंवा व्यक्तिविशेषांचींही कृत्ये अवलोकन करा; तुझांस निःसंशय असें दिसून येईल कीं, ह्या गोष्टींपैकीं कोणतीही ग्नेष्ट चांगली किंवा वाईट, हें ठरवितांना लोक तिजपासून सुख होईल किंवा दुःख होईल, हेंच नेहमीं पाहतात. आणि सर्व आनुवंशिक गोष्टी एकीकडे ठेवून सूक्ष्म विचार केला असतां सत् व असत् यांचें खरें बीज ह्मणजे सुखोत्पादकता व असुखोत्पादकता हेंच होय असें जर स्पष्ट दिसून येतें, तर शारीरिक व्यापारांच्या संबंधानें मात्र तज्जन्य सुखोत्पादक किंवा असुखोत्पादक परिणामानुसार सत् आणि असत् हे शब्द लावावयाचे नाहींत, हें ह्मणणें कसें शोभेल ? अर्थात् त्यांसही हे शब्द लाविले पाहिजेत हें उघड आहे.

दुसरी गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी ह्मटली ह्मणजे शरीराचे संबंधानें होणाऱ्या चुका ह्मणजे शारीरिक प्रमाद ज्या शिक्षेच्या भीतीनें आपण न करण्याची खबरदारी ठेवितों, त्या शिक्षेचें स्वरूप, ही होय. दुसरा चांगला शब्द सांपडत नसल्यामुळे आझांस शिक्षा या शब्दाचाच प्रयोग करणें भाग आहे. परंतु शिक्षा हा शब्द येथें अन्वर्थक नाहीं; वास्तविक रीतीनें पाहतां ही शिक्षा ह्मणजे उगाच कृत्रिम रीतीनें दिलेलें शारीरिक दुःख नव्हे, तर शारीरिक कल्याणास अपायकारक अशीं जीं कृत्ये त्यांचा नियह करण्याचें हें एक साधन आहे; आणि हें साधन इतकें अवश्य आहे कीं, तें नसलें तर अनेक शारीरिक व्यथांनीं जीवित केव्हांच नाशाप्रत पावेल. शिवाय या नियहसाधनाचें किंवा शिक्षेचें आणखी एक विशेष स्वरूप असें आहे कीं, ज्या कृत्यांबद्दल ही शिक्षा असते, त्या कृत्यांचा ती केवळ अनिवार्य परिणाम होय. ह्यापेक्षां तींत काहीं जास्ती नसतें.

तिसरी गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी ही कीं, ही शिक्षा किंवा हे दुःखकारक परिणाम अपराधांच्या मानानें कमी किंवा जास्त असतात. क्षुल्लक चुकी

असेल तर तिजपासून होणारे दुःखही क्षुल्लकच असते. मोठी चुकी असेल तर दुःखही मोठे असते. मूल उंबरठ्यांवरून पडले ह्मणजे त्यास उगीच जरूर तितक्यापेक्षा जास्त दुःख व्हावे, व त्या दुःखांमुळे ते जितक्या सावधगिरीने वागेल त्यापेक्षा जास्ती सावधगिरीने व काळजीने त्याने वागावे, असा ईश्वराचा संकेत नाही. राज. नवीन नवीन अनुभव त्यास येऊन व आपल्या हातून लहान मोठ्या चुका कशा होतात हे त्यास कळून तदनुसार त्याने आपले वर्तन ठेवावे असाच ईश्वरी संकेत आहे.

आतां शेवटची गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची ती मुलांच्या अपराधांचे साहाजिक परिणामांचे स्वरूपही होय. त्या परिणामांचा प्रकार असा असतो. एखाद्या मुलाचे कांहीं एक अपराध केला ह्मणजे त्याचा जो परिणाम होतो, तोच परिणाम पुन्हां पुन्हा अपराध केला असतां होतो; त्यामध्ये फेरबदल होत नाही. ह्मणजे हे परिणाम अविकार्य असतात. अपराध झाला असतां त्याचे परिणाम आडून आडून परोक्षरीतीने होत नाहीत, प्रत्यक्ष रीतीने होतात, ह्मणजे हे परिणाम प्रत्यक्ष असतात. अपराध झाला असतां परिणाम अनिश्चितपणे किंवा विलंबाने होत नाहीत; ह्मणजे ते परिणाम ताबडतोब होणारे निश्चित व अविलंबित असे असतात; व त्याचप्रमाणे हे परिणाम आज घडले, उद्यां नाहीत; एखादे वेळेत झाले, दुसरे वेळेस चुकले; असे कधीही होत नाही. ह्मणजे ते कधीही टाळले जात नाहीत, अर्थात् ते अनिवार्य असतात. सारांश हे परिणाम अविकार्य, प्रत्यक्ष, अविलंबित व अनिवार्य असे असतात; व हे परिणाम ह्मणजे नुसती धमकी नव्हे, तर त्यांचा व्यापार किंवा त्यांची क्रिया गोंगाट केल्याशिवाय निमुटपणे, परंतु अव्याहत सुरू असते. उदाहरणार्थ पहा. एखाद्या मुलाचे बोट जर सुईने भोसकले, तर लागलेच त्यास दुःख होते. पुन्हां जर सुई बोटाने भोसकली, तर तोच परिणाम. याप्रमाणे 'यावच्छ्रद्धिवाकरो' चालणार. तात्पर्य, मुलांचे सृष्टीतील जड पदार्थांशी जे ह्मणून व्यापार होतात, त्यांमध्ये विलक्षण प्रकारची अविकार्यता किंवा स्थैर्य दृष्टीस पडते, त्या जड पदार्थांचे अंगी द्यामाया नाही. ते तुमच्या सबबीकडे लक्ष देत नाहीत. त्यांनीं जे केले त्यावर फिर्याद नाही. अशा प्रकारची कडक, परंतु परिणामी कल्याणकारक स्थिति जड पदार्थांचे ठायीं जेव्हां मूल अवलोकन करिते, तेव्हां त्या संबंधाने चुका न होऊ देण्याविषयीं ते अर्थात् फारच खबरदारी घेऊं लागते.

बाल्यावस्थेप्रमाणे प्रौढ दर्शतही या गोष्टींचा असाच प्रकार आहे हे लक्षांत आले ह्मणजे त्यांचे महत्त्व विशेष ध्यानांत येण्याजोगे आहे; कृत्यांच्या नैसर्गिक परिणामांचे अनुभवसिद्ध संपादित केलेले ज्ञान हेच मनुष्याला ह्मणजे स्त्रिया व पुरुष या दोहोंसही त्यांच्या प्रौढावस्थेी कुमार्गापासून सन्मार्गाकडे लावणारे असते. गृह-शिक्षण किंवा शाळाशिक्षण संपले ह्मणजे मग अर्थात् हे कळू नको, ते कळू नको, असा वेळेवेळीं उपदेश करणारी आईबाप व शिक्षक यांचे सान्निध्य सुटलेच; मग ज्या प्रकारच्या शिक्षणाचे योगाने लहान मुलास बाल्यावस्थेतील आपले व्यापारांचे संबंधाने ज्ञान होऊन ते आत्मकल्याणास अनुकूल असे आपले वर्तन ठेवू लागते, त्याचप्रकारचे शिक्षणाचा उपयोग होऊं लागतो. एखादा मनुष्य जगांत वागू लागल्यावर आपला वेळ आळसांत घालवून आपल्यावर सोंपविलेले काम जर अडाणीपणाने किंवा स्तिमितपणाने कळू लागला, तर हळू हळू नैसर्गिक परिणाम होतोच होतो. त्याजपासून ते काम काढून घेतात; आणि मग त्यास कांहीं वेळपर्यंत तरी त्यामुळे आलेल्या दारिद्र्याचीं दुःखे भोगावीं लागतात. ज्याचीं कामे कधींही नियमित वेळीं व्हावयाचीं नाहींत, असा एखादा अनियमित मनुष्य असला ह्मणजे त्याने एखाद्या कामाकारिता किंवा एखादी चैन मारण्याकरिता किंवा गमतीकरितां अमुक ठिकाणीं अमुक वेळीं जावयाचे असे ठरविले असले, तरी त्याची ती वेळ चुकावयाची; आणि त्याचे ते काम किंवा ती मौज याला तो मुकावयाचाच. असे झाले ह्मणजे त्याचा नैसर्गिक परिणाम अवश्य झाल्याखेरीज रहावयाचा नाहींच. तो नैसर्गिक परिणाम कोणता तर हा कीं त्याची जिकडे तिकडे गैरसोय व्हावयाची, मिळावयाचे असेल ते मिळावयाचे नाहीं, व जवळ असेल तेंही जावयाचे. एखादा व्यापारी अतिशय महागरा असला ह्मणजे अर्थात् त्याची गिऱ्हाईकी कमी होते, ह्मणजे मग त्याचा लोभ कमी झालाच; लटपट उडविणाऱ्या वैद्याचा धंदा कमी पडू लागला ह्मणजे रोग्याची काळजी तो आपोआप विशेष घेऊं लागतो. भोळसर सावकार व उतावळे अविचारी सट्यांचे व्यापारी यांस त्यांच्या त्या भोळसरपणापुळे व उतावीळपणापुळे अडचणी येत गेल्या, ह्मणजे आपले धंद्यामध्ये विशेष दक्षतेने व विचाराने वागले पाहिजे हे आपोआप त्यांस कळते. याप्रमाणे सर्व धंद्यांची स्थिति आहे. “लहान मूल भाजले कीं विस्तवाला भ्यावयास लागते” असें पुष्कळांच्या बोलण्यांतही येते हा तरी घर सांगितलेल्या गोष्टींचाच गर्भित

रीतीने उल्लेख आहे, व यावरून मनुष्य जगांत वागू लागल्यावर त्यास ज शिक्षण मिळते, ते व मुलास बाल्यावस्थेत ईश्वर जें शिक्षण देतो तें, या दोन शिक्षणांत सर्वांशीं साम्य आहे, हें सर्व लोक पूर्णपणे कबूल करितात असें होतें; इतकेंच नाही, तर हेंच शिक्षण सर्वांत अत्युत्तम व श्रेयस्कर अशी त्यांची खात्रीही झालेली दिसते. शिवाय या झालेल्या खात्रीचा उल्लेख ह्यणजे नेहमीं गर्भितच रूमानें होतो असें नाही, तर कित्येक वेळां स्पष्ट रीतीनेही होतो. चांगला चरचरीत इंगा फिरेपर्यंत पूर्वीं लागलेलें दुर्व्यसन सोडून देण्याची आपणांत बुद्धि झाली नाही असे पुष्कळांनीं कबूल केलेलें आमच्या वाचकांपैकीं प्रत्येकास माहित असेल. अमुक उघळ्या किंवा खटपटी मनुष्यावर टीका होऊं लागली, लोक त्यास सांगून सांगून थकले, व शेवटीं अनुभवरूपी अंजनानेंच त्याचे डोळे उघडले, असें पुष्कळ लोकांना बोलतांना आमच्या वाचकांनीं ऐकिलें असेल. अनुभवरूपी अंजन ह्यणजे काय ? अनिवार्य परिणाम भोगावयाला लागणें. शिवाय नैसर्गिक परिणाम भोगावयाला लावणें, हें अत्युत्कृष्ट शासन आहे इतकेंच नव्हे, तर मनुष्यानें शोधून काढलेल्या कोणत्याही शासनाच्या योगानें याची बरोबरी करवणार नाही, असें आम्ही वेधडक ह्यणू शकतो; व हें इतकें उघड आहे कीं, यास सिद्धतेची बिलकुल जरूरी नाही. तथापि जरूरी असेलच तर निरनिराळ्या देशांतले आमचे नाना प्रकारचे फौजदारी कायदे त्यांचा इष्ट हेतु सिद्धीस न गेल्यामुळे कसे निष्फळ झाले आहेत, हें पहिलें ह्यणजे झालें. निरनिराळ्या शिक्षांची योजना करून आजपर्यंत कोट्यावधि फौजदारी कायदे या जगावर लोकांनीं काढिले आहेत. परंतु त्यांपैकीं एकातरी कायद्याच्या योगानें तो कायदा काढणाऱ्यांच्या मनांत त्याच्या उपयुक्तेवरून असलेली आशा कधीतरी सफल झाली आहे काय ? कुत्रिस शासनांचे योगानें आजपर्यंत कोठेही सुधारणा झालेली नाही इतकेंच नव्हे, तर कित्येकांच्या योगानें उलटें गुन्हे वाढले आहेत; व ह्यणून ईश्वर ज्या शिक्षणपद्धतीचा उपयोग करितो, तिजलाच अनुसरून जेथें कधींवर शिस्त सुरू आहे, असे तुरुंग प्रचारांत आले व त्यांचा बराच उपयोगही झाला. या ठिकाणीं अपराधाचे नैसर्गिक परिणाम भोगावयाला लावण्यापेक्षां ज्यास्त काहीं एक शासन करित नाहीं. एखाद्यानें अपराध केला ह्यणजे इतर लोकांस उपद्रव होऊं नये, ह्यणून जरूर तितकेंच त्याचें स्वातंत्र्य कमी करितात; व याप्रमाणें जरूर तितक्याच प्रतिबंधांत त्यास ठेवून, तो प्रतिबंध आहे तोपर्यंत स्वतां-

च्या परिश्रमाने आपला उदरनिर्वाह करण्यास त्यास लाविताना. सा रांश, यावरून दोन गोष्टी सिद्ध झाल्या. त्यांपैकी पहिली ही की, ज्या शिक्षणानुसार मनुष्य बाल्यावस्थेतील आपले व्यापार सुरळीत चालवितो, तेच शिक्षण कमजास्त सुधारले जाऊन प्रौढ वयांतही मनुष्यमात्राचे संनियमन करिते; व दुसरी गोष्ट ही की, प्रौढ वयांत लोकांचे संनियमनार्थ ठरविलेली शिक्षणपद्धति कोणत्याही मनुष्याने काढलेली असे; ती वर सांगितलेल्या पद्धतीहून जितकी जितकी भिन्न असेल, तितकी तितकी निष्फळ व्हावयाचीच; व त्या पद्धतीशी ती जितकी जितकी जुळून असेल, तितकी तितकी सफल झाल्याचाचून राहावयाची नाही.

तर आतां ह्यावरून नीतिशिक्षण कसें असावे हें आपणांस समजलें नाहीं काय ? ज्या पद्धतीचे परिणाम बाल्यावस्थेत व प्रौढावस्थेत इतके कल्याणकारक आहेत असें आपणांस दिसून येतें, ती स्थिति बाल्यावस्था व प्रौढावस्था यांचे मधील स्थितींतही मनुष्यास कल्याणकारक होईल, असें साहजिक अनुमान होत नाहीं काय ? ज्या पद्धतीचा उपयोग पहिल्या व शेवटच्या स्थितींत होतो, तीच पद्धति मधल्या स्थितींत मात्र उपयोगी पडणार नाही, असें कोणास सांगितलें तर तें त्यास खरें वाटेल काय ? ईश्वर सृष्टीतील जड पदार्थांचे संबंधानें मनुष्यांस ज्या रीतीने शिक्षण देतो, त्याच रीतीचा किती मनुष्यांशीही आपले मुलांचे शिक्षणाचे वावर्तित वळविला पाहिजे असें जर आहे, तर आईबापांनीं नेहमीं आपले मुलांस त्यांचे वर्तनाचे योग्य परिणाम भोगावयास लाविले पाहिजेत हें उघड होत नाहीं काय ? मात्र हे परिणाम योग्य रीतीनेच भोगावयांस लाविले पाहिजेत; ह्मणजे अपराध झाला असतां त्याचे जे परिणाम व्हावयाचे ते तसेच होऊं दिले पाहिजेत, त्यांचे आड येतां कामा नये; त्याचप्रमाणें ते असतील त्यापेक्षां जास्त कडक करतां कामा नये; योग्य परिणाम तेच भोगावयास लाविले पाहिजेत, त्यांच्या ऐवजीं दुसरे कृत्रिम परिणाम भोगावयास लावितां कामा नये. या सर्व गोष्टी इतक्या उघड आहेत कीं, आमच्या वाचकांपैकीं प्रत्येक त्यांची सत्यता एकदम कबूल करील.

पुष्कळ लोक कदाचित् असें ह्मणतील कीं, हल्लींही पुष्कळ आईबाप ह्याप्रमाणें वागतात. शंभरांपैकीं नव्वद आईबापे आपल्या मुलांस जी शिक्षा करितात, ती मुलांच्या अपराधाचा योग्य परिणामच असतो. बापाला राग येऊन मुलांचे अपराधाबद्दल त्यास त्यानें शिव्या दिल्या किंवा मारिलें, ह्मणजे त्याच्या योगानें मुलाचे शरीरास किंवा मनास दुःख

होतें, ह्याचा तरी अर्थ मूल आपल्या दुर्वर्तनाचा नैसर्गिक परिणाम भोगितें, असाच नव्हे काय ? हें बोलणें जरी पुष्कळ अंशी चुकीचें आहे, तरी त्यांत कांहीं अंशी सत्यताही आहे, आईबापांस आलेला राग, हाही मुलाच्या अपराधाचा योग्य परिणाम आहे, हें निर्विवाद होय; व त्या रागाच्या प्रा-दुर्भावासुळें मुलाचे अपराधही कमी होतात, ह्यांत संशय नाही. कित्येक रा-गीट लोक मुलाचे हातून अपराध झाला ह्मणजे त्यास शिष्या देतात किंवा दटावतात; किंवा प्रत्यक्ष मारही देतात. ह्या सर्व गोष्टी बापाकडून होतात खऱ्या, तथापि मुलाचे अपराध हेंही त्यांचें कारण असतें, ह्मणजे अर्थात् त्या सर्व गोष्टी मुलाच्या अपराधांचे एक प्रकारचे नैसर्गिक परिणाम होत. असें जर आहे, तर अशा प्रकारची शासनपद्धतिही ग्राह्य असली पाहिजे. परंतु ह्यावर आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, अशा प्रकारची ही पद्धति ग्राह्य आहे, तथापि सर्व काळीं व सर्व स्थळीं मात्र नाही. तिची ग्राह्यता व्यापक नसून एकदेशीय आहे. अडाणी व ज्यांस आत्मसंयमन ह्मणजे काय हें माहित नाहीं, अशा अशिक्षित लोकांच्या त्यांच्याच सारख्या उच्छृंखल मुलांस हीच पद्धति योग्य आहे, व उच्छृंखल लोक ज्या समाजांत आहेत, त्या समाजांत ह्याच शासनपद्धतीचा उपयोग होणार, हें आम्हांस सर्वांशीं कबूल आहे. आम्ही वर सांगितलेंच आहे कीं, राजकीय व इतर गोष्टींप्र-माणेंच शिक्षणपद्धतीचे चांगले वाईटपणाचा निर्णय करणें झाल्यास तो निर्णय तत्कालीन साधारण मनुष्यस्वभावाची स्थिति पाहून तदनुसारच आपण करितों. अशिक्षित लोकांचे अशिक्षित मुलांचें संनियमन अशा दांडगाईच्याच रीतींनीं होण्याचा संभव; व ह्या रीतींचा उपयोग अशा प्र-कारचे लोक सांगितल्याशिवाय आपोआपच करितात. शिवाय, ह्या मुलांस प्रौढ वयांत तरी अशिक्षित समाजतांच वागावयाचें असतें, आणि तशा प्रकारच्या वर्तनास तयारीही तशाच प्रकारची पाहिजे; व त्याच्या तयारीस मारझोडीचेंच शिक्षण उत्तम असें ह्मटलें तरी चालेल. आतां सुशिक्षित लोकांची स्थिति मात्र याहून अगदीं उलट आहे. त्यांनाही राग येतो. परंतु ते त्या रागाचें आविष्करण दांडगाईनें व मारझोडीनें न करितां आपल्या सुशिक्षितपणामुळे साहजिकच शांत व सौम्य रीतीनें करितात; आणि अशा प्रकारचें सौम्य वर्तनच त्यांचे सुशिक्षित मुलांस बस होतें. तर ए-कंदरींत ह्यावरून इतकें झालें कीं, जेव्हां जेव्हां आईबाप आपल्या मुलांवर रागावतात, तेव्हां तेव्हां तरी आमचे नैसर्गिक परिणामांचें जें तत्व आहे, त्या तत्वानुसारच तीं कमजास्त प्रकारें वागतात. सारांश, गृहशिक्षणपद्ध-

तीचा विचार केला असता, असे दिसून येते की, निची साहजिक प्रवृत्ति खऱ्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचण्याकडेसच आहे.

परंतु यासंबंधाने दोन गोष्टी फार महत्त्वाच्या आहेत. त्यांचा विचार गेथे केला पाहिजे. त्यांपैकी पहिली गोष्ट ही की, ज्या समाजाची स्थिति दिवसे-दिवस बदलणारी आहे, अशा समाजांत नेहमी प्राचीन मते व चाली ह्यांचा अवर्चान मते व चाली ह्यांच्याशी एकसारखा सामना सुरू असतो, व अशी स्थिति असली ह्मणजे अर्थात् कोणत्याही एखाद्या काली चालू असलेली शिक्षणपद्धति तत्कालीन सामाजिक स्थितीशी पुष्कळ अंशी न जमणारी अशी असण्याचा संभव असतो. शिक्षणाविषयी प्रचारांत असलेले सिद्धांत त्या काली निघालेले नसून पूर्वीच्या काली निघालेले असतात, व ह्मणून ते गतकालीन सामाजिक स्थितीसच योग्य असतात. परंतु पुष्कळ लोक आपल्या मुलांशी त्या सिद्धांतानुसार वर्तन ठेवितात; व यामुळे त्यांनी आपल्या मुलांस केलेल्या शासनापासून त्यांचे मनास त्रास झाल्यावांचून राहत नाही; असे झाले ह्मणजे ते शासन मुलांच्या अपराधाचा नैसर्गिक परिणाम असे कधी तरी ह्मणता येईल काय ? शिवाय, कित्येक लोकांची तर अशी तऱ्हा आहे की, ते आपली मुले तावडतोव सर्वोत्कृष्ट होतील अशा आशेने त्यांच्याशी आपले वर्तन वरच्याहून अगदी उलट अशा रीतीचे ठेवितात. दुसरी गोष्ट अशी आहे की, आईवापांचा संतोष किंवा असंतोष याचा अनुभव हेच श्रेयस्कर शिक्षण नव्हे. अत्युत्तम शिक्षण ह्मणजे, हे करू नको, ते करू नको, हे चांगले केले, ते वाईट केले, असे सांगण्यास आईवाप जवळ नसतांना आपल्या वर्तनाचे जे परिणाम होतात, त्याचा अनुभव हेच होय. खरोखर कल्याणकारक व आपली सुधारणा करणारे परिणाम कोणते ह्मणाल तर जगातील आपले वर्तनापासून आपोआप घडून येणारे तेच होत; आईवापांनी आपणच होऊन ईश्वराचे सुखत्यार बनून घडवून आणिलेले ते नव्हेत. ह्या वर सांगितलेल्या दोन परिणामांमधील भेद, आता आम्ही कांहीं उदाहरणे घेऊन, स्पष्ट करून दाखवितो. या उदाहरणांच्या योगाने आम्ही नैसर्गिक परिणाम आणि कृत्रिम परिणाम ह्मणून जे कांहीं ह्मणत आहो, त्याचा अर्थ काय आहे हे व्यक्त होऊन, शिवाय कित्येक प्रसंगी मुलांचे संबंधाने संसारांत आईवापांचे वर्तन कसे असते, हे जे पूर्वी आम्ही तत्त्वदृष्ट्या सांगितले आहे, ते या उदाहरणांवरून कांहीं अंशी व्यवहारदृष्ट्याही स्पष्ट होईल.

प्रत्येक मनुष्याच्या घरीं मुलें असलीं ह्मणजे त्यांचीं काहींतरी खेळणीं असतात. खेळणीं बाहेर काढून मुलें तीं जमिनीवर इकडे तिकडे उडवून टाकावयाचीं. घरच्या शेतांतून हरभऱ्याचे टाळे वगैरे घरीं आले ह्मणजे तीं त्यांचा नासधूस करून ते उडविल्याशिवाय राहावयाचीं नाहींतच. बाहुल्याविवल्या असल्या ह्मणजे त्यांच्या आंगावर घालावयाच्या चिंध्या आणि मण्यांचे किंवा खोटा मोत्यांचे दागिने हे सर्व ओटीभर व्हावयाचेच. असें झाले ह्मणजे अस्ताव्यस्त पडलेल्या जिनसा उचलून ठेवण्याचें काम ज्याच्यावर वास्तविक पडावें त्याच्यावर न पडतां, भलत्यावरच पडतें. मूल खालीं ओटीवर वगैरे खेळत असले ह्मणजे हें काम घरच्या मोलकरणीच्या किंवा गड्याच्या डोकीवर बसतें; माडीवर दिवाणखान्यांत खेळत असले ह्मणजे घराचा कारकून नाहीं तर थोरले भावंड वेडीस सांपडतें; आणि खऱ्या अपराध्याला मोठी शिक्षा ह्मटली ह्मणजे एखाद दुसरा रागाचा शब्द एवढीच. आतां कित्येक समजस लोक आहेत, ते मात्र अशा वेळीं योग्य रीतीनें वागतात. ज्या मुलानें जिनसा इकडे तिकडे विसकटून टाकिल्या असतील, त्यालाच ते त्या उचलावयास लावितान्त; परंतु असं समजस लोक प्रायः थोडेच, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. पुष्कळ लोकांची तऱ्हा वर सांगिल्याप्रमाणेंच असते. परंतु ही पुष्कळ लोकांची तऱ्हा अगदीं चुकीची नव्हे काय ? जिनसा पुन्हा व्यवस्थेनें लावून ठेवण्याची मेहनत हाच त्या वस्तू अस्ताव्यस्त केल्याचा परिणाम होय. प्रत्येक व्यापाऱ्याला आपल्या दुकानाच्या संबधानें, व प्रत्येक स्त्रीला आपल्या घरच्या संबधानें, या गोष्टींचा अनुभव येत आहे. आतां शिक्षण ह्मणजे प्रौढ वयांत जीं कामें कराचीं लागतात त्यां संबधानें तयारी असें जर आहे, तर प्रत्येक मुलालाही आरंभापासून या गोष्टींचा अनुभव असला पाहिजे हें उघड आहे. हें नैसर्गिक शासन भोगण्याचें हद्दी स्वभावा-मुळें मूल जर नाकबूल करील, (व पहिल्यापासून शिक्षण जर वाईट तऱ्हेचें असेल, तर मुलाच्या अंगीं हद्द असण्याचा संभव आहे) तर त्या हद्दीपणाचाही नैसर्गिक परिणाम त्यास भोगावयास लावणें, हीच त्यावर उत्तम तोड होय. मूल इकडे तिकडे जिनसा विसकटून टाकिल्यावर पुन्हां व्यवस्थेनें लावून ठेवण्यास जर नाकबूल करील, व त्यामुळें तें काम करण्याची मेहनत दुसऱ्या कोणावर पडेल, तर असा प्रकार पुन्हां करण्याची त्यास कधींही साधि देऊं नये ह्मणजे झालें. पुन्हां मूल खेळणीं मागूं लागलें

म्हणजे त्याच्या आईने त्यास लखलखीत असे सांगारे कीं—मागल्या खेपेस तूं आपली खेळणीं जमिनीवर इकडे तिकडे विसकडून टाकिलीं होती, आगे तुझ्या मांडला तीं उचलून देवाचीं लागलीं; तूं खेळणीं विसकडून टाकिलीं म्हणजे तांहीने उचलून देवाचीं एवढेंच काम तिला नाही, आणि मला ते काम करण्यास फुरसत नाही; बरें, खेळ झाल्यावर तूं तरी उचलून देवाच्याचा नाहीसच, तेव्हां तुला कांहीं तीं मिळावयाचीं नाहीत. मुलाच्या मागील अपराधांचा हा अगदां नैसर्गिक परिणाम होय; त्यांत कमी किंवा जास्ती कांहीं एक नाही. आणि यांचे हे असे स्वरूप मुलालाही समजले पाहिजे. शिवाय, ही शिक्षा अशा वेळस होते कीं त्या वेळीं मुलाला तिचे खरे स्वरूप कळलेंच पाहिजे. खेळाचे असे मनांत येऊन भावी आनंदावहल कल्पना त्याच्या मनांत येते न येते तेंच त्या इच्छेचा सर्वस्वी मोड होतो; असे झाले म्हणजे आपल्या इच्छेचा ज्याच्या योगाने मोड झाला त्या कारणाचा इतका बळकट यज्ञ मनावर होऊन जातो कीं त्याचा त्याच्या भावी वर्तनावर चांगला परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. असे पांचचारदां झाले म्हणजे मुलाने आपली पहिली खोडी टाकून दिलीच असे समजावे. शिवाय या शिक्षाने मूल आणखी एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट लहानपणींच शिकून जाते, ती गोष्ट अशी कीं या आमच्या जगांत खरे सुख श्रमसाध्यच आहे; व ही गोष्ट त्यास जितकी लवकर समजेल तितके चांगले.

आतां दुसरे उदाहरण घेऊं. एक मुलगा होता, त्याची अशी कांहीं खोड होती कीं, घरांत जेवणाची वेळ झाली म्हणजे त्या वेळस हा कांहीं तरी दुसरे काम करित बसावयाचा. नेहमीं जेवणाच्या वेळस त्याच्या नांवांने हाकाहाक होत असे. येतो येतो असे ह्मणून याला आपला एक दोन घटका उशीर व्हावयाचाच. असे झाले म्हणजे त्याच्या आईने चरफडाचे, घरांत वायकांनीं कुरकुराचे, व जेवणाच्या मंडळीने खोळंबाचे, असा प्रकार नेहमीं चालत असे. मुलाच्या आईला लोकांनीं पुष्कळ वेळां सांगितले कीं, एकदोनदां हाका मारून मुलगा नाही आला, म्हणजे तुझी खुशाल बसत जा, व मुलगा पाठीमागून आला म्हणजे त्याच्याकरितां कोणी थांबूं नये व त्याचे त्यालाच वाढून व्यावसाय लावावे, व शेणउष्टेही त्याच्याचकडून करावे; याप्रमाणे झाले व अन्न निवाल्यामुळे दोन चार दिवस खरपुड्या खाव्या लागल्या म्हणजे तो जेवायला वेळच्या वेळीं आपोआप येऊं लागेल. परंतु याप्रमाणे तिने कधीं

केलें नाही; व यामुळे मुलगाही तळ्यावर आला नाही. आतां असें पहा कीं, या जगांत मनुष्य चलाख नसला ह्मणजे त्याचें कांहीं तरी नुकसान झाल्यावांचून राहत नाही. एखादे वेळेस आगबोट किंवा आगगाडी चुकते. किंवा बाजारांत एखादा चांगला माल आलेला असला म्हणजे हा तेथें जाण्याच्या पूर्वीच तो खपून जातो, किंवा एखादे संगीत नाटक असलें म्हणजे हा तेथें जाण्यापूर्वीच नाटकगृहांतील जागा भरून जाते. सारांश, प्रत्येक मनुष्य कबूल करील कीं, लोक आपणांस उशीर होऊं नये म्हणून आपलीं कामें झटझट करितात याचें कारण स्तिमितपणानें होणाऱ्या नुकसानाची भीति हेंच होय. असें जर आहे तर या भीतीचा परिणाम मुलावरही होण्यास काय अडचण आहे? वरच्या उदाहरणांत मुलगा जर वेळेवर जेवायास येत नाही, तर त्याचा नैसर्गिक परिणाम मंडळीबरोबर जेवण्यांत जी एक प्रकारची मौज असते त्या मौजेला मुकणें, अन्न निवाल्यामुळे खरपुड्या खावयास लागणें, व रोज उष्ट्याचा त्रास पडणें, हाच होय. आणि या परिणामाचा चारपांचदां अनुभव आला, व या सर्व त्रासाचें कारण आपला स्तिमितपणा असें त्या मुलास भासलें, ह्मणजे सुधारणा होण्यास कितीसा उशीर? निदान एवढें तरी खचित कीं, आईच्या पोकळ चरफडण्यापेक्षां हा उपाय शंभरपटीनें चांगला आहे. त्या चरफडण्यानें सुधारणा होण्याची तर आशाच नको, परंतु उलटा मुलगा निगरगट्ट मात्र होण्याचा संभव.

त्याचप्रमाणें मुलें निष्काळजीपणामुळे त्यांस दिलेली वस्तु जेव्हां सांडतात, किंवा तिची मोडतोड करितात, तेव्हां त्याबद्दल नैसर्गिक शिक्षा ह्मटली ह्मणजे ती वस्तु सांडल्यानें, किंवा तिची मोडतोड झाल्यानें, होणारी गैरसोय हीच होय. व हीच शिक्षा भोगल्यानें प्रौढ वयांतही मनुष्ये आपल्या चीजवस्तूंची विशेष काळजी घेऊं लागतात. सांडलेल्या वस्तूची उणीव व तिजबद्दल दुसरी मिळवून आणण्याचा खर्च, या गोष्टींनींच प्रौढ वयांत पुरुष व स्त्रिया आपली चीजवस्तु जपून संभाळून ठेविली पाहिजे हें शिकतात; आणि ह्या गोष्टींचे संबंधानें मुलांचेही शिक्षण त्यांच्या प्रमाणेंच असलें पाहिजे. आतां येथें एवढें मात्र सांगितलें पाहिजे कीं, अगदीं लहानपणीं ज्या वेळीं मुलांची जड पदार्थांच्या आंगचें धर्म समजून घेण्याची क्रिया चालत असते, त्या वेळीं मुलांचे हातांत खेळण्याकरितां वस्तु दिली असतां मुलें ती ओढूनतोडून फोडून टाकितान, हें त्यांचें करणें त्यांच्या त्या ज्ञानसंपादनक्रियेस अनुकूल व आवश्यक असतें, व

त्यावेळीं त्यांस, निष्काळजीपणा ह्मणजे काय, हें समजत नसतें. अशा-
वेळच्या त्यांच्या स्थितीस अनुलक्षून आमचें हें वरील बोलणें नाहीं; तर
ज्या काळीं मुलांस आपलें दुसऱ्याचें हें कळत असतें, व आपलें जें
असेल तें संभाळून ठेवण्यापासून काय फायदा हेंही समजण्याची त्यांस
थोडी शक्ति आलेली असते, त्या कालच्या त्यांच्या स्थितीसच अनुलक्षून
अहे. एखाद्या मुलाला लेखण्या वगैरे करण्याकरितां वापानें दिलेला चाकू
त्यानें भलत्याच कशावर तरी चालवून तो मोडून टाकिला किंवा हरविला,
तर बाप अविचारी असल्यामुळे किंवा मुलगा विशेष लाडका असल्या-
मुळे बाजारांतून लागलाच त्यास दुसरा चाकू आणून देतो; असें झा-
ल्यानें मुलास जी एक महत्त्वाची गोष्ट कळावयाची असते, तीस हर-
कत येत नाहीं काय? अशा वेळीं वास्तविक झटलें ह्मणजे वापानें मुलास
असें सांगितलें पाहिजे कीं, बाबा, चाकूला पैसे पडनात, पैसे मिळविण्यास
श्रम करावे लागतात, आणि वरचेवर तूं जर आपले चाकू मोडूं किंवा
सांडूं लागलास, तर माझ्यानें तुला नवीन चाकू कसे देववतील? इतकें
सांगून मुलगा आपल्या चीजवस्तेची विशेष काळजी घेऊं लागला, असें
आढळून येईपर्यंत त्यास दुसरा चाकू आणून देऊं नये. अशाच प्रकारच्या
शिक्षणानें उधळ्या मनुष्यासही ताळ्यावर आणतां येईल.

हीं वर सांगितलेलीं उदाहरणें अगदीं रोजच्या वहिवाटींतलीं असून अगदीं
साधीं आहेत; यांवरून आतां नैसर्गिक परिणाम आणि कृत्रिम परिणाम
यांमध्ये भेद काय आहे, हें स्पष्ट होईल. वरील उदाहरणांनीं ज्या त-
त्वाचें आम्ही निरूपण केलें, तें तत्व विशेष भानगडीच्या प्रसंगींही लागू
कसें पडतें, हें आपण आतां पाहूं. परंतु त्यापूर्वीं बालशिक्षणाचे संब-
धानें हल्लीं जें तत्व (परंतु ह्याला तत्व हें नांव देतां येणार नाहीं) किंवा
दोनचार गोष्टींवरून बसविलेला जो संप्रदाय प्रचारांत सुरू आहे, त्या-
पेक्षां आमचें वरील तत्व कोणकोणत्या बाबतींत विशेष फायदेशीर
आहे, याचा विचार करूं.

पहिला फायदा हा कीं, आमचें वरील तत्व पूर्णपणें अमलांत आ-
ल्यानें, कार्यकारणभावाचें योग्य ज्ञान मुलांस होत जाईल, आणि त्या
तत्वाचा अव्याहत अनुभव बरेच दिवस येत गेला ह्मणजे कार्यकारण-
भावाविषयीं मनांत बसलेली कल्पना पूर्णत्वाप्रत जाऊन दृढ व व्यक्त
अशी होईल. अमुक कृत्याचा परिणाम चांगला, अमुक कृत्याचा वाईट, हें
मनुष्यास स्वतःच्या विचारानें समजलेलें असलें ह्मणजे त्या योगानें त्याचें

वर्तन चांगलें असण्याचा जितका संभव असतो, तितका या गोष्टी केवळ “बावावाक्यं प्रमाणं” या न्यायाने त्याच्या मनांत वागल्याने नसतो. अव्यवस्थेमुळे व्यवस्थेची मेहनत पडते, असं मुकला एकदां कळून आलें, किंवा त्याच्या स्तिमितपणामुळे त्याची एखादी मौज बुडाली, किंवा निष्काळजीपणामुळे एखाद्या प्रिय वस्तूला तो मुकला, ह्मणजे त्यास तत्रि दुःख होतें इतकेंच नाही, तर त्याबरोबर कार्यकारणभावाचेंही ज्ञान त्यास प्राप्त होतें. आणि या दोन्ही गोष्टींची स्थिति प्रौढावस्थेप्रमाणेंच बाल्यावस्थेंत असते. आतां जर मुलाला अशा वेळीं नुसत्या शिव्याच दिल्या, किंवा दुसरें एखादें कृत्रिम शासन केलें, तर तें शासन निरूपयोगी होतें इतकेंच नाही, तर सदसत्कृत्यांच्या स्वरूपाचें जें ज्ञान त्याला एरवीं झालें असतें, त्या ज्ञानास तो सर्वांशीं मुक्तो. कृत्रिम वक्षितें आणि कृत्रिम शिक्षा यांची पद्धति जी प्रचारांत आहे, तिजमधील मोठा दोष हा आहे कीं, अपराधाच्या नैसर्गिक परिणामांऐवजीं भलत्याच शिक्षेचा उपयोग केल्यानें जगांत उत्तम रीतीचें वर्तन कोणतें, हें मुलांस बरोबर न समजून त्यात्रिषयीं भलभलत्याच समजुती त्यांच्या डोक्यांत भरून जातात, हा दोष अलीकडेच कळू लागला असं नाही, तर बुद्धिमान् लोकांच्या नजरेस तो पुष्कळ दिवसांचे पूर्वीच आलेला होता. अगदीं लहानपणीं व तसेंच समजू लागल्यावरही अमुक गोष्ट करूं नको, असं सांगितलें असतां ती गोष्ट केली ह्मणजे तिचा परिणाम आईबापांचा किंवा शिक्षकांचा राग असाच मुलांचा एकसारखा अनुभव असल्यामुळे, अर्थात् ती गोष्ट आणि तो राग यांमध्ये कार्यकारणभाव आहे अशीच कल्पना त्यांचे मनांत दृढ होऊन जाते, व ह्मणूनच जेव्हां आईबाप आणि शिक्षक यांचा दाब सुटतो, व त्यांचे रागाची भीति नाहीशी होते, तेव्हां दुष्कृत्ये करण्याचीही भीति बरेच अशीं कमी होते; व मग दुष्कृत्यांचे प्रतिबंधक जे त्यांचे नैसर्गिक परिणाम ते जगांत अडचणी व दुखें भोगूनच शिकावे लागतात. ह्या चुकीच्या पद्धतीचे परिणाम कोसे होतात, हें ज्यानें स्वतः पाहिलें आहे, अशा एका मनुष्यानें लिहिलें आहे कीं, ज्या मुलांची एकादांची शाळा सुटते व विशेषकरून ज्यांवर त्यांच्या आईबापांचा दाब नसतो, अशीं मुलें शाळेंतील दाबापासून मोकळीं होतांच अगदीं भरकटून बेफाम होऊन जातात; कोणतें कृत्य करूं, कोणतें न करूं, याचा त्यांस विधिनिषेध नाहीसा होतो. अमुक गोष्ट चांगली कां, अमुक गोष्ट वाईट कां, हें त्यांस विलकुल समजत नसतें. त्यांच्या स्वभावांत तत्व ह्मणून

कांहींच नसतें, व जगाचा त्यांच्यावर चांगला इंगा फिरेपर्यंत त्यांच्याशी कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार उत्रणे धोक्याचें असतें.

ह्या नैसर्गिक शिक्षणपद्धतीपासून दुसरा फायदा असा आहे कीं, तिच्या योगानें नेहमीं केवळ न्यायच होत असतो; आणि हें त्या पद्धतीचें स्वरूप मुलांचे लक्षांत आल्यावांचून रहावयाचें नाहीं. आपल्या दुर्वर्तनापासून साहजिक जेवढा परिणाम होतो, तेवढाच ज्यास भोगावा लागतो, अशा मनुष्यास आपल्यास नाहक दुःख झालें, व आपल्या संबंधानें अन्याय झाला, असें वाटणार नाहीं. परंतु ज्याला त्याऐवजीं एखादी कृत्रिम शिक्षा भोगावी लागेल, त्याला तसें वाटण्याचा संभव आहे. आणि हा प्रकार जसा प्रौढावस्थेच्या संबंधानें आहे, तसाच बाल्यावस्थेच्या संबंधानेंही आहे. उदाहरणार्थ असें समजा कीं, एक मुलगा आपल्या कपड्याविषयीं अगदीं निष्काळजी आहे, झाडामाडांतून किंवा कांट्याकुट्यांतून तो आपला पंचा कधींही आंवरून घेत नाहीं, पंचा मळेलबिळेल याची तर त्यास क्षितीच नाहीं. आतां या त्याच्या निष्काळजीपणाबद्दल जर त्याला मारझोड केली, किंवा खोलींत कोंडून ठेविलें, तर अलवत आपल्या संबंधानें हा अन्याय झाला, असें त्यास वाटण्याचा संभव आहे; व झालेल्या चुकीबद्दल पश्चात्तापाचे विचार मनांत न येतां आपल्या संबंधानें झालेल्या अन्यायाबद्दलच विचार त्याचे मनांत घोळत असण्याचा संभव आहे. परंतु त्यालाच जर झालेल्या चुकीची दुरुस्ती करावयास लाविलें, ह्मणजे धोतर मळलें तर त्यालाच तें धुवावयास लाविलें, किंवा फाटलें तर त्यालाच तें जसें येईल तसेंच शिवावयास लाविलें, तर झालेल्या त्रासाचें कारण आपणच आहों, असें त्यास वाटणार नाहीं काय? ही शिक्षा तो भोगीत असतां, ती व तिचें कारण यांमधील संबंध एक सारखा त्याचे मनांत घोळणार नाहीं काय? आणि शिवाय या त्रासामुळे जरी तो मनांत चरफडला तरी झालेलें सर्व न्यायाचेंच आहे, असें थोडेंबहुत तरी त्याच्या मनांत आल्याशिवाय राहिल काय ? आतां अशा प्रकारच्या शिक्षेचे बरेच प्रसंग येऊनही मुलगा जर सुधारला नाहीं, कपडे भराभर मळविण्याचा किंवा फाडण्याचा त्याचा क्रम जर तसाच चालला, तर याच शिक्षणपद्धतीचें अवलंबन करून एक वर्षानें किंवा सहा सहा महिन्यांनीं नवीन कपडे घावयाचे अशा प्रकारची जी कांहीं बापांची नेहमींची वहिवाट असेल त्याच वहिवाटीप्रमाणें तितके दिवस जाईपर्यंत बापानें नवीन कपडे आणून घावयाचे नाहींत, इतकें झालें ह्मणजे झालें. असें झालें

ह्मणजे तच मळके व फाटके कपडे मुलास वापरावे लागतील, आणि इतक्यांत एखादा सण असला, किंवा कोठें तरी एखादा समारंभ असला, व त्या ठिकाणीं त्याचे कपडे मळके व फाटके असल्यामुळे त्याचें जाणें बंद झालें, ह्मणजे अर्थात् कपडे मळविल्यापासून खरोखर केवढी गैरसोय आहे हें त्यास उत्तम रीतीनें समजेल; व त्या गैरसोयीचे कारणावहल त्याचे मनांत विचार येऊन या सर्व गोष्टींचें कारण आपलाच निष्काळजीपणा, हें त्याचे लक्षांत येईल; व असें झाल्यावर आपल्या संबंधानें अन्याय झाला, असें त्यास बिलकुल वाटणार नाही. परंतु जर ह्याच्या उलट स्थिति असली, ह्मणजे जर अपराध व शिक्षा यांमध्ये लक्षांत येण्याजोगा कांहींएक संबंध नसला, तर मात्र त्यास तसें वाटण्याचा संभव आहे.

शिवाय प्रचारांत असलेल्या शिक्षणपद्धतीचे योगानें मुलें व त्यांचे आईबाप यांमध्ये बहुतकरून धुसपुस व वेवनाव असतो. परंतु आमच्या शिक्षणपद्धतीचे योगानें तसा प्रकार होण्याचा संभव नाही. मुलांस त्यांचे अपराधांचे नैसर्गिक परिणाम भोगूं न देतां आईबाप त्यांस दुसरीच कांहीं तरी शिक्षा करितात, व त्या योगानें ते दोन चुक्या करून दुप्पट घोटाला करितात. मुलांचे वर्तनाचे संबंधानें खंडीभर नियम करून ठेवितात, व ते नियम मुलांनीं मोडिले ह्मणजे त्यांत आपला मान व आपलें महत्व कमी झालें अशी त्यांची समजूत असते, व यामुळे या नियमांचें उल्लंघन ह्मणजे आपल्या संबंधानें अपराध झाला असें त्यांस वाटून त्याबद्दल आपणांस राग येणें अगदीं रास्त आहे असें ते समजतात, ही पहिली चूक; आणि दुसरी चूक तर अगदीं वेडगळपणाचीच आहे; ती ही कीं, मुलानें एखादा अपराध केला, व त्यामुळे नुकसान झालें ह्मणजे तें नुकसान भरून काढण्याचे श्रम व त्रास, वास्तविक जो अपराधी असेल, त्याला न पाडितां तो सर्व त्रास स्वतः आपण घेतात, व मग मात्र मनांत विनाकारण चरफडत बसतात. आतां या पद्धतीनें मुलांची कांय स्थिति होते ती पाहूं. कृत्यांच्या नैसर्गिक परिणामानें झालेली जी शिक्षा ती कोणी मनुष्यानें किंवा दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीनें केलेली नसते; ती करणारा अमुक असें दिसत नसतें. ती करणारा हा असें सांगतां येत नाही; तिची कृति दृष्टिगोचर किंवा दृश्य नसते; तिचे उत्पत्तिस्थान मूर्त व दृश्य

असें नसतें; तें केवळ अमूर्त असेंच असतें, व यामुळे शिक्षेपासून जरी मुलाच्या मनास त्रास झाला तरी तो अल्प व क्षणिक असा असतो. परंतु जर आईबापांनीं एखादें कृत्रिम शासन केलें तर त्याचा अगदीं उलट परिणाम होतो. तें शासन आईबापांनीं आपण होऊन केलेलें असतें, व तें शासन करणारा हा असें मुलांस कळत असतें; यामुळे मुलांचे मनांत त्या शासनकर्त्याविषयीं पुष्कळ द्वेषबुद्धि उत्पन्न होऊन ती बराच वेळ मनांतून जात नाही. आतां या वेडगळ पद्धतीचें अगदीं मुलाच्या बाल्यावस्थेपासून जर अवलंबन केलें, तर त्याचे परिणाम किती भयंकर होतील हें वाचकांचे सहजीं ध्यानांत येईल. अशी कल्पना करा कीं मुलांचे अज्ञानामुळे व अडाणीपणामुळे त्यांस झालेलें शारीरिक दुःख आईबापांना कोणत्या तरी उपायांनीं आपणावर घेतां येतें, व असें समजा कीं मुलांस झालेलें दुःख आपणावर घेऊन ते त्यांचा अपराध त्यांस समजावा ह्मणून त्यांस दुसरी कोणती तरी इजा करितात. ह्मणजे उदाहरणार्थ असें समजा कीं, अधणाच्या भांड्याला हात लावूं नको असें सांगितलें असतांही मुलाचे हातून भांडें उलथून आधणाचे पाणी त्याचे पायावर पडलें, आणि नंतर आईनें आधणाचे पाण्यानें मुलाला बसलेला चरका आपल्यावर घेऊन त्या ऐवजीं मुलाला एक थापट मारिली तर, अशा प्रकारचे स्थितीपासून जगांत किती बरें घोटाळा होईल ? हल्लीं वर कल्पना केल्याप्रमाणें दुःखाची अदलावदल करितां येत नाही तरी मुलांनीं शरीराला एखादी दुखापत करून घेतली, ह्मणजे आईबाप त्यांचे आंगावर दांतओठें खाऊन धांऊन जातात; व एखादे वेळेस मारा-वयासही कमी करित नाहीत इतका त्यांस राग येतो; व असें झालें ह्मणजे मुलांनाही आईबापांचा राग येतो. असें जर आहे तर वर कल्पिलेल्या रोज होणाऱ्या दुखापतीमुळे मुलें व आईबाप यांमध्ये परस्परांविषयीं द्वेषबुद्धि व क्रोधबुद्धि अत्यंत वाढत जाऊन एकमेकांविषयीं वैमनस्य एकमेकांच्या अगदीं हाडीं खिळून जाणार नाहीं काय ? ह्या सर्व गोष्टींची आह्मांस कल्पनाच केली पाहिजे, कारण त्या व्यवहारामध्ये प्रत्यक्ष घडून येण्याचा मुळीं संभवच नाही. मुलें मोठीं झाल्यावर तर त्यांच्याशीं आई-

बापांचें वर्तन अगदीं अशाच प्रकारचें असतें असें आपल्या धडधडीत अनुभवास येतें. जो बाप आपल्या मुलास त्यानें आपल्या धाकट्या भावाची पाटी मुहाम दांडगाईनें किंवा निष्काळजीपणामुळें फोडिली ह्मणून मारितो, व लागलीच दुसरी पाटी विकत आणितो, त्याचें वर्तन वरच्याप्रमाणचें नव्हे काय? खऱ्या अपराध्यास ताडनरूपी कृत्रिम शिक्षा करून दुसरी पाटी भाणणें ही जी नैसर्गिक शिक्षा ती तो स्वतःलाच करून घेत नाहीं काय? व असें झालें ह्मणजे मुलाला भलतीच शिक्षा झाल्यानें व बापाला विनाकारण शिक्षा झाल्यानें एकमेकांचीं मनं एकमेकांविषयीं उगाच विघडून जात नाहीत काय? मुलाला केवळ झालेलें नुकसान भरून द्यावयासच बाप जर लावील, तर मुलाचे मनांत राग अगदीं कमी येण्याचा संभव आहे. बाप जर मुलास सांगेल कीं, नवी पाटी विकत घेण्याचा दंड तुलाच दिला पाहिजे, आणि असें सांगून त्याला वर्षास नवीन कपडे करावयास जो खर्च लागतो त्यांतून नवीन पाटीच्या किंमती इतके पैसे कमी केले, आणि एखाद दुसरा कपडा कमी दिला, किंवा नवीन एखादी टोपी विकत घेऊन दिली नाही, व त्यामुळें त्याला जुनीच टोपी आणखी एक वर्ष वापरावी लागली, ह्मणजे कृत्रिमशासनपद्धतीमुळें बापाच्या व मुलाच्या मनांत जो एकमेकांविषयीं राग येतो तशा प्रकारचा राग येण्याचा किती बरें कमी संभव आहे? शिवाय नवीन टोपी न मिळाल्यामुळें जुनीच टोपी आणखी एक वर्ष वापरावी लागली, ह्मणजे यांत आपल्या कृत्यांचा अत्यंत श्रेयस्कर व न्याय्य असे नैसर्गिक परिणामच तो भोगितो असें होत नाहीं काय? सारांश, नैसर्गिक शिक्षणपद्धतीचे योगानें स्वभाव रागीट व खुनशी होण्याचें भय अगदीं कमी असतें; आणि हें स्वाभाविकच आहे, कारण हें शासन ह्मणजे केवळ न्याय्य असून तें मार्गें सांगितल्याप्रमाणें मूर्त व दृश्य आईबापांकडून न होतां अमूर्त व अदृश्य अशा वस्तुस्थितीकडूनच केले जाते.

यावरूनच आणखी एक गोष्ट अशी निघते कीं, या पद्धतीचे योगानें मुलें व आईबाप यांमध्ये स्नेहभाव राहून आईबापांचें वजनही मुलांवर विशेष राहिल. मोठा मनुष्य ध्या, किंवा लहान मूल ध्या, कोणत्याही कारणानें असो व कोणत्याही संबधानें असो, मुळीं त्याच्या मनांत राग येणें यापासून त्याची हानि झालीच पाहिजे; व त्यांत आईबापांच्या मनांत

मुलांबहल व मुलांच्या मनांत आईबापांबहल राग येणे हे तर अत्यंत हा-
निकार होय. कारण त्या योगाने मुलांचे शिक्षणास अत्यंत आवश्यक असा
जो आईबापांचा वचक त्यांचे वीज जें अन्योन्यप्रेमबंधन तें शिथिल हो-
ऊन जाते. जे जे पदार्थ आपण जगामध्ये पाहतो, त्या त्या पदार्थांचा
आपले मनावर एक प्रकारचा ठसा, किंवा संस्कार उठत असतो; व कित्येक
पदार्थ असे असतात कीं, त्यांचे मनावर उठलेले संस्कार ज्या कोणत्याही
वेळीं जागृत होतात त्या वेळीं त्यांबरोबरच दुसऱ्या अनेक पदार्थांचे मनावर
उठलेले संस्कारही जागृत होतात. हे जें संस्कारसाहचर्य तें ज्या नियमानुसार
असतें त्या नियमावरून हे उबड होतें कीं, मनुष्य लहान किंवा मोठा
असो, ज्या वस्तूच्या संस्कारांचें नित्यसाहचर्य दुःखशोकादिमनोविकारांशीं
आहे असे त्यांचे अनुभवास येतें, त्याच वस्तु त्यास अप्रिय होतात; अथवा
एखादे वस्तूवर जर पूर्वीपासून प्रेम असले, तर त्यासंबंधाने तज्जन्य
प्रत्यक्ष व आनुषंगिक जे दुःखदायक संस्कार होतील ते ज्या मानाने कम-
जास्त असतील, त्या मानाने तें प्रेम कमी होतें; किंवा प्रेम जाऊन त्या
ऐवजीं द्वेषही उत्पन्न होतो. आईबापांना राग येऊन त्यांनीं जर मुलांस
शिव्या दिल्या व मारझोड केली, तर त्यापासून कांहीं दिवसांनीं मुलांच्या
मनांतील आईबापांबहल असलेला प्रेमभाव नाहीसा होऊन, तीं त्यांचा द्वेष
करूं लागतील, यांत संशय नाही. तसेच नेहमीं मूल धुसपुसलेलें व खुनशी
पाहून, आईबापांचेही मनांतील त्याविषयींचा प्रेमभाव निःसंशय कमी
होईल, किंबहुना सर्वांशींही नाहीसा होईल. यामुळेच पुष्कळ कुटुंबांत आ-
ईबाप व मुलें यांमध्ये प्रत्यक्ष द्वेषच नसला तरी प्रेमाचा अभाव असतो;
व त्यांतही विशेषकरून बाप व मुलें यांमध्ये हा प्रकार फार आढळतो.
कारण प्रायः घरीं शिक्षा करण्याचें काम बापावरच असतें. पुष्कळ लोकां-
चे तोंडून आपण जें ऐकितो कीं, हीं आमचीं मुलें झणजे आमचे मागे
साडेसांती आहे, त्याचेंही कारण हेंच. यावरून सर्वांचें लक्षांत येईल कीं,
आईबाप व मुलें यांमधील हा बेवनाव, नीतिशिक्षणास अत्यंत अपायका-
रक आहे. व झणून आईबापांनीं मुलांशीं प्रत्यक्षविरोधाचा प्रसंग कांहीं
झाले तरी आणूं नये. व अशा वर्तनास उत्तम साधन झटले झणजे नैस-
र्गिकपरिणामात्मकशिक्षणपद्धतीचें अवलंबन हेंच होय. कारण मागे सांगि-
तलेच आहे कीं, या पद्धतीचे योगाने शिक्षा करण्याचें काम आईबापांवर
पडत नसल्यामुळे, आईबाप व मुलें यांमध्ये धुसपुस किंवा बेवनाव
कांहींएक उत्पन्न होत नाही.

एकंदरीने आपणांस इतके कळले कीं, नैसर्गिक परिणामात्मकनीतिशि-
क्षणपद्धति जशी बाल्यावस्थेंत व प्रौढावस्थेंत ईश्वरी संकेतानेही सुरू अ-
सते, तशीच मधल्या शैशव व यौवन ह्या दोन अवस्थांमध्येही सुरू ठेव-
ण्यास हरकत नाही. या पद्धतीपासून मुख्य फायदे चार आहेत, पहिला
फायदा हा कीं, तिच्या योगाने सदसत्कृत्यांच्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान त्यां-
च्या शुभाशुभ परिणामांचे प्रत्यक्ष अनुभवावरून उत्पन्न होते. दुसरा फा-
यदा हा कीं, मुलांस आपल्या अपराधाच्या दुःखकारक परिणामांपेक्षां
कांहीं एक ज्यास्त भोगायला न लागल्यामुळे त्यांस झालेल्या शासनाची
न्याय्यता बरेच अंशी स्पष्टपणे त्यांचे लक्षांत येते. तिसरा फायदा हा कीं,
शासनाची न्याय्यता मुलांचे लक्षांत आल्यामुळे. व शिवाय शासन होतें
ते कोणत्याही व्यक्तिमात्राकडून न होतां सृष्टिनियमानुसार वस्तुंची जी
क्रिया होत असते, त्या क्रियेचेच योगाने होत गेल्यामुळे मुलांचा स्वभाव
खुनशी वगैरे होऊन विघडत नाही; व त्याप्रमाणेच आईबापांनाही प्रत्यक्ष
शिक्षा करण्याचे काम न पडतां, त्यांजकडे केवळ नैसर्गिक परिणाम भोगूं
देण्याचे निमृटपणाचे काम असल्यामुळे त्यांचेही मनाची शांतवृत्ति जात
नाहीं. चौथा फायदा असा कीं, आईबाप व मुले यांचीं मने एकमेकांवि-
षयीं त्रासून जाण्याचा प्रसंगच न आल्यामुळे परस्परांमध्ये सुखोत्पत्तीस
विशेष अनुकूल असा संबंध उत्पन्न होऊन, त्यांचे मनांत परस्परांविषयीं
आदरबुद्धिही वृद्धिंगत होण्याचा संभव असतो.

आतां कोणी एखादा असें विचारील कीं, हे बारीकसारीक अपराधांच्या
संबंधाने झाले; परंतु विशेष मोठ्या गुन्ह्यांच्या संबंधाने काय करावयाचे ?
जर मुलाने एखादी वस्तु चोरिली, किंवा तो खोटे बोलला, किंवा त्याने
आपल्या धाकट्या भावाशीं किंवा बहिणीशीं मस्ती करून दुखापत केली,
तर मग ह्या तुमच्या पद्धतप्रमाणे वर्तन ठेवावयाचे ते कसे ? या प्रश्नाचे
उत्तर देण्यापूर्वी दोनचार प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टी आह्यांस माहित आहेत,
त्या येथे सांगून त्यांचे तात्पर्य काय आहे ते पाहूं.

एक गृहस्थ आपल्या मेहुण्याच्या घरीं राहत असे. त्याच्या मेहुण्या-
ला एक मुलगा व मुलगी अशीं दोन मुले होती. त्यांचे शिक्षणाचे काम
ह्याने पतकारिले होते. त्याने शिक्षणाचा क्रम वर सांगितलेल्या आम-
च्या पद्धतीप्रमाणे ठेविला होता. विचार करून ह्या पद्धतीची उपयुक्तता
त्याचे मनावर ठसली होती असें नाही. परंतु ही पद्धति चांगली, असा
त्याच्या मनाचा स्वाभाविकच कल झालेला होता. या दोन मुलांस, तो

घरांत असला झणजे शिकवीत असे, व बाहेर निघाला झणजे आपल्या बरोबर नेत असे. तो फिरावयाला निघाला झणजे नेहमीं तीं त्याच्या बरोबर जात. तो कितीएक वेळां त्यांस वनस्पतिशास्त्राचा नाद असल्यामुळे, निरनिराळ्या वनस्पतींचें ज्ञानकरून घेण्याकरितां बाहेर जात असे तेव्हांही तीं मुलें त्याजबरोबर असत, व मोठ्या उत्सुकतेनें निरनिराळ्या झाडांच्या डाहळ्या तीं त्याजवळ आणून देत; आणि तो अमुक एक झाड कोणत्या जातीचें आहे, हें ओळखण्याकरितां त्यांनीं आणलेल्या त्या झाडाच्या डाहळ्यांची परीक्षा करीत उभा राहिला, झणजे तींही निमृटपणें त्याजवळ उभीं राहून, तो जें काय करी तें पाहत असत. ह्याप्रमाणें नेहमीं तीं त्याच्या जवळ असून एकीकडे त्यांचें शिकणें व एकीकडे त्यांची कर्मणूक चालत असे. सारांश, एकंदरीस त्यांना तो बापासारखा झाला होता. खऱ्या आईबापांपेक्षां त्याजवरच त्यांचें विशेष प्रेम बसलें होतें. अशाप्रकारच्या आपल्या वर्तनक्रमापासून त्या मुलांवर कसकसे परिणाम होत गेले, हें त्या गृहस्थानें आढांस सांगितलें. त्यानें पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या त्यांपैकी आढी एक येथें सांगतो. एके दिवशीं संध्याकाळीं तो गृहस्थ घरीं असतां त्यास एका वस्तूची गरज लागली. ती वस्तु दुसऱ्या खोलींत होती, त्यानें ती आपल्या भाच्यास आणण्यास सांगितलें. मुलगा खेळाच्या अगदीं रंगांत असल्यामुळे तेथून उठण्याची चोळाचोळ करूं लागला, किंवा आणीत नाहीं असेंही त्यानें सांगितलें असेल, त्या वेळेस बरोबर काय झालें तें आतां लक्षांत नाहीं. या गृहस्थात मुलांवर जुलूम करणें कधींच आवडत नसे, झणून त्यानें कांहीं एक न बोलतां ती वस्तु स्वतः आणिली. फक्त मुलाच्या अशा वर्तनानें आपणास किती त्रास झाला एवढें आपल्या मुद्रेवरून दाखविलें. पुढें रात्रीं नित्याप्रमाणें कांहीं तरी गमतीचा खेळ खेळण्याकरितां मुलगा आपल्या मामाकडे गेला. त्या वेळेस त्यानें गंभीर मुद्रेनें आपली नाखुशी दाखविली. मुलाच्या संध्याकाळच्या वर्तनानें त्याच्या मनांत त्याविषयीं जितकें स्वाभाविक औदासीन्य उत्पन्न झालेलें होतें, तितकेंच त्यानें दाखविलें, व अशा प्रकारें मुलाच्या वर्तनाचे नैसर्गिक परिणाम त्यास भोगावयास लावितें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं निजून उठण्याच्या रोजच्या वेळेस त्या गृहस्थास खोलीच्या दाराच्या बाहेर रोजचा मुलगा नसून दुसरा कोणी हाका मारितो आहे असें त्यास वाटलें, आणि पाहतो तो आपला भाचा तोंड धुण्याकरितां हातांत ऊन पाणी घेऊन आंत आला, असें त्यास आढळलें

दुसरें कांहीं हवें लागल्यास तेंही आपण आणून घावें अशा हेतूनें खोलींत इकडे तिकडे पाहिल्या नंतर तो मुलगा एकदम झणाला, हो खरें-च, तुमचा तोंड पुसावयाचा रुमाल तुझाला पाहिजे असेल, व असें झणून लागलाच तो आणण्याकरितां मांडीखालीं धांवत गेला. याव अशा दुसऱ्या पुष्कळ प्रकारांनीं आपल्या दुर्वर्तनावद्दल आपणास पश्चात्ताप झाला आहे, असें त्या मुलानें दाखविलें. नित्यापेक्षां मामाचीं जास्ती कामें करून त्यानें नाकारिलेल्या कामावद्दल फेड केली. त्याचे मनांत सर्व नीच किंवा अश्ला-व्य विकारांचा अपकर्ष होऊन उच्च किंवा श्लाव्य विकारांचा उत्कर्ष झाला; व या उत्कर्षानें त्यास समाधानही वाटलें. याप्रमाणें त्यानें मामाचें गेलेलें प्रेम संपादन केलें, आणि तें नाहींसें झालें तर आपणास किती दुःख होतें ह्याचा त्यास प्रत्यक्ष अनुभव भाल्यामुळें, त्या प्रेमाचें त्यास पूर्वीपेक्षां विशेष महत्व वाटूं लागलें.

हल्लीं या गृहस्थासही मुलें झालीं आहेत. त्यांचे संबधानें तो याच शिक्षणपद्धतीचा उपयोग करीत असतो, व या पद्धतीचे योगानें सर्व कांहीं सुरळीत चालतें असा त्याचा अनुभव आहे. आपल्या मुलाशीं तो त्यांचा जिवञ्चकंडञ्च मित्र या नात्यानें वागतो. संध्याकाळ केव्हां होईल असें त्या मुलांस झालेलें असतें. कारण त्या वेळेस तो घरीं यावयाचा असतो. रविवार झणजे त्यांस सणाचा दिवस वाटतो. कारण त्या दिवशीं तो सर्व दिवसभर घरीं त्यांचे जवळच असतो. याप्रमाणें मुलांचा त्यावर पूर्ण विश्वास व प्रेम वसल्यामुळें त्यांजवर आपला दाव वसविण्याला आपला संतोष किंवा असंतोष दाखविणें यापलीकडे त्यास कांहीं एक क-रावें लागत नाहीं. एखादे दिवशीं बाहेरून घरीं आल्यावर एखाद्या मुलानें कांहीं खोड्या केल्या असें जर त्यास कळलें, तर मुलाच्या खोड्या ऐकून त्याजविषयीं स्वाभाविक जितकी अप्रीति मनांत उत्पन्न होईल तितकीच तो त्यास दाखवितो; व एवढीच शिक्षा वस होते असें त्याचे अनुभवास आलें आहे. रोजच्या सारखें प्रेम दाखविलें नाहीं झणजे तेवढ्यानेंच मारल्यापेक्षां जास्त दुःख मुलास होऊन तो रडूं लागतो; आणि आपण नीट वागलों नाहीं तर आपल्यावरचें बापाचें प्रेम कमी होईल ही भीति बाप बाहेर गेला झणजे नेहमीं त्यांच्या मनांत असते; आणि झणून बाप घरीं येण्याचे पूर्वी दिवसास मुलें वरचेवर आईला वि-चारीत असतात कीं, आमचेकडून कांहीं अपराध झालेला नाहीं ना ? व बाधा घरीं आला झणजे आमचेवद्दल त्यास कांहीं वाईट कळवयाचें

नाहीना ? या गृहस्थाचा सर्वांत अगदीं वडील मुलगा पांच वर्षांचा आहे. तो जात्या हुशार व चंचल आहे, व लहान मुलांच्या व विशेषकरून सुदृढ प्रकृतीच्या मुलांच्या आंगीं याला खेंच, त्याला लोट, याला मार, त्याला चिमटे घे, याला ओढ, त्याला ढकल, असा एक प्रकारचा स्वाभाविक ब्रात्यपणा असतो, त्याप्रमाणें या मुलानें आई कोठें बाहेर गेली आहे असें पाहून कांहीं दांडगाई केली. धाकट्या भावाचे कातरीनें केंस कापले, आणि बापाच्या आरशाच्या पेट्यांत चाकू होता तो बाहेर काढून त्याच्याशीं खेळून आपला हात कापून घेतला. बाप घरीं परत आल्यावर त्यास ही सर्व हकीकत कळली. मुलाला त्यानें कांहीं एक मारझोड वगैरे केली नाही. फक्त त्या रात्री व दुसरे दिवशीं सुद्धां सकाळीं कामकाजाला बाहेर जाईपर्यंत मुलाजवळ अबोला धरिला. यापेक्षां जास्ती कांहीं केले नाही, या त्याच्या अबोल्यानें ताबडतोब तर गुण आलाच. परंतु पुढें सुद्धां त्याचा इतका कांहीं चांगला परिणाम झाला कीं, कांहीं दिवस गेल्यानंतर पुन्हां एके दिवशीं आई कोठें बाहेर जाऊं लागली, तेव्हां तो मुलगा बाहेर जाऊं नको, अशी तिची फार विनवणी करूं लागला; व चौकशी अंतीं असें कळलें कीं, आई बाहेर गेली तर पुन्हां मागच्या सारखा ब्रात्यपणा कदाचित् आपल्या हातून होईल, अशी त्यास भीति पडली होती.

मोठमोठ्या अपराधांचे संबंधानें आमची पद्धति कशी उपयोगी पडणार, या वरील प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वीं आम्हीं ही गोष्ट येथें सांगितली. यांत मुलें व आईबाप यांमध्ये नेहमीं कोणत्या प्रकारचा संबंध असला पाहिजे हेंच दाखविण्याचा आमचा हेतु होता. हा संबंध कोणत्या प्रकारचा असला पाहिजे हें सांगणें फार महत्वाचें आहे. कारण या संबंधाचे अस्तित्वावर मोठमोठ्या अपराधांचें संनियमन अवलंबून असतें. आतां आमच्या पद्धतीप्रमाणें एकसारखें वर्तन ठेविलें असतां, मुलें व आईबाप यांमध्ये अशा प्रकारचा संबंध साहजिक उत्पन्न होईल, एवढें दाखविलें झणजे झालें. पूर्वीं आम्हीं हें दाखविलेंच आहे कीं, आईबापांनीं मुलांस फक्त त्यांचे दुर्वर्तनाचे दुःखकर परिणाम भोगावयास लाविले झणजे त्यांचा मुलाशीं प्रत्यक्ष विरोध कधींही येत नाही; व त्यामुळे मुलांचे मनांत आईबापांवद्दल द्वेषभावही उत्पन्न व्हावयाचा नाही. आतां फक्त एवढें दाखविलें झणजे बस आहे, कीं आमच्या पद्धतीप्रमाणें अव्याहत वर्तन ठेविल्यानें आईबाप व मुलें यांमध्ये द्वेष-

भाव असणार नाहीं इतकेंच नाहीं, तर त्यांमध्ये विशेष स्नेहभावही उत्पन्न होईल.

हल्लींची स्थिति पाहिली तर अशी आहे कीं, आईबापांविषयीं मुलांचे मनांत एकाच कालीं शत्रुमित्रभाव असतो. मुलांस आईबापांचें जें प्रत्यक्ष वर्तन दिसतें, तदनुसारच त्यांचे ग्रह त्यांविषयीं होतात. व त्यांचें वर्तन पाहिलें तर एकदां लाडीगोडी, एकदां दटावणें, एकदां पाठ थोपटणें, एकदां शिव्या देणें, एकदां कुरवाळणें, एकदां मारणें, अशाच प्रकारचें असतें. अशा वर्तनामुळे अर्थात् आईबापांविषयीं त्यांचे ग्रह परस्पर-विरुद्ध भसे होतात. आईला बहुतकरून असें वाटतें कीं, बाळा तुझ्या-वर माझी फार ममता आहे असें आपले मुलास सांगितलें ह्मणजे पुरे, व हें सांगितलें ह्मणजे तें खरें मानणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे अशी तिची पूर्वीपासूनच समजूत असल्यामुळे ती असें अनुमान करिते कीं, तो तें खरें मानीलच. “हें सर्व तुझ्या कल्याणासाठीं आहे, तुला दुःख कशानें होईल हें तुजपेक्षां मला जास्ती समजतें, तुझे तुला तें समजण्यासारखें तुझे वय अजून झालें नाहीं. परंतु तूं मोठा झाल्या-वर मी आज करितें हेंच चांगलें, असें तुला समजून येईल. आणि मग तूं माझे उपकार मानशील. ” अशा प्रकारचीं आईचीं बोलणीं नेहमीं चाललीं आहेत; परंतु मुलाची स्थिति पाहिली तर नेहमीं त्याचे मनाला कांहींना कांहींतरी त्रासच होत आहे. हें करूं नको, तें करूं नको, असें आई नेहमीं त्याचे इच्छेविरुद्ध त्यास सांगत असते; आपले सुखा-साठीं सर्व चाललें आहे असे शब्द मात्र तो ऐकितो, परंतु त्याच शब्दां-बरोबर होणारीं जीं कृत्ये त्यांपासून त्यास दुःखच होत असतें. पुढें तुला समजेल, पुढें तुला सुख होईल, हें जें काय आई ह्मणत असते, त्याचा अर्थ काय, व तें सुख कसें होणार, हें कळण्यापुरती त्यास समजूत आलेली नसते. प्रत्यक्ष त्या वेळेस जे परिणाम त्याला भासत असतात, त्यांवरून तो आपले ग्रह बसवीत जातो; व हे परिणाम बिलकुल सुखकारक नाहीत, असें जेव्हां त्यास आढळतें, तेव्हां अर्थात् माझी तुझ्यावर ममता आहे, या आईच्या बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही असें त्यास वाटूं लागतें; आणि यापेक्षां कांहीं निराळें त्यास वाटावें, असें ह्मणणें मूर्खपणाचें नव्हे काय? मुलाचे मनांत जे विचार चालावयाचे, ते तो ज्या गोष्टी धडधडीत डोळ्यांसमोर पाहत असेल, त्यांवरूनच चालावयाचे नाहीत काय? ह्मणजे पुढें असलेला पुरावा पाहूनच त्यानें नि-

र्णय करावयाचा नाही काय ? व असें आहे तर आईच्या ममतेच्या बोलण्यांत कांहीं एक होंशील नाही, असा जो निर्णय तो आपले मनांत उरवितो, तो निर्णय त्याजपुढे असलेल्या पुराव्याप्रमाणे अगदीं बरोबर नाही काय ? त्याच्या त्या आईला जर या प्रकारच्या स्थितींत ठेविलें, तर तिचेही ग्रह निःसंशय या प्रकारचे होतील. तिच्या ओळखीच्या माणसांपैकीं जर तिला एखादा असा मनुष्य आढळला कीं, तो नेहमीं आपले इच्छेचे विरुद्ध यागत असतो, नेहमीं आपली निर्भर्त्सना करितो, व कधीं वधीं प्रत्यक्ष दुःखही देतो. परंतु त्याच वेळेस एकीकडे केवळ तुझ्या कल्याणासाठीं मी सतत झुरत आहे, असें मात्र ह्मणत असतो, तर त्याचें ह्मणें बरकरणीचें आहे असें तीस खात्रीनें वाटेल. असें जर आहे तर आपल्या मुलाला मात्र असें वाटणार नाही, अशी कल्पना तिनें कां बरे करावी ?

परंतु आमची पद्धति जर अव्याहत सुरू ठेविली तर किती निराळ्या प्रकारचे परिणाम होतील ते पहा. आईनें स्वतःच शिक्षा न करितां जर केवळ मित्राचे नात्यानें आपलें वर्तन ठेविलें, बाबा असें करूं नको, करशील तर तुला अमुक अमुक दुःख होईल, इतकें जर ती मुलास वेळचे वेळीं सुचवीत गेली, तर त्यापासून किती बरे हित होईल ? एक उदाहरण घेऊन पाहूं; व लहानपणापासून आमची पद्धति कोणत्या रीतीनें अमलांत आणतां येईल हें स्पष्टपणें लक्षांत यावें ह्मणून जें उदाहरण अगदीं साधें व लहान वयामध्ये घडून येणारें असेल तेंच घेऊं. हें पहा, तें पहा, असें करण्याची मुलांना नेहमीं संवय असते, हें सर्वांना माहित आहे. व ही त्यांची मनाची स्वभावजन्यप्रवृत्ति सृष्टीतील पदार्थांचें लक्षपूर्वक प्रत्यक्ष अवलोकन करून प्रयोगपूर्वक निरनिराळ्या गोष्टींचे शोध करण्याचा जो प्रकार आहे, त्या प्रकारास अनुसरूनच असते. कल्पना करा कीं, एखादा मुलगा हीच प्रवृत्ति त्याचे मनांत जागृत होऊन, कागद दिव्यावर धरून, कसा काय जळतो तें पाहत आहे. आतां अशा वेळीं आसपासच्या वस्तूंना आग बीग लावील, किंवा आपलें तरी आंगविंग भाजून घेईल, ह्मणून साधारण अविचारी आई, ठेव तो कागद एकीकडे, ह्मणून त्यास सांगेल. आणि मुलांनें ऐकिलें नाही, तर त्याच्या हातांतून कागद खसूदिशी ओढून घेईल. परंतु जर सुदैवानें त्याची आई जराशी विचारी असेल, आणि कागद कसा काय जळतो हें पाहण्यांत जी त्यास मौज वाटते, ती मौज अत्युपयुक्त जिज्ञासेचाच परिणाम होय असें जर तिला माहित असेल, व अशा-वेळीं जर आपण ह्या जिज्ञासेच्या आड आलें तर त्याचा परिणाम काय

होईल, हें लक्षांत येण्यापुरतें जर तिच्या आंगीं शहाणपणा असेल, तर अशावेळीं तिचें वर्तन वरच्याहून अगदीं भिन्न असणार नाहीं काय ? ती आपले मनांत याप्रमाणें विचार करील—जर आतां मी ह्या कागद जाळण्याचें बंद केलें तर ह्यामुळे कागद जाळण्यानें त्यास जें कांहीं ज्ञान प्राप्त होणार, त्यास हरकत होईल. आतां एवढें खरें कीं, कागद ओढून घेतला ह्मणजे मग त्याचें आंगविंग भाजण्याची अगदीं भीति नाहीं. परंतु यापासून होणार काय ? आज नाहीं तर केव्हांतरी पुढें एखादो दिवशीं त्याचें आंग भाजण्याचा प्रसंग येणारच. असें जर आहे तर प्रत्यक्ष अनुभवावरून विस्तवाचे धर्म काय आहेत, हें त्यास कळणें त्याच्या जीवितरक्षणास अत्यंत अवश्य होय. आज जरी मीं यास आंगविंग भाजून घेईल ह्मणून कागद जाळण्याचें बंद केलें, तरी कोणी प्रतिबंध करावयास जवळ नाहीं, अशावेळीं केव्हांतरी हा पुन्हां असें करणारच. असें जर आहे, तर मी आतां जवळ आहे, अशा वेळींच त्यास हें करूं देणें विशेष श्रेयस्कर होईल. कारण जर भाजलाविजलाच, तर मी येथें असल्यामुळे त्यास विशेष इजा तरी होऊं देणार नाहीं. शिवाय कागद जाळण्यांत जी त्यास मौज वाटत आहे, तिजपासून दुसरे कोणास इजा नाहीं, व उलट ज्ञानप्राप्ति हा तिजपासून एक फायदाच आहे, तर त्यास बंद केलें ह्मणजे या मौजेच्या आड आल्याप्रमाणें झालेंच, व मग अर्थात् मजविषयीं त्याचे मनांत वाईट कां येणार नाहीं ? इजा होऊं नये ह्मणून मी यास बंद करणार, परंतु ती इजा ह्मणजे कोणती आणि काय हें यास कांहींएक माहित नाहीं. इच्छेचा मोड झाला ह्मणजे त्यापासून होणारें जें दुःख तें मात्र यास भासत राहिल, व त्या दुःखाचें कारण मी एवढेंमात्र तो धरून बसेल. ज्या दुःखाची अजून त्यास कल्पना नाहीं, व ह्मणून जें दुःख असें त्यास वाटत नाहीं, तें होऊं नये ह्मणून, जें त्यास विशेष कठिण भासेल असें दुसरें दुःख त्यास करणें, ह्यांत काय अर्थ ? ही आपणास दुःख देणारी आहे अशी कल्पना मात्र उलटी आपणाविषयीं त्याचे मनांत बसून जाईल. याकरितां उत्तम मार्ग ह्मटला ह्मणजे एवढाच कीं, बावा, यापासून कदाचित् भाजून तुला इजा होईल एवढेंच त्यास वेळींच सुचवावें, आणि नंतर जवळ उभें राहून काय काय होतें तें निमूटपणें पहावें, आणि कदाचित् भाजून विजून मोठी दुखापत होईल तेवढी मात्र न होऊं देण्याकरितां खबरदारी ठवावी ह्मणजे झालें. याप्रमाणें आपले मनांत विचार करून, नंतर ती

आई आपले मुलास असें झणेल कीं बाबा, कदाचित् अशानें तूं आपणास भाजून घेशील. आतां कल्पना करा कीं, मुलगा बहुतकरून हें ऐकणार नाहीच, व तें न ऐकून त्यानें आपला हात भाजून घेतला, तर त्याचे काय काय परिणाम होतील? पहिला परिणाम हा कीं, जें ज्ञान त्यास केव्हां तरी झालेंच पाहिजे, तें ज्ञान आज त्यास प्राप्त झालें, व हें ज्ञान इतकें अवश्यक आहे कीं तें जितकें लौकर होईल तितकें पाहिजेच. दुसरी गोष्ट अशी कीं, आईनें हें करूं नको झणून जें पूर्वी सांगितलें त्यांत तिचा उद्देश आपले कल्याणाचा होता हें त्यास कळलें; शिवाय एकंदर आईला आपले कल्याणाविषयीं किती कळकळ आहे हेंही यावरून त्याच्या ध्यानांत येईल; व या योगानें आई जें सांगते तेंच बरोबर असतें, व तिची आपल्यावर खरोखर ममता आहे, हेंही त्यास समजून येईल; व असें झालें झणजे अर्थात् त्याचे मनांत तिजविषयीं विशेष प्रेमबुद्धि खात्रीनें उत्पन्न होणार.

आतां हें आम्हीं सांगितलें पाहिजे असें नाहीं कीं, ज्या ठिकाणीं हात-पाय मोडण्याची किंवा फारच मोठी दुखापत होण्याची भीति आहे, त्या ठिकाणीं मुलांस एकदमच बंद केलें पाहिजे, त्यावेळेस जबरदस्ती सुद्धां करण्याची पाळी आली तरी केली पाहिजे. परंतु असें प्रसंग थोडे. हे प्रसंग खेरीजकरून इतर प्रसंगां ज्या ठिकाणीं केवळ अल्प इजा होईल असें वाटत आहे, त्याठिकाणीं मुलास प्रतिबंध न करितां, असें केलें तर तुला अमुक इजा होईल, एवढेंच फक्त सुचवून उगीच राहावें असें आमचें मत आहे, व असें वागल्यानें हल्लींपेक्षां मुलें व आईबाप यांमध्ये विशेष प्रेम राहिल यांत संशय नाहीं. या व अशा इतर प्रसंगां नैसर्गिकपरिणामात्मकशिक्षणपद्धतीचाच जर उपयोग होत गेला, झणजे मुलें घरांत किंवा बाहेर खेळत असतां, व हें पहा तें पहा असें करित असतां, आपणांस इजा करून घेतील असा संभव असतो, अशावेळीं ज्या मानानें दुखापत होईल असें वाटत असेल त्या मानानें कमजास्त असें करूं नको, इतकाच उपदेश करून, आईबाप त्यांस प्रतिबंध न करितां तीं जें काय करित असतील तें तसेंच त्यांस जर करूं देतील, तर खरोखर त्यांचे मनांत आईबापांचे प्रेमाविषयीं विशेष श्रद्धा उत्पन्न होऊन, जें जें आईबाप सांगतील, त्या त्याप्रमाणें आपण वागत गेलों, तरच त्यांत आपले विशेष हित आहे असें त्यांस वाटत जाईल. आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे कीं, या पद्धतीच्या योगानें आई-

बापांना, मुलांस प्रत्यक्ष शासन केल्यामुळे त्यांच्या मनांत आपल्याविषयी जी अप्रीति बहुतकरून उत्पन्न होत असते, ती सहजी टाळितां येते परंतु त्याहीपेक्षां विशेष गोष्ट आतां सिद्ध झाली ती ही कीं, हें करूं नको तें करूं नको, असा वरचेवर मुलांस प्रतिबंध केल्यानें मुलांचे मनांत आई-बापांविषयीं अप्रीति उत्पन्न होत असते ती अप्रीति आमचे पद्धतीस अनुसरून वर्तन ठेविलें असतां उत्पन्न होणार नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर आमचे पद्धतीच्या योगानें ज्या गोष्टींमुळे प्रायः मुलं व आईबाप यांमध्ये बेबनाव उत्पन्न होत असतो, त्याच गोष्टी परस्परांमध्ये प्रेमभाव उत्पन्न करून तो वृद्धिंगत करण्यासही कारणीभूत होतात. आईबापांचे शब्द मात्र प्रेमसूचक, परंतु त्यांचें वर्तन निदान मुलांचे बुद्धीनें तरी उलट अप्रेमसूचक, हा जो सांप्रत चालू असलेल्या शिक्षणपद्धतीचा प्रकार आहे, तो प्रकार आमचे पद्धतीचा नसून आमचे पद्धतीचे योगानें मुलांस आईबापांचे प्रेमाविषयीं नेहमीं प्रत्यक्ष अनुभवच येत जाईल. असें झाल्यानें आई-बापांवर मुलांचा पूर्ण विश्वास बसून त्यांजविषयीं त्यांच्या मनांत पराकाष्ठेची प्रेमबुद्धि उत्पन्न होईल, व ही अशी प्रेमबुद्धि व हा असा विश्वास दुसऱ्या कोणत्याही पद्धतीनें उत्पन्न होणार नाहीं, अशी आमची खात्री आहे.

याप्रमाणें आमचे पद्धतीस अनुसरून एकसारखें वर्तन ठेविल्यानें आईबाप व मुलें यांमध्ये विशेष प्रेमसंबंध उत्पन्न होईल इतकें दाखविल्यानंतर आतां मोठमोठ्या गुन्ह्यांच्या संबधानें आमची पद्धति कशी अमलांत आणावयाची हा जो पूर्वीचा प्रश्न त्याकडे आपण वळूं.

अगोदर प्रथमतः ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, आमची पद्धति मुळापासून सुरू असली ह्मणजे हे मोठमोठे गुन्हे हल्लीं मुलांच्या हातून जितके होतात तितके होणारच नाहींत; व कदाचित् झाले तरी हल्लींसारखें त्यांचें स्वरूप असणार नाहीं. मुलांचें परस्परशीं जें दुर्वर्तन दिसून येतें, त्यांचें कारण पहिल्यापासून मुलांचें शिक्षण वाईट तऱ्हेचें असलें ह्मणजे त्यामुळे त्यांचा स्वभाव एक प्रकारानें विघडून जातो हेंच होय. वरचेवर आईबापांनीं मारझोड किंवा दुसरी कोणतीही शिक्षा केल्यानें त्यांविषयीं मुलांच्या मनांत द्वेष उत्पन्न होऊन तीं त्यांस नकोतशी वाटतात, व असें झालें ह्मणजे परस्परांमधील प्रेम नाहीसें व्हावयाचेंच; व एकदां प्रेम नाहीसें झालें, ह्मणजे अर्थात् तें प्रेम मुलांच्या ज्या अपराधांस प्रतिबंधक असतें, ते अपराध व्हावयास लागणें हें अगदीं साहजिक आहे. एकाच कुटुंबांतील मुलांचें एकमेकांशीं जें दुर्वर्तन दिसून येतें, तें बहुतकरून

आईवापांचें त्यांच्याशीं जें वर्तन असतें, त्याचा परिणाम होय; झणजे त्या दुर्वर्तनाचीं कारणें अंशतः प्रत्यक्ष पाहिलेलें आईवापांचें वर्तन, व अंशतः त्यांनीं दिलेला मार व शिव्या यांमुळें मुलांना आलेला राग, व त्याबद्दल वड्याचें तेल बांग्यावर या न्यायानें सूड घेण्याची त्यांच्या मनांत उत्पन्न होणारी बुद्धि, हीं असतात. यावरून हें निर्विवाद आहे कीं, जर आमच्या शिक्षणपद्धतीच्या योगानें मुलांचे मनांत प्रेमबुद्धीचा विशेष उदय होऊन, त्यांचे ठायीं परस्परांच्या हितसंपादनाची प्रवृत्ति विशेष जागृत होण्याचा संभव आहे, तर ती पद्धति सुरू केली असतां मुलांचें एकमेकांशीं होणारें दुर्वर्तन आपोआप बंद होईल; किंवा निदान हल्लींसारखें तरी असणार नाहीं, व ज्या कारणांनीं हें दुर्वर्तन कमी होत जाईल त्याच कारणांनीं चोरी किंवा खोटे बोलणें यासारखे नियम अपराधही कमी होत जातील. मुलें व आईवाप यांमधील अप्रेम हेंच अशा प्रकारच्या अपराधांचें बीज आहे. मनुष्याला उच्चप्रतीचें सुख मिळेनासें झालें झणजे तो लागलाच नीच प्रतीच्या सुखाकडे वळतो, हें एक मनुष्यस्वभावाचें मोठें तत्व आहे, व हें जगाच्या रहाटीचें लक्षपूर्वक अवलोकन करणारे जे लोक आहेत, त्यांच्या सहजां ध्यानांत येण्याजोगें आहे. दुसऱ्यांस दुःख झालें तर आपणांस दुःख, दुसऱ्यांस सुख झालें तरच आपणांस सुख, ही जी सर्वोत्कृष्ट स्थिति ती अन्योन्यप्रेमाशिवाय व्हावयाची नाहीं; व या स्थितींत होणारें जें अन्योन्यसुख तें अगदीं निरुपम आहे. हें अन्योन्यप्रेमसुख ज्यास नसतें, तो अर्थात् स्वार्थसुखच शोधूं लागतो; व झणून जर मुलें व आईवाप यांमध्ये विशेष प्रेमभाव असेल, तर केकळ स्वार्थबुद्धि ज्यांचें बीज आहे, असे अपराध बरेच कमी झाल्यावांचून रहावयाचे नाहींत.

तथापि जर असे अपराध झालेच, व अत्युत्तम शिक्षण असलें, तरी सुद्धां थोडेबहुत असले अपराध व्हावयाचेच; तर त्याला सुद्धां उपाय झटला झणजे नैसर्गिकपरिणामात्मक शिक्षणपद्धत्यनुसार वर्तन, हाच. आणि वर सांगितल्याप्रमाणें मुलांचा आईवापांवर जर पूर्ण विश्वास असून परस्परांमध्ये प्रेमभाव असेल, तर या पद्धतीनें गुण आलाच पाहिजे. आतां उदाहरण घेऊन पाहूं. चोरीचेंच पहाणा. चोरीचें नैसर्गिक परिणाम किंवा प्रायश्चित्ताचे प्रकार दोन आहेत; प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष. प्रत्यक्ष परिणाम झणजे सरळ न्यायानें जे आपणांस दिसतात तेच, झणजे चोरलेली वस्तु मालकास परत देणें. खरा न्यायी जो राजा आहे, तो

एखाद्यानें एखादे असत्कृत्य केले असतां त्याचे निरसन त्याजकडून सत्कृत्यानेच करवील व पापाचे निरसन पुण्यानेच करवील, दुराचरणाचे निरसन सदाचरणानेच करवील. सर्व आईबापांनीही नेहमी याचप्रमाणे न्यायानेच वागण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे; हणजे अर्थात् मुलाने चोरी केली असतां, चोरीचे निरसन, मालकास चोरलेली वस्तु परत देवून किंवा ती वस्तु गेली असला तर तिचा मोवदला देवूनच, केले पाहिजे. आतां मूल मोवदला काय देणार, असे कोणी विचारील, तर त्याला ही तोड आहे कीं, मुलाचे जे कांहीं सुखाचे पदार्थ असतील त्यांपैकीं एखादा पदार्थ कमी करून त्याची किंमत मालकास द्यावी. हणजे मुलाला दिववाळींत कांहीं फटाक्यांला हणून पैसे देण्याचा जर प्रघात असेल, किंवा शिमग्यांत साखरेच्या गांठ्या देण्याची वहिवाट असेल, तर चोरलेल्या वस्तूची किंमत भरून येईपर्यंत फटाक्यांला पैसे, किंवा साखरेच्या गांठ्या, देऊं नये, हणजे झाले. निदान अंगरखा, टोपी, जोडा, ह्या तरी जिनसा आहेतच. चोरलेल्या वस्तूची जितकी किंमत असेल, त्या मानाने एक दोन सौं जोडा घेऊन दिला नाही हणजे बस आहे. आतां चोरीचा अपत्यक्ष आणि विशेष मोठा परिणाम झटला हणजे आईबापांचा असंतोष, व हा जे हणून सुधारलेले लोक आहेत, व ज्यांस चोरी हणजे पातक असे वाटत असते, त्या लोकांमध्ये अवश्य बहावयाचाच. परंतु कोणी असे हणेल कीं, आईबापांचे असंतोषाचा प्रादुर्भाव शब्द किंवा ताडन अशा कोणत्यातरी रूपाने हल्लीं चाललाच आहे, तेव्हां चोरीचा प्रत्यक्ष परिणाम हणून जो वर सांगितला त्यांत नवीन काय आहे ? होय. ह्यांत कांहीं नवीन नाही खरे. आम्हीं पूर्वीच असे कबूल केले आहे कीं, कांहीं कांहीं बाबतींत, व कांहीं एक प्रकारांनीं आमची पद्धति हल्लींही अमलांत आहेच. दुसरे असेही पूर्वी आम्हां दाखविले आहे कीं, एकंदर हल्लीं चालू असलेल्या शिक्षणपद्धतीचा स्वाभाविक कल खऱ्या पद्धतीप्रत जाऊन पोचण्याकडे आहे. शिवाय मार्ग येऊन गेले आहे, तरी पुन्हां एकवार आम्ही असे सांगतो कीं, सृष्टीतील वस्तुस्थितिच अशी आहे कीं, या असंतोषाचा प्रादुर्भाव कालमानास अनुसरून जशी जरूरी असेल, त्याप्रमाणे सौम्य किंवा उद्दाम रीतीनें होत जातो. कोणी अडाणी आणि अशिक्षित असला हणजे त्याचा असंतोषही उद्दाम रीतीनेच प्रदर्शित होतो; तोच सुधारलेल्या लोकांमध्ये सौम्य रीतीनें दितो, व सुधारलेल्या लोकांचीं

मुलेंहीं सुधारलेलींच असल्यामुळें, त्यांस तो सौम्य रीतीनें प्रदर्शित झालेला असंतोषच बस होतो. परंतु या तिकाणीं आत्मांस जी मुख्य गोष्ट सांगावयाची आहे ती ही कीं, ज्या मानानें मुलें व आईबाप यांमध्ये अधिक प्रेमभाव असेल, त्या मानानेंच या मोठमोठ्या अपराधांपासून आईबापांस झालेला असंतोष प्रदर्शित झाला असतां, तो हे अपराध कमी करण्याचे कामीं अधिक उपयोगी पडेल. आईबाप व मुलें यांमध्ये जर प्रेम असेल तर आईबापांस वाईट वाटलेलें पाहून मुलांसही दुःख झालेंच पाहिजे. आतां तें प्रेम जसें अधिक असेल तसें आईबापांच्या वाईट वाटण्यानें झणजे असंतोषानें मुलांसही अधिक दुःख होईल. असें जर आहे तर मुलांच्या मोठमोठ्या अपराधांपासून झालेला असंतोष आईबापांनीं विशेष दाखविला, झणजे तच्च उत्तम शिक्षा मुलांना झाली, असें झणण्यास हरकत नाही. सारांश आईबाप व मुलें यांमध्ये विशेष प्रेमभाव असणें जरूर आहे; व तो प्रेमभाव, आमची पद्धति मुळापासून एकसारखी भमलांत असली झणजे, अवश्य उत्पन्न झाला पाहिजे, हें पूर्वीं दाखविलेंच आहे. तर यावरून शेवटीं इतकें ठरलें कीं, इतर बाबतींत आमच्या पद्धतीचा अव्याहत क्रम सुरू असला झणजे, या बाबतींतही तिचा उपयोग झाल्याशिवाय राहणार नाही; व या आमच्या झणण्याची यथार्थता कोणास प्रत्यक्ष पाहणें असल्यास त्यानें एक घटकाभर जगाकडे नजर फेंकावी झणजे झालें.

प्रत्येक मनुष्यास ही गोष्ट माहित असेल कीं, आपल्या हातून एखाद्याचा अपमान झाला झणजे आपल्यास जें दुःख होतें, तें त्याजबद्दल आपले मनांत जितकें प्रेम असेल त्या मानानें कमजास्त असतें; त्याबद्दल विशेष प्रेम असेल तर विशेष दुःख होतें; कमी असेल तर दुःखही कमी होतें. आतां त्यांत पैशाच्या किंवा इतर संबधानें नफा नुकसानीची वाब असली झणजे असा प्रकार होणार नाही, ही गोष्ट पृथक् आहे. परंतु याशिवायकरून बाकी गोष्टींमध्ये हा प्रकार नेहमीं घडतो, हें प्रत्येक मनुष्यास कबूल करावें लागेल. शिवाय याचाही अनुभव पुष्कळांस आलेला असेल कीं, अपमान झालेला मनुष्य आपला शत्रु असला झणजे त्यास दुःख दिल्याबद्दल खेद न वाटतां उलट एक प्रकारचा मनांत आनंदच वाटत असतो. हेंही पुष्कळांचे लक्षांत असेल कीं, अगदीं परकी मनुष्याच्या मनांत आपल्याबद्दल किंतु आला आहे, असें आपणास समजलें, तर आपण त्याविषयीं अगदीं बेफिकीर असतो; परंतु

ज्याच्याशी आपला विशेष स्नेह आहे, त्या मनुष्याच्या मनांत आपल्याबद्दल काळिंबेरें आलें आहे, असें समजल्यानें आपल्या जिवाला फार हुटहुट लागते. तसेंच ज्याच्याबद्दल आपले मनांत मोठी पुज्यबुद्धि असते, व ज्यावर आपलें परम प्रेम असतें, असा स्नेही आपल्यावर रागावला झणजे त्या योगानें आपल्यास पराकाष्टेचें दुःख होऊन कित्येक दिवसपर्यंत आपल्या जिवाला चैन नसतें. असें जर आहे तर याचप्रमाणें आईबापांच्या असंतोषाचा मुलांवर होणारा परिणाम परस्परांमध्ये पूर्वीचा जसा संबंध असेल तदनुरूपच असला पाहिजे. आतां मुलें व आईबाप यांमध्ये जर वैमनस्य असेल, तर मुलांच्या हातून अपराध झाला झणजे त्यांना भीति काय ती आपल्याला मार बसेल एवढीच. ही त्यांची भीति कायती आपल्या पुरतीच, आणि तो मार एकदां बसून गेला झणजे त्याचा परिणाम आईबापांबद्दल विशेष अप्रीति व विशेष द्वेष ह्यांचा प्रादुर्भाव, व तो झाला झणजे अर्थात् पूर्वीचें वैमनस्य अधिकच होणार. आतां ह्याच्या डलट स्थिति असली झणजे काय परिणाम होतो तो पाहूं. आईबापांच्या एकसारख्या स्नेहयुक्त वर्तनानें ज्या मुलांचे मनांत त्यांविषयीं अत्यंत प्रेम उत्पन्न झालेलें आहे, अशा मुलांनें आपल्या अपराधामुळे आईबापांस झालेला असंतोष पाहिला झणजे पुढें तशा प्रकारचा अपराध न करण्याविषयीं तो सावधगिरी ठेवितो, इतकेंच नाही, तर त्याचे मनावर याहीपेक्षां विशेष श्रेयस्कर असा परिणाम घडतो. आपल्या अपराधामुळे आपणास अत्यंत प्रिय असा जो आपला स्नेही बाप, त्यास असंतोष झाल्यानें त्याच्या प्रीतीस आपण क्षणभर तरी मुकलों, असें वाटून त्यास पराकाष्टेचें मानसिक दुःख होतें, व प्रायः अशा प्रसंगीं आईबाप मारझोड करून मुलांस जें शारीरिक दुःख देतात, त्याच्या जागीं हें मानसिक दुःख त्यांस होऊन तें त्यांच्यापेक्षां नाही तरी निदान त्याच्या इतकें तरी तीव्र आहे असें त्यांस वाटत असतें; व शारीरिक दुःखानें जितकी सुधारणा होण्याचा संभव असतो त्यापेक्षां जास्ती सुधारणा या मानसिक दुःखानें होते. शिवाय मारझोडीच्या पद्धतीनें मुलांचे मनांत भीति व सूड घेण्याची बुद्धि उत्पन्न होते. परंतु आमच्या या पद्धतीनें आईबापांस दुःख झाल्याबद्दल मुलांस खेद होतो, त्यांच्या दुःखाचें कारण आपण आहों, असें वाटून त्यांचें मन त्यांस खाऊं लागतें, व काहीं तरी करून तें पूर्वीचें प्रेम पुनरपि संपादन करावें, अशी त्यांस इच्छा उत्पन्न होते. आपलपोंटेपणा किंवा ज्यांमध्ये आपण केवळ आपलें

सुखच पाहतों, असें जे स्वसुखैकविषयक विचार, त्यांचें प्राबल्य हेंच सर्व अपराधांचें बीज होय. अशा विचारांचा उदय न होतां ज्यांमध्ये आपण दुसऱ्याच्याही सुखाकडे पाहतों, व ज्यांचे योगानें आपण अपराध करीनासे होतों, अशा पगहितपरायण विचारांचेंच प्राबल्य आमचे पद्धतीच्या योगानें मुलांच्या मनांत होत जातें. सारांश नैसर्गिकपरिणामात्मक शिक्षणपद्धति क्षुल्लक किंवा मोठे, कोणत्याही प्रकारच्या अपराधांच्या संबंधानें लागू पडणारी आहे. शिवाय या पद्धत्यनुसार सतत वर्तन ठेविल्यानें मुलांचे अपराध नुसते कमी होतील, इतकेंच नाही, तर कालेंकरून त्यांचा सर्वांशींही लोप होईल.

सारांश तात्पर्य इतकेंच कीं, निष्ठुरतेपासून निष्ठुरता उत्पन्न होते; व सौम्यपणापासून सौम्यपणा उत्पन्न होतो; द्वेषामुळे द्वेष वाढतो, व प्रीतीमुळे प्रीति वाढते. मुलांस जर निष्ठुररतेनें वागविलें तर तींही निष्ठुर व्हायाचींच; व जर प्रेमबुद्धीनें वागविलें, तर त्यांचेही त्रिकाणीं प्रेमाचा उदय झाल्यावांचून रहावयाचा नाही. राजकीय व्यवस्था घ्या, किंवा कुटुंबव्यवस्था घ्या, त्यांत निष्ठुर जुलमी कायदे असले ह्मणजे जरी ते कायदे गुन्हे बंद करण्यासाठीं केलेले असतात, तरी पुष्कळ अंशीं त्या कायद्यांमुळेच गुन्हे वाढत असतात. परंतु तेच कायदे सौम्य असले ह्मणजे आपोआप कलहाचें बीज मोडत जातें, व मनाची स्थितिही एक प्रकारें सुधारत जाऊन अपराध करण्याची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस कमी होत जाते. पुष्कळ वर्षांपूर्वी शिक्षेचे संबंधानें जॉनलॉक नामक प्रसिद्ध तत्ववेत्त्यानें असें झटलें आहे कीं, कडक शिक्षा केल्यानें तादृश फायदा तर होत नाहीच, परंतु उलटें नुकसान मात्र फार होतें. पाहूच गेलें तर आपणांस असें आढळेल कीं, ज्या मुलांस लहानपणीं पुष्कळ मार बसलेला आहे, तीं मोठेपणीं बहुतकरून चांगलीं निपजलेलीं नाहीत. हें ह्मणें सर्वस्वीं खरें आहे; व या मताचे पुष्टीकरणार्थ पांडीव्हेलीं तुरुंगावरील धर्माधिकारी रॉजर्स यांचा अनुभव या त्रिकाणीं सांगणें इष्ट आहे. त्यांचे अनुभवास असें आलें आहे कीं, ज्या मनुष्यानें लहानपणीं फटके खाल्ले आहेत; असेच मनुष्य वारंवार गुन्हे करून पुन्हां पुन्हां तुरुंगांत आलेले आहेत, याच्या उलट, मुलांस प्रेमपूर्वक वागविल्यानें कसे चांगले परिणाम होतात, याविषयीं स्वतांच्या अनुभवाचें एक उत्कृष्ट उदाहरण मूळ ग्रंथांत हरवर्ट स्पेन्सर यांनीं दिलेलें आहे. ते असें सांगतात कीं, परवां आर्झी पारिस शहरांत एका बाईकडे उतरलों होतों; तेथें आमच्या असें नजरेस आलें

कीं, तिचा धाकटा मुलगा अतिशय दांडगा व उच्छृंखल असून, तो शाळेत किंवा घरीं कोणाचेच ऐकत नसे. त्या मुलाच्या संबंधानें ती असें ह्मणाली कीं, याच्यापुढें आमचा कांहीं इलाज चालत नाहीं; सर्व उपाय करून आम्ही थकलों; कांहीं केल्यानें हा सुधारत नाहीं. आतां याचा थोरला भाऊ असाच दांडगा होता, व तो ज्या उपायांनें सुधारला त्या उपायांनें कांहीं झालें तर पहावें. कदाचित् त्या उपायांनें हा सुधारला तर सुधारेल; व तो उपाय ह्मणजे याला इंग्लंडांत कोणत्या तरी शाळेत ठेवणें. ह्या थोरल्या मुलास पारिसमधील झाडून सर्व शाळांतून घालून पाहिलें, परंतु गुण आला नाहीं, तेव्हां शेवटीं निराश होऊन कोणीं याला इंग्लंडास पाठवविं ह्मणून सांगितलें; त्याप्रमाणें त्यास तेथें पाठविलें. तेथें मात्र तो सुधारला. तेथून घरीं परत आल्यावर पाहिलें तर त्याच्या अंगांत पूर्वीचे कांहीं एक वारें नाहीं, तो पूर्वी जितका वाईट होता, तितका नंतर चांगला झाला. आणि ही जी त्याच्यामध्ये मिलक्षण सुधारणा झाली, तिचे कारण त्या आईच्या मते इंग्लंडांतील विशेष सौम्य रीतीची शिक्षणपद्धति होय.

ह्याप्रमाणें मूलतत्वांचें विवरण करून आतां ह्यापुढें त्या तत्वांपासून निघणारीं आचरण्यास योग्य अशीं थोडींशीं वचनें व नियम सांगणें इष्ट होईल. आतां हें काम थोडक्यांत व्हावें ह्मणून तीं वचनें व ते नियम आम्ही केवळ विधिरूपानें सांगणार.

मुलांचे अर्गीं सुनीतीचा भाग विशेष आढळून येईल, अशी तुम्हीं आशाच बाळगूं नये. लहानपणीं प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्याचा स्वभाव ज्या रानटी पूर्वजांपासून त्याची उत्पत्ति झाली आहे, त्या रानटी पूर्वजांच्या स्वभावासारखा असतो. ज्याप्रमाणें मुलांचे चपटें नाक, त्याच्या पुढें आलेल्या व पसरट नाकपुड्या, मोठे ओंठ, रुंदट डोळे, इत्यादि अवयव कांहीं कालपर्यंत रानटी मनुष्याच्या अवयवांसारखे असतात, त्याचप्रमाणें त्याचे स्वाभाविक कलही कांहीं कालपर्यंत रानटी मनुष्याच्या कलांप्रमाणेंच असतात. ह्यामुळेच चोरी करणें, खोटे बोलणें, इत्यादि गोष्टींकडेच मुलांचा लहानपणीं विशेष कल असतो; व हा कल ज्याप्रमाणें त्यांचे अवयव आपोआप सुधारत जातात, त्याप्रमाणें शिक्षणाशिवायच सुधारत जातो. लोक असें ह्मणतात कीं, मुलांचीं मनें शुद्ध असतात; परंतु ह्याचा अर्थ इतकाच समजावयाचा कीं, मुलें समजून उमजून कधीं वाईट गोष्टी करीत नाहींत; परंतु त्यांच्या मनाचे

कल वस्तुतः नेहमीं वाईटच असतात; व हें आपणांस, मुलांचें लहानपणचें घरांतील वर्तन उगीच क्षणभर लक्ष लावून पाहिलें झणजे, सहजीं कळून येईल. शाळेमध्ये मुलांवर कोणाचा दाब नसतो, तेव्हां त्यांचें परस्परांशीं वर्तन पशुतुल्य असें. तसें वर्तन आपणास जाणत्या लोकांमध्ये कधींच दिसून येत नाहीं. अगदीं लाहान वयामध्येच जर मुलांस मोकळें सोडिलें, तर तीं दुर्वर्तनामध्ये कदाचित् पशुंलाही मार्गें टाकितील.

मुलांस अगदीं उच्चप्रतीचें नीतिशिक्षण द्यावयाचें मनांत आणितां कामानये; तसेंच त्यांनीं आपलें आचरण चांगलें ठेवाचें ह्मणून त्यांस विशेष लालूच किंवा धाकही दाखवितां कामानये. ज्याप्रमाणें बुद्धीस अकालीं पक्क दशा प्राप्त झाली असतां, वाईट परिणाम होतात, त्याचप्रमाणें नीतिसंबंधानें तशीच पक्क दशा प्राप्त झाली असतां तसेच वाईट परिणाम होतात, ही गोष्ट सर्वांनीं लक्षांत ठेविली पाहिजे. आपले श्रेष्ठ प्रतीचे मनोभाव, आपल्या श्रेष्ठ प्रतीच्या मानसिक शक्तींप्रमाणें. बरेच मिश्र असतात; आणि ह्मणून त्या दोन्हींचाही विकास होण्यास बराच विलंब लागतो. ज्याप्रमाणें मानसिक शक्तींस अकालीं मुद्दाम आणलेल्या तरतरीनें अपाय होतो, त्याचप्रमाणें अंगीं अकालीं मुद्दाम आणलेल्या सदाचरणाच्या बाण्यानें आपल्या पुढील नीतीसही अपाय होतो. ह्यामुळेच ज्या मुलांचें आचरण लहानपणीं आपणांस अगदीं उत्तम प्रकारचें वाटतें, तींच मुलें पुढें प्रायांस हळूहळू विघटित जाऊन, शेवटीं त्यांचें आचरण अगदीं साधारण मनुष्यापेक्षांही कमी प्रतीचें होतें. तसेंच जाणतेपणीं ज्या लोकांचें आचरण अगदीं उत्तम प्रतीचें असतें, ते लोक बहुतकरून लहानपणच्या आचरणावरून असे निपजतील, असें विलकूल वाटत नसतें. ह्याप्रमाणें जगांत विपरीत उदाहरणें घडून आलेलीं आपण पाहतों; व त्यांचें कारण माहित नसल्यामुळे ह्यांचा आपणांस चमत्कारही वाटतो.

ह्यास्तव जे उपाय योजावयाचे, त्यांपासून होणारें फल जरी बाताबेताचेंच असलें, तरी तेवढ्यांतच तुझांस तृप्त राहिलें पाहिजे. आपली बुद्धि आणि सदसद्बिचारशक्ति या क्रमशः सुधारत जाऊन त्यांचा शेवटीं उत्कर्ष होतो, ही गोष्ट जर नेहमीं मनामध्ये वागविली, तर मुलांच्या अंगीं क्षणोक्षणीं जे दोष दिसून येतात, त्यांचा तुझांस राग येणार नाही; व त्यांस दटावणें, दाबदपटशा देणें, इकडे जो तुमचा विशेष कल असतो, तो खात्रीनें कमी होईल. अशा कृतींनीं मुलें उत्तम सदाचरणी

होतील, अशी आशा बाळगणे ह्यणजे वेडेपणा होय. आम्ही तर उलट असें समजतो कीं, त्या कृतींच्या योगानें आपण घरामध्ये केवळ दीर्घ कलहांचें बीजच घालीत असतो.

आम्ही जी शिक्षणपद्धति सुरू करावी, असें ह्यणतो, ती शिक्षणपद्धति लोकांनीं एकदां सुरू केली ह्यणजे ते सहजींच आपल्या मुलांस हरएक गोष्टीमध्ये सौम्य रीतीनें वागवूं लागतील. मुलांच्या कृतींचे नैसर्गिक परिणाम त्यांस भोगायास लावून जर लोक स्वस्थ राहतील, तर मुलांवर अतिशय दाब ठेवण्याची जी पुष्कळ आईबापें चुकी करितात, ती सहसा त्यांच्या हातून व्हावयाची नाही. मुलांस स्वतांच्या कृत्यांचे परिणाम भोगावयास लावणे, याशिवाय त्यांस शिस्त लावण्याकरितां कांहीं कडक उपाय योजतां कामा नये. जर योजाल तर मुलांच्या अंगीं असलेले गुणांची माती होण्याचा संभव आहे; ह्यणजे त्यांच्या योगानें मुलगा गरीब असला तर त्याच्या अंगीं केवळ दिखाऊ चांगुलपणा येईल; व मुलगा पाणीदार असला तर त्याच्या अंगीं नीतीस अपायकारक अशी द्वेषबुद्धि उत्पन्न होईल.

मुलांस त्यांच्या कृत्यांचे नैसर्गिक परिणाम भोगावयास लावण्याचा निर्धार केल्यानें आपणांसही एक प्रकारचें मनोनिग्रहानें शिक्षण मिळत असतें; व तें मिळणें इष्टही आहे. बहुतेक सर्व लोकांची नीतिशिक्षण देण्याची पद्धति झटली ह्यणजे राग आल्याबरोबर जसें वाटतें तसें एकदम करावयाचें; ह्या पलीकडे कांहीं नाही. मुलांनीं कांहीं लहानसा अपराध (आधीं वस्तुतः तो बहुतकरून अपराधही नसतो) केला असतां त्यांस शिव्या देणें, त्यांच्या तोंडांत देणें वगैरे शिक्षा आई करीत असते. परंतु हें सर्व तिच्या मनोवृत्ती क्षुब्ध होऊन अनिवार झाल्या ह्यणजे तिजला त्या करावयास लावितात; व ह्यणूनच ती तें करते, त्यापासून मुलांस कांहीं फायदा व्हावा, ह्यणून नव्हे. मुलांनें अपराध केल्याबरोबर त्यांचे नैसर्गिक परिणाम काय आहेत, व ते त्यास भोगावयास कोणत्या प्रकारें लाविले पाहिजेत इत्यादिगोष्टींचा विचार करून जर ती काय करणें तें करील, तर तिला विचारच आत्मसंयमन करण्यास कांहीं थोडासा तरी वेळ सांपडेल. अपराध झाल्याबरोबर तत्क्षणीं आलेला राग इतका कडक असतो कीं, त्याच्या योगानें आपणांस मार्गें पुढें कांहींच दिसेनासें होतें; ह्यणून तो राग शांत होईपर्यंत आपण कांहींच करूं नये; जरा राग शांत झाल्यानंतर जें करणें तें केले ह्यणजे आपल्या हातून सहसा गैर गोष्ट घडून यावयाची नाही.

परंतु आपणास कांहींसा रागही आलाच पाहिजे. कारण आपलें वर्तन केवळ निर्जीव तरवारीसारखें असून चालावयाचें नाहीं. मुलांच्या कृत्यांचे जे नैसर्गिक परिणाम त्यांस भोगावे लागतात, त्यांशिवाय तुझांस येणारा राग किंवा होणारें समाधान हेंही त्यांच्या कृत्यांच्या नैसर्गिक परिणामांतच येत असून त्यांस ताळ्यावर आणण्याकरितां निर्दिष्ट साधनांपैकीं एक साधन आहे, ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे. ईश्वरानें जीं साधनें योजिलीं आहेत, तीं टाकून त्यांच्या ऐवजीं आईबापांचा राग व तज्जन्य कृत्रिम शासनें, यांचा उपयोग करणें ही चुकी आहे; व या चुकीविषयींच आमचा कायतो वाद आहे. नैसर्गिक शासनांच्या स्थानीं या कृत्रिम शासनांची योजना करितां कामां नये, असें जरी खरें आहे, तरी ह्याचें एक प्रकारचें साहचर्य असूं नये, असें आमचें बिलकूल ह्मणणें नाहीं. मुख्य शासनांचा सर्व अधिकार गौण शासनांनीं सर्वस्वीं आपणांकडे हिसकावून घेऊं नये, असें जरी आहे, तरी गौणशासनांनीं मुख्य शासनांस बेतानें सहाय्य करण्यास हरकत नाहीं. तुमचें दुःख किंवा तुमचा राग वर्तनानें किंवा शब्दांनीं विचार करून योग्य वाटल्यास प्रदर्शित केलाच पाहिजे. तुमची मनोवृत्ति कोणत्या प्रकारची असावी, व ती कोणत्या थरास जावी, हें सांगत बसणें निरर्थक आहे; कारण तें तुमच्या स्वभावावरच अवलंबून असावयाचें. तथापि ज्या प्रकारची मनोवृत्ति असली पाहिजे, असें तुझांस वाटत असेल, तशाच प्रकारची मनोवृत्ति ठेवण्यास तुझांस वाटल्यास प्रयत्न करावा. तुमचा राग किती असावा, व तो किती काळपर्यंत रहावा या दोन्ही गोष्टींचा निर्णय करितांना ही किंवा ती कोटिच धरून न बसण्याविषयीं सावधगिरी ठेविली पाहिजे. एक तर एका हातानें मारावयाचें व दुसऱ्या हातानें कुरवाळावयाचें, असें जें आईचें साधारणपणें आम्हीं नेहमीं अधीरपणाचें वर्तन पाहतों, तशा प्रकारचें वर्तन असतांच कामां नये. तसेंच दुसरें, तुमची अभीतिही पुष्कळ वेळ राहतां कामां नये. कारण त्यांच्या योगानें मुलांस तुमच्या प्रीतीशिवाय आपलें चालतें, असें वाटून, तुमचें त्यांच्यावरील वजन नाहींसें होईल. मुलांच्या कृत्यांच्या योगानें अगदीं उत्तम स्वभावाच्या आईबापांची ज्या प्रकारची मनोवृत्ति होईल, तशाच प्रकारची तुमची मनोवृत्ति ठेवण्यास तुम्हीं होतां होईल तितकें करून झटलें पाहिजे.

हुकुम फर्मावयाचे तेही होतां होईल तितकें करून कमीच असावे. दुसरीं सर्व साधनें अगदीं निरर्थकशीं वाटलीं किंवा थकलीं, ह्मणजेच इ-

कूम करावा. रिचर असें ह्मणतो कीं, बहुतेक सर्व हुकूम करितांना मुलांच्या कल्याणपेक्षां आईबाप आपल्या वर्चस्वासच विशेष जपत असतात. ज्याप्रमाणें अगदीं प्राचीन काळच्या लोकसमाजामध्ये कायदा मोडला असतां, शिक्षा होत असे, ती केवळ कायदा मोडणें, हें वस्तुतः अन्यायाचें आहे ह्मणून नव्हे, तर कायदा मोडल्यानें राजाज्ञेचा अवमान होतो, किंवा राजाविरुद्ध बंड केल्यासारखें होतें, ह्मणून; त्याचप्रमाणें पुष्कळ कुटुंबांतील मुलांच्या अपराधांकरितां ज्या शिक्षा होतात, त्या अपराध निंघ वाटतात ह्मणून नव्हेत, तर अज्ञेच्या रागामुळेच होत असतात. घरांत नेहमीं चाललेलीं “तूं माझे ऐकत नाहीस काय ? तुला मी तें करावयास लावीनच. तुला आतांशा कोणी हडपता नाही, असें वाटावयास लागलें आहे, वाटतें,” वगैरे बोलणीं ऐकिलीं, वं ते शब्द, व तो स्वर, आणि तो बोलण्याचा तोरा वगैरे सर्व कांहीं मनांत आणिलें ह्मणजे त्यावरून मुलांच्या कल्याणपेक्षां त्यांस आपल्या कर्त्यांत आणण्याकडेच आईबापांचें विशेष लक्ष असतें, असें दिसून येईल. एखाद्या जुलमी राजाचा आपला हुकूम तोडणाऱ्या प्रजाजनास शिक्षा करण्याचा निश्चय झाला असतां, जी त्याच्या मनाची स्थिति होते तशाच प्रकारची त्यावेळीं तरी त्याच्या मनाची स्थिति असते असें ह्मणण्यास हरकत नाही. तथापि ज्या आईबापांस न्यायान्याय कळतो, त्या आईबापांस एखाद्या न्यायी व दयाळू कायदे करणाराप्रमाणें जुलूम करून नव्हे, तर जुलूम बंद करूनच आनंद वाटतो. मुलांचा वर्तनक्रम व्यवस्थित राखण्यास इतर साधनें चालण्यासारखीं असलीं तर चांगलीं आईबापें कायदा कधीं अमलांत आणणार नाहींत; व कायद्याचा उपयोग करण्याचें जेव्हां भाग पडेल, तेव्हां त्यांस वाईटही वाटेल. रिचर असें ह्मणतो कीं, जींत विशेष जुलूम नाही, तीच राजनीति उत्तम; व हीच गोष्ट शिक्षणासही लागू पडते. ज्या आईबापांस वर्चस्व संपादण्यापेक्षां आपलें कर्तव्यकर्म करणें, हेंच विशेष वाटत असतें, तीं आईबापें आपण होऊनच या वचनास अनुसरून साधेल तितकें शिक्षणाचें काम मुलांचें मुलांवर संपवितील; व सर्व उपाय हरले ह्मणजे ‘हम् करेसो कायदा’ या तत्वाचा उपयोग करतील.

परंतु तुझांस हुकूम करण्याचा प्रसंग आलाच तर तो हुकूम तुम्ही खाडिरीं करित जा, व तो नेहमीं अमलांत आणित चला; प्रसंगविशेषीं हुकूम केल्याखेरीज चालत नाहीं, असें झालेंच, तर हुकूम सोडावा. परंतु एकदां हुकूम सुटला ह्मणजे मात्र त्यापासून ढळतां कामाच नये. आपण काय

करीत आहों, त्याचे परिणाम काय होतील, व ह्मणतो तसे करण्याचा आपल्या अंगी पूर्ण दृढनिश्चय आहे कीं नाहीं, इत्यादि गोष्टींचा पूर्ण विचार करून मग कोणता तो नियम करावा; व एकदां नियम केला ह्मणजे मात्र कांहीं झालें तरी तो अमलांत आणलाच पाहिजे. निर्जीव सृष्टपदार्थाप्रमाणेंच तुमचें शासन अगदीं अपरिहार्य असलें पाहिजे. प्रथमतः निखान्यास हात लावल्याबरोबर मुलाचा हात भाजतो, दुसऱ्यानें हात लावल्याबरोबर दुसऱ्यानें भाजतो, तिसऱ्यानें लाविला कीं तिसऱ्यानें भाजतो, व असें प्रत्येक वेळ होत गेल्यानें मूल लवकरच निखान्यास हात लावूं नये, ही गोष्ट शिकते. असाच जर तुमच्या शासनामध्येही मेळ राहत गेला, तुमच्या सांगण्याप्रमाणेंच जर मुलांच्या कृत्यांचे परिणाम एकसारखे घडून येत गेले, तर तें मूल तुमच्या नियमांसही अगदीं सृष्टनियमांप्रमाणेंच मान देऊं लागेल; व असा एकदां तुमचा वचक वस्तून गेला, ह्मणजे तुमच्या घरांतील अनंत विघ्न सहर्जीं टाळलीं जातील. शिक्षणामध्ये जे दोष दिसून येतात, त्यांपैकीं कशांत कांहीं मेळ नसणें, हा एक मोठाच दोष होय. ज्याप्रमाणें लोकसमाजांमध्ये न्यायाचें काम ढिलाईनें चालत असलें ह्मणजे अपराधांची संख्या वाढत जाते, त्याचप्रमाणें कुटुंबामध्ये शिक्षेचें काम भीत भीत किंवा अनियमितपणें चालत असलें, तर अपराधांची संख्या जास्त वाढतच जाते. एखादी वेडगळ आई मुलास नेहमीं शिक्षेची भीति घालिते, परंतु ती अमलांत कधीं काळींच आणिते; तडाक्या सरसे नियम करून टाकिते, व मागाहून पस्ताव्यांत पडते, लहर लागेल त्याप्रमाणें एकाच अपराधास कधीं कडक शिक्षा करते, कधीं तिकडे अगदीं कानाडोळाच करिते; अशा प्रकारची आई खरोखर आपल्यास आणि मुलांस पुढें होणाऱ्या दुःखांच्या उत्पत्तीचें बीजच घालीत असते; अशा प्रकारच्या कृतीनीं मुलांस आई ह्मणजे कांहीं नाहींसें वाटूं लागते; व त्यांस मन स्वाधीन नसणें ह्मणजे काय, ह्याचें एक ती उदाहरणच होऊन जाते. अपराध करूनही आपणांस शिक्षा टाळतां येते, असें पाहून, त्यांना अधिकच अपराध करावेसे वाटतात; घरांमध्ये असंख्य कलागती माजून आईबापांचा व मुलांचा स्वभाव नेहमीं बिचडत असतो; मुलांच्या अंगीं नीतितत्वाचें वारें ही रहात नाहीं; पुढें प्रौढ वयामध्ये त्यांस क्लेश भोगावे लागतात; व त्यांस पुन्हां नीतीच्या मार्गास लावणें ह्मणजे अगदीं दुष्कर होऊन जातें; ह्या सर्व अनर्थांचें ती एक आईच कारण होय. घरची शिक्ष सुधारलेल्या प्रकारची असून-

ही जर तिजमध्ये कांहीं मेळ नसेल तर तिचा कांहीं उपयोग नाही, तिच्यापेक्षां शिस्त जरा अडाणी प्रकारची असून जर तिजमध्ये सतत मेळ रहात गेला, तर तिचाच जास्त उपयोग होईल. पुन्हां आम्ही एकवार असें सांगतो कीं, जुलमी उपाय योजण्याचें होतां होईल तितकें करून टाळावें. व ते योजलेच पाहिजेत असें तुम्हांस दिसेल तर मात्र तो क्रम सतत मनापासून चालविल्याशिवाय राहूं नका.

मुलांचा वर्तनक्रम दुसऱ्यांनीं व्यवस्थित ठेवावयाचा नाही तर तो त्यांचा त्यांस ठेवितां आला पाहिजे, हाच शिक्षणाचा मुख्य उद्देश आहे, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवा. तुमच्या मुलांच्या नशिबीं जर दास्यांतच दिवस काढावयाचे असते, तर त्यांस दास्याचीच संवय जितकी करून द्यावी तितकी थोडी, असेच आम्ही हटलें असतें. परंतु आतां आपणांस द्याळू इंग्लिश सरकारच्या कृपेनें स्थानिक स्वराज्यासारखे हक्क मिळून दिवसानुदिवस स्वातंत्र्याचा लाभ व्हावयाचा आहे, आपला नेहमींचा वर्तनक्रम व्यवस्थित ठेवण्यास आतां दुसरे कोणी नसावयाचें, तो आपला आपणच ठेविला पाहिजे, अशी जर स्थिति आहे, तर मुलें आईबापांच्या देखरेखीखालीं असतांना त्यांस आपली व्यवस्था आपण कशी ठेवावी, हें आईबाप जितकें शिकवितील तितकें थोडेंच; व ह्यामुळेच कृत्यांच्या नैसर्गिक परिणामांनीं शिक्षण देण्याची ही पद्धति विशेषकरून आपल्या सध्याच्या सामाजिक स्थितीस फार योग्य आहे. ज्यावेळेस खोती, पाटिलकी सारखे जारी प्रकार सुरू असून प्रत्येक रयतेस, आपल्या वरिष्ठांच्या रागाची भीति बाळगावी लागत असे, त्यावेळेस आईबापांचा राग हेंच सर्व शिक्षणाचें तत्व असणें योग्य होतें. परंतु आतां रयतेस मुख्य सरकाराखेरीज दुसरे कोणाची भीति बाळगण्याचे विशेष कारण नाहीसे झाले आहे; आतां स्वतःच्या वर्तनाचे वस्तुस्थितीस अनुसरून जे बरे वाईट परिणाम व्हावयाचे तेच काय ते त्यांस विशेष करून भोगावयाचे असतात; तर अशा वेळीं मुलांस लहानपणापासून दरएक कृत्याचे बरे वाईट परिणाम प्रत्यक्ष अनुभवानें शिकत गेलें पाहिजे; व ह्यागूनच कृत्यांचें भावी परिणाम लक्षांत आणून तदनुसार वर्तन ठेवण्याचें त्यांच्या आंगीं सामर्थ्य आल्याबरोबर आईबापांची शिस्त बंद होऊन वर्तनक्रमासंबंधीं सर्व काम मुलांवरच पडलें पाहिजे या गोष्टीकडे तुमचें लक्ष असूं द्या. मुलांच्या अगदीं लहानपणां आपणांस 'हम् करेसो कायदा' ह्या तत्वाचें घरेच अनुकरण करणें भाग आहे. एखादें तीन वर्षांचें मूल उघडलेल्या

चाकूशीं खेळत असतां त्यास त्याच्या कृत्यापासून होणारे परिणामांनीं शिक्षण देण्याकरितां तसेंच खेळू देतां उपयोगी नाहीं. कारण त्यापासून होणारे परिणाम फारच भयंकर आहेत. परंतु जसजशी मुलांची बुद्धि वाढत जाते तसतसें त्यांच्या कामांत पडून आपला अधिकार चालविण्याचें काम कमी करितां येईल, व तसें करीत गेलेंच पाहिजे; व शेवटीं तीं अगदीं वयांत आलीं ह्मणजे आपला सर्वही अधिकार सोडून दिला पाहिजे. कोणतही स्थित्यंतर होणें ह्मणजे एकंदरीनें काम कठीणच आहे; तशांत घरचा दाव सुटून जगामध्ये आपल्यावर कोणत्याही प्रकारचा दाव नसणें, हें स्थित्यंतर फारच कठीण होय; आणि ह्मणूनच आम्हीं ह्मणतो तशीच शिक्षणपद्धति असणें अगत्याचें आहे. आमच्या शिक्षणपद्धतीचे योगानें मुलांस लहानपणापासून आत्मनियमनाची संवय लागून ती हळू हळू वाढत जात असते, व शेवटीं त्यांस अगदीं स्वतंत्र रीतीनें आत्मनियमन करतां येऊं लागतें; व अशा रीतीनें लहानपणाचें सर्व बाह्यनियमन जाऊन त्यांच्या ऐवजीं वयांत आल्यावर आत्मनियमन सुरू होणें, ह्या आकास्मिक आणि भयंकर स्थित्यंतराची जरूरीच राहत नाहीं. इतिहासावरून इंग्लंड वगैरे देशांतील राज्यव्यवस्थेमध्ये झालेले फेरफार ज्याप्रमाणें दिसून येतात तशाच प्रकारचे फेरफार तुमच्या गृहशिक्षणामध्येही दिसून आले पाहिजेत; ह्मणजे पहिल्यानें जेव्हां दुसन्याचें नियमन असणें जरूर आहे, तेव्हां आईवापांनीं एकछत्री अंजल चालवावा, नंतर ज्याप्रमाणें पुढें प्रजेस थोडथोडी मोकळीक मिळत गेली पाहिजे तसतशी मुलांसही थोडथोडी मोकळीक दिली पाहिजे. नंतर हीच मोकळीक थोडथोडी वाढवीत जाऊन अगदीं शेवटीं आईवापांनीं आपल्या सर्व अधिकाराचा राजीनामा देऊन सर्व व्यवस्था मुलांवरच संपविली पाहिजे.

मुलांच्या अंगीं हट्ट दिसून आला, तर त्यापासून वाईट वाटूंदेऊं नका. हल्लीं शिक्षणपद्धतीमध्ये विशेषेकरून जुलुमाचा प्रकार कमी झाल्यामुळे मुलांमध्येही स्वातंत्र्याचा अंकूर दिसून आलाच पाहिजे. कारण एकपक्षी स्वातंत्र्य असोच अशाविषयीं जितकी जास्त उचल होईल, तितकें दुसन्या पक्षीं जुलुमाचें मान कमी आलेंच पाहिजे. ह्या दोन्ही प्रवृत्तिंवरून आम्ही जी शिक्षण पद्धति असावीशीं ह्मणतो तदनुसारच लोकांचें वर्तन हळूहळू होत चाललें आहे, असें दिसतें. आतां मुलें ह्या-

नैसर्गिक परिणामांच्या अनुभवाने आत्मनियमन करण्यास हळू हळू लागतील. हल्लींच्या सुधारलेल्या सामाजिक स्थितीमध्ये तरी ह्या दोन्ही प्रवृत्ती दिसून येतातच. इंग्लंडातील मुलांमध्ये स्वातंत्र्याची गोडी आहे ह्याच इंग्लंडातील जाणते लोकांमध्ये तरी स्वातंत्र्याची गोडी आहे, ही गोडी लहानपणीं नसेल तर मोठेपणीं यात्रयाची नाही. जर्मन शिक्षक लोक असे ह्याणतात कीं, आम्ही बारा जर्मन मुलांस संभाळूं, परंतु एक इंग्लिश मुलास संभाळण्याचें काम आमच्या हातून व्हावयाचें नाही. इंग्लिश लोकांनीं आपलीं मुलें जर्मन मुलांप्रमाणें गरिब असावीं, त्यांस राजकीय स्वातंत्र्याची गोडी नसावी, व त्यांनीं जर्मन लोकांप्रमाणे अगदीं दास्यांत असावें, अशी इच्छा करावी काय? किंवा इंग्लिश लोकांच्या मुलांमध्ये जे स्वातंत्र्याचे अंकुर दिसून येतात ते तसेच राहूं देऊन आपल्या सर्व पद्धती तदनुसार बदलाव्या?

आतां शेवटीं ही गोष्ट पक्की लक्षांत ठेवा कीं, योग्य शिक्षण देणें, हें काम साधें आणि सोपें नाही, मानगडीचें आणि विलक्षण कठीण आहे. किंबहुना प्रौढवयांत मनुष्याचें अंगावर जीं जीं कामें पडतात त्या सर्वांत यासारखें दुसरें कोणतेंही काम विकट नाही, असें ह्याटलें तरी चालेल. दांडगाईचें आणि लहरी असें गृहशिक्षण अगदीं अशिक्षित आणि निकृष्ट अशा बुद्धीचे लोकांसही सुखसाध्य आहे. अपराध झाला असतां मारझोड कशी करावी, व शिव्या कशा द्याव्या हें अगदीं अडाणी, रानटी, मनुष्याला किंवा मुर्ख धनगराला सुद्धां कोणी सांगितल्याशिवाय आपोआप कळतें; फारतर काय पशूंनाहीं, या शिक्षणपद्धतीचा उपयोग करितां येतो. एखाद्या कुत्रीला तिचें पोर फारच लुचून त्रास देऊं लागलें ह्याणजे ती त्याचे अंगावर गुरगुरून त्यास चावल्यासारखें करिते. यांत तरी ती या वर सांगितलेल्याच पद्धतीचा उपयोग करित नाही काय? सारांश विचारशून्य पशूंनाही ही पद्धति साध्य आहे. ह्याणजे अर्थात् ही पद्धति अडाणी व जींत विचाराचें बिलकुल अंग नाही, अशीच आहे, हें उघड होतें. परंतु युक्तीची, शहाणपणाची आणि सुधारलेली अशी जी शिक्षण पद्धति तिचा उपयोग करून तिजपासून होणारें अत्युत्तम फल प्राप्त व्हावें, अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर त्या पद्धतीस आवश्यक अशीच आपले मनाची स्थिति तुम्हीं ठेविली पाहिजे. विचार, युक्ति किंवा धोरण, शांति आणि आत्मसंयमन ह्या चार गोष्टींचें निदान अंशतः तरी तुमचे मनांत वास्तव्य

झालें पाहिजे. प्रौढ वयांत कोणत्या कृत्याचा कोणता परिणाम होतो, हें प्रथमतः तुम्ही विचारपूर्वक पाहिलें पाहिजे; व नंतर तीं कृत्ये मुलांच्या हातून झालीं असतां त्यांजवर तेच परिणाम घडतील, अशी युक्ति योजली पाहिजे. मुलांनीं एखादें कृत्य केलें असतां त्यामध्ये त्यांचा काय उद्देश आहे, हें पाहणें नेहमीं अगदीं जरूर आहे. खरोखर चांगली कृत्ये कोणतीं व नीच मनोवृत्तीपासून झालेलीं परंतु दिसण्यांत मात्र चांगली अशी कृत्ये कोणतीं, याचाही निवाडा नेहमीं केला पाहिजे. कित्येक प्रसंगीं मुलें कांहीं न करितां स्तब्ध राहिलीं झगजे हा त्यांचा अपराध, अशी कित्येकांची समजूत असते. किंवा मुलांनीं एखादें कृत्य केलें झगजे खरोखर असतो त्यांपेक्षां त्यांत त्यांचा जास्तीच उद्देश आहे, असें कित्येक वेळां लोक समजतात, ही अगदीं मोठी भयंकर चुकी आहे. तर अशी चुकीही आपलें हातून न होऊं देण्याविषयीं सावधगिरी ठेविली पाहिजे—तुम्ही ज्या पद्धतीप्रमाणें आपलें वर्तन ठेवूं पहात असाल, त्या पद्धतींत निरनिराळ्या मुलांच्या निरनिराळ्या स्वभावानुरूप कमजास्त फरक केला पाहिजे—व त्याचप्रमाणें जसजसा मुलांच्या मनाचा विकास होत जाऊन त्यांच्या स्वभावांत फरक पडत जाईल, तसतसा तुम्हींही आपले वर्तनक्रमांत फरक केला पाहिजे—“पी हळद आणि हो गोरी” अशांतला हा प्रकार नसल्यामुळे कित्येक दिवसपर्यंत मुलांचे ठायीं कांहीं सुधारणा झाली आहे असें तुमचे दृष्टोत्पत्तीस येणार नाही—परंतु तेवढ्यावरूनच ही पद्धति निरर्थक आहे, असें मनांत न आणितां चाललेला आपला वर्तनक्रम तुम्हीं तसाच अव्याहत चालविला पाहिजे. विशेषकरून पूर्वी ज्या मुलांचे शिक्षण वाईट तऱ्हेचें होत आलेलें आहे, अशा मुलांचे ठायीं जरी तुमची पद्धति उत्तम असली, तरी तादृश सुधारणा होण्यास बराच काळ गेला पाहिजे; व अशा ठिकाणीं तुम्हांस पुष्कळच सहनशीलतेचें अवलंबन करावें लागेल. कारण मुळापासून मनाची स्थिति चांगली चालत आलेली असली तरी सुद्धां जें सोपें नाहीं, तें पाहिल्यापासून वाईट स्थितिच असली म्हणजे अर्थात् दुप्पट कठीण व्हावयाचें. शिवाय केवळ मुलांचेच उद्देश काय आहेत, एवढेंच तुम्हांस पहावयाचें आहे असें नाही, तर तुम्हीं आपल्या स्वतःच्याही उद्देशांविषयीं विचार केला पाहिजे. आपले ठिकाणीं उत्पन्न झालेल्या मनोवृत्तीपैकीं शुद्ध पितृवात्सल्यानें प्रोत्साहित कोणत्या व स्वार्थपरता, सुखेच्छा, अधिकांकारतृष्णा यांनीं प्रोत्साहित कोणत्या, याचा पूर्णपणें तुम्हीं निर्णय

केला पाहिजे, आणि नंतर याहीपेक्षां काठिण काम तुम्हांस करण्याचें आहे तें हें कीं, आपल्या नीच मनोवृत्ती उमगून काढून त्यांचें संनियमन केलें पाहिजे. सारांश, मुलांस शिक्षण देत असतां, त्यांत त्याच वेळीं आपलें ही उच्च प्रकारचें शिक्षण तुम्हांस चालविलें पाहिजे. बुद्धीच्या साहाय्यानें आपल्या मुलांच्या, आपल्या स्वतःच्या, व साधारण जगाच्या व्यापारांचें लक्षपूर्वक अवलोकन करून, व मनुष्यस्वभाव आणि त्याचें धर्म यांचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन त्या ज्ञानाचा एकंदरीत श्रेयस्कर होईल असा उपयोग केला पाहिजे; व आपल्या सदसद्विचारशक्तीच्या साहाय्यानें आपल्या नीच मनोवृत्तीचें संनियमन करून उच्च मनोवृत्ती नेहमीं जागृत राहतील असेंच केलें पाहिजे. प्रत्येक स्त्री आणि पुरुष यांच्या मानसिक विकासाची अत्युच्च कोटि पितृत्वाचीं कर्तव्ये योग्य रीतीनें वजावल्याशिवाय कधींही प्राप्त व्हावयाची नाही. पितृत्वांतील कर्तव्यांचें योग्य संपादन हेंच एक त्या कोटीच्या प्राप्तीचें साधन होय, ही गोष्ट अद्यापि लोकांच्या लक्षांत आलेली नाही; व ही गोष्ट एकदां लक्षांत आली म्हणजे त्या सृष्टींतील व्यवस्था किती अवर्णनीय आहे, हेही कळून येईल; कारण या व्यवस्थेच्या योगानें मनुष्याच्या ठायीं प्रेमवात्सल्यादिमनोवि कारांचें विलक्षण प्राबल्य उत्पन्न होऊन पितृत्वासंबंधीं कर्तव्ये योग्य रीतीनें वजावलीं जातात. म्हणजे जें शिक्षण आपणास अत्यंत आवश्यक, व ज्याची एखादी आपण हयगय केली असती, अशा शिक्षणाचा अभ्यास मनुष्याचें हातून केवळ या विकारांचे प्राबल्यामुळेच होत असतो.

शिक्षणपद्धति वास्तविक कशी असावी, याविषयीं आम्ही जे हे विचार प्रदर्शित केले, त्या विचारानुसार वर्तन ठेवणें कित्येकांस दुःसाध्य किंबहुना असाध्य वाटून, या विचारांचे सत्यतेबद्दल त्यांचे मनांत शंका उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. तथापि या विचारांत शिक्षणाच्या अत्युच्च व पूर्ण कोटीचा उल्लेख आलेला आहे. त्यावरून त्यांच्या सत्यतेबद्दल कांहीं लोकांची तरी खात्री होईल असें आम्हांस वाटते. जे लोक उतावीळ, प्रेम, शून्य व कोत्या दृष्टीचे आहेत, त्यांस आमचे पद्धतीप्रमाणें वर्तन ठेवणें सर्व्वांगीं अशक्य आहे. ज्या लोकांचे मनांत बुद्धि आणि सदसद्विचारशक्ति यांचा विशेष विकास झालेला आहे, ज्यांची सुशीलता उच्च कोटीप्रत जाऊन पोचली आहे, अशाच लोकांस आमचे पद्धत्यनुसार वर्तन ठेवणें शक्य आहे. असें जर आहे तर ही आमची पद्धति विशेष सुशिक्षित व सुधारलेल्या जनसमाजासच उपयोगी, हें आमचे वाचकांचे सहजीं ध्यानांत येईल.

शिवाय हेंही त्यांचे लक्षांत येईल कीं, जरी ह्या पद्धतीचे योगानें प्रथमतः विशेष श्रम पडतात, व आपणांस कित्येक प्रसंगीं स्वार्थत्यागही करावा लागतो, तरी परीणामीं अत्यंत शास्त्रत सुखाचीच प्राप्ति आपणांस होते. शिक्षणपद्धति वाईट असल्यानें आईबाप व मुलें ह्या दोघांवरही अनिष्ट परिणाम घडून दुष्पट अकल्याण होतें. परंतु तीच पद्धति चांगली असली ह्मणजे तिजपासून दुष्पट कल्याण होतें, तिच्या योगानें जो शिक्षण देणार तो, व ज्यास शिक्षण द्यावयाचें तो, ह्या दोघांचीही सुधारणा होत जाते.

भाग ३ रा समाप्त.

भाग ४ था.

शारीरिक शिक्षण.

एखाद्या सभ्य श्रीमंत गृहस्थाचे घरीं जेवणखाण आटोपल्यावर गप्पा चालल्या असतांना झणा, अथवा एखाद्या शेतकऱ्याचें नेहमींचें वाजारचें काम आटोपल्यावर झणा, किंवा एखादे उठण्याबसण्याचे चावडींत पान तंबाखू चघळून झाल्यावर झणा, साधारण चाल अशी असते कीं, राजकीय प्रकरणांवर चकाट्या पिटून झाल्यावर पुढें लागल्याच गुराढोरांच्या गोष्टी निघावयाच्या; व त्यांमध्ये साधारण सर्व लोकांचें सारखेंच लक्ष लागत असल्यामुळे त्यांचा कोणास फारसा कंटाळाही येत नाही. एखादा शिकारी शिकार करून घरीं परत आला झणजे घोडा कसा बाळगावा, घोड्याची कोणती जात शिकारीस चांगली, व त्याच्या आंगीं कोणते गुण विशेष असले पाहिजेत, शिकारीच्या कार्मीं कोणते कुत्रे चांगले, व त्यांची कशी निगा ठेविली पाहिजे, अशाविषयीं तो चार शब्द बोलल्याशिवाय रहावयाचा नाही. तसेंच देवळांतून परत जात असतांना ह्यातारे कोतारे लोक झालेल्या कथेस किंवा पुराणास बरेवाईट झटल्यानंतर, पीक हवापाणी वगैरेविषयीं थोडेंबहुत बोलल्यानंतर, कोणता चारा गुराढोरांस चांगला, अशाविषयीं बोलणें सुरू करण्यास कधीं चुकावयाचे नाहीत. सोम्या आणि गोम्या धनगरांचें आपल्या धन्याच्या मेंढवाड्याविषयीं कांहीं थोडेंसे बोलणें झाल्यानंतर त्याच्या गुराढोरांची आपण कशी व्यवस्था ठेवितों, व त्यापासून काय बरेवाईट होतें, अशाविषयींचें बोलणें चालवायाला ते कधीं विसरावयाचे नाहीत. कुत्रे, घोडे, गुरेढोरे आणि त्यांचे वाडे यांची कशी व्यवस्था ठेविली पाहिजे अशाविषयीं केवळ खेड्यापाड्यांतीलच लोक वर सांगितल्याप्रमाणें मोठ्या आनंदानें बोलत असतात असें नाही, तर निरनिराळे प्रकारचे कारागीर, जे कुत्रे बाळगितात, श्रीमंत लोकांचे चैनी मुलगे, ज्यांना शिकारीचा नाद असतो, व दुसरे उतार वयाचे लोक, जे वर्तमानपत्रांत किंवा मासिकपुस्तकांत शेतकीच्या संबंधानें वाचून गप्पा मारीत बसतात, असे सर्व लोक घेतले झणजे शहरामध्येही वरील प्रकारचे लोकांचा बराच भरणा असतो, असें दिसून

येतें. एकंदर देशांतील जर सर्व लोक घेतले, तर त्यांतील पुष्कळांना कोणतें तरी एखादें जनावर नुसतें वाळगण्याचा किंवा तें वाळगून त्यास काहीं चमत्कारिक खेळ शिकविण्याचा नाद असतो, असें प्रत्येकास आढळून येईल.

परंतु ह्याप्रमाणें गुरांदोरांच्या संबंधानें इतकी आवड व कळकळ दाखविणाऱ्या लोकांमध्येच दुपारचें जेवण झाल्यानंतर किंवा दुसऱ्या एखाद्या अशाच वेळीं बोलणें चालणें चाललें असतां, त्यामध्ये मुलांचें पालनपोषण कसें केलें पाहिजे, अशाविषयीं एक शब्द तरी ऐकुं यावयाचा आहे काय ? एखादे खेड्यांतील शेती लोक स्वतः वाड्यांत जाऊन गुरांदोरांचे खाण्यापिण्याचा वेत कसा आहे, हें पाहिल्यानंतर, व लहान वासरांचा कसा बंदोबस्त ठेविला पाहिजे, अशाविषयीं गडद्यामाणसांस ताकीद दिल्यानंतर मुलांवाळांस खाणेंपिणें केव्हां कसें काय मिळतें, तीं ज्या खोलींत असतात तेथें मोकळी स्वच्छ हवा येते किंवा नाही, वगैरे गोष्टींची चौकशी करतो असें कधीं तरी घडून येतें काय ? एखाद्या विद्वान व शिकलेल्या गृहस्थाच्या पुस्तकांच्या कपाटामध्ये शेतकी, पारध वगैरे विषयांवर पाहूंच लागलें तर एखादें तरी पुस्तक सांपडेल, व तें त्यानें कदाचित् वाचलेंही असेल. परंतु मुलें तान्ही असतांना किंवा तीं जरा मोठीं झाल्यावर त्यांची कशी जतन केली पाहिजे अशाविषयीं एकतरी पुस्तक त्यानें वाचलें असतें काय ? गुरांस पेंड चांगली मानते, त्यांस कडवा पेंढा वगैरे तसाच सगळा खावयास घातला तर चांगला, किंवा कापून वारीक करून घातला तर चांगला; त्यांस एकाच प्रकारचा अतिशय चारा घातला तर त्यापासून काय अपाय होतात, वगैरे गोष्टींची चांगली माहिती एखाद्या खेडेगांवाचे पाटलास व शेतकऱ्यास असते, परंतु त्यांपैकीं शेंकडा कितीजणांस आपलीं मुलें जसजशीं वाढत जातात तसतसें त्यांस कोणत्या प्रकारचें अन्न खावयास घातलें पाहिजे, हें माहित असतें ? आपापल्या धंद्यामध्ये त्यांचें लक्ष विशेष असतें झणून त्यांचे हातून असा वेडेपणा होतो असें कोणी झणेल, परंतु हें झणणें खरें उरेलसें दिसत नाही. कारण इतर सर्व प्रकारच्या लोकांचीही अशीच चूक होते, हें आम्ही नेहमीं पाहतों. एखाद्या शहरांतील जर वीस लोक घेतले, तर त्यांपैकीं अगदीं थोडेजणांसच घोड्यास खाणें घातल्याबरोबर कामास लावूं नये ही गोष्ट माहित नाही असें आढळून येईल. बरें ह्याच वीस जणांस मुलेंवाळें आहेत असें मानूं.

त्यांपैकीं एकही असा सांपडात्रयाचा नाही कीं ज्यानें आपल्या मुलांचें जेवण झाल्यापासून तीं तीं पुन्हां अभ्यासास लागत तोंपर्यंत जो वेळ जातो तो पुरेसा आहे कीं नाहीं ह्याविषयीं कधीं विचार केला असेल. खरोखर कोणाही मनुष्यास दोन उलटसुलट प्रश्न केले, तर बहुतकरून भसें आढळून येईल कीं, तो मनामध्ये भसें समजत असतो कीं, मुलांची जतन वगैरे करणे हे आपलें काम नव्हे. तो केलेल्या प्रश्नांस बहुधां असा जबाब देईल कीं, “मी हीं सर्व कामें बायकांवर सोंपवितों. ” आणि तो हे बहुतकरून अशा ऐटींत सांगतो कीं, त्यावरून ऐकणारास असें वाटावे कीं, असलीं कामें पुरुषास योग्य नाहींत, तीं बायकांसच योग्य होत, असें तो समजतो.

शिकलेल्या लोकांनीं गुराढोरांची जतन उत्तम प्रकाची करून, त्यांस चांगले सशक्त करण्याच्या कामामध्यें आपलें मन घालून वेळ खर्चित व्हावे, आणि मनुष्यासारख्या प्राण्याची लहानपणीं जतन करून त्यास सशक्त करण्याचें काम आपल्यास अगदीं योग्य नव्हे असें त्यांनीं मानावे, ही गोष्ट मोठी चमत्कारिक दिसते. आतां सर्व लोकांचेंच असें मत आहे ह्मणून ही गोष्ट जितकी चमत्कारिक दिसावी तितकी दिसत नाही, ही गोष्ट निराळी. मुलांचें जेवणखाण, त्यांचे कपडेलत्ते, खेळ, व्यायाम वगैरेची व्यवस्था ठेवण्यास उत्तम माणसें ह्मटलीं ह्मणजे आई; व ती जर घरची सुखी असली तर तिच्या मदतीस एक दाई, ती आई निदान आमच्यामध्ये तरी बहुधां अक्षरशून्य असून तिला मुलांचें पालनपोषण कसें करावें याचें ज्ञान बिलकूल नसतें. दाईविषयीं तर बोलावयासच नको; तिचे विचार वेडगळ व जुन्या पद्धतीचेच असावयाचे. इकडे बाप पुस्तके वर्तमानपत्रे वाचीत असतो, शेतकीसंबंधाच्या सभांस जात असतो, वादविवाद करून नाना तऱ्हेच्या गोष्टींचा स्वतां अनुभव घेत असतो, परंतु तो कधीं मुलांदाळांच्या पालनपोषणाच्या संबंधानें विचार करील तर शपथ. अतिशय श्रम घेऊन शर्यतीसाठीं घोडे तयार करण्याचें काम किंवा झोंब्यांसाठीं रेडे माजविण्याचें काम, किंवा टकरांसाठीं एडके तयार करण्याचें काम मोठमोठ्या शहरांमध्ये जारीनें चाललेलें आहीं वारंवार पाहतों, परंतु कसरतीमध्ये बशीस भिळविण्यासाठीं तालीम करून तयार झालेला एखादा मल्ल आपल्या कधीं फारसा पाहण्यांत येतो काय? “गॅलिब्रचे प्रवास ” या नांवाच्या कल्पित कादंबरीमध्ये लापुटन लोकांची जीं वेडगळ कृत्ये सांगितलीं आहेत, त्यांतच जर ते आपल्या मुलादाळांची

जतन न करितां नेहमीं कुत्रीं, मांजरें ह्यांच्या पिलांची जतन करण्याच्या कामामध्ये गुंतलेले असत असें सांगून दिलें असतें, तर तें तें फारच उत्तम प्रकारें शोभून गेलें असतें.

वरील गोष्ट खचितच दुर्लक्ष करण्याजोगी नव्हे. आपले उयीं असा विपरीत भाव आहे, हें पाहून आपणांस नुसतें हसूं येतें, परंतु त्यापासून होणारे परिणाम खरोखर फार भयंकर आहेत. एक मार्मिक ग्रंथकर्ता असें ह्मणतो कीं, संसारांतील सर्व कामें उत्तम प्रकारें चालण्यास पहिल्यानें आपली शरीरप्रकृति उत्तम असली पाहिजे; तसेंच कोणत्याही देशांतील लोक शरीरप्रकृतीनें सुदृढ असणें, हें त्या देशाच्या अभ्युदयाचें आदिकारण होय. लढाईमध्ये जय होणें, हें पुष्कळ अंशीं शिपायांच्या शक्तीवर व धडकेकडेपणावर अवलंबून असतें, ही तर गोष्ट सिद्धच आहे; परंतु देशाचा व्यापार उत्तम प्रकारें चालणें, हेंही कांहीं अंशीं व्यापाराचे जिन्नस उत्पन्न करणारे लोकांचे अंगीं श्रम करण्याची ताकद असणें, ह्यावरच अवलंबून आहे. आतां ह्या गोष्टीच्या संबंधानें आपली स्थिति हल्लीं अनेक कारणांनीं अगदीं निकृष्ट हाऊन गेली आहे. परंतु ह्यापुढें तर आपणांस वरील प्रत्येक कामामध्ये अतिशय जिकीर पडण्याची चिन्हें दिसत आहेत. हल्लींच्या दिवसांमध्ये प्रत्येक गोष्टीच्या संबंधानें लोकांची आपसांमध्ये इतकी चढाओढ लागली आहे कीं, तिच्या योगानें त्यांच्या प्रकृतीस इजा झाल्याशिवाय रहावयाची नाही. हजारो लोक त्यांना जो त्रास पडतो त्याच्या योगानें अगदीं टेकीस येतात. आतां ही जिकीर अशीच वाढत गेली तर जे अगदीं चांगले मजबूत व धडकेकडे आहेत अशांच्या प्रकृतीसही अपाय होण्याचा संभव आहे. ह्यास्तव आतां मुलांस लहानपणीं असें शिक्षण मिळालें पाहिजे कीं, त्याच्यायोगानें जगामधील आपलें कर्तव्य वजावण्यासारखी हुशारी व टक्केटोणेपे खाण्यासारखी ताकद त्यांच्या अंगीं सहजां यावी.

ही एक सुदैवाची गोष्ट समजली पाहिजे कीं, हल्लीं या गोष्टीकडे लोकांचें लक्ष लागत चाललें आहे. मुलांस अतिशय अभ्यास करण्यास लावणें, गैर आहे, अशा अर्थाचे हल्लीं प्रसिद्ध होत असलेल्या कांहीं ग्रंथांत स्पष्ट लेख येऊं लागले आहेत; आतां त्यांमध्ये कदाचित् थोडीशी अधिकोक्ति असेल, परंतु असल्या लेखांमध्ये बहुधा ती असावयाचीच. वर्तमानपत्रांतूनही शारीरिक शिक्षणाकडे लोकांचें लक्ष लागण्यासारखे निबंध व पत्रें प्रसिद्ध होऊं लागलीं आहेत. आणि भलीकडे "बलवर्धक" किंवा अशाच

अर्थाच्या नांवाच्या सभाही कोठें कोठें स्थापन झाल्याअसून त्यांमध्ये मुलावाळांची शरीरप्रकृति चांगली राहण्यास काय केले पाहिजे, ह्याविषयीं विचार होऊं लागला आहे, व ह्यावरून हल्लीं लोक ज्या रीतीनें मुलावाळांची जतन करितात त्या रीतीनें त्यांची शरीरप्रकृति रहावी तशी राहात नाहीं, ही गोष्ट बऱ्याच लोकांच्या लक्षांत येऊन चुकली आहे, असें झणण्यास हरकत नाहीं. आतां इतकेंच मात्र कीं, लोकांमध्ये ह्याविषयींच्या संबंधानें जी चळवळ दिसून येत आहे ती उत्तरोत्तर जास्त होत जाऊन सर्वांनीं आपल्या मुलावाळांची स्थिति सुधारण्यास मनापासून झटले पाहिजे.

मुलांचें पालनपोषण व विद्याभ्यास यांची व्यवस्था हल्लीं आपणांस शास्त्रीय विषयाचे अभ्यासानें ज्या गोष्टी करून आल्या आहेत त्यांच्या धोरणानें ठेविली पाहिजे. व हल्लीं आपणांस विशेषकरून त्याच गोष्टींची जरूर आहे. रसायनशास्त्राचे अभ्यासाचा फैलावा झाल्यानें गुराढोरांस जें सुख होत आहे, त्या सुखाचा लाभ मुलांस करून देण्यास आतां विलंब करतां कामा नये. घोडे शिकविणें व मैदें पोसणें, यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें आमचें झणणें नाहीं. परंतु आमचें इतकेंच झणणें आहे कीं, ज्या अर्थी स्त्रिया आणि पुरुष यांची वाढ चांगली होऊन तीं प्रकृतीनें सुदृढ असणें, ही गोष्ट कांहीं अशीं तरी इष्ट आहे, त्याअर्थी विचार व अनुभव या दोन्हीवरून ज्या गोष्टी खऱ्या अशा ठरतात त्या आपणांस अव्वल पासून अखेरपर्यंत सुरू केल्या पाहिजेत. आमचें हें वरील झणणें एकूण पुष्कळांस अचंबा वाटेल, किंबहुना रागही येईल. परंतु पश्चादिप्राण्यांचे इंद्रियव्यापार ज्या नियमांस अनुसरून चालतात, त्याच नियमांस अनुसरून मनुष्यांचेही इंद्रियव्यापार चालतात, ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे, व ती आपणांस कबूलही केली पाहिजे. शारीर शास्त्रवेत्ते, प्राणिशास्त्रवेत्ते, व रसायन शास्त्रवेत्ते धडधडीत असें सांगतात कीं, पश्चादिप्राण्याच्या व मनुष्यांच्या जीवनव्यापाराच्या संबंधाच्या मुख्य मुख्य गोष्टी अगदीं एकसारख्या आहेत. ही गोष्ट जर आपल्या मनामध्ये नीटपणें विंबावी तशी विंबवली तर तिचा उपयोगही झाल्याखेरीज रहावयाचा नाहीं. पश्चादिप्राण्यांविषयीं पुष्कळ गोष्टी सहजीं अवलोकनांत आल्यानें अथवा प्रयोगद्वारा ह्यांचें ज्ञान झाल्यानें जे सर्वसाधारण नियम बांधतां येतात ते नियम मनुष्यमात्रासही लागू आहेत. जिवनशास्त्र अद्यापि बाल्यदशेमध्ये आहे तसें, तरी सेंद्रियपदार्थांस लागू असणारे सर्वसाधारण नियम

आतां माहीत झाले आहेत; व त्यांत मनुष्य मात्राचे स्थितीस लागू असणारेही नियम येतातच. आतां इतकेंच मात्र कीं, या नियमांस अनुसरून मुलं लहान असतांना, आणि पुढें जाणतीं झाल्यानंतर त्यांचे शरीररक्षणाचा ब्रत ठेविला पाहिजे, या विषयीं अद्यापि कोणीं विचार केला नाही, तो केला पाहिजे; व या गोष्टींचेच विवेचन करण्याच्या प्रयत्नास आतां आम्ही लागतो.

या जगाची रहाटी अशी आहे कीं, कोणत्याही प्रकारची स्थिति एकदां अगदीं कळसास जाऊन पोचली झणजे तिच्या मागून तिच्या अगदीं उलट स्थिति असेल तिचा फैलाव होऊं लागतो, व तीही अगदीं सरते शेवटीं कळसास जाऊन पोहोचते. असें पहा कीं, देशामध्ये एकदां राज्यक्रांति होऊन गेली झणजे नंतर कोणी तरी जुलमी बादशाहाच्या हातीं देशाचें आधिपत्य जाऊन त्याचा जुलमी अम्मल सुरू होतो; कांहीं शतकांमध्ये नवें तितकें चांगलें, असें लोकांस वाटतें, व ते अगदीं प्रत्येक गोष्टीमध्ये सुधारणा करण्यास झटत असतात. बरें पुढें कांहीं शतकेपर्यंत असें चालतें कीं, लोकांस जुने तेवढें आवडूं लागतें, व ते सर्व प्रकारच्या सुधारणा अगदीं बंद करून टाकतात; कांहीं दिवसपर्यंत लोक खाण्यापिण्यां ऐवआराम चैन इत्यादि गोष्टींच्याच भरीस भरलेले असतात. पुढें ही स्थिति बदलून त्यांस सर्वसंगपरित्याग करून तापसवृत्ति धारण करावी, असें वाटूं लागतें; व्यापारामध्ये ही कोणत्यातरी एका प्रकारच्या व्यापाराची एकदां तेजी एकदां मंदी असा प्रकार असतोच; शेकी लोकांमध्ये आज ह्या प्रकारची चैन तर उद्यां तिच्या उलट अगदीं दुसऱ्या प्रकारची चैन, असाच क्रम सुरू असतो; हाच प्रकार आमच्या खाण्यापिण्याच्या रिवाजामध्येही दिसून येईल. तर मग अर्थात् मुलाबाळांच्या खाण्यापिण्याच्या संबंधानें तरी या व्यतिरिक्त दुसरा कोणता प्रकार दिसून येणार ? जाणते लोकांच्या खाण्यापिण्यामध्ये जसजसा फेरफार होत जातो, तसतसा मुलाबाळांच्याही खाण्यापिण्यामध्ये फेरफार होत गेल्याचें दिसून आलेंच पाहिजे. कांहीं लोकांचीं अशी समजुत असते कीं, मुळें जितकें जास्त खातील तितकें चांगलें; व हल्लींही अगदीं खेड्यापाड्यांमधून शेतकरी वगैरे लोकांमध्ये असे कांहीं लोक आढळून येतील कीं, जे आपल्या मुलांस अगदीं ओं येईतों खाण्यापिण्याची संवय लावितात. परंतु सुधारलेल्या लोकांचीं तर ह्याच्या उलट अगदीं अल्पाहाराकडेच कल असतो. ते आपल्या मुलांबाळांस कधीं जास्त खाऊं न देतां नेहमीं त्यांस कमीच

खाऊं घालितात. आणि जे लोक खाण्यापिण्यामध्ये अधाशीपणा करतात, त्या लोकांचा ते निरस्कार करितात. परंतु त्यांत खुबी एवढीच असते की, अधाशीपणाविषयी त्यांना अगदी मनापासून तिटकारा येणे असे, ते आपल्या मुलाबाळांच्या खाण्याविषयी जो बेतवात ठेवितात त्यावरून जसे अगदी स्पष्ट दिसून येते, तसे ते आपल्या स्वतःच्या खाण्यापिण्याचा जो वातबेत ठेवितात त्यावरून दिसून येत नाही; कारण त्यांचे हे नापस-वृत्तीचे होंग स्वतांना एकदां क्षुधा लागली ह्मणजे चालविण्याचे कठिण पडते; परंतु तेच मुलांना इतकेच खावे असे नियम करितांना सहज अगदी पूर्णपणे चालवितां येते.

मुलांना जास्त खाऊं घालणे किंवा कमी खाऊं घालणे ही दोन्ही वाईटच, असे सांगणे ह्मणजे जें सर्वांत चांगलें माहित आहे, तेंच सांगण्यासारखें आहे. परंतु आम्ही असे ह्मणतो की, त्या दोहों-पैकी कमी खाऊं घालणे, हें तर फारच वाईट होय. ज्याचे ह्मणणे अगदी प्रमाण मानलें पाहिजे असा एक ग्रंथकर्ता असे ह्मणतो की, कमी खाल्यापासून प्रकृतीस होणारे अपाय भयंकर असतात, व त्यांत उपायही जडच करावे लागतात; परंतु जास्त खाल्यापासून प्रकृतीस होणारे अपाय फारसे कठिण नसतात, व ते सहजीं बरे होण्यासारखे असतात. शिवाय, दुसऱ्या कोणी आपल्या खाण्यापिण्याच्या वेतांत ढवळाढवळ केल्याखेरीज कोणी अगदी ओ येईतो खाल्याचे उदाहरण फारसे दिसून येत नाही. आईबापांची चूक झाली तर गोष्ट निराळी, नाही तर मुलें बहुतकरून जात्या अधाशी व खादाड नसतात. आपल्या मुलांचे खाणेपिणे थोडेसे हात राखून असणे जरूर आहे, असे पुष्कळांस वाटते, ह्याचे कारण इतकेच की, ते जगांतील स्थितीचे पूर्णपणे अवलोकन करित नाहीत, किंवा जगांतील स्थिति पाहूनही त्यांचे असे मत असेल तर ते विचारशून्यच समजले पाहिजेत. राष्ट्रामध्ये ज्याप्रमाणें फार कायदे असणे उपयोगी नाही, त्याचप्रमाणें मुलांच्या खाण्यापिण्याच्या संबंधानें फार नियम असणे उपयोगी नाही; त्यांत मुलांस इतकेच अन्न खाऊं घालावयाचे, असा नियम करून ठेवणे, हें तर फारच वाईट होय.

तर मग काय मुलांस अगदी ओ येईतो खाऊं द्यावे व त्यांस गोडगोड पदार्थ अतिरिक्त खाऊं घालून त्यांस आजारी पडूं द्यावे? बरे अशी त्यांस सदर परवानगी दिली, तर ती अतिशय खाऊन आपणांस आजारी पाडून घेतल्याशिवाय राहतील काय? असा कोणी प्रश्न केला असतां त्यास पाहूं

गेलें तर एकत्र उत्तर दिसतें; परंतु अशा प्रकारचा प्रश्न विचारणें झणजे ज्या गोष्टीबद्दल मुख्य वाद ती गोष्ट गृहीतच धरल्यासारखी होणे. आमचें असें झणणें आहे कीं, ज्याप्रमाणें पशुपक्षी, तान्ही मुलें, आजारी माणसें, निरनिराळ्या देशांतील व हर्वेतील लोक, व ज्यांची प्रकृति अगदीं निकोप आहे अशीं सर्व जाणतीं मनुष्ये या सर्वांस खाण्याची इच्छा आहे तोंपर्यंत खाऊं दिल्यानें अगदीं अपाय होत नाहीं, त्याप्रमाणें मुलांतही लहानपणीं खाण्याची इच्छा आहे तोंपर्यंत खाऊं दिल्यानें कांहीं अपाय होणार नाहीं, असें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. लहान मुलांच्या संबंधानेंच मात्र त्यांस वाटेल तितकें खाऊं देणें उपयोगीं नाहीं असें मानणें खरोखर फारच घमत्कारिक होणार आहे.

हें उत्तर वाचून कांहींच्या मनोवृत्ति अगदीं खवळून जातील. कारण त्यांस असें वाटतें कीं, याच्या उलट धडधडीत आपणांस उदाहरणें दाखवून देतां येतात; व हीं उदाहरणें येथें लागू पडत नाहींत, असें आह्मांस झणतां येणार नाहीं. परंतु दोन्ही गोष्टी खऱ्या आहेत. कारण असें पहा कीं, अशा मनुष्यांच्या मनांत उदाहरणें असतात तीं बहुतकरून मुलांस वर सांगितल्याप्रमाणें खाण्यापिण्याची बंदी करणें इष्ट आहे असें त्यांस वाटत असून तशी बंदी करित गेल्यामुळेंच बहुधां घडून आलेलीं असतात. तापसवृत्ति धारण करण्यास लागल्यानें मनाची वृत्ति एकदम कशी विपरीत होऊन अगदीं कसा उलट प्रकार घडून येतो अशाविषयींचीं हीं उदाहरणें होत. ज्या मुलांवर लहानपणीं मोठी जरब शिस्त असते, तीं मुलें मोठेपणीं फार फाजीलपणा करावयाचीं असें जें लोक बहुधां झणतात, तें खरें आहे असें आपणांस या वरील उदाहरणांवरून थोडक्यांत दिसून येतें. रोमन क्याथलिक लोकांच्या मठांमधून गोसावणींची एकदम तापसवृत्ति सुटून त्यांच्या हातून जीं वारंवार घोर कृत्ये घडून येत असत तशा मासत्यांचींच हीं उदाहरणें होत. आपल्या इच्छा फार दिवस दाबून ठेवल्यावर त्या पुढें अगदीं कशा बेफाम होऊन जातात हेंच वरील उदाहरणांवरून दिसून येतें. मुलांचे साधारण नेहमीं कल काय असतात, व त्यास विशेषेंकरून कोणत्या गोष्टी आवडतात, व त्यांस आपण कोणत्या रीतीनें वागवितों ह्याविषयीं विचार करा. बहुतेक सर्व मुलांस गोड पदार्थ विशेष आवडतात; व त्यासंबंधानें शंभरांतील नव्याणव लोकांस असें वाटतें कीं, हें केवळ जिव्हालौल्य आहे; व इतर सर्व इंद्रियवासनांप्रमाणें ह्या वासनेचेंही नियमन केलें पाहिजे. परंतु प्राणि-

शाखाचा जे अभ्यास करीत असतात, व ज्यांचा नेहमीं नत्रीन नवीत. शोधः सुरु असल्यामुळे सृष्टिक्रमावर प्रत्यही विशेष भाव वसत असतो, त्यांस ही जी गोड पदार्थांची मुलांस विशेष आवड असते तीं लोक समजतात त्यापेक्षां कांहीं तरी विशेष असले पाहिजे असे वाटते; व शोधाअंती तो तर्क खराही ठरतो. त्यांस असे आढळून येते कीं, शरीरांतील जीवनव्यापार चालण्यास साखरेचा मोठा उपयोग होतो. शर्करात्मक आणि मेदवर्धक पदार्थ ह्यांचा सरतेशेवटीं शरीरामध्ये आकितजन वायूशी संयोग होत असतो; व हा संयोग होत असतांना त्याबरोबर शरीरामध्ये उष्णता उत्पन्न होते. इतर सर्व पदार्थ जे आपण खातो त्यांचें रूपान्तर होऊन साखर झाली, ह्याजें त्यापासून उष्णता उत्पन्न होते, व हें रूपांतर आपल्या शरीरामध्येच होत असतें. अन्नपचन चालले असतां, अन्नद्रव्यांतील पिष्टमय भागाचीच साखर होते असें नाही, तर एम्. क्लाडो बर्नार्ड साहेबांनीं असे सिद्ध करून दाखविले आहे कीं, अन्नद्रव्यांतील इतर घटकावयवांचीही यकृद्द्वी यंत्रामध्ये साखर बनत असते. शरीरपोषणास साखरेची इतकी जरूरी आहे कीं, ज्या पदार्थांमध्ये नायट्रोजन् वायु असतो. त्या पदार्थांपासूनही, इतर पदार्थ मिळण्यासारखे नसतील, तर, या रीतीने साखर उत्पन्न होते. आतां शरीरामध्ये उष्णता उत्पन्न करणाऱ्या या अन्नाची मुलांस विशेष गोडी असते, व ज्या पदार्थांचा आकितजन वायूशी संयोग होत असतां त्यांमधून अतिशय उष्णता बाहेर पडते असे जे मेदवर्धक पदार्थ ते मुलांस विशेष करून आवडत नाहीत; या दोन्ही गोष्टी मनांत आणिल्या ह्याजें असें दिसून येते कीं, एका प्रकारचे पदार्थ कमी खाल्यामुळे उष्णतेमध्ये येणारा तोटा दुसरे प्रकारचे पदार्थ जास्त खाल्यामुळे भरून येतो. मुलांच्या शरीरांतील यंत्रांस साखरेची विशेष जरूरी असते, कारण मेदवर्धक पदार्थ त्यांच्या अवसानाच्या बाहेर होतात. शिवाय मुलांस वनस्पति व फळे तर जीव कीं प्राण असतात; जर त्यांस चांगलीं फळे खावयास नच मिळालीं, तर तीं हिर्वी व आंबटचिंबट अशीं रानफळेही खाण्याला चुकावयाचीं नाहीत. हे वनस्पतिकोटींतील अम्ल पदार्थ व खनिज पदार्थ पौष्टिक असतात. व ते वातावेतानें घेतले, तर ते शरीरप्रकृतीस हितकारकच होतात, शिवाय ते नैसर्गिक स्थितींतच घेत गेलें, तर त्यांपासून आणखीही फायदे होतात. डाक्टर आन्ड्रू क्रांती असें ह्याजें ह्याजें दिसून येते कीं, पिकलेलीं फळे इंग्लंडापेक्षां सर्व युरोप खंडामध्ये फार खातात, व कोठा साफ नसेल तर तीं

मुद्दाम खातात. तर मग मुलांचे आंगचे कल व आह्मी त्यांचे पालनपोषण करतो ते, यांमध्ये किती मेळ आहे तो पहा. मुलांस दोन पदार्थांची उत्कट इच्छा असते; व ह्या इच्छेवरून बहुधा त्यांच्या शरीररक्षणास कोणत्या गोष्टींची जरूर आहे हेच व्यक्त होत असते. परंतु हे पदार्थ त्यांच्या खाण्यापिण्यामध्ये येत नाहीत इतकेच नाही, तर बहुधा सर्व लोक त्यांस ते पदार्थ खाण्याची बंदीच करितात. सकाळीं तूप, भात. वरण, भाजी, भाकर आणि ताकभात, आणि संध्याकाळीं पुनः ताकभात किंवा भाकर झुगका, असेच बहुधा अगदीं पिळपिळीत अन्न मुलांस खाऊं घालण्याची जिकडे तिकडे वहिवाट आहे. मुलांस पाहिजे ते पदार्थ देण्याची जरूरी नाही, व दिले तर त्यांपासून अपाय व्हावयाचा अशीच बहुतेक लोकांची समजूत असते. बरे ह्याचा परिणाम काय होतो? सणावारीं एकदां पकान्नावर त्यांचा हात पडला, किंवा खाऊस वगैरे पैसे मिळून एकदां मिठाई-वाल्याचे दुकानीं त्यांचे पाय लागले, किंवा फिरतां फिरतां एखादी फळवाग सहजीं त्यांच्या तडाक्यांत सांपडली, तर तीं मागचें सर्व उद्धें भरून काढण्यास मागेपुढें पाहत नाहीत. अशा प्रकारचे पदार्थ खाण्याची पूर्वी बंदी असल्यामुळे, व पुढेही हा दिवस गेला कीं बरेच दिवस उपासमार सुरू व्हावयाची, अशी त्यांची खातरी असल्यामुळे, त्यांचे पोटांत खा खा उडते व किती खावें हा त्यांस विचार रहात नाही. मग अशा अतिरिक्त खाण्याचे परिणाम दृष्टोत्पत्तिसि आले ह्यागजे लोक असे ह्याणूं लागतात कीं, मुलांस मन मानले तसें खाऊं देतां कामा नये; व ह्याणूनच पुढें बंदी करणें रास्त आहे असें ते मानतात. परंतु हे त्यांचें मन मानले तसें खाणें पूर्वी आपण केलेल्या बंदीचाच परिणाम असतो, हे त्यांच्या लक्षांत येत नाही; आमचें ह्याणें असें आहे कीं, हल्लीं प्रचारांत असलेली चाल चांगली आहे, असें सिद्ध करण्यास लोक जीं कारणें लढवितात, तीं चुकीचीं आहेत. आह्मी असें सांगतो कीं, मुलांस शरीररक्षणार्थ गोड गोड पदार्थ खाऊं घातले पाहिजेत, व ते त्यांस आपणच देत गेलों, तर संधि सांपडली कीं हल्लींच्याप्रमाणें तीं कधींही त्यांवर हात मारावयाचीं नाहीत. डाक्टर कॉम्बीसाहेबांचें असें मत आहे कीं, मुलांस जर मध्ये केवडांही न देतां जेवतांताच फळे वगैरे खाऊं दिलीं, तर त्यांचे मनांत कडू व घागेरडीं फळे खाण्याचें कधींही यावयाचें नाही. व इतर सर्व गोष्टींविषयींही असेच आहे.

मुलांची ज्या पदार्थांवर इच्छा जाते, ते पदार्थ त्यांस लागतील तितके

खाऊं देण्यास जीं शास्त्रीय कारणे आहेत, तीं अगदीं सयुक्तिक आहेत, व ते त्यांस तसे खाऊं न देण्याविषयीं जीं कारणे लोक सांगतात, त्यांमध्ये कांहीं जीव नाही इतकेंच केवळ नव्हे, तर मुलांच्या इच्छेशिवाय आपणांस या-संबंधानें खात्रीलायक दुसरा मार्गच मिळावयाचा नाही. यासंबंधानें आईवापांचें मत आधारभूत धरतां येईल असें मानतात, त्यांत तरी कांहीं अर्थ आहे काय ? जेव्हां बाळ्या मला आणखी पाहिजे असें ह्मणतो, तेव्हां आई किंवा दाई नको असें ह्मणते, त्यास कांहीं आधार आहे काय ? त्यांना असें वाटतें कीं, त्यानें पुरेसें खाल्लें आहे. परंतु तिला असें वाटण्याला कांहीं कारणे आहेत काय ? ती मुलाच्या पोटांत शिरते काय ? किंवा त्याच्या शरीररक्षणस काय काय लागते, हें समजण्याची तिच्याजवळ कांहीं गुप्त विद्या असते काय ? असें जर कांहीं नाही, तर तिचें मत खरें कशावरून समजावयाचें ? क्षुधा कमी जास्ती होण्यास अनंत मानगडीचीं कारणे असतात, हें तिला समजू नये काय ? हवे-मध्ये सर्दी किंवा विद्युन् ह्यांचें ज्याप्रमाणें कमी जास्ती मान असेल, त्याप्रमाणें क्षुधेमध्ये पुष्कळ फेरफार पडतो; तसेंच व्यायाम, पूर्वीच्या जेवणाचे वेळीं खाल्लें अन्न, त्याचा प्रकार व मान, व त्याचें पचन होण्यास लागलेला कमी जास्ती वेळ इत्यादि गोष्टींच्या योगानेही क्षुधेमध्ये फरक पडतो. व इतकीं कारणे एकेजागीं मिळून त्यांचा काय परिणाम व्हावा, हें तिला कसें समजावें ? एक आम्ही पांच वर्षांचे वयाचा मुलगा पाहिला. तो आपल्या वयाच्या इतर मुलांपेक्षां उंच असून त्या मानानें चांगला सशक्त, पाणीदार, आणि तरतरीत दिसे. त्याच्या बापास असें ह्मणतांना आम्हीं ऐकिलें आहे कीं, “ ह्या मुलास किती अन्न खाऊं घाऊं अशाविषयीं कांहीं आपल्याला नियम वांधून देतां येणार नाही; इतकें पुरे असें ह्मणजे ह्मणजे केवळ अजमास आहे; आणि तो अजमास खरा असेल किंवा खोटाही असेल. अशा अजमासावर माझा भरंवसा नसल्यामुळे मीं त्यास त्याला वाटेल तितकें खाऊं देतो. ” आणि खरोखर परिणाम मनांत आणिले, तर ह्या बापाचें वागणें अगदीं शहाणपणाचें आहे, असें प्रत्येकास कबुल केलेंच पाहिजे. खरोखर मुलांच्या कोट्याविषयीं आपल्या मते अगदीं मोठे खातरीचे नियम वांधून देणाऱ्या मंडळीस प्राणिधर्मशास्त्र कांहीं समजत नाही असेंच समजावयाचें; ह्या लोकांस यासंबंधानें कांहीं थोडें बहुत ज्ञान असतें, तर त्यांची घमेंडी कांहीं तरी कमी झाली असती. “अज्ञानाच्या

मदापुढें ज्ञानाचा मद पाहूं गेलें तर कांहींच नाहीं. " नेहमीं चालत असलेल्या वस्तुस्थितविर कित्ती भरंवसा ठेवावा, व मनुष्याच्या मतांवर कित्ती भरंवसा ठेवावा, हें समजण्याची कोणाची इच्छा असेल, तर अनुभविक वैद्याचे उपचार कित्ती सावधगिरीचे असतात, व ज्यास कांहीं अनुभव नसतो, अशा वैद्याचे उपचार कसे फाजीलपणाचे असतात, ह्याविषयीं त्यानें विचार करून घ्यावा. किंवा सर जॉन फार्विस साहेबांचें "सृष्टिक्रम आणि मानवी उपचार यांची रोगनिर्मूलनार्थ उपयुक्तता " ह्या नांवाचें पुस्तक नीटपणें वाचून घ्यावें; त्यास असें आढळून येईल कीं, जीवनक्रियांच्या नियमांचें ज्ञान जसें जसें आपणास अधिक होत जातें, तसतसा आपला आपल्यावरचा भरंवसा उडून सृष्टिक्रमावरच आपला भरंवसा जास्त जास्त बसत जातो.

मुलांस अन्न कित्ती खाऊं घालतात ह्या गोष्टीचा येथपर्यंत विचार झाला. आतां त्यांस अन्न खाऊं घालतात, तें कोणत्या प्रकारचें असतें ह्याविषयीं विचार केला, तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, यासंबंधानें तापस-वृत्तीचाच फैलावा आहे. मुलांचें खाणें नियमित असून तेंही हलकें असलें पाहिजे, असें लोक समजतात. त्यांचें साधारण असें मत आहे कीं, मुलांस जडान्न मिळून दाखवितांच काना नये. मध्यम स्थितीतील लोकांचा खर्च वातावेतानें असलाच पाहिजे, व हेंच त्यांचें असें मत होण्याचें कारण आहे. कोणत्याही प्रकारची इच्छा उत्पन्न झाली ह्मणजे ती तृप्त करून घेण्याच्या साधनांची कल्पना मागाहून सुचते. ज्या आईबापांस फारसें जडान्न विकृत घेण्याचें सामर्थ्य नाही, तीं मुलांनीं तें खाण्यास मागितलें तर " लहान मुलांस व मुलींस तें उपयोगाचें नाही " असेंच सांगतात; आतां प्रथमतःच अशी सबब सांगून दिली ह्मणजे त्यांस पुढें फार सोईवार पडतें खरें; परंतु असें बरेच वेळां होत गेलें ह्मणजे तें एक कायमचें मतच बनून जातें. आतां ज्या लोकांना खर्चाचा विधिनिषेध नसतो, त्यांचेंही कारणाकारणांनीं असेंच मत होऊन जातें. पुष्कळांचें अशा प्रकारचें वर्तन पाहून त्यांसही तसेंच वर्तन ठेवावेसें वाटूं लागतें; बरें त्यांचे घरीं दाई व हतर चाकरमाणसें असतात तीं घरचीं गरीबच असतात, आणि अशा कामांत त्यांचें वजन सहजीं पडण्यासारखें असतें; व शिवाय समोवतालच्या लोकांचे ते खाण्याचे अधाशीपणाचे प्रकार ऐकून व पाहून त्यांचें मन स्वाभाविक कमी खाण्याकडे वळून जातें.

बरें एकंदर लोकांचें जें असें मत होऊन जातें, त्यास कांहीं आधार आहे कीं काय, हें पाहूं गेलें, तर तसा आधार मुळींच आढळून येत नाहीं,

असें झटले तरी घालेल. ज्याप्रमाणे पूर्वी लहान मुलांस चिरगुटामध्ये गुं-डाळून ठेविले पाहिजे असें लोकांचे हजारों वर्षेपर्यंत एक आयहाचे मत होऊन गेले होते, त्याचप्रमाणे हेही एक आयहाचे मत आहे; व ह्या मताचा त्याच्या सत्यासत्यतेचा विचार झाल्याखेरीज लोकांमध्ये उगीच फैलावा झाला आहे. अगदी लहान मुलांचे कोठ्यांतील स्नायु नाजूक असून त्यांस फारशी मजबुतीही आलेली नसते, हे खरे आहे, व जडान्नाचा पोटामध्ये पचून रस तयार होण्यास तेथे बराच वेळ घर्षणक्रिया सुरू असावी लागते, हेही खरे आहे; आणि ह्मणून अगदी लहान मुलांचे कोठ्यास कोणत्याही प्रकारचे जडान्न न सोसण्याचा संभव आहे. परंतु त्या जडान्नांतील पच-ण्यास कठिण भाग काढून टाकिला ह्मणजे ही हरकत दूर होण्यासारखी आहे. तसेंच मुले दोन तीन वर्षांची झालीं, व त्यांच्या स्नायुंस बरीच मजबुती आली, ह्मणजे तर वरील हरकत राहतच नाही. ह्याप्रमाणे वरील आयहाचे मत अगदी लहान मुलांसच कायते कांहीं अंशी लागू आहे, असें समजावयाचे; ते मत खरे मानण्यास जीं कारणे आहेत, तीं जरा जाणत्या मुलांस तर लागू पडतच नाहीत; व तसेंच हे मत खोटे मानण्यास तर उल-ट भरपूर व सबळ कारणे आहेत असें असतांनाही जाणत्या मुलांस सुद्धा वरील मताच्या अनुरोधाने लोक वागवितात. शाखीय रीत्या विचार करून ठरविलेले सिद्धांत ह्या मताचे अगदीं विरुद्ध आहेत. आर्घीं कांहीं प्रसिद्ध वैद्यांस व पुष्कळ नामांकित प्राणिधर्मशास्त्रवेत्त्यांस ही गोष्ट विचारली आहे; त्या सर्वांचे सारखे असें मत पडते कीं, मुलांस जाणत्या मनुष्यांस जे अन्न खाऊं घालतात त्यापेक्षां कमी पौष्टिक अन्न देऊन चालावयाचेच नाही; कदाचित् त्यांस जास्त पौष्टिक अन्न दिले, तरीही एक वेळ चालण्या-सारखे आहे.

असा निर्णय ठरविण्यास स्पष्ट आधार आहेत, व ते कोसे हेही अगदीं साध्या रीतीनें सिद्ध करून देतां येते. जाणत्या मनुष्याच्या आणि लहान मु-लाच्या चाललेल्या जीवनक्रिया यांची तुलना करून पाहिल्याबरोबर आप-ल्याला असें दिसून येईल कीं, जाणत्या मनुष्यापेक्षां मुलांसच पौष्टिक अ-न्नाची विशेष जरूरी आहे. मनुष्यास अन्नाची जरूरी पडते, याची कारणे काय आहेत? नेहमीं त्याचे शरीर थोडेबहुत तरी झिजत असते. शरीर श्रमाने त्याचे स्नायु, मानसिक श्रमाने त्याचे ज्ञानतंतु, आणि जीवनक्रियां-च्या योगाने त्याची अंतर्गर्त्रे एकसारखीं झिजत असतात. ह्याप्रमाणे शरी-रांतील जितका मिळून अंश झिजून जातो, तितका पुनः भरून आला पा-

हिजे. तसेंच शरीरातील बरीच उष्णता नेहमीं बाहेर पडून अंतरावरील पदार्थांशी संयोग पावत असतेच. आतां एकंदर जीवनव्यापार चालू राहण्याकरितां जरूर तितकी उष्णता शरीरामध्ये असलीच पाहिजे; व ह्मणून वरील खप शरीरामध्ये नवीन उष्णता उत्पन्न होऊन भरून आलाच पाहिजे; व ह्यासाठीं शरीराचे कांहीं घटकावयव आकृतजन वायूशीं नेहमीं संयोग पावून रूपांतर पावत असतात. ह्याप्रमाणें एक दिवसामध्ये होणारी शरीराची झीज भरून काढणें, आणि एक दिवसामध्ये जितक्या उष्णतेचा खप होतो, तितकी उष्णता उत्पन्न करण्यासाठीं लागणाऱ्या द्रव्याचा पुरवठा करणें ह्या दोन कामांसाठीं जाणते मनुष्यास अन्न पाहिजे. आतां मुलाचे स्थितीविषयीं विचार करून पहा. नेहमींच्या व्यापारांनीं त्याचेही शरीराचा भाग झिजत चाललाच असतो; आणि त्याची नेहमींची एकसारखी चाललेली चळवळ मनांत आणिली ह्मणजे त्याचे आकाराचे मानांनं तोही जाणत्या मनुष्याइतका झिजून जाण्याचा संभव आहे, हें लक्षांत आल्याखेरीज रहावयाचेंच नाही; त्याचेही शरीरातील उष्णता बाहेर पडून अंतरावरील पदार्थांशी मिसळत असतेच. आणि ज्याअर्थी जाणते मनुष्याच्या शरीराचे भागापेक्षां विस्ताराच्या मानांनं त्याचे शरीराचा जास्त भाग उघडा राहतो, त्याअर्थी त्याचे शरीरातील उष्णता जास्त जलदीनं नाहींशी होत असते; आणि ह्मणूनच आंगामध्ये उष्णता उत्पन्न करणारे अन्न त्याच्या प्रमाणानुरूप जाणत्या मनुष्यापेक्षां त्यास अधिक दिलें पाहिजे. तर मग जाणत्या मनुष्याचे जितके जीवनव्यापार सुरू असतात, तितकेच मुलाचेही सुरू असतात, असें जरी मानलें, तरी सुद्धां मुलास त्याच्या प्रमाणानुरूप जाणत्या मनुष्यापेक्षां कांहीं तरी पौष्टिक अन्नाचा जास्त पुरवठा केला पाहिजे, हें उघड आहे. परंतु शरीर दुरुस्त स्थितींत ठेवणें, आणि त्यांतील उष्णता राखणें ह्यांशिवाय मुलास शरीराचा कांहीं भाग नवीन करावयाचा असतो, ह्मणजे मुलास वाढावयाचें असतें. नेहमीं चाललेली शरीराची झीज, आणि त्यांतील उष्णतेचा खप भरून आला जातो जें राहतें त्याचा व्यय शरीराच्या वाढीकडे होतो; असें जास्त अन्न शिळक राहत गेलें, तरच त्याच्या योगानें नेहमींची वाढ सुरू असण्याचा संभव आहे; आणि अशी शिळक नसूनही जी कधीं कधीं वाढ होते, ती शरीर दुरुस्त स्थितींत नसतांना झालेली वाढ होय, व अर्थात् ती वाढ खुरटलेली असावयाची. आतां यंत्रशास्त्राचा एक असा नियम आहे कीं, यंत्र जितकें लहान असेल तितका त्याच्या गतीस घर्षणादि गोष्टीपासून होणारा प्रतिबंध कमी

हेतो. हा नियम फारच भानगडीचा आहे, व त्याची सिद्धता येथे थोडक्यांत करून देतां येणार नाहीं. तथापि ह्या नियमाच्या आधारानें मुलांच्या गात्रांची नेहमींच्या व्यवसायांनीं होणारी झीज जाणत्या मनुष्याच्या गात्रांच्या झिजीपेक्षां कमी होते, आणि ह्मणून मुलांची खाण्यापिण्याच्या संबंधानें कितीही हेळसांड झाली, तरी त्यांच्या शरीरामध्ये अन्नाचा रस कांहीं तरी शिल्लक राहत गेलाच पाहिजे, असें जरी खरे आहे, तरी त्यावर आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, मुलांची अन्नपाण्याच्या संबंधानें हयगय झाल्यानें अन्नाच्या रसाची शिल्लक एरवीं राहिल त्यापेक्षां निःसंग्रह्य कमी राहणार, आणि मग त्यांची वाढ खुंटत जाऊन त्यांचा बांधाही व्हावा तसा सुदृढ होण्याचा संभव नाहीं. मुलांस लहानपणीं जशी ताबडतोब व जबर भूक लागते, तशी मोठे मनुष्यास लागते किंवा कसें, या गोष्टीचा विचार केला कीं, वाढत्या गात्रांसच खाण्याची अतिशय आवश्यकता आहे, हें आपल्यास सहजीं कळून येईल, व याविषयीं लागल्यास जास्तही आधार देतां येईल. असें पहा कीं, गलबतें फुटून किंवा दुसरा कांहीं अनर्थ घडून उपासमारीचा प्रसंग येऊन ठेपला, कीं मुलेंच पाहिल्यानें पटापट प्राण सोडतात.

याप्रमाणें मुलांसच अन्नाची विशेष जरूरी आहे, ही गोष्ट आपणांस कबूल झालीच पाहिजे, व ती कबूल झाली ह्मणजे आपणांस दुसऱ्या एका गोष्टीचा विचार कर्तव्य आहे. ती ही कीं, हा हेतु साधण्यास मुलांस आपण ज्यास हलकें अन्न ह्मणों तें पुष्कळ घालावें, किंवा ज्यास पौष्टिक अन्न ह्मणों तें वातावेतानें घालावें ? एक तोळा पोळीमध्ये जितकें सत्व असतें तितकेंच सत्व निघण्यास भाताचें जास्त वजन घेतलें पाहिजे. आणि बटाट्यापासून तर तितकेंच सत्व काढण्यास भातापेक्षांही त्याचें वजन जास्त घेतलें पाहिजे. व अशाच प्रकारें इतर पदार्थांविषयींही सांगतां येईल. आपला कार्यभाग साधण्यास जसजसें अन्न कमी पौष्टिक असेल, तसतसें तें जास्त दिलें गेलें पाहिजे. तर मग मुलांस वाढीसाठीं जास्त अन्नाची गरज असते ती गरज आपण जाणते माणसास जें पौष्टिक अन्न देतो तेंच अन्न त्यास त्या प्रमाणानें देऊन पुरवावी, किंवा हें चांगलें अन्न तीं जितकें खातात तितकेंच त्यांच्या मानानें त्यांचे कोठ्यास पचविण्यास भारी पडतें, ही गोष्ट मनांत न आणतां हलकें अन्नच त्यांस पुष्कळपणीं खावयास घालून त्यांचे कोठ्यास तें पचविण्यास जास्त कठिण पडेलसें करावें ?

या प्रश्नाचें उत्तर सहजीं देतां येण्यासारखें आहे; पचविण्याचे भ्रम जि-

तके कमी पडतील तितकी आंगामध्ये शरीराची वाढ होण्यास व इतर सर्व व्यापार चालण्यास ताकद जास्त राहिल. कोडा व आंतडीं यांचे काम बरोबर चालण्यास आंगातील रक्ताचा व ज्ञानतंतुगत शक्तीचा बराच व्यय व्हावा लागतो. यथेच्छ जेवण झाल्यानंतर जे साधारण मांश येते, त्यावरून प्रत्येक जाणत्या मनुष्याच्या लक्षांत आले पाहिजे कीं, आपल्या शरीरांत असलेला रक्ताचा सर्व पुरवठा आणि ज्ञानतंतुगत शक्ति शरीरातील दुसरे भागाकडची कमी होऊन कोड्याकडे जात असते. पौष्टिक अन्न वातावेताने खाल्ले असतां त्याचा शरीरपोषणास जरूर तितका रस बनतांना आपल्या गात्रांस जे काम पडते त्यापेक्षां तितकाच रस निःसत्व अन्न पुढे फळ खाऊन त्यापासून बनतांना त्यांस जास्त काम पडते. हे जास्त काम हाणजे तितका तोटाच होय; व कमी शक्तीचीं, किंवा खुरट्या वाढीचीं किंवा ज्यांचे आंगांत हे दोन्ही दोष आहेत अशीं मुले निपजतात. हे या तोट्याचेच फळ होय. ह्यावरून सिद्धांत असा ठरतो कीं, होईल तितके करून जे अन्न पौष्टिक असून पचण्यास अगदीं सोपे असेल तेच अन्न मुलांस खाल्ले घातले पाहिजे.

लहान मुलांस केवळ धान्य, कंद, फळे, मुळे वगैरे घालून त्यांचे पोषण होते असें झटले तरी चालेल हे खरे आहे. श्रीमंत लोकांमध्ये साधारणपणे मांस किंवा इतर पौष्टिक अन्न ज्यांस थोडेच मिळते, अशींही मुले शोधू गेले असतां कांहीं सांपडतात; व तीं चांगलीं वाढत असतात व बरींच गलेलड्डी दिसतात. काबाडकष्ट करणारे लोकांचे मुलांस तर मांस किंवा दुसरे कांहीं पौष्टिक अन्न क्वचित्च खावयास मिळते, परंतु त्यांचीही वाढ पुरी होऊन तीं पुढे बरींच धट्टीकट्टीं निपजतात. या बाह्यात्कारी विरुद्ध दिसणाऱ्या गोष्टींस लोक जितके वजन देतात तितके देतां कामानये. प्रथमतः जीं मुले लहानपणीं भात आणि ताकाचे पाणी खाऊन वाढतात त्यांची वाढ अखेरीस उत्तम प्रतीची होते असें मानतां येत नाहीं. दुसरे, आपणांस शरीराचा केवळ आकारच पहावयाचा नाहीं, तर शरीरामधील गुणही पाहिले पाहिजेत. नुसत्या मऊ चरबीने भरलेले शिथिल शरीर व कसदार मांसाने भरलेले घट्ट शरीर, हीं दोन्ही साधारणपणे दिसण्यामध्ये सारखींच दिसतात. ज्या मुलांचे शरीर भरून बांध्यास वळण मिळाले आहे असें मूल, व ज्यांचे शरीर केवळ पोकळ चरबीने भरलेले असून लड्डू दिसत आहे असें मूल, हीं दोन्ही वरवर पाहणारास सारखींच दिसतील. परंतु त्यांस कांहीं शक्तीचे काम करावयास सांगितले, कीं

तात्काळ त्यांमधील खरा भेद दृष्टोत्पत्तीस येईल. मोठ्या माणसाच्या आंगां लड्डपणा ह्यणजे बहुतकरून अशक्तपणाचेंच लक्षण समजावयाचें. तालीम केल्यानें मनुष्याचें वजन कमी होतें हें आढी पाहतों; आणि ह्यणूनच ह्या हलक्या अन्नावर वाढलेल्या मुलांच्या देखाव्यावर जाऊन उपयोगाचें नाहीं. तिसरें असें आहे कीं, आकाराशींवाय आपणांस ताकदही पाहिली पाहिजे. ह्यासंबंधानें दूध व गहू खाणारे किंवा मांस खाणारे लोक आणि ताकभात खाणारे लोक ह्यांच्या मुलांमध्ये मोठाच फरक आहे एखाद्या श्रीमंत गृहस्थाच्या पौष्टिक अन्नावर वाढलेल्या मुलांपेक्षां गरीब मुलाच्या शरीराची, आणि मनाची, तरतरी, फारच कमी असते.

निरनिराळ्या जातींचें पशु, किंवा निरनिराळ्या जातींचे लोक, यांची तुलना केली, किंवा एकाच जातीचे पशु किंवा एकाच जातीचे लोक घेऊन त्यांस निरनिराळीं खाणीं घालून जर त्यांची तुलना करून पाहिली, तर आंगांतील ताकदीचें मान अन्नाच्या पौष्टिकपणावर अवलंबून असतें, ह्या गोष्टीस एक अधिक स्पष्ट प्रमाण आढळून येईल.

गवतासारखें अगदीं पिळपिळीत खणें खाऊन असणाऱ्या गाईचेंच उदाहरण घ्या; तीस पुष्कळ गवत खार्चें लागतें व तें पचविण्यास आंतील यंत्रें भक्कम असलीं पाहिजेत; एकंदर शरीराचे मानानें तिचे अन्नयत्र लहान असल्यामुळे त्याचा त्यांस भार होतो. अशा जड शरीरासह तिला इकडे तिकडे फिरावयाचें असल्यामुळे; व जें अन्न पचवावयाचें तेंही पुष्कळ असल्यामुळे या कामाकडे तिच्या आंगांतील शक्तीचा विशेष खर्च होतो; ह्याप्रमाणें आगांत अगदीं थोडी शक्ति शिल्लक राहिल्यामुळे ती मंद होऊन जाते. आतां गाईशीं घोड्याची तुलना करा. घोड्याचे शरीराचा बांधा बहुतेक गाईच्या बांध्यासारखाच असतो; परंतु त्याला जास्त भरीव अन्न खावयास मिळतें. त्याचें शरीर व विशेषकरून कोठ्याकडील भाग इतर अवयवांच्या मानानें तितका मोठा नसतो; व ह्यणून त्यास गात्रांचें तितकें जड ओझे हिंडवावयाचें नसतें. यापासून होतें काय कीं त्याच्या आगांत चालण्याचा जास्त दम राहतो, व आंगामध्येंही बरीच तरतरी राहते. तसेंच चारा वगैरे खाऊन असणाऱ्या मेंढ्याचें मांस व जडपणा, व मांस किंवा भाकरविकर खाऊन असणाऱ्या कुत्र्यांची तरतरी हीं मनांत आणिलीं ह्यणजे हाच फरक विशेष ठळक रीतीनें दिसून येईल. बरें ज्या वागामध्यें कांहीं पशु वगैरे ठेविले आहेत अशा वागांतून फिरून यात्रें, आणि आपा.

पल्या पिंजऱ्यामधून मांसाहारी प्राणी कशा विरट्या घालीत एकसारखे इकडून तिकडे फिरत असतात हें मनांत आणावें; आणि नंतर झाडपाल्यावर उपजीविका करणाऱ्या पशूंच्या आंगां ही विशेष तरतरी नेहमीं नसते ह्याचें उगीच स्मरण करावें, ह्मणजे तरतरी आणि जडान्न ह्यांचा कार्यकारण-भाव आपणांस कळून येईल.

शरीरांच्या रचना निरनिराळ्या प्रकारच्या असल्यामुळें वरील फरक दिसून येतात असें कित्येक लोक ह्मणतील; परंतु तसें नाहीं. तर प्राण्यांच्या स्थितीच्या मानानें ते जीं निरनिराळीं अन्न खातात त्यांमुळेंच केवळ वरील फरक दिसून येतात. ह्यास प्रमाण—एकाच जातीच्या प्राण्यांच्या निरनिराळ्या प्रतींमध्ये हे फरक दिसून येतात. उदाहरणार्थ—मोठ्या पोटाचा, सुस्त, आणि आंगांत कांहीं पाणी नाहीं असा ओझ्याचा घोडा, आणि लहान कुशीचा व भरताकडीचा शिकारी किंवा शर्यतीचा घोडा, ह्यांची तुलना करून पहा आणि मग मनांत आणा कीं, एकाचें खाणें दुसऱ्याच्या खाण्यापेक्षां किती पौष्टिक असतें, किंवा मनुष्यजातीचेंच उदाहरण घ्याना; आस्ट्रेलियामधील लोक व इतर रानटी लोक कंद, फळें, मुळें, आणि कृमिकीटक, किंवा अशाच प्रकारचें हलकें अन्न खाऊन आपली उपजीविका करितात. ते लोक इतर लोकांच्या मानानें खुरटे असतात, व त्यांचे स्नायु मृदु असून त्यांची वाढ पूर्ण झालेली नसते व त्यांचीं पोटेही मोठींच असतात; आणि या लोकांच्यानें एखादें एकसारखें मेहेनतीचें काम करण्यामध्ये किंवा लढाईमध्ये युरोपियन लोकांशीं बरोबरी करवत नाहीं. काफर, उत्तर अमेरिकेंतील इंदियन लोक, पाटागोनिया येथील लोक, व असेच दुसरे रानटी लोक हे चांगले उंच, तशक्त व चलाख असतात; आणि पहाल तर त्यांचा मांस खाण्याचा तडाका खूब असतोच. आमच्या हिंदुस्थानदेशांतलींच उदाहरणें घेऊन पहाना; इतर हिंदु-लोकांपेक्षां पुरभय्ये, रजपूत वगैरे लोकांचें खाणें अधिक जड असतें, व ह्यामुळें ते लोक अधिक जोरदार असतात. तसेच भातखाऊ बाणकोट्यांपेक्षां बाजरीची भाकर व तिखटाचा गोळा खाणारे देसुरी लोक अधिक बळकट असतात. मुंबईशहरामध्यें भाताची रास उडविणारे कोंकणी बाल्ये आंगामध्यें ताकद नसल्यामुळें शेटच्या घरची नोकरी मोठ्या आनंदानें करितात; परंतु अधिक जोरदार अन्न खाणारे तेच देशावरील मराठे वगैरे लोक आंगामध्यें ताकद असल्यामुळें प्राण गेला तरी ते कोणाचे घरची नोकरी करण्यास कबूल व्हावयाचे नाहींत. ते बंदरावर उन्हांत हमाली करून खुशाल आपलें पोट भरितात. ह्यावरून

जसे ज्याचे खाणे तशी त्याच्या आंगांत ताकद ही गोष्ट स्पष्ट होते. शिवाय एकंदर जगाचा इतिहास पाहिला तरी सुद्धां असेच दिसून येते कीं, ज्या लोकांचे खाणे चांगले पौष्टिक असते, त्याच लोकांच्या आंगांत शक्ति असते, व तेच वर्चस्वास चढतात.

एकाच प्राण्याचे अन्न ज्या मानाने कमजास्त पौष्टिक असते, त्याच मानाने त्याच्या आंगां काम करण्याचे सामर्थ्यही कमजास्त असते, असे अनुभवास येते, हे मनांत आणिले जगजे वरील जगण्यास विशेषच जोर येतो. ही गोष्ट घोड्याच्या संबंधाने अगदीं खरी ठरते, असा लोकांचा अनुभव आहे. इंग्लंडा-मध्ये शेतकीच्या व पारधीच्या कामीं घोड्यांचा उपयोग फार करितान. तिकडील लोकांचा असा अनुभव आहे कीं, चरणाच्या घोड्याची चरबी मात्र वाढत असते, परंतु शक्ति कमी होत असते, असे त्यास श्रमाच्या कामांस लागल्याबरोबर लागलेच दिसून येते. घोड्यास चरात्रयास बाहेर सोडल्याने त्याच्या आंगांतील स्नायूंचा जोर कमी होतो; एखादा बैल बाजारांत विकण्यासाठीं तयार करावयाचा असल्यास गवत घालणे अगदीं उत्तम, परंतु तेच गवत शिकारी घोड्यास उपयोगाचे नाही; उन्हाळ्यामध्ये शेतांत कामास लाविल्यानंतर शिकारी घोड्यांस कांहीं महिनेपर्यंत तेबेल्या मध्येच खाणे घालून वाळगाचे लागते; व अशी व्यवस्था ठेविली तरच त्यांच्या आंगां शिकारी कुत्र्यांबरोबर धांवण्याचे सामर्थ्य येते; व त्यांची स्थिति पुढे अगदीं चांगली होण्यास पुढील वसंतऋतु याचा लागतो. अपरली नामक एक शोधक विद्वान असे जगतो कीं, शिकारी घोड्यांस चरण्याकरितां उन्हाळ्यामध्ये कधींच बाहेर सोडतां कामा नये; व सोईच्या आणि विशेष प्रसंगाखेरीज त्यांस आधीं मुळीं बाहेरच काढतां कामानये. सारांश, शिकारी घोड्यांस कधींच हलकें खाणे खाऊं घालूं नये; आंगामध्ये पुष्कळ ताकद आणि कंठकपणा येण्यास नेहमीं त्यांचे खाणे कसदार असले पाहिजे, हे अगदीं अक्षरशः खरे आहे. शिवाय, याच गृहस्थाने असे सिद्ध करून दाखविले आहे कीं, मध्यम प्रतीच्या घोड्यास उत्तम प्रतीचे खाणे घातले, तर तो कामामध्ये अगदीं नेहमींचे सार्धे खाणे खाणाऱ्या पहिल्या प्रतीच्या घोड्याची बरोबरी करील. वरील प्रमाणे तर आहेतच; परंतु शिवाय तिकडे सर्वांच्या पाहण्यांतली एक साधारण अशी गोष्ट आहे कीं, घोड्यास नेहमींपेक्षां जास्त काम पडेल असे असल्यास त्यास नेहमींचे जब वगैरे धान्य न देतां बीन नांवाचे धान्य खाऊं घालतात; कारण त्यामध्ये नायट्रोजन विशेष

असल्यामुळे आंगांत मांसवृद्धि विशेष होते. हा इंग्लिश लोकांचा अनुभव झाला, व तो आमच्या अनुभवास जुळूनच आहे. घोड्यास जास्त काम पडावयाचे असल्यास त्याचे खाणे वाढवितात, ही गोष्ट आपण नेहमी पाहतो.

ह्यासंबंधाने आणखी एक गोष्ट सांगून आतां हे प्रकरण आधी पुरे करितो. मनुष्यमात्राची स्थिति पाहिली तर ह्या गोष्टीची सत्यता वरच्याप्रमाणेच स्पष्टपणे किंवा अधिक स्पष्टपणेही दिसून येईल. तालीम करून शक्तीची मोठमोठी कामे करणाऱ्या लोकांविषयी आधी कांहीं ह्मणत नाहीं; त्यांचे खाणे तर वरील तत्वास पूर्णपणे अनुसरून असतेच. लोखंडी सडका बांधण्याचे मकल्याने काम करणारे लोक, किंवा त्यांनी लाविलेले मजूर ह्यांच्या अनुभवास काय येते ते सांगतो. युरोप खंडांतिल नुसता गव्हांचा आटा खाऊन असणाऱ्या मजुरांपेक्षा, इंग्लंडांतिल विशेषकरून मांस खाणाऱ्या मजुरांच्या आंगां काम करण्याची फारच जास्त ताकद असते, या गोष्टीविषयी तिकडील लोकांस आतां संशयच राहिलेला नाही; फारतर काय, फ्रान्स वगैरे युरोपखंडांतिल देशांमध्ये लोखंडी सडकांची कामे करणारे इंग्लंडांतिल कंत्राटदार लोक आपल्याबरोबर इंग्लंडांतिल मजूर नेतात; व असे केल्याने आपला फायदा आहे, असे त्यांच्या दिवसानुदिवस अनुभवास येत चालले आहे. हा त्यांच्या भिन्नजातित्वाचा गुण नव्हे, तर त्यांच्या निरनिराळ्या खाण्यांचा गुण होय. असे आतां स्पष्टपणे सिद्ध झाले आहे. कारण फ्रान्सदेशांतिल मजुरांचा जेव्हां खाण्यापिण्याचा वेत त्यांच्या जोडीच्या इंग्लंडांतिल मजुरांप्रमाणे असतो, तेव्हां तेही कामांमध्ये त्यांची बरोवरी करितात.

ह्या वर दिलेल्या प्रमाणांनीं मुलांचे पालनपोषण कसे करावे ह्याविषयी जें आमचे मत आहे त्यास पुष्टीकरण येत नाही काय ? जड किंवा हलके कोणतेही अन्न खाल्लें, तरी व्हावयाची तितकी वाढ किंवा पुष्टता होतेच. असे जरी मानले, तरी हलके अन्नावरच बनलेल्या शरीरामध्ये कांहीं अर्थ नसतो असे त्यावरून सहजां सिद्ध होत नाही काय ? वाढ आणि ताकद या दोन्ही गोष्टी साधावयाच्या असतील, तर खाणे उत्तमच पाहिजे, ही गोष्ट यावरून उरली जात नाही काय ? ज्या मुलास शारीरिक किंवा मानसिक श्रम फारसे करावयाचे नसतात, त्या मुलांचे साधे खाणे खाऊन बरेच चालण्यासारखे आहे; परंतु ज्या मुलास वाढ साधून शारीरिक व मानसिक श्रमाने होणारी शरीराची झीज भरून काढावयाची असेल, त्या मुलांचे खाणे पौष्टिकच असले पाहिजे. जें आपले सकृद्दर्शनीच मत.

होतें त्या मताचें वरील प्रमाणांवरून दृढीकरण होत नाहीं काय ? व तसेंच ह्यावरून सहजीं असें मानतां येत नाहीं काय कीं, असें उत्तम अन्न त्यांस न दिलें तर वाढीस व शारीरिक आणि मानसिक शक्तींस ह्यापासून अपायच व्हावयाचा ? ज्याला मिळून बुद्धि आहे त्याला ह्या गोष्टींविषयीं संशयच यावयाचा नाहीं. कांहीं पदार्थ खर्च केल्याखेरीज यांत्रिक शक्ति उत्पन्न करितां येईल असें मानून अखंड गति उत्पन्न करण्याचा ज्यांचा बेत होता, त्यांची ज्या प्रकारची चूक होत असे, त्याच प्रकारची आमच्या मताप्रमाणें ज्यांचें मत नसेल, त्यांची चूक होते, असें समजावें.

ह्याप्रमाणें अन्नाविषयींचा विचार करितांना आणखी एक विशेष अगत्याच्या गोष्टीविषयींही चार शब्द लिहिणें इष्ट आहे. ती गोष्ट ही कीं, जें अन्न आपण खातो, त्यामध्ये नेहमीं बदल करित गेलें पाहिजे. ह्या-संबंधानें मुलांच्या खाण्यापिण्याच्या वेतामध्ये नेहमीं मोठी चूक होत असते. पलटणींतील शिपायांच्या नशीबीं ज्याप्रमाणें वीस वर्षे जुना नासका कुजका आटा खाऊन काढावयाचीं असतात, त्याप्रमाणेंच जरी मुलांची स्थिति नसली, तरी त्यांससुद्धां बहुतकरून एकाच प्रकारचें अन्न खाऊन दिवस काढावे लागतात. त्यांची स्थिति कांहींशी बरी असते व त्यांस त्या स्थितीमध्ये फारसे दिवस काढावयाचे नसतात, हें जरी खरें आहे, तरी हा प्रकार एकंदरीनें आरोग्यरक्षणाचे नियमांस अगदीं विरुद्ध आहे, हें उघड आहे. दोन प्रहरच्या जेवणाचे वेळीं त्यांस जें अन्न मिळतें, त्यामध्ये बरेच प्रकार असतात, व त्यामध्ये कधीं कधीं पालटही होत असतो. परंतु सकाळच्या जेवणास भात, भाकर किंवा तांदुळाची पेज ह्याखेरीज दुसरें कांहीं असावयाचें नाहीं; व असें अगदीं आठवड्यांचे आठवडे व महिन्यांचे महिने, किंवा वर्षाचीं वर्षेही एकसारखें चालावयाचें. अशाच प्रकारचे कांहीं ठरीव अन्नाशीं आणखी एकवार गांठ पडून त्यांचा दिवस जातो.

हा क्रम प्राणिधर्मशास्त्राचे नियमांस अगदीं विरुद्ध आहे. वारंवार एकाच प्रकारचें अन्न खाऊन येणारा वीट, व जिव्हेस कधीं चाखावयास मिळालें नाहीं अशा प्रकारचें अन्न खाऊन होणारें समाधान, ह्यांमध्ये कांहीं अर्थ नाहीं असें लोक उगीच कारणाशिराय मानतात तें मानोत; परंतु त्यापासून तोंडपालट करण्याची इच्छा जागृत होते; व खरो-खर ही इच्छा असणें अगदीं इष्टच आहे. सर्व जीवनक्रिया

यथास्थितपणे चालण्यास ज्या प्रकारच्या अन्नाचे अंश असले पाहिजेत, ते सर्व पाहिजेत तितके व पाहिजेत तसे एकाच प्रकारच्या खाण्यापासून मिळण्याचा संभव नाही, ह्या गोष्टीची लोकांनी अनेकवेळां प्रतीति घेतली आहे, व ती आतां अगदीं खरी ठरली आहे. तर ह्या अन्नाच्या अंशांचा योग्य पुरवठा होण्यासाठीं आपले खाणे वारंवार पालटीत गेले पाहिजे. प्राणिधर्मशास्त्रवेत्त्यांस आणखी अशी एक गोष्ट कळून आली आहे कीं, आपणांस जें खाणे विशेष आवडतें, तें खाल्यानें होणारें समाधान ह्मणजे आपणांस प्राप्त होणारा एक प्रकारचा उत्साहच होय; व ह्या उत्साहानें रक्ताशयाचा व्यापार जोरानें चालून रुधिराभसरणें मोठ्या वेगानें होऊं लागतें, व पुढें अन्नाचे पचनही सहजें सुलभ होतें. ह्या वरील सर्व गोष्टी गुरेंढोरें पाळण्याच्या ज्या हल्लींच्या वहिवाटी आहेत त्यांस जुळून आहेत. गुरेंढोरें खाणे बदलीत गेले पाहिजे, असें मुळीं लोकांचें ह्मणणें आहे.

परंतु वेळोवेळीं आपल्या खाण्यामध्ये बदल करीत गेले ह्मणजे झालें असेंही नाही; तर ज्या कारणास्तव असा बदल करणें इष्ट आहे, त्याच कारणास्तव प्रत्येक जेवणाच्या वेळीं अन्नामध्ये प्रकारही असणें अगदीं इष्ट आहे. त्यापासून अन्नाच्या अंशांचा मिलाफ चांगला होतो, व आंगामध्ये चांगला उत्साह येतो. हे मार्गें सांगितल्याप्रमाणें फायदे आहेतच. यांची कोणी उदाहरणें विचारतील, तर आधीं आपणांस एक फेंव लोकांच्या जेवणाचे उदाहरण देतां येईलच. फेंव लोक दुपारच्या वेळीं अगदीं रगडून खातात; परंतु एक आहे, त्यांच्या खाण्यामध्ये पुष्कळ प्रकार असतात. आणि त्यामुळे असें होतें कीं, त्यांच्या कोठ्यास तें पचविण्याचे वरेंच हलकें पडतें. एकाच प्रकारचे तितकेंच अन्न जरी चांगलें शिजविलें असलें, तरी तें तितक्या सहज रीतीनें पचवितां येईल. असें बहुतकरून ह्मणतां येणार नाहीं. कोणास आणखी उदाहरणें पाहिजे असतील, तर तीं त्यांस प्राण्यांचें पोषण कसें करावें ह्या विषयीं जीं हल्लीं पुस्तके प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यांपैकीं प्रत्येकामध्ये आढळून येतील. प्राण्यांच्या दर एक वेळच्या खाण्यामध्ये जर प्रकार असतील, तर तें खाणें उत्तम प्रकारें त्यांच्या आंगां लागतें. पुष्कळ शास्त्रज्ञ लोकांच्या अनुभवावरून आह्मांस अशीं खात्रीलायक प्रमाणें मिळतात कीं, कोठ्यामधील व्यापार सुरळीतपणे चालण्यास अन्नामध्ये निरनिराळ्या प्रकारचे परमाणु असतील तर चांगलें, किंवा असे परमाणु असणें आवश्यकही आहे.

मुलांच्या खाण्यापिण्याचा बेत वेळोवेळीं बदलित जाणें व त्यांच्या प्रत्येक जेवणामध्ये बरेच प्रकार ठेवित जाणें ह्यणजे एक मोठा त्रासच होऊन जाईल असें जर कोणी ह्यणतील (आणि पुष्कळ लोक असें ह्यणतील असा संभवही आहे), तर त्यावर आमचें असें ह्यणणें आहे कीं, मुलांचें मन सुधारण्याकरितां कितीही श्रम पडले तरी त्यांचें आपणांस कांहीं वाटत नाहीं, आणि त्यांचे पुढील सर्व व्यवहार उत्तम प्रकारें चालण्यास त्यांची शरीरप्रकृति सुदृढ असणें, हें जर विशेष अगत्याचें आहे, तर यासंबंधानें आपणांस जे श्रम पडतील ते आपणांस श्रमसे वाटावे काय ? शिवाय झोंबी लावण्याकरितां रेडे वगैरे जनावरें माजविण्याचे कामीं जे श्रम पडतात ते आपण आनंदानें करित असावें, व मुलांच्या पालनपोषणाचे श्रम मात्र आपणांस श्रमसे वाटावे, ही तरी मोष्ट चमत्कारिक व दिलगिरीची नव्हे काय ?

वर घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणें वागण्याचें ज्यांचे मनांत असेल त्यांच्यासाठीं सूचनेकरितां ह्यणून आणखी दहा पांच ओळी खर्च केल्या पाहिजेत. वर अन्नामध्ये बदल करित जावें, असें आम्हीं ह्मटलें खरें, परंतु तो बदल तरी एकदम करितां कामा नये; कारण एकसारखें हलकें अन्न खाऊन गात्रें इतकीं क्षीण होऊन जातात कीं, त्यांच्यामध्ये जाड अन्न पचविण्याचें सामर्थ्यच राहत नाहीं. हलकें अन्न खाणें हेंच आधीं अजीर्णाचें कारण आहे, व तें जनावरांच्या संबंधानेंही खरें आहे. ह्यास्तव जनावरांस लोणी काढून घेतलेलें दूध किंवा ताक किंवा असाच कांहीं दुसरा हलका पदार्थ खाऊं घालित गेलें, तर त्यांस त्यापासून अजीर्णाची बाधा जडते. जर गात्रें क्षीण झालीं असतील, तर त्यांचा जडान्नाशीं प्रसंग हळू हळू वेतानेंच आणिला पाहिजे. जसजशीं गात्रांची शक्ति वाढत जाईल तसतसें अधिक जडान्न सुरू करण्यास हरकत नाहीं. शिवाय, कोणी चांगलें पौष्टिक अन्न घेऊन तें त्या मानानें थोडें देण्याचा बेत ठेवितील, तर तसेंही उपयोगाचें नाहीं. खरें जेवण ह्मटलें ह्यणजे पोटभर अन्न पोटांत गेलेंच पाहिजे; जेवतांना पोटभर अन्न खाल्लें नाहीं, तर तें जेवणच नव्हे, असेंही ह्मटलें तरी चालेल. चांगलें खाणें न खाणाऱ्या रानटी लोकांच्या पचनेंद्रियापेक्षां चांगलें खाणें खाणाऱ्या सुशिक्षित लोकांचीं पचनेंद्रियां जरी आकारानें लहान असलीं, व तीं, पुढें आणखीही लहान होण्याचा जरी संभव असला, तरी त्यांची हल्लींची पचनशक्ति मनांत आणून तीवरून त्यांचें आकारमान ठरविलें पाहिजे

या दोन गोष्टींकडे अगदी योग्य लक्ष देऊन आमचे सिद्धांत असे ठरतात कीं, (१) मुलांचें अन्न चांगलें पौष्टिक असावें; (२) प्रत्येक जेवणामध्ये कांहीं पर असून एकंदर जेवणाचाही बेत वेळोवेळीं बदलीत गेलें पाहिजे; (३) जेवण अगदीं पोटभर असलें पाहिजे.

मुलांच्या खाण्यापिण्याप्रमाणें त्यांच्या कपड्यालच्यांविषयीं लोक आपला हात आंखडूनच धरितात, हें तरी अयोग्यच आहे; त्यांस बल्कलधारी ताप-सीच वनविण्याचा त्यांचा बेत दिसतो. लोकांची हल्लीं अशी कांहीं एक च-मत्कारिक समजूत होऊन गेली आहे कीं आपणांस निरनिराळ्या गोष्टींच्या संबंधानें ज्या कांहीं इच्छा होतात त्यांकडे दुर्लक्षच करीत गेलें पाहिजे. आतां ही त्यांची समजूत विचारपूर्वक झालेली असते, किंवा ते तिच्या विरुद्ध कधीं वागतच नाहीत, असें आमचे ह्मणणें नाही. या सम-जूतीच्या मुळाशींच गेलें तर त्यांचें इतकेंच मत आहे असें दिसून येईल कीं, ह्या ज्या अपणांस इच्छा होतात त्यांप्रमाणें आपण वागावें ह्मणून होतात असें नाही, तर त्या होतात त्या आपणांस उलट घोट्याळ्यांत घालण्या-करितांच होतात. परंतु असें मानणें ह्मणजे मोठीच चुकी आहे. जगन्नि-यंत्या परमेश्वरानें जी आपली एकंदर शरीरसंबंधीं व्यवस्था ठेविली आहे तीमध्ये खरोखर त्यांचें अपार दयाशैलित्वच दिसून येतें. आपणांस जी नेहमीं दुखणींवाणीं येतात त्यांचें कारण आपणांस ज्या इच्छा होतात त्यांप्रमाणें आपण वागतों, हे नव्हे, तर त्यांप्रमाणें वागत नाही, हें होय. भूक लागली असतां खाणें हें वाईट नाही, तर भूक नसतांना खाणें हेंच वाईट आहे; तहान लागली असतां, पाणी पिणें गैर नव्हे, तर तहान भागल्यानत-रही आणखी पाणी पिणें गैर होय. ज्या मोकळ्या स्वच्छ हवेमध्ये गेल्यानें आपणांस आनंद होतो ती मोकळी हवा आंत घेतल्यानें आपणांस अ-पाय होत नाही, तर आंतलीं फुप्फुसें नको नको ह्मणत असतांनाही घाणे-रडी हवा आंत घेणें यापासूनच अपय होतो. नेहमीं हकडे तिकडे फिरून कांहीं तरी व्यायाम करावा अशी जी आपल्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते, व जी तहानपणीं तर विशेष उत्कटतेनें दिसून येते, तिला अनुसरून व्यायाम केल्यानें आपलें अहित होत नाही, तर स्वभावतःच जी गोष्ट करण्याकडे आपल्या मनाचा नेहमीं कल असतो ती आग्रहानें न के-ल्यामुळेच आपलें नेहमीं अहित होतें, मानसिक श्रम सहज रीतीनें चालले आहेत, व त्यांपासून आपणांस जोंपर्यंत आनंद होत आहे तोंपर्यंत ते चालविण्यास कांहीं हरकत नाही; परंतु तेच पुढें कपाळ तापून दुखावयास

लागलें असतांनाही चालविले, तर त्यांपासून कधीही हित व्हावयाचें नाहीं. शारीरिक श्रम करितांना जोंपर्यंत आपणांस आनंद होत आहे किंवा थकल्यासारखें वाटत नाहीं, तोंपर्यंत ते केले असतां त्यांपासून कांहीं इजा होत नाहीं; परंतु थकवा येऊन श्रम करूं नये असें वांटूं लागल्यावरही जर ते तसेच चालविले, तर मात्र त्यांपासून खात्रीनें अपाय झाल्याशिवाय रहावयाचा नाहीं. आतां जे लोक बरेच दिवसपर्यंत आजारी आहेत, त्यांच्या मनाच्या कलांस अनुसरतां कामा नये, हें मात्र अगदीं खरें आहे. जे लोक नेहमीं घरांतच राहतात, वर्षानुवर्षे बाहेर पडत नाहींत, किंवा जे शारीरिक श्रम न करतां नेहमीं मानसिक श्रमामध्येच निमग्न असतात; किंवा जे क्षुधेचें मान न पहातां केवळ घड्याळाकडे पाहूनच जेवणाचा बेत ठेवितात, असे लोक जर आपल्या दूषित कलांस अनुसरून वागतील, तर मात्र खात्रीनें फसतील, ह्यांत संशय नाहीं; परंतु त्यांनीं एवढी गोष्ट चांगली लक्षांत ठेवावी कीं, ते प्रथमतःच आपल्या कलांस अनुसरून वागले नाहींत, त्याचेंच हें फळ होय. लहानपणीं जर त्यांनीं शारीरिक प्रवृत्तिरूपी गुरूंची कधीही अवज्ञा केली नसती, तर त्यांचाच त्यांस अगदीं अखेरपर्यंत खऱ्या गुरूप्रमाणें उपयोग झाला असता.

शैत्य किंवा उष्णता ह्यांपासून होणाऱ्या शारीरिक प्रवृत्तींवरून कपड्या लक्षांच्या संबंधाची व्यवस्था कशी ठेविली पाहिजे, ह्याचें आपणांस ज्ञान होण्यासारखें असतां, त्याकडे अगदीं दुर्लक्ष करून ती व्यवस्था मनास मानेल तशी ठेवणें झणजे अगदीं अनुचित होय. मुलांस लहानपणीं भरपूर कपडे न दिल्यानें तीं पुढें रांकट होतील, असें कित्येक लोक समजतात, परंतु हा त्यांचा निवळ भ्रम आहे; अशा रीतीनें मुलें रांकट तर होत नाहींतच, परंतु उलट त्यांपैकीं पुष्कळांस स्वर्गपंथाचेंच लवकर अवलंबन करावें लागतें. मुलें आधींच दिसण्यामध्ये कृती नाजूक दिसतात; आणि एवढ्यावरूनच त्यांस अशा प्रकारें रांकट करणें उपयोगीं नाहीं हें आपणांस कळून यावें. तसेंच मुलें लहानपणीं कशीं वरचेवर आजारी पडतात ह्या गोष्टीचाही जीं अविचारीं आईबापें असतील त्यांनीं विचार केला पाहिजे, असें डाक्टर कोम्बी साहेबांचें मत आहे. मुलांस रांकट केलें पाहिजे अशाविषयीं जीं कारणें लोक देतात त्यांत तर कांहींच अर्थ नाहीं. शेतकरी लोकांची मुलेंबाळें आंगांत नीट कपडे नसतानांही थंडीवाऱ्यामध्ये इकडे तिकडे फिरत असतात हें पाहून, व या गोष्टीचा एकंदर शेतकरी लोक प्रकृतीनें सुदृढ असतात ह्या गोष्टीशीं संबंध जडवून, श्रीमंत लोक उष-

ड्या आंगानें फिरलें तरी शरीरप्रकृति सुदृढ राहते, असा सिद्धांत ठरवून तलें करण्यास लागतात; व त्याप्रमाणें आरल्या मुलांसही कपडे अगदीं वातावेतानें देण्याचा ठराव करितात. शेतकरी लोकांचीं मुळें खेड्यापाड्यांतून हिरव्या चार मैदानावर इकडे तिकडे उड्या मारीत असतात, व त्यांस अशाच प्रकारच्या दुसऱ्याहि पुष्कळ सोयी असतात. त्यांचा वेळ बहुतकरून नेहमीं खेळण्यांत जातो. त्यांस सर्व दिवसभर ताजी हवा निळते, व अतिशय मानसिक श्रम होऊन त्यांच्या शरीरास व मनास त्रास पोहोचतो, असें कधीं घडून येत नाहीं; ह्या सर्व गोष्टी ते विसरून जातात. अशीं त्यांची शरीरप्रकृति सुदृढ राहण्यास कारणें असल्यामुळें त्यांची प्रकृति कपड्यालच्यांची टंचाई असतांनाही सुदृढ राहण्याचा संभव आहे. कपड्यालच्यांचे टंचाईमुळें त्यांची शरीरप्रकृति सुदृढ राहते असें मात्र मानतां येणार नाहीं. आत्मांस असें वाटतें कीं, वरील सिद्धांत खरा असला पाहिजे, व मुलांच्या आंगांत कपडे नसल्यानें जीवनास योग्य अशी उष्णता बाहेर जाऊन तीपासून अपाय झाल्याखेरीज रहावयाचा नाहीं.

कारण प्रकृति थंडीवाऱ्याची पर्वा न करण्यासारखी धट्टीकट्टी असून आंग उबडें राहिलें तर त्यापासून आंगांत रांकटपणा येतो खरा, परंतु शरीराची वाढ खुंटते. ही गोष्ट मनुष्यास व इतर प्राण्यांस सारखीच लागू पडते. शेटलंड बेटासारख्या थंड प्रदेशांतिल तेंडें थंडीवाऱ्यामध्ये उष्ण प्रदेशांतिल घोड्यांपेक्षां जास्त टिकाव काढितात खरा, परंतु तीं वाढीनें खुरटीं असतात. स्कॉटलंडांतिल अधिक थंड हवेमध्ये राहणारी मेंढरें व गुरेंढेरें इंग्लंडांतिल मेंढरें व गुरेंढेरें ह्यांच्या मानानें पाहिलीं तर खुरटीं असतात. आर्तिक व अन्तार्तिक महासागरांतिल बेटांमध्ये राहणारे लोकांची उंची पुष्कळ कमी असते. लापलंडचे लोक व उत्तर अमेरिकेमध्येल इंदियन लोक डेंगणेच असतात. तसेंच टेराडेक्विगो बेटामधील लोक हिवाळ्याच्या कडक थंडीमध्ये अगदीं उबड्या अंगानें फिरतात; परंतु त्यांच्याविषयीं डारविन साहेब असें ह्मणतात कीं, ते इतके कुंरूप व खुरटे असतात कीं, त्यांस मनुष्यें मानण्यासच पंचाईत पडावयाची.

शास्त्रीय गोष्टींचा विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, आंगांतून उष्णता पुष्कळ बाहेर गेल्यामुळें हा खुरटेपणा उत्पन्न होतो. आढीं असें पाहतो कीं, अन्न व इतर सर्व गोष्टी यथास्थित असतांनाही हा खुरटेपणा उत्पन्न होतो. कारण शरीरांतिल उष्णतेचा दूरच्या पदार्थाशीं सतत

विनिमय सुरू असल्यामुळे ते नेहमीं गार होत असते; व ह्मणून आक्सिजन वायूशीं संयोग पावून ती उष्णता भरून काढण्याकरितां आपणांस जास्त अन्न खाल्लें पाहिजे. परंतु पचन करण्याच्या गात्रांचें सामर्थ्य नियमितच असतें, व ह्मणून आंगांत राखण्याकरितां आक्सिजन वायूशीं संयोग पावणारा अन्नाचा रस गात्रांस पुष्कळ तयार करावयाचा असला ह्मणजे त्यांस शरीराची वाढ होण्यास जो तशाच प्रकारचा रस लागतो तो बनवितां येणार नाही. उष्णता उत्पन्न करणाऱ्या द्रव्यांचा एकीकडे अतिशय खप झाला ह्मणजे दुसरेकडे ह्या द्रव्यांचा तोटा आलाच पाहिजे. ह्यास्तव अखेरीस शरीर खुर्दें किंवा निर्जीव झालेंच पाहिजे; किंवा ह्मणून शरीरामध्ये हे दोन्हीही दोष उत्पन्न झाले पाहिजेत.

ह्याच कारणास्तव आह्मी कपड्यालच्यांस इतकें महत्त्व देतो. लीविंग साहेबांचें असें ह्मणणें आहे कीं, “शरीरांतिल उष्णतेच्या संबंधानें पाहिलें तर कपडाला अमुक अन्नाचें काम करितो असेंच केवळ समजावयाचें.” कपडाला आंगांतिल उष्णता जावयाचें मान कमी करितो, व अर्थात् त्यामुळे उष्णता उत्पन्न करणाऱ्या द्रव्यांचीही गरज कमी कमी होत जाते. कोठ्यात उष्णता उत्पन्न करणारीं द्रव्ये फारशीं तयार करण्याचें नसलें, ह्मणजे दुसरीं द्रव्ये पुष्कळपणीं बनविण्याची त्यास सवड राहते. जे लोक गुरेढोरे वगैरे बाळगितात, त्यांच्या अनुभवावरूनही अशा प्रकारें उष्णता कमी होत जाते, हें सिद्ध होतें. प्राण्यांस थंडीमध्ये दिवस काढावयाचे पडले ह्मणजे आंगांतिल मेद, स्नायु, किंवा वढ ह्यांतून कशासतरी हिसका आलाच पाहिजे. ज्या गुरांढोरांस माजवाय्याचें असेल, त्यांस थंड हवेमध्ये उघडीं सोडतां कामा नये; तसें केलें तर त्यांची वाढ खुंटवयाची, किंवा त्यांच्या खाण्यापिण्याचा जास्त खर्च आपल्या आंगावर बसावयाचा. ऑपरली साहेबांचें असें ह्मणणें आहे कीं, शिकारी घोड्यांस चांगलें सुद्ध राखावयाचें असेल, तर त्यांचा तबेला गरम राहिल अशीच तजवीज केली पाहिजे. शर्यतीकरितां घोडे बाळगणारे लोकांचें तर असें ठरीव मत होऊन गेलें आहे कीं, शर्यतीचे घोड्यांस कधींच उघडें देवितां कामा नये.

ह्याप्रमाणें निरनिराळ्या लोकांच्या निरनिराळ्या स्थिति मनांत आणून जो शास्त्रीय सिद्धांत ठरतो त्यास शेतकरी व पारधी लोकांची संमति आहेच. बरें, ह्या सिद्धांताचा अंमल मुलांच्या शरीरप्रकृतीवर तर द्विगुणित रीतीनें होतो. मुलें जितकीं लहान असतील, व त्यांची वाढ जसजशी

जलद चालती असेल, त्याच मानानें त्यांस थंडीची पीडा होत असते. फ्रान्स देशामध्ये तान्ह्या मुलांस त्यांच्या जन्मांची नोंद करण्याकरितां अधिकाऱ्याकडे नेल्यामुळे मेल्याचीं उदाहरणें वारंवार घडून येतात. केटिलेट साहेबानें असें सिद्ध करून दिलें आहे कीं, बेल्जम देशामध्ये जानेवारी महिन्यामध्ये लहान मुलांचें मरणाची संख्या जुलै महिन्यामधील मुलांच्या मरणाच्या संख्येच्या दुप्पट असते. रशियामध्ये तर लहान मुलें मरण्याचा कांहीं अनर्थच आहे. अगदीं ज्वारींत येण्याच्या सुमारास सुद्धां आपली वाढ पूर्ण झालेली नसल्यामुळे शरीर उघडें ठेवीत गेलें, तर त्यापासून आपणांस तादृश इजा होते. उदाहरणार्थ, एखादी लढाई बरेच दिवस चालत असून तींत हाल होत असले, तर तरुण तरुण शिपाईं व भाईं भराभर मरून जातात; ह्याचें कारण उघडच आहे. मुलांचा आकार आणि एकंदर शरीराचा भाग यांमधील प्रमाण बदलत जात असल्यामुळे, जाणत्या मनुष्यपेक्षां मुलांच्या आंगांतून उष्णता अधिक नाहीशी होत असते, असा उल्लेख आम्हीं पूर्वीच केला आहे. आतां येथें एवढेंच सांगण्याची जरूरी आहे कीं, ह्या प्रकारें मुलांचा जो तोटा होतो तो कांहीं लहानसा तोटा नव्हे. लेमन साहेबांचें असें झगणें आहे कीं, मुलांच्या आणि इतर लहान प्राण्यांच्या आंगांतून जो कार्बोनिक् एसिड ग्यास बाहेर जातो त्याचें वजन करून पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं, मुलांच्या शरीरांतून कार्बोनिक् एसिड ग्यास जाणत्या मनुष्याच्या शरीराच्या तितक्या वजनाच्या भागांतून जितका जातो त्यापेक्षां दुपटीनें अधिक बाहेर जातो. आतां हें खरें आहे कीं, ज्या मानानें शरीरांत उष्णता उत्पन्न होते, त्याच मानानें साधारणपणें हा ग्यास बाहेर जात असतो; आणि ह्यावरून आम्हांस असें दिसतें कीं, मुलांच्या शरीरप्रकृतीमध्ये इतर कोणत्याही प्रकारचा कमतरपणा नसला, तरी त्यांस उष्णता उत्पन्न करणाऱ्या द्रव्यांचा पुरवठा जाणत्या मनुष्यास करावा लागतो त्याच्या दुप्पट करावा लागतो.

तर मग मुलांचे कपड्यांच्या संबंधानें हाल करणें ह्मणजे केवढा मूर्खपणा आहे तो पहा. बापाची वाढ जरी पूर्ण झालेली असली, त्याच्या आंगांतून उष्णता जाण्याचें मान जरी कमी असलें, व शरीराची नेहमीं होणारी झीज भरून काढणें ह्यापलीकडे दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीची त्याची शरीरप्रकृति नीट राहण्यास आवश्यकता नसते, असें जरी असलें, तरी आमचें असें विचारणें आहे कीं, तो चांगला आंगभर पोषाळ.

घातल्याशिवाय आपण बाहेर फिरावयास जाणें चांगलें असें समजतो काय ? अर्थात् नाही. परंतु ह्याप्रमाणें तो जें करण्यास स्वतः भीत असतो तेंच मुलांच्या आंगां सहन करण्याचें सामर्थ्य नसतानाही त्यांस करावयास लावितो ! कदाचित् तो जरी असें त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष करवीत नसला, तरी त्यांस असें कोणी करावयास लाविलें तर असें करूं नये, असें तरी तो कधीं ह्मणत नाही. त्यानें ही गोष्ट लक्षांत आणावी कीं, उष्णता राखण्याकरितां जें अन्नांतील सत्व खर्च होतें तें फुकटच जातें; व तिनका वाढ होण्याकडे त्या सत्वाचा तोंटा येतो; आणि ताप, पडसें, खोकला वगैरे दुखण्यांतून जरी मुलें सुटली तरी त्याच्या योगानें त्यांची वाढ खुंटून त्यांच्या एकंदर बांध्यास धक्का पोहोचल्याशिवाय रहावयाचा नाही.

ह्यास्तव आम्ही असें ह्मणतो कीं, कपड्यांचा वेत अगदीं सतत ठरीव राखतां कामा नये; तर शरीर कधीं जरासुद्धां थंडी न लागे अशा रीतीनें कपडे बदलून ते वेळोवेळीं कमजास्तही करीत गेलें पाहिजे. असा कपड्यांच्या संबंधानें नियम असला पाहिजे. हा नियम शास्त्रज्ञ लोकांस व वैद्यांस अगदीं मान्य आहे. ज्या ज्या लोकांना ह्यासंबंधानें विचार करण्याचा अधिकार पोहोचतो, त्या सर्वांचें असें मत आहे कीं, थंडीवाच्यामध्ये मुलांस उघडें राहूं देणें ह्मणजे मोठी चूक होय. तशांत एकमेकांचें पाहून आपणांस वाईट चाली अधिकच लागतात, हें जर खरें असेल, तर आधीं आपणांस ह्या चालीविषयीं खबरदारी ठेविली पाहिजे.

अमुकच एका भलत्या रीतीनें मुलांचे कपडे असले पाहिजेत असें समजून आयोर्नीं मुलांच्या कपड्यालच्याचा वेत त्याप्रमाणें ठेवावा व त्याच्या योगानें त्यांच्या प्रकृतींस बराच अपाय व्हावा, ही गोष्ट खरोखर शोचनीय आहे. लोकांमध्ये सुरू असलेल्या पोषाखांच्या रीतीभातींस अनुसरून स्त्रियांनीं आपल्या मुलांवाळांच्या पोषाखाचा वेत ठेवावा, हें तरी गैरच आहे. एखादा ठरीव बाजारांत आयता मिळणारा पोषाख मुलांकरितां आणावा, व तो त्यांस पुरेसा व योग्य आहे कीं नाहीं ह्याविषयीं काहीं एक विचार न करितां एकदम तो त्यांस द्यावा, हें तर फारच गैर आहे. अशा पोषाखापासून थोडीबहुत तरी इजा होणेच होते; वारंवार मुलांस दुखणींवाणीं येतात, त्यांची वाढ खुंटते, शरीरप्रकृतीचें मान अगदीं बिघडून जातें, व कित्येक वेळां तीं अकालीं मृत्यूच्या मुखां पडतात, बरें, हें सर्व करावयाचें ह्मणाल तर कशासाठीं ? लोकांच्या लहरींस ज्या कापडांचे व ज्याप्रकारचे मुलांचे आंगरखे असले पाहिजेत.

असे वाटते, तशाच प्रकारचे व तशाच कापडाचे आपल्या मुलांचे आंग रवे असले पाहिजेत असे आईस वाटते ह्मणून. ह्याप्रमाणे एकंदर धर्तीस असुररून पोषाख असावा एवढ्याच हेतूने त्यांस अपुरा कपडालत्ता देऊन, दुखण्यांत पाडून, त्यांस आई कष्ट भोगावयास लाविते इतकेच नाही; तर अशाच प्रकारचा दुसरा एक हेतु मनांत धरून ती त्यांच्या पोषाखाची धर्ती अगदीं अशी बांधून टाकिते कीं, त्यांस कोणत्याही प्रकारचा हितावह खेळ किंवा व्यायाम करितांच येऊं नये. डोळ्यांस चांगले दिसावे ह्मणून कांहीं एका प्रकारचा कपडा व रंग ती पसंत करिते. वरें, तो कपडा व त्याचा रंग मुलांच्या दांडग्या खेळाच्या तडाक्यापुढें मुळांच टिकण्यासारखा नसतो. मग कपडे विघडूं नयेत ह्मणून दांडगाईचे खेळ खेळण्याची त्यांसती अगदीं बंदी करून टाकिते. जर्मनविर मुलगे सरपटले तर ती त्यास असा दपटशा देते कीं, “ उभें रहा, तुझे आंगडें लोळून मळत आहे”, वरें मुलें कधीं बाहेर गेलीं, व दाईच्या ताब्यांतील एखादें मुल कोठें जरा चांगला रस्ता सोडून खडकाबिडकावर चढूं लागलें कीं ती त्यास ह्मणणार “फिर मागे तुझे पाय. मोजे मळतील. ” ह्या प्रकारें दोन प्रकारांनीं नुकसान होत असतें. आपल्या मनाप्रमाणें मुलांनीं सुरेख दिसावे, व जे लोक आपल्या घरीं येतात त्यांनीं त्यांस पाहून “ वः ” ह्मणवें ह्मणून आई त्यांस नेहमीं तंग तोकडे व भपकेदार कपडे घालिते, व हे सहजा विघडून जाणारे कपडे मळू नयेत ह्मणून मुलें जी स्वाभाविक दांडगाई करीतात व जी त्यांनीं केलीच पाहिजे ती त्यांस ती करूं देत नाहीं. कपडे आंगभर नसले ह्मणजे व्यायाम करण्याची जरूरी दुप्पट वाढते, परंतु ती कपडे विघडतात ह्मणून अगदीं बंद केली जाते !! ह्या रीतीस अनुसरून चालणाऱ्या लोकांच्या मनांत तिचे दुष्ट व भयंकर परिणाम बिंबतील तर फार चांगलें होईल. ह्याप्रमाणें केवळ चांगलें दिसण्याकडे एकसारखें लक्ष्य देत गेल्या-मुळें मुलें अकालीं मरण येऊन आईच्या हौसरूपी राक्षसीच्या भक्ष्यरथानीं जरी न पडलीं, तरी त्यांची पुढें प्रकृति विघडून जाते, आंगांत ताकद नाहीशी होते, व त्यांस ध्यारोजगारांत यश न येऊन सर्व सुखांस तीं अंतरतात, असे ह्मणण्यास आह्मांस कांहीं शंका वाटत नाहीं. ह्यासंबंधानें कडक व सणसणीत उपाय योजावे असें जरी आमचें ह्मणणें नाहीं, तरी आह्मांस इतके खचित वाटते कीं, बापांनीं ह्या कामीं मन घातलें तर चांगलें होईल, इतकेच नव्हे, तर त्यांनीं अशा प्रकारें मन घालणें अगदीं जरूर आहे.

ह्यासंबंधानें आमचीं मते खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत:—मुलांचे क-

पडे त्यांच्या आंगांत अतिशय उष्णता येण्यासारखे नसून त्यांस पुन्हां साधारणपणे कधी थंडीची वाधा होऊं नये असे असले पाहिजेत. कापूस किंवा ताग ह्यांचे किंवा दोन्हींच्या मिश्रणाचे हलके कपडे जसे नेहमीं घालतात तसे न घालतां आंगांतील उष्णता बाहेर न जाईल अशा प्रकारचा कांहीं भक्कम लोंकरीचा कपडा घेऊन त्याचे त्यांस कपडे करून दिले पाहिजेत; ते इतके मजबूत असावे कीं, मुलांनीं लहानपणाचे खेळ खेळून कितीही धुडकुस घातला, तरी त्यांस कांहीं होऊं नये; व त्यांचा रंगही असा असावा कीं, तो वापरण्यानें किंवा हवेनें बिघडतां कामा नये.

शरीरसंपत्ति चांगली राहण्यास ज्या गोष्टी अगत्याच्या आहेत असे लोक मानितात, त्या सर्वांत शरीरास व्यायाम असणे ही गोष्ट अत्यंत अगत्याची आहे असे अंशतः बहुतेक लोकांच्या मनांत वागतच आहे. यास्तव याविषयीं मुलांच्या संबंधानें तरी विशेष चर्चा करित वसण्याचें कारण नाहीं. मोठमोठ्या शहरांमध्ये सरकारी व खासगी शाळांसभोंवतीं, मुलांस खेळण्याकरितां झणून बरीच जागा उबलेली आपण पाहतों. तसेंच उघड्या मैदानांत धांवण्याचे वगैरे खेळ खेळण्याकरितां बराच वेळ या शाळांतून राखून ठेवण्याची वहिवाट आहे; व शिवाय असे खेळ मुलांस पाहिजेत ही गोष्टही आतां सर्व लोकांस मान्य झाली आहे. दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीच्या संबंधानें जरी नाहीं, तरी या गोष्टीच्या संबंधानें लोक आतां असे कबूल करितातसें दिसतें कीं, मुलांचे स्वाभाविक कलांस अनुसरून चालण्यापासून फायदाच आहे. सकाळीं व संध्याकाळीं शिकण्याचें काम फार वेळ चाललें असतां मधून कांहीं थोडा वेळ मोठ्या हवेमध्ये इकडे तिकडे फिरूं देण्याची जी सांप्रतची चाल आहे, तीवरून असें दिसून येतें कीं, विद्यार्थ्यांचे शरीरप्रकृतीकडे लक्ष देऊन तदनुसार शाळेंतील नियम असावे असें आतां दिवसानुदिवस लोकांस वाटूं लागलें आहे. तर या गोष्टीच्या संबंधानें लोकांची आतां विशेष कानउघाडणी करण्याचें कारण राहिलें आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं.

बरील प्रकार कबूल करितांना आम्हांस मध्ये निदान “मुलांच्यासंबंधानें तरी” असे शब्द घालावे लागले आहेत. दुर्दैवेंकरून या गोष्टीच्या संबंधानें शाळेंत जाणाऱ्या मुलांची स्थिति फारच भिन्न आहे. मुलांच्या आणि मुलांच्या स्थितीची तुलना करण्याची नेहमीं संधि याची, हा तरी कांहींसा चमत्कारच आहे. एक मुलांची व एक मुलांची शाळा अशा दोन शाळा आमच्या अगदीं दृष्टीच्या दृष्ट्याच्या आंतच आहेत, व ह्यास्तव

त्यांनील भिन्नभिन्न चाली आमच्या नेहमीं पाहण्यांत येतात. एकीकडे सभों-
वतालची बहुतेक मोठी बाग अगदीं मोकळी असून रेती घालून
तयार केलेली आहे, मध्यें मलखांवासारखे पुष्कळ खांब तालमे-
करितां उभे केलेले आहेत, व खेळ खेळण्याकरितां ही जागा ठेविले-
ली आहे. दररोज सकाळचे जेवण होण्यापूर्वी, अकरा वाजतां, बारा वाज-
तां, पुन्हां संध्याकाळीं, व शेवटीं सर्व शाळेचे काम आटोपल्यावर, मुलगे
खेळावयास बाहेर पडत असतांना त्यांच्या ओरडण्यानें व हंसण्या-
खिदळण्याच्या गोंगाटानें सभोंवतालची सर्व जागा अगदीं दणाणून जाते; व
ते जोंपर्यंत बाहेर असतात तोंपर्यंत आमचे डोळे व कान एकसारखी
आमची अशी खात्री करीत असतात कीं, त्यांस ह्या गमतीच्या व्यायामा-
पासून आनंद होऊन ते त्यामध्ये अगदीं गर्क होऊन गेले आहेत. अशा
आनंदानें त्यांच्या नाडीस स्फूर्ति येऊन ती वेगानें उडूं लागते, व त्यात्र-
रून ती जणूकाय असें सतत आरोग्य राहून प्रत्येक इंद्रियाचें काम नीटपणें
चालेल अशी त्यांची खात्रीच करीत आहे!! आमच्या घराशेजारीं मुलां-
च्या शाळेइतकी जवळ मुलींचीही शाळा होती, परंतु ती आहे असें
आह्मांस मुद्दाम कोणी सांगेपर्यंत माहित नव्हतें. त्या मुलींच्या शाळेसभोंव-
तालची जागाही तितकीच मोठी होती. परंतु तीं मुलींस खेळण्याकरितां कांहीं
सोयी केलेल्या मात्र कोडे दिसून आल्या नाहींत. तीमध्ये सुरेख हिरव्या गार
गवताचीं लहान निरनिराळ्या आकारांचीं मैदानें, रंगीवेरंगी रेती वगैरे
घालून केलेले रस्ते, झुबकेदार झाडझुडपें, फुलझाडे वगैरे दृष्टीस पडत अ-
सत, व एकंदर सर्व व्यवस्था अगदीं एखाद्या शहरांतील थाटदार बागेप्र-
माणें होती. परंतु त्यांत कोणाचें हंसणें किंवा ओरडणें ऐकून पांच चार म-
हिन्यांत आमचे तिकडे कधीं एकदां तरी लक्ष्य गेलें असें मुलींच
झालें नाहीं. कधीं कधीं मुली हातांत पुस्तकें घेऊन आपले धडे पाठ करितांना
किंवा एकमेकींच्या हातांत हात घालून इकडे तिकडे फिरतांना दृष्टीस
पडत. नाहींच झणावें तर खरोखर एकदां एक मुलगी दुसरीच्या पाठीस
लागून सभोंवार धांवतांना आह्मी पाहिलेली आमच्या स्मरणांत
आहे. परंतु ह्याशिवाय तेथें कधीं कोणत्याही प्रकारचा दांडगाईचा व्या-
याम चालल्याचें आमच्या दृष्टोत्पत्तीस आलेंच नाहीं, असें आह्मीं खात्रीनें
सांगतो.

हा इतका आश्चर्य वाटण्यासारखा फरक कां असावा? मुलांच्या आणि
मुलींच्या शरीराची ठेवण इतकी भिन्न आहे काय कीं मुलीस अशा दांडगाई-

च्या खेळांची कांहीं जरूरीच नाही ? मुलगे आरडाभोरडीचे खेळ खेळतात ते खेळ खेळण्याचे मुलींच्या कधीच मनांत येत नसेल काय ? किंवा शरीराची वाढःपूर्ण होण्यास जी आंगामध्ये चलाखी लागते, ती या वरील कलांच्या योगाने मुलांच्या आंगी येते, व मुलींच्या आंगी अशा प्रकारचे स्वाभाविक कल जगन्नियंत्याने उत्पन्न केले आहेत, त्यांमध्ये त्यांचा शाळांतील शिक्षकर्णांस त्यांपासून त्रास पोहोचवा याशिवाय दुसरा कांहीं उद्देशच नाही, असे समजावयाचे कीं काय ? आम्हांस उगीच आपला एक असा संशय येतो कीं, लोकांची साधारणपणे अशी समजूत आहे कीं, स्त्रियांच्या शरीराचा बांधा मजबूत असणे उपयोगी नाही; त्यांची प्रकृति रांकट असून त्यांच्या आंगी पुष्कळ शक्ति असली कीं त्यांच्या आंगी मर्दानीबाण येतो; त्यांच्या आंगी एक प्रकारचा नाजुकपणा असलाच पाहिजे; त्यांच्या शक्तीचे मान इतकेच बेताचे असले पाहिजे कीं, त्यांच्याने एक दोन मैलांपेक्षां जास्त चालवूंच नये; त्यांची क्षुधा थोडी असून नेहमीं त्यांनीं जेवतांना मला हें नको, तें नको, असें केलेच पाहिजे; व शक्ति नसली ह्मणजे बहुतकरून जो भित्रेपणा अंगांत असावयाचाच, तो भित्रेपणा स्त्रीजातीला विशेष शोभतो, कोणी उघडपणे असें ह्मणणारे मिळतील, असें आम्हांस वाटत नाही; परंतु शिक्षकिणींच्या मनांतील उत्तम स्त्रीची कल्पना वरील लक्षणांशीं पुष्कळ अंशीं जमत असेल, असा आमचा तर्क आहे. आमचा तर्क जर खरा असेल, तर आपल्या समजुतीप्रमाणें उत्तम स्त्री बनविण्यास त्यांचे वरील सर्व ठरीव प्रकार अगदीं योग्य आहेत, असें कबूल केलेच पाहिजे. परंतु उत्तम स्त्रीची कल्पना वरच्याप्रमाणें असणे ह्मणजे मोठी चूक आहे. पुरुषांच्या मनांत अशा मर्दानीबाण्याच्या स्त्रिया बहुधां भरत नाहीत ही गोष्ट खरी आहे. पुरुषांच्या आंगी स्त्रियांपेक्षां अधिक शक्ति असावी, व त्यांनीं रक्षणार्थ पुरुषांवर अवलंबून असावे, हें एक स्त्रिया मनोहर होण्यास कारण आहे, हेंही आम्हांस अगदीं मान्य आहे. परंतु आम्ही असें सांगतो कीं, जन्मतःच असा स्त्रीपुरुषांमध्ये फरक असतो आणि ह्मणूनच पुरुषांस तरी अशा प्रकारचा फरक असणे इष्ट वाटते. हा फरक राहण्यास मुद्दाम आपण खटपट केली पाहिजे असा कांहीं भाग नाही; व हा फरक आपण मुद्दाम शिक्षणाने वाढवीत गेलों, तर स्त्रिया ज्याप्रमाणें हल्लीं आपणांस मनोहर वाटतात, तशा वाटणार नाहीत; उलट ह्यामुळे त्यांचा आपणांस तिटकाराच येत जाईल.

वरील सर्व प्रकार असला पाहिजे असें ज्याचे ह्मणणे आहे, तो असें

झणेल कीं, तर मग मुलींनीं मुलांप्रमाणें विंगाणा घालून इकडे तिकडे धां-
वात्रें व दांडगें धटिंगण बनावें !! शाळांतील शिक्षकणींच्या मनांत नेहमीं
हीच भीति असते, अशी आमची समजूत आहे. शोधाअंतीं आह्मांस
असें कळून आलें आहे कीं, मुलींच्या शाळांतून मुलांचे नेहमींचे आ-
रडाभोरडीचे खेळ मुली खेळल्या असतां त्या शिक्षेस पात्र होतात;
व आमचें असें मत आहे कीं, स्त्रीजातीस न शोभणाऱ्या चाली त्यांस
लागतील ह्याच भीतीनें अशी मनाई केलेली असावी. परंतु ह्या भीती-
मध्ये कांहीं अर्थ नाही. कारण मुलगे अशा प्रकारचे खेळ खेळल्यानें
जर पुढील त्यांच्या शिष्टसंप्रदायांस हरकत येत नाही, तर मुली अशा प्र-
कारचे खेळ खेळल्यानें पुढील त्यांच्या शिष्टसंप्रदायांस हरकत कां यावी ?
मुलगे खेळाचे जागीं असले झणजे दांडगाईचे खेळ खेळतील, परंतु एकदां
शाळा सुटली झणजे रस्त्यांत आट्यापाट्यांनीं व दिवाणखाण्यांत खोखोनीं
खेळतांना तुझांस ते कधीं आढळतात काय ? मुलगे मोठे होऊन त्यांस
बरेंवाईट कळूं लागलें झणजे लहानपणचें खेळाचें वारें त्यांच्या आंगचें
नाहींसें होतें; पुढें आपल्या हातून कदाचित् मोठ्या माणसाचे हातून होऊं
नये असें कृत्य होईल ह्याची त्यांस काळजी लागते; व कांहींची तर ही
काळजी भलत्याच थरास जाते. याप्रमाणें पुढें आंगांत पोक्तपणा आल्यानें
जर मुलांचे लहानपणचे खेळ बंद होतात, तर स्त्रिया जाणत्या झाल्या-
नंतर “ अंगनाभूषणं लज्जा ” हें तत्व त्यांस चांगलें समजूं लागलें झणजे
त्यांचेही लहानपणचे खेळ सुटणार नाहींत काय ? दिसण्यांत चांगलें कोणतें,
वाईट कोणतें, इकडे पुरुषापेक्षां स्त्रियांचेंच लक्ष्य जास्त असतें; आणि
झणून दांडगाई व फाजीलपणा दाबून ठेविला पाहिजे असें त्यांच्याच मनांत
विशेष येणार नाहीं काय ? शाळांतील शिक्षकणी त्यांच्यावर कडक नजर
ठेवितात, झणूनच स्त्रियांचा नैसर्गिक विनय राहतो असें मानणें झणजे
केवढा वेडेपणा आहे ?

व्यायामाच्या संबंधानें आपल्या कृतींनीं झालेले अपाय टाळण्या-
करितां आपण आणखी कांहीं नवीन उपाय योजूं लागतो. इतर
सर्व गोष्टींमध्येही असाच प्रकार चालतो. सहजीं होणारा व्यायाम
बंद करून व्यायाम नसल्यामुळें होणारे वाईट परिणाम दृष्टोत्पत्तीस येऊं
लागले झणजे लोक आपण होऊन तालीम सुरू करितात. कांहीं
नाहीं त्यापेक्षां हें बरें ही गोष्ट आह्मीं कबूल करितों; परंतु खेळाचे
सर्व उपयोग घापासून होतील ही गोष्ट मात्र आह्मांस कबूल

नाहीं. तालमेमध्ये कांहीं प्रत्यक्ष दोष आहेत व कित्येक गुणावह गोष्टी-
चा अभाव आहे. लहानपणचे खेळांमध्ये आपल्या स्नायूंस नाना प्रका-
रची गति मिळते. तालीम करतांना तर आपल्या स्नायूंस जी गति मिळते
ती कांहीं अंशीं उरीं व नियमितच असते; ह्यामुळे तीपासून शरीराचे
सर्व भागांस सारखा व्यायाम पोंचत नाहीं. ह्याप्रमाणें शरीराच्या कांहीं
विशेष भागांसच विशेष श्रम पडल्यामुळे थकवा लौकर येतो; व शिवाय
आणखी असेंही सांगितलें पाहिजे कीं, अशी नेहमीं शरीराचे नियमित
भागांसच जर मेहनत पडत गेली, तर आपले शरीराचे भाग सारखे प्र-
माणानें वाढत जाणार नाहींत. तालमेचे श्रम सर्व भागांस सारखे वांटले
जात नाहींत, ह्याणूनच आपल्या हातून मेहनत कमी होते असें नाहीं, तर
तालीम करितांना मौज वाटत नसल्यामुळेही ती आपल्याच्यानें फार वेळ
होत नाहीं. शाळेंतील धड्यांप्रमाणें तालमेचे प्रकार नेहमीं अगदीं उरवून
ठेविल्यानें तर फारच कंटाळा येतो; परंतु असें जरी नसलें, तरी तालमेचे
नियमित प्रकारांचा, त्यांमध्ये मौज नसल्यामुळे, कंटाळा खात्रीनें याव-
याचच. एकमेकांच्या चढाओढीनें आंगामध्ये एके प्रकारची ईर्ष्या येते
खरी, परंतु नानाप्रकारचे खेळ खेळल्यापासून होणाऱ्या आनंदाप्रमाणें
ही ईर्ष्या फार वेळ रहात नाहीं. परंतु तालमेपासून होणारा अतिशय
मोठा तोटा अद्यापि सांगावयाचच आहे. तालमेपासून स्नायूंस जें श्रम
होतात ते कमी तर असतातच, परंतु ते कमी प्रतीचेही असतात. तालीम
करण्याचें आपण लौकर सोडून देतो, याचें कारण तीमध्ये आपणांस मौज
घाटते नाहीं, हें आहे, असें आम्हीं सांगितलेंच आहे; व तालमेपासून शरी-
रावर होणारे परिणाम तादृश चांगले नसतात, याचेंही कारण हेंच आहे.
दोन्ही प्रकारच्या व्यायामांपासून जेंपर्यंत शरीरास सारखे श्रम
होत असतील, तेंपर्यंत त्यांपासून आनंद होतो किंवा नाहीं, हें
पाहण्याचें कारण नाहीं असें बहुतेक लोक समजतात; परंतु ही
मोठी त्यांची चुकी आहे. मनाप्रमाणें कांहीं गोष्ट होऊन आनंद झाला
ह्याणजे आंगामध्ये उमेद येऊन मोठी हुशारी वाटते. एखाद्या आजारी
मनुष्यास चांगली बातमी समजली, किंवा त्यास एखादा जुना मित्र
भेटला, ह्याणजे त्यास कसें वाटतें तें पहा. अशक्त झालेल्या आ-
जारी मणसास चांगले वैद्य आनंदी लोकांच्या मंडळींत जाण्यास
मुद्दाम सांगतात. थारेपालट करणें हें आरोग्यास किती चांगलें
आहे, ह्याचा विचार करा. खरा प्रकार असा आहे कीं, आनंद-

वृत्ति हें एक मोठें गुणकारी पौष्टिक औषध आहे. तीपासून रुधिरामि-
सरण वेगानें चालून आपल्या सर्व जीवनक्रिया सुलभ रीतीने चालतात;
व अशा रीतीने प्रकृति सुदृढ असली, तर जास्त सुदृढ होत जाते, व
विचडली असली, तर ताळ्यावर येते ह्याप्रमाणें तालमेपेक्षां खेळाचेच
वास्तविक महत्व जास्त ठरते. मुलांना खेळ खेळतांना वाटते ती गंमन,
त्यांची दांडगाई चालली असतां आनंदाच्या भरांत चालतो तो गोंगाट,
वगैरे सर्व गोष्टी त्यांपासून होणाऱ्या श्रमापेक्षां कमी योग्यतेच्या होत, असें
कधीं मानतां येणार नाहीं. ह्यास्तव आम्ही असें समजतो कीं, ज्याअर्थी
तालमेपासून मनास उत्साह व आनंद प्राप्त होत नाहीत, त्याअर्थी तीमध्ये
काहीं तरी मूळचेच दोष असले पाहिजेत.

मुळांचे श्रम न करण्यापेक्षां तालमेपासून होणारे श्रम बरे, व अशा प्र-
कारचे श्रम केले तर त्यांपासून भरीत भर पडून जास्त फायदेही होत
जातील, हें आम्हांस अगदीं कबूल आहे. तथापि आपल्या सहजीं मनांत
येऊन जे आपण श्रम करितों, त्या श्रमांची वरील श्रमांच्यानें कधींही बरो-
बरी व्हावयाची नाहीं. मुलांस, आणि मुलींस काय, जे खेळ व्यायामाक-
रितां खेळावेसे वाटतात, ते खेळ त्यांची शरीरप्रकृति दुरुस्त राहण्यास
अगदीं अवश्य आहेत. जो कोणी वरील खेळांच्या आड येतो, तो शरीरा-
ची वाढ पूर्ण होण्यास जीं ईश्वरदत्त साधनें आहेत, त्यांच्या आड येतो,
असेंच समजलें पाहिजे.

अद्यापि एक गोष्टीचा विचार कर्तव्य आहे; व ती आमच्या मते मो-
गील सर्व गोष्टीपेक्षां विशेष महत्त्वाची आहे. लोक नेहमीं असें ह्मणत
असतात कीं, शिकलेल्या मंडळीमध्ये अगदीं भर ज्वानींत किंवा ज्वानीचे
वेतांत आलेले लोक त्यांच्या आधीच्या पिढीच्या लोकांसारखे मजबूत
नसतात; व त्यांची वाढही त्यांच्याप्रमाणें पूर्ण झालेली नसते. प्रथमतः
जेव्हां हें मत आमच्या कानां आलें, तेव्हां पूर्वीचे तेवढें सर्व काहीं चांगलें
व हल्लींचें सर्व वाईट असें ह्मणण्याची जी एक पूर्वापार चाल पडत
आली आहे, त्या चालीस अनुसरूनच हें मत असावें असें आम्हांस वा-
टलें; पूर्वीच्या चिलखतांच्या वगैरे मानावरून पाहिलें तर हल्लींचे
लोक पूर्वीच्या लोकांपेक्षां शरीरानें मोठे आहेत असें ठरते,* व ह-

* हें हर्बर्ट स्पेन्सर यांचें मत इंग्लंडांतील लोकांपुरतेंच खरें मानलें पाहिजे; कारण
ह्या देशांतील मानसिक श्रम करणारेच काय, परंतु इतर सर्व लाकडी शरीरप्रकृतीच्या
संबंधानें उत्तरोत्तर निरुद्धशेषतच जात चालले आहेत, व पेशव्यांच्या पदरीचे
प्रसिद्ध सरदार, परशुरामपंत पटवर्धन, यांचें चिलखत, व छत्रपति शिवाजी महाराज
ह्यांची भवानी तरवार ह्यांविषयीं ज्या आख्यायिका लोकांमध्ये प्रसिद्ध आहेत त्याव-
रूनही असेंच सिद्ध होत आहे.

ह्रींच्या लोकांचे वाचण्याचेही मान पूर्वापेक्षां कमी नाही, जास्तच आहे, असें जननमरणाच्या नोंदणीपत्रकांवरून सिद्ध होत आहे. ह्या गोष्टी मनांत आणून हे मत निरर्थक आहे, असें आम्हांस वाटले, व तिकडे आम्हां फार लक्ष्यही दिले नाही. परंतु सूक्ष्म विचारांतीं आतां आमचें हे मत बदलले आहे. मजूर लोक शिवायकरून बहुतेकांविषयीं आम्हांस असें आढळून आले आहे कीं, पुष्कळ मुले आपल्या आईवापांइतकीं उंच वाढत नाहीत व तसेंच वयाच्या मानानें पाहिले तरी त्यांच्या शरीराचा आकार वगैरेही कमी प्रतीचाच असतो. शस्त्रवैद्यांचे असें ह्मणणे आहे कीं, अलीकडे लोकांस शिरांतील रक्त काढून घेण्याचे पूर्वीच्या लोकांप्रमाणे सहन होत नाही. हल्लीं अकालीं टकल पडलेले लोक पूर्वापेक्षां जास्त दिसण्यांत येतात. अलीकडच्या मंडळीमध्ये लोकर दांत अधु झालेल्या लोकांची संख्या पाहिली तर खरोखर अचंबा वाटण्यासारखी आहे. साधारण एकंदर ताकदीचे मान पाहिले तरी असेंच अचंबा वाटण्यासारखे आहे. पूर्वीचे लोक खाण्यापिण्याच्या कामांत जरी हल्लींच्या लोकांप्रमाणे मिताहारी नसत, तरी त्यांच्या आंगीं रांकटपणा जास्त असे; जरी आमच्या आधींच्या पिढीचे लोक पाहिजे तितके जागत असत, मोकळी हवा व स्वच्छता ह्यांची फारशी पर्वा करीत नसत, तरी त्यांस वृद्धापकाळापर्यंत दुखणे-वाणे न येतां सतत उद्योग करण्याची त्यांच्या आंगीं ताकद असे. अलीकडील वकील आणि न्यायाधीश ह्यांचीच उदाहरणे पाहिलीं ह्मणजे आमच्या बोलण्याची सत्यता दिसून येईल. हल्लीं आपण शरीरप्रकृतीची विशेष काळजी बाळगितों, खाण्यापिण्यामध्ये मिताहारीपणा राखितों; मोकळी हवा, स्नान इत्यादि गोष्टींकडे आमचें विशेष लक्ष असते; प्रतिवर्षीं हता पालटण्यास गांवोगांव फिरतो; हल्लीं आपणास वैद्यशास्त्राचीही विशेष माहिती झालेली आहे; व इतके असूनही आपले नेहमींचे काम करितांना आपले नाकीं नव येतात. आरोग्यरक्षणाचे नियमांकडे पूर्वापेक्षां आपले लक्ष विशेष आहे; आपले पूर्वज तर ह्यांपैकीं पुष्कळ नियम मोडीत असत, असें असूनही ते आमच्यापेक्षां अधिक सशक्त होते, आणि आमच्या पुढच्या पिढीच्या लोकांचीं तोंडे पाहिलीं, व त्यांस वारंवार कशीं दुखणीं येतात हे मनांत आणिले ह्मणजे तर त्यांच्यामध्ये आमचीही ताकद राहण्याचा संभव दिसत नाही.

असें कां असावे ? हल्लीं कमी खाण्याचा प्रघात जो जिकडे तिकडे पडत चालला आहे, असें आम्हां सांगितले आहे, त्यापेक्षां पूर्वीचा मुलाबा-

ळांचा व जाणते मनुष्यांचा ओ येईतो खाण्याचा जो प्रघात होता, त्यापासून कमी अपाय होत असत, असे कां समजावयाचे? मुलांस रांकट करण्याकरितां त्यांस कपडेलत्ते कमी दिले पाहिजेत असे जे एक पोकळ भ्रमाचे मत निघाले आहे, त्याचे कां हे फळ? भलत्या शिष्ट संप्रदायाच्या नादां लागून लहानपणचे खेळ आपण कांहीं अंशी बंद करितों त्यामुळेच कां असे घडून येते? आर्ही दिलेल्या कारणांवरून असा तर्क करितां येईल कीं, वरील गोष्टीपैकीं प्रत्येक गोष्ट अंशतः वरील अनर्थसि कारणीभूत होते. वरील अनर्थ उत्पन्न करण्यास आणखी एका कारणाची भर पडते आणि सर्वांमध्ये ह्याचा प्रभाव विशेष आहे, असे कदाचित् झटले तरी चालेल. ते कारण कोणते ह्याला तर मानसिक भ्रम.

हल्लींचे सर्व भेदे असे आहेत कीं, ते करतांना तरुणांस अगर ह्याताऱ्यांस नेहमीं एकसारखी ताण पडत असते. सर्व प्रकारच्या कामधंद्यांमध्ये चढाओढीचा प्रकार विशेष असल्यामुळे, प्रत्येक जाणत्या मनुष्यास आपले सर्व कसब व ताकद खर्च करावी लागते. आणि अशा दांडग्या चढाओढीमध्ये टिकाव काढतां यावा ह्याणून, शिकणारे लोकांस पूर्वीपेक्षां विशेष कडक शिस्त भोगण्यास तयार असले पाहिजे; ह्याप्रमाणे दोन्हीकडून नुकसान होत असते. बापांस चढाओढी करणाऱ्या असंख्य लोकांवर रौबर टेंक देऊन खपायाचे असते; अशा कठिण स्थितीमध्ये त्यास खाण्यापिण्याचा बेत नीट ठेवण्याकरितां बराच खर्च करावा लागतो; सकाळ संध्याकाळ एकसारखे सर्व वर्षभर काम करावयाचे असते; कांहीं व्यायाम करण्यास वेळ फारच थोडा मिळतो, व सुट्याही अगदीं बेताच्याच असतात. ह्याप्रमाणे एकसारखे घरीं अतिशय काम करून त्याची शरीरप्रकृति अगदीं विघडून जाते. पुढे त्यांना मुले होतात तींही अशक्तच निपजतात. अशा ह्या अशक्त मुलाची आर्धीच अशी स्थिति असते कीं, तीं नेहमींच्या साधारण भ्रमांनींच थकून जावयाचीं; तशांत त्यास पूर्वीच्या पिढीच्या दांडग्या मुलांना जो अभ्यास करावा लागत असे, त्यापेक्षांही विशेष तऱ्हेचा व विशेष मेहनतीचा अभ्यास करावा लागतो.

अशा स्थितीपासून होणारे भयंकर अनर्थ आपल्या नेहमीं दृष्टीस पडतात. पाहिजे तेथे तुम्ही जा, तेथे तुम्हांस असे कांहीं मुलगे आढळून येतील कीं, ज्यांनीं आपली प्रकृति अभ्यासामुळे विघडून घेतली आहे. एखाद्यास अशा रीतीने आंगामध्ये आलेली अशक्तता घारु-विण्याकरितां व आंगामध्ये चांगला तजेली येण्याकरितां एक वर्ष अभ्या

सत्र बंद करावा लागतो. कोणाचा कित्येक महिनेपर्यंत मेंदूच बिघडून जातो; व पुढेही प्रकृति अशीच राहिल अशी त्यांस धास्ती पडते. शाळेंमध्ये कोणत्या तरी कारणाने संताप येऊन, अमक्यास ज्वर आला असेही कोठे कोठे ऐकू येतच आहे. एखाद्या मुलास एकदां अभ्यास बंद करावा लागला असून पुन्हां तो शाळेंत जाऊं लागल्यावर घेरी आल्यामुळे वर्गातून वारंवार उचलून न्यावे लागले, अशीही उदाहरणे कोठे कोठे ऐकू येत आहेत. वरील उदाहरणे आर्झी कोठून हुडकून काढलेलीं नाहींत. गेल्या दोन वर्षांत अगदीं जवळच्या टप्यांतच घडून आलेलीं हीं उदाहरणे आहेत, व तीं आमच्या सहजीं नजेरस आलेलीं आहेत. बरे अशाप्रकारचे उदाहरणांचा आमच्या जवळचा सांठा संपला असेही नाहीं. अगदीं थोड्या दिवसां पूर्वी वरील दुःखकारक स्थिति कशी पिढीनपिढी चालू राहते, हे आमच्या वाचण्यांत आले. आर्झी सांगणार ती एका स्त्रीची गोष्ट आहे. ह्या स्त्रीची आईबापे चांगलीं सशक्त व धष्टपुष्ट होतीं, व ही स्काटलन्ड देशांतील एका शाळेंत जात असे. त्या शाळेंमध्येच मुलींच्या जेवणाखाण्याचा बेत ठेविला जात असे; तेथे तीस श्रम अतिशय पडून खाण्यास पोटभर मिळत नसे. त्या शाळेंतील अशा शिस्तीने तिची प्रकृति बिघडून गेली. सकाळीं उठल्याबरोबर तिला सर्व कांहीं फिरतेसे वाटावे; तिच्या ह्या अशा स्थितीमुळे तिच्या मुलांचाही मेंदू बिघडून त्यांपैकीं कित्येकांचे साधारण थोड्या अभ्यासानेही डोकें दुखू लागवे व चकर यावी, अशी स्थिति झाली आहे. पाठशाळेंतील सर्व अभ्यास पूर्ण करून आपली प्रकृति बिघडून घेतलेली एक स्त्री आर्झी हल्लीं नेहमीं पहात आहों. तेथे तिच्यावर अभ्यासाचे ओझे इतके पडत असे कीं, तिला फिरून अगर दुसऱ्या कोणत्याही रीतीने व्यायाम वगैरे करण्यास वेळच राहूं नये. आतां तिची सर्व विद्या पुरी झाली आहे, परंतु अजूनही तिची नेहमीं कांहींना कांहींतरी कुरकुर आहेच. तिची क्षुधा अगदीं मंद झाली आहे, व तीही पुन्हां लागेल तेव्हां लागेल. हवा गरम असतांनाही तिचे हातापायांची बोटे गार लागावीं; अशक्तनेमुळे तिला नेहमीं अगदीं हळूहळू चालावे लागते, व तेंही फार वेळ चालतां कामा नये; जिना चढून गेली कीं ती धापा टाकावयास लागते; तिची नजर अगदीं कमी होऊन गेली आहे; तिची वाढ खुंटल्यासारखी झाली आहे, व तिच्या सर्व शरीरास शिथिलता आली आहे. हे परिणाम तिला हल्लीं भोगावे लागत आहेत. तिच्याच बरोबर अभ्यास करणारी तिची एक मैत्रीण आहे, तिचीही स्थिति अशीच

झाली आहे. अगदीं शांतवृत्तीच्या मित्रमंडळीपासूनही तीस त्रास येऊन घेरी येते. आतां तिच्या वैद्यानें तिला अभ्यास अगदीं बंद करावयास सांगितलें आहे.

ह्याप्रमाणें मोठमोठे अपाय जर इतके होतात, तर वारीकसारीक दिसण्यांत न येण्यासारखे अपाय किती होत असतील ह्याचा विचार तुझीच करावा. अति श्रम केल्यापासून प्रत्यक्ष मोठें दुखणें आल्याचें जर एक उदाहरण असलें, तर एकदम दिसण्यांत न येणारें व हळूहळू जमतजमत दुखणें आल्याचीं निदान पांच सहा तरी उदाहरणें असतील. प्रकृति अशक्त होऊन गेल्यामुळे अगर दुसऱ्या कांहीं कारणांमुळे इंद्रियांचीं कर्मे बरोबर चालत नाहींत, अशीं उदाहरणें आहेतच; वाढ खुंटून पुढें लौकिक अगदीं बंद झाल्याचीं उदाहरणें वरींच सांपडतील; हळूहळू प्रकृतीचें मान क्षयाकडे वळून पुढें क्षयरोग कायम झाल्याचीं उदाहरणें दिसण्यांत येतातच. मोठेपणीं काम पडतें त्याच्या योगानें मेंदू बिघडून जे हल्लीं विशेष रोग होतात ते झाल्याचीं उदाहरणें ह्मणजे कमी आहेत असें नाहीं. व्यापारधंद्यामध्ये अति श्रम करणारांस कशीं वारंवार दुखणीं येतात, ह्याचा विचार करून अति श्रमापासून मुलांच्या पूर्ण वाढ न झालेल्या शरीरांवर होणारे भयंकर परिणाम मनांत आणले, तर पुष्कळ लोकांच्या प्रकृति कशा बिघडत जातात, हे आपणांस स्पष्ट करून येईल. लहान मुलांच्यानें मोठ्या माणसांइतके हाल काढवावयाचे नाहींत. पूर्ण वाढ झालेल्या जाणत्या माणसांसही जर त्यांस जे अतिशय मानसिक श्रम पडतात त्यांचीं फळे भोगाचीं लागतात, तर मुलांस सुद्धां जर वारंवार तितकेच मानसिक श्रम करावे लागले, तर त्यांच्या प्रकृतीस किती धक्का पोहोंचत असेल, ह्याचा तुझीच विचार करावा.

शाळेमध्ये मुलांवर जी कडक शिस्त ठेवितात, ती जर मनांत आणिली, तर तीपासून मोठे अपाय होतात, ह्या गोष्टीचा आढांस चमत्कार वाटत नाहीं; परंतु मुलें ती शिस्त कशी सहन करितात ह्याच गोष्टीचा आढांस विशेष चमत्कार वाटतो. सर जॉन फॉर्बिस सोहबः पुष्कळ शोध करून मिळविलेल्या स्वतःच्या माहितीवरून असें सांगतात कीं, इंग्लंडामधील मध्यम प्रतीच्या मुलींच्या शाळांमध्ये जी व्यवस्था चालते तिचे मान खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे. चोवीस तासांचा तपशील खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे. तासांच्या पुढचा मिनिटांचा बगैरे तपशील आढी येथें देत नाहीं.

झोंप.	९ तास (लहानास १० तास.)
शाळेंतील अभ्यास व इतर धंदे.	} ९ तास.
जाणत्यांनीं शाळेंत किंवा घरीं मनास वाटतील ते अभ्यास करावे, अगर मनास वाटेल ते काम करावे; मुलांनीं खेळावे.	
जेवण.	१ १/२ तास.
मोकळ्या हवेमध्ये फिरणे व इतर व्यायाम करणे; या वेळेस तरी पुस्तके हातांत असावयाचींच, व हे तरी नेमल्या वेळीं हवा चांगली असेल तर.	} १ तास.

२४ तास.

अशा प्रकारच्या शिस्तीस सर जॉन फॉर्विस साहेब विलक्षण कडक शिस्त द्यातात; व हीपासून परिणाम तरी काय होतात? अशक्त, निस्तेजपणा, औदासीन्य, सदां दुखणें, यांखेरीज दुसरे परिणाम काय असावयाचे आहेत? ते यापेक्षां दुसऱ्याही कांहीं गोष्टी सांगताना. विद्या संपादन करण्याची विशेष काळजी वाळूगून शरीरप्रकृतीकडे दुर्लक्ष केल्यानें, व एकसारखा पुष्कळ वेळ डोक्यांत चास दिल्यानें नेहमीं इंद्रियांचीं कामें बरोबर चालत नाहींत. व शिवाय आपल्यास कोणत्या तरी एक प्रकारची कुरूपता येते. ते असें सांगतात कीं, आर्झीं अगदीं अलीकडे एक मुलींची शाळा पाहिली; तेंथें मुलींच्या जेवणाखाणाचा वगैरे सर्व बेत उघीत असत; त्या शाळेंत चाळीस मुली होत्या. बरोबर चांगला शोध केल्यावर आम्हांस असें समजून आलें कीं, त्या शाळेमध्ये दोन वर्षेपर्यंत राहिलेल्या मुलीस थोडेंबहुत तरी पोंक आलें नाहीं, असें कधीं झालेंच नाहीं; आणि त्या शाळेंतील बहुतेक मुलांनीं तर दोन दोन वर्षे तेंथें काढलीच होतीं.

वरील लेख सन १८८३ तील आहे. तेव्हांपासून वरील स्थितीमध्ये कांहीं कदाचित् सुधारणा झाली असेल. आमची

अशी उमेद आहे की, कांहीं तरी सुधारणा झाली असावी. प
रंतु अशा प्रकारची शिस्त अजून पुष्कळ ठिकाणीं सुरू आहे.
कोठें कोठें तर जास्तच कडकपणा दिसून येतो, असें आम्ही आपल्या
स्वतःच्या अनुभवावरून सांगतो. आम्ही एका मुलांच्या पाठशाळेमध्ये
गेलों होतो. शाळांकरितां चांगले शिकलेले शिक्षक मिळाने ह्मणून ज्या
अलीकडे कित्येक पाठशाळा झाल्या आहेत, त्यांपैकीच ही एक पाठशा-
ळा होती. येथे खासगी लोकांनीं चालविलेल्या शाळांपेक्षां व्यवस्था
शहाणपणाची असेल असें वाटलें होतें. कारण येथे सरकारी अधिका-
ऱ्यांची देखरेख होती. तेथे नेहमींचा क्रम खाली लिहिल्याप्रमाणें होता.

(१) सहा वाजतां मुलांस उठवितात; (२) सातपासून आठपर्यंत अभ्यास;
(३) आठपासून नऊपर्यंत धर्मशास्त्राचन, उपासना, व सकाळचे जेवण;
(४) नऊपासून बारापर्यंत अभ्यास; बारापासून सव्वापर्यंत नांवाची सुटी,
फिरण्याकरितां व इतर व्यायामांकरितां ह्मणून दिलेली, परंतु बहुतेक वेळ
अभ्यासांतच जातो; (५) सव्वापासून दोनपर्यंत दुपारचे जेवण (जेवणाला
बहुतकरून वीस मिनिटे लागतात); (६) दोनपासून पांचपर्यंत
अभ्यास; (७) पांचपासून सहापर्यंत चहा व कांहीं कर्मणक; (८)
सहापासून साडेआठपर्यंत अभ्यास, (९) साडेआठपासून साडनऊपर्यंत
दुसरे दिवसाचे धडे स्वतः तयार करावयाचे; दहा वाजतां निजावयाचे.

ह्याप्रमाणें चौवीस तासांपैकीं आठ तास शौच मिळते, सव्वाचार तास
स्नान, उपासना, व जेवणखाण्यांत जातात; त्यांतच मधुन मधुन उचित
थोडा वेळ विश्रांति मिळावयाची; साडेदहा तास अभ्यासांत जातात; संध्या
तास व्यायामाकरितां दिलेला असतो. व्यायाम करणें मुलांच्या मर्जावरच
असल्यामुळे फारसा कोणी व्यायाम करितच नाही. अभ्यासाकरितां
ठेविलेल्या साडेदहा तासांत व्यायामाचे वेळाची भर पडून अभ्यासाचे
साडेअकरा तास होतात, इतकेच नव्हे, तर कित्येक विद्यार्थी आपले
धडे करण्याकरितां पहाटेच चार वाजतां उठतात, व असें करण्याला
खरोखर त्यांना त्यांच्या गुरूकडूनही उत्तेजन मिळते. नियमित वेळांत
पुष्कळ अभ्यास शिकवावयाचे असतात, व ते परीक्षेमध्ये चांगले पसार
झाले, तर गुरूची हुशारी वावयाची असते, ह्यामुळे त्यासही फार काळजी
असते. ह्यामुळे दररोज मुलांस बारबारा तेरतेरा तास अभ्यास करावा,
असा गुरूचाही नेहमीं उपदेश चाललेला असतो.

अशा शिक्षणापासून शरीरप्रकृतीस मोठा धक्का वलेल, असें सांग-

प्यास कोणी ज्योनिची नको. तेथे राहणाऱ्या एका विद्यार्थ्याने आत्मांस असे सांगितले कीं, विद्यार्थी तेथे येतात तेव्हां ज्यांच्या आंगावर चांगली टवटवी व लाली असते ते लौकरच फिकट व निस्तेज दिसू लागतात. तेथे असणारांस दुखणी वारंवार येतात. आजारी लोकांच्या नोंदणीपत्रकावर नेहमीं कांहीं तरी असावयाचेच. अजीर्ण, भूक न लागणे, हे तर आपले नेहमीं आहेच. आमांश, हगवण यांची सांतही असावयाचीच. ह्या आजाराने सर्व वर्षभर येथील विद्यार्थ्यांपैकीं एक—तृतियांश विद्यार्थी तरी सतत पडलेले असावयाचे. कपाळ दुखण्याची कुरकुर बहुतेकांची असतेच. कित्येकांचे तर माहिन्याचे महिने कपाळ दुखत असते. शेंकडा कांहीं अगदीं थकत जाऊन शाळा सोडून जातात. जी पाठशाळा फार दिवसांची, जिच्यावर हल्लींच्या मोठमोठ्या प्रसिद्ध विद्वानांची देखरेख आहे, व जिचा सर्व शाळांनीं कि-त्ता ध्यावयाचा, तेथे अशी स्थिति असावी, ही मोठी विस्मय करण्यासार-खी गोष्ट होय. तयारीस थोडा वेळ नेमलेला असून, परीक्षाही फार कडक होत असल्यामुळे, उमेदवारांस इतकी सक्त मेहनत करावी लागते कीं त्यांच्या योगाने त्यांच्या प्रकृती अगदीं बिचडून जातात. असे कडक नियम करणारांस त्यांच्या ह्या नियमांवरून जरी आपणांस दुष्ट झणतां नच आले, तरी ते मूर्ख आहेत, असें झणण्यास कांहीं हरकत नाही.

अशी स्थिति अगदीं थोडे ठिकाणींच झणजे अशा श्रेष्ठ प्रतींच्या शा-ळांमध्ये असावयाची. परंतु अशी अत्यंत शोचनीय स्थिति कोठे कोठे तरी आहे, एवढाच पुरावा अलीकडच्या मुलांस मानसिक श्रम जास्त पड-तात, असें मानण्यास थोडा आहे असें नाही. ह्या पाठशाळांमध्ये असे नियम सुरू आहेत, एवढ्यावरूनच त्यांस विद्वान लोकांची संमति आहे, असें समजले पाहिजे. आणि झगून दुसरा कांहीं पुरावा नसतांही हल्लीं शिक्षणाचे मान विशेष कडक करण्याकडेच लोकांचा कल आहे, असें सिद्ध होते.

अगदीं लहान मुलांस अतिशय अभ्यास करण्यास लाविले असतां जे भयंकर परिणाम होतात, ते साधारण सर्व लोकांस माहित असावे, आणि मुले मोठीं झाल्यावर तरुणपणीं त्यांस विशेष अभ्यास करावयास लावि-ल्यानें होणारे वाईट परिणाम त्यांच्या ध्यानांत येऊं नयेत, हा तरी चम-त्कारच आहे. मुलांकडून अगदीं लहानपणीं पूर्ण विद्या करविल्यानें हो-णारे अनर्थ अंशतः बहुतेक लोकांस होत आहेतच. मुलांचे लक्ष अगदीं

लहानपणीं विद्येकडे लावणें, हें सर्व जातींच्या लोकांस पसंत नाहीं. आणि कोणत्या कारणांवरून कोणतीं कार्ये व्हावयाचीं, हें त्यांस ज्या मानानें कळत असेल, त्या मानानें मुलांचें लक्ष लहानपणींच विद्येकडे लाविल्याचें होणारे अगद्यांची त्यांची भीति कमीजास्त असावयाची. प्राणिधर्मशास्त्र शिकविणाऱ्या एका प्रसिद्ध अध्यापकानें आज्ञांस असे सांगितलें आहे कीं, मी आपल्या मुलास आठ वर्षांचा होईपर्यंत कांहींच शिकू देणार नाहीं; ह्यावरून त्याचें मत काय असतें ह्याचा तुझीच विचार करा. परंतु अगदीं लहानपणीं मुलांस जुलवानें शिक्षण दिल्याचें त्यांच्या आंगां अशक्त व येते, किंवा शेवटीं बुद्धि तरी मंद होते, किंवा त्यांस अकालीं मरण येतें, इत्यादि गोष्टी लोकांस भाडीत आहेत खऱ्या, परंतु ताह्यामध्ये अशा गोष्टी घडून येतात हें त्यांच्या लक्षांत आलें असेलतें दिसत नाहीं; परंतु खरोखर त्या ताह्यांतही घडून येतात. आपल्या मानसिक शक्ती नियमित क्रमानें व नियमित मानानेंच पक्कं दशेस येत असतात. त्याच क्रमास व त्याच मानास अनुसरून आपलें शिक्षण असलें तर बरें. सहजीं लक्षांत न येण्यासारखे गहन व काठिंग विषय लहानपणीं शिकवून श्रेष्ठ प्रतीच्या मानसिक शक्तीस जर ताण पडलें, व मुलांच्या वयास न शोभण्यासारखी अनिश्चय विद्या त्यांच्याकडून करविली, तर अकालीं झालेल्या या लाभांबद्दल त्यांस तेवढाच किंवा त्याहून जास्त धक्का बसल्याशिवाय रहावयाचा नाहीं.

सृष्टीमध्ये सर्व कामें अगदीं निश्चिंतानें चालत असतात. जी जी गोष्ट सृष्टीनियमानें ज्या ज्या वेळीं घडून यावयाची ती त्या त्या वेळीं न घडू देण्याविषयीं जर आपण कांहीं खटपट केली, तर तिचा टोला आपणांस दुनरे कोठें तरी बसल्याशिवाय रहावयाचा नाहीं. आपल्या शरीराची व माताची वाढ सृष्टिनियमानें होत असतां वयाच्या मानानें वाढीस लागणाऱ्या जरूर त्या गोष्टींचा जर आपण योग्य रीतीनें पुरवठा करित गेलों, तर आपलें कान बरेंच सुरळीतपणें होणार आहे. आतां अमुक एका भागाची अकालीं फाजील वाढ झाली पाहिजे, असा जर आपण आग्रह धरिला, तर सृष्टिनियंता कांहींशा नाखुशीनें आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें होऊं देईल; परंतु हें मध्येच जास्त काम पडल्यामुळें दुसरें एखादें महत्त्वाचें काम करावयाचें तसेच राहिल. आपल्या आंगां जीवनव्यापार चालविण्याची जी शक्ति असते, ती नियमितच असते; व ती अशाप्रकारें नियमित असल्यामुळें तिजपासून होणारे जीवनव्यापारही नियमित असले पाहिजेत. लहानपणीं किंवा ताह्यामध्ये ह्या जीवनव्यापार चालविणारे शक्तीचा पुष्कळ तऱ्हांनीं

विशेष खप होत असतो. दररोजच्या श्रमांनीं होणारी शरीराची भोज भरून काढावयाची असते; दररोजच्या मानसिक श्रमांनीं मेंदूचा जो खप होत असतो तो भरून काढावयाचा असतो. ह्याप्रमाणें पुष्कळ रीतींनीं होणारा खप भरून काढावयाचा असतो, व तो खप भरून काढण्यास पुष्कळ अन्नाची गरज लागते; तितक्या अन्नाचें पचन झालें पाहिजे. आतां ह्यांपैकीं कोणत्या तरी एका कामाकडे ह्या जीवनशक्तीचा विशेष उपयोग करावयाचा झणजे तितकी जीवनशक्ति दुसरेकडेची कमी केली पाहिजे, हें शास्त्रीय रीत्या व प्रत्येकाचे अनुभवावरूनही चांगलें सिद्ध होत आहे. उदाहरणार्थ, ही गोष्ट प्रत्येकास माहित आहे कीं, जडान्न खाल्याने आपल्या शरीरास व मनास असें विलक्षण मांथ येतें कीं, शेवटीं आपणांस कधीं कधीं झोंप येते. झणजे जडान्न पचविण्यास आपल्याला इतकें कठिण पडतें. शरीर श्रम विशेष झाल्यानें विचारशक्ति मंदावते; एकदम एखादें मेहनतीचें काम पडलें असतां आपणांस थोडा वेळ अगदीं पडून राहोवें लागतें. पंधरा वीस कोश चालून थकवा आला असतां आपलें मन कोणत्याच कामाकडे लागत नाहीं; सतत एक महिनाभर पायमार्गाचा प्रवास झाल्यावर आपल्या मानसिक शक्ती अगदीं क्षीण होऊन जातात, व त्या पूर्व स्थितिवर येण्यास कांहीं दिवस लागतात. शेतकरी आपलें आयुष्य शरीर श्रमांतच घातवितान, यामुळें त्यांच्या बुद्धीस फारशी तरतरी नसते; या सर्व गोष्टी प्रत्येकास माहित आहेतच. लहानगीं मुलांची वाढ कांहीं प्रसंगीं फारच जलद होत असते. अशा वेळां त्यांच्या आंगातील तक्रा नाहींसा होऊन त्यांस अगदीं पडून राहायेंचें वाटतें; व त्यांच्या शारीरिक व मानसिक शक्ती अगदीं क्षीण होऊन जातात, ही गोष्ट आपल्या चांगली माहितींतली आहे. जेवणानंतर अतिशय शारीरिक श्रम केले तर पचनक्रिया बंद पडतात, व मुलांत अगदीं लहान वयामध्ये श्रमाचीं कामें करण्यास लाविलें तर तीं खुष्टीं निपजतात; बरें याच्या उलट सर्व व्यवस्था ठेविली तर सर्व प्रकार उलट घडून येतो; तर यावरून असें समजावयाचें कीं एका कामांत आपली शक्ति फार खर्च झाली झणजे तिचा दुसऱ्या कामांत तोटा येतो. ह्याप्रमाणें हा नियम ठळक ठळक गोष्टींसच लागू पडतो असें नाहीं, तर इतर सर्व बारीक गोष्टींसही हाच नियम लागू पडतो. मोठमोठ्या किंवा बारीकसारीक कामामध्ये आपल्या शक्तीचा गैरशिस्त उपयोग एकसारखा किंवा कधीं कधीं जरी होत गेला, तरी

नुकसान होतेंच. ह्यणून लहानपणीं मुलांकडून सहजीं होण्यासारखे जे मानसिक श्रम त्यांपेक्षां जर अधिक करविले, तर त्यांचे आंगांतिल ताकद तिकडेच खर्च होऊन जाईल; इतर कामास त्यांच्या आंगामध्ये जी ताकद राहिली पाहिजे ती राहणार नाही; व असें होत गेल्यानें त्यांस कोणत्या तरी प्रकारचे हाल काढावेच लागतील. आतां हे हाल कोणते, ह्याचा थोडक्यांत विचार करूं.

मानसिक श्रम जितके करावे त्यांपेक्षां जास्त केले तर शरीराचे वाढीला त्याच्या योगानें थोडा हिसका वसेल, असें जरी मानिलें, तरी एकंदर शरीराचा बांधा, उंची, किंवा आंगलट हीं पूर्णत्वास न पोहोचून त्यांत कांहीं तरी कमतरपणा दिसून आल्याशिवाय रहावयाचा नाही. मानसिक श्रम चालले असतां, व नंतर, मेंदूस व मस्तकांतिल इतर भागांस झालेला खप भरून येण्याकरितां ज्या रक्ताचा पुरवठा होत असतो, ते रक्त पाहूं गेलें तर शरीरांतिल सर्व अवयवांतून अभिसरण पावत असतें. शरीराची वाढ होण्यास व झीज भरून येण्यास ज्या रक्ताचा उपयोग व्हावयाचा, ते रक्त त्याप्रमाणें नाहींसें होऊन शरीराची खराबी खात्रीनें होतेच; बरें, ह्या फाजील शिक्षणापासून जो फायदा होतो त्याच्या योगानें ही खराबी भरून येते काय ? तसेंच जें जास्ती ज्ञान आपण प्राप्त करून घेतों तें तेंवढें असतें का कीं, त्याच्या योगानें शरीराची वाढ खुंटते ती, व बांधा पूर्ण दशेस न आल्यामुळे आंगांत ताकद व सोशिकता नसल्यामुळे नुकसानी होते, ती भरून येईल ? जर आपण मानसिक श्रम फार करीत गेलों, तर त्यापासून जे दुष्ट परिणाम घडून येतात तेही फारच भयंकर असतात. त्याच्या योगानें शरीर पूर्णदशेस येण्यास अपाय होतो इतकेंच नाही, तर मेंदूसही हिसका बसतो. प्राणिधर्मशास्त्राचा असा नियम आहे कीं, कोणत्याही अवयवाची वाढ होणें आणि त्यास पक्कदशा प्राप्त होणें या दोन स्थितींमध्ये परस्पर विरोध असलाच पाहिजे. हा नियम पहिल्यानें एम् इतिडोर सेंट हिलेर ह्यानें शोधून काढिला. नंतर लुइस साहेबानें “खुरटे व राक्षसरूपी प्राणी” ह्या विषयावर लिहिलेल्या आपल्या निबंधामध्ये ह्याच नियमाचा उल्लेख केलेला आहे. हा विरोध स्पष्टपणें लक्षांत येण्याकरितां वाढ ह्या शब्दाचा अर्थ आकाराची वाढ इतकाच घेतला पाहिजे, व पक्कदशा ह्या शब्दाचा अर्थ घटकावयवांची वाढ असा घेतला पाहिजे. आतां हा नियम असा आहे कीं, या दोन्ही स्थितींपैकी कोणत्याही एका स्थितीमध्ये विशेष

घाढ झाली, ह्यगजे दुसऱ्या स्थितीमध्ये वाढीचें मान कमी झालेंच पाहिजे. सुरवंटाचा आकार फार जलद वाढत असतो, परंतु त्याची वाढ पूर्ण होण्यापूर्वी जसा त्याचा बांधा असतो तसाच घाढ पूर्ण झाल्यावरही असतो; नंतर त्यांत कांहीं विशेष प्रकार दिसून येतात असें नाहीं. कीटकांचें जन्मतःच आवरण निवून गेल्यावर, जी त्यांत स्थिति प्राप्त होते, त्या स्थितीमध्ये उलट प्रकार दिसून येतो; ह्यगजे या स्थितीमध्ये कीटकांचें वजन कमी होतें; परंतु बांध्यामध्ये पुढील विशेष प्रकार भराभर दिसून येत असतात. हा विरोध कृमिकीटकांमध्ये जसा स्पष्टपणें दिसून येतो तसा मोठ्या प्राण्यांमध्ये स्पष्टपणें दिसून येत नाहीं; कारण त्यांच्यामध्ये दोन्ही स्थित्यंतरे एकदम सुरू असतात. परंतु पुरुषजातीची व स्त्रीजातीची स्थिति पाहिली तर हा विरोध बराच स्पष्टपणें दिसून येतो. मुलांचें शरीर आणि मन ह्यांस लौकरच पक्कदशा प्राप्त होते. आणि त्यांची वाढ लौकरच बंद होते. मुलांचे शरीरास आणि मनास पक्कदशा प्राप्त होते तो हळूहळू प्राप्त होते; व त्यांची वाढही बऱ्याच कालपर्यंत चालते. ज्या वयामध्ये स्त्री पक्क होऊन परिपूर्ण दशेस येते, व ज्या वेळेस तिच्या मानसिक शक्तिही अगदीं पूर्ण दशेस येऊन पोहोंचलेल्या असतात, त्या वयांत पुरुषाची जीवनशक्ति विशेषेंकरून वाढीकडे खर्च होत असल्यामुळे, त्यांचा बांधा कांहींसा अपुराच असतो; आणि त्या वयामध्ये त्यांस स्त्रियांची टापटीप व बुद्धि नसते. या वरूनही बरील गोष्टीची सत्यता सिद्ध होते. हा नियम एकंदर सर्व गात्रांस व इंद्रियांस सारखा लागू पडता. कोणत्याही गात्रांचे सर्व भाग अकालींच जर पूर्णदशेस येऊन पोहोंचले, तर त्यांची वाढ अकालींच बंद होते; व ही गोष्ट शरीराच्या प्रत्येक गात्रास जशी लागू पडते, तशी मनाचेही प्रत्येक शक्तीस लागू पडते. लहानपणीं मेंदू आकाराणें बराच मोठा असतो परंतु त्याची घटना कधी असते; मेंदूस जर पडावें त्यापेक्षां जास्ती काम पडूं लागलें, तर बऱ्याच्या मेंदोनें त्याची घटनाही बरीच परिपूर्ण होऊन जाईल; परंतु ह्याचा शेवटीं असा परिणाम होऊन जाईल कीं, शरीराची वाढ खुरटी होईल; व आंगामध्ये जितकी ताकद यात्रयाची, तितकी येणार नाहीं. अकालीं पूर्णदशेस येऊन पोहोंचलेले तरुण लोक व मुलें पहिल्यानें इतकीं राकट असतात कीं, तीं कशासही दाद नाहीत; परंतु पुढें तीं एकदम टेंकीस येतात, आणि त्यांच्या आईबापांच्या सर्व आशांचा भंग होतो;

ह्याचें तरी अंशतः (किंवा मुख्यत्वेकरूनही झटले तरी चालेल) हेंच कारण असावें.

अतिशिक्षणाचे हे परिणाम तर अपायकारक आहेतच; परंतु अतिशिक्षणापासून शरीराची जी हानि होते, तिच्यापुढें ते कांहींच नाहीत; त्याच्या योगानें आपली प्रकृति अगदीं क्षीण होऊन जाते, आंगामध्ये ताकद राहत नाही, व आपणास एक प्रकारची अगदीं उदासीनता येते. प्राणिधर्मशास्त्राच्या ज्ञानावरून आह्मांस अलीकडे असें समजलें आहे कीं, मेंदू आणि इंद्रियांचे व्यापार यांचा फारच निकटचा संबंध आहे. मेंदूस फार काम पडलें असतां, अन्नपचन, रुधिराभिसरण इत्यादि क्रिया नीटपणें चालत नाहीत, आणि त्यामुळें इंद्रियांचे व्यापार बंद पडतात. मेंदू आणि कोठ्यांतील गात्रें ह्यांस जोडणारा जो एक वेगस नांवाचा ज्ञानतंतू आहे, त्यास त्रास पोहोचला असतां, काय होतें हें दाखविण्याकरितां वेबर साहेबानें केलेला प्रथम प्रयोग ज्यांनीं वारंवार पाहिला असेल, व या ज्ञानतंतूस त्रास पोहोचला असतां रक्ताशयाचे व्यापार कसे बंद पडतात, त्रास कमी झाल्यावर ते पुन्हां हळूहळू कसे सुरू होतात; व तो त्रास सुरू झाला क्षणजे ते पुन्हां कसे बंद पडतात, हें ज्यांच्या पाहण्यांत असेल, त्यांस मेंदूस अतिशय त्रास पोहोचला असतां, शरीर कसे खंगून जातें याची चांगली कल्पना करितां येईल. ह्याप्रमाणें शास्त्रीय रीत्या सिद्ध करून दिलेले परिणाम अगदीं खरे आहेत, असें आमच्या प्रत्यक्ष अनुभवांसही येतें. आशा, भय, राग, आनंद इत्यादि मनोविकारांनीं छातिं कशी धडधडते, ह्याचा ज्यास अनुभव नाही, असा एकही मनुष्य मिळायचा नाही. हे मनोविकार अत्यंत प्रबल असतांना रक्ताशयाचे व्यापार चालण्यास किती कठिण पडतें, ह्याचा तरी प्रत्येकास अनुभव आहे. मनोवृत्ती अतिशय खवळल्यामुळें रक्ताशयाचा व्यापार अगदीं बंद पडून मूर्च्छा आल्याचा अनुभव जरी पुष्कळांस नसला, तरी निदान या गोष्टींचा कार्यकारणभाव आहे, इतकें तरी प्रत्येकास माहित असलेंच पाहिजे. विशेष मनाची चलबिचल उडाली असली क्षणजे कोठ्यांत गडबड होते, ही गोष्ट नेहमींच्या अनुभवांतली आहे. विशेष आनंद किंवा दुःख झालें असतां, क्षुधा नाहीशी होते, ही गोष्ट तर अगदीं सर्वसाधारण आहे. जेवण झाल्याबरोबर लागलेंच जर कांहीं एखादें विशेष आनंदाचें किंवा दुःखाचें वर्तमान घडून आलें, तर खाल्लें अन्न कोठ्यामध्ये ठरत नाही व ठरलेंच तर त्याचें पचन होण्यास फारच त्रास व आयास पडतात. जे

लोक आपले मेंदूस अतिशय त्रास देऊन, आपली बुद्धि नेहमीं कोणत्या तरी कामांत चालवीत असतात, ते लोक तरी आपल्या अनुभवावरून खात्रीने असे सांगतील कीं, अशा प्रकारच्या श्रमापासूनही वरच्या सारखेच परिणाम घडून येतात. ह्याप्रमाणे शरीर आणि मेंदू यांमधील संबंध मोठ्या मोठ्या गोष्टींमध्ये मात्र स्पष्टपणे दिसून येतो इतकेच नाही, तर बारीकसारीक गोष्टींमध्येही तो संबंध तितक्याच स्पष्टपणे दिसून येतो, ज्याप्रमाणे थोडा वेळच जरी मेंदूस मोठा त्रास बसला तरी कोठ्यामध्ये थोडाच वेळपण मोठी गडबड उडते, त्याचप्रमाणे मेंदूस साधारण पण पुष्कळ वेळपर्यंत त्रास बसला, तर कोठ्यामध्येही साधारणच पण पुष्कळ वेळपर्यंत गडबड उडत असते. हा केवळ तर्क नव्हे, तर सर्व वैद्यांचेही असेच मत पडते; आणि पुष्कळ दिवसपर्यंत काढलेल्या हलांवरून आत्मांसही असेच मत देणे भाग आहे. मानसिक श्रम विशेष केल्याने कैकवेळां आपल्या शरीरास नानाप्रकारचे हाल काढावे लागतात; व त्यांतून सुटका होण्यास पुष्कळ दिवस अगदी उद्योग सोडून बसावे लागते. कधीं कधीं विशेषकरून रक्ताशय अगदीं विघडून जातो, उरामध्ये नेहमीं धडधड सुरू असते; नाडी चालण्याचे मान मंदावून दर मिनिटास ७२ टोके असावयाचे ते साठांवर किंवा कमीवरही येऊन बसते; कोठ्यामध्ये खुटखुट सुरू होऊन अगदीं सर्व तंत्र विघडून जाते, अजीर्णाची बाधा सुरू होऊन जीव नकोसा होतो, व सर्व उपाय थकल्यासारखे होऊन कधीं बरे होऊं तेव्हां होऊं, असें झणून वाट पहात बसावे लागते. पुष्कळांना तर रक्ताशयाची व कोठ्याची बाधा एकदम सुरू होते; बहुतकरून पुष्कळ लोकांची झोप कमी होऊन ते वरचेवर जागे होतात, व त्यांच्या मनाला थोडीबहुत तरी उदासीनता प्राप्त होते.

तर मग मुलांस आणि तरुण मनुष्यांस मानसिक श्रम विशेष पडून जर त्यांस फार त्रास पडला, तर त्यापासून किती दुःख कढावे लागत असेल, ह्याचा वाचकांनींच विचार करावा. मेंदूस जरा फाजील श्रम पडले कीं प्रकृतीमध्ये थोडाबहुत तरी घोंटाळा झालाच पाहिजे. ते श्रम स्वतंत्र एखादे दुखणे आणण्यासारखे जरी फाजील नसले, तरी त्यांपासून प्रकृति हळूहळू विघडा गेलीच पाहिजे. भूक एकदां नाजूक व श्रीमंतीची होऊन गेली, व अन्नाचे पचन बरोबर न होऊन रुधिराभिसरण अगदीं मंद होऊन गेलें झणजे शरीर कसे जमत जावें ? आंगामध्ये शुद्ध रक्ताचा चांगला पुरवठा असला, तरच सर्व जीवनापार योग्य रीतीने चालतात. अ-

गांत चांगले शुद्ध रक्त पुरेसे नसेल, तर शरीरातील मांसग्रंथि रक्ताचा अंश नीटपणे शोषून घेण्यास समर्थ होणार नाहीत; शरीरातील गात्रांची कामे नीटपणे चालणार नाहीत; ज्ञानतंतु, स्नायु, व शरीराच्या त्वचेचे पडदे, आणि दुसऱ्या प्रकारचे भाग नीटपणे भरून येणार नाहीत; व वाढ व्हावी तशी होणार नाही. शरीराची वाढ चालली असता कोठा क्षीण होऊन जर त्यापासून कोठा व अशुद्ध रक्ताचा पुरवठा होऊं लागला, व रक्ताशयाचा व्यापार जर मंद होऊन रुधिराभिसरण नेहमीप्रमाणे न चालतां जर अगदीं हळूहळू व बेताने चालू लागले, तर काय भयंकर परिणाम होतील ह्याचा तुझाच विचार करावा.

ह्याप्रमाणे या विषयावर विचार करणाऱ्या लोकांस अतिशय अभ्यासाने शरीरप्रकृति विघडून जाते ही गोष्ट जर कबूल केलीच पाहिजे, तर मग जुलुमाने ज्ञान कोंदण्याच्या वरील पद्धतीस जितका दोष द्यावा तितका थोडाच, असे ह्मणण्यास कांहीं हरकत आहे काय ? खरोखर कसाही विचार कला, तरी ही रीति फार गैर आहे, असे कबूल करावेच लागते. ज्ञान संपादन करण्याच्या संबधाने पाहिले तरी ही रीति गैरच असे ह्मणावे लागते. कारण शरीराप्रमाणे मनाची पचनशक्ति नियमितच असते. शिकलेले ज्ञान अगदीं आपलेसे होण्यापूर्वी जर आपण अधिक अधिक गोष्टींचे ज्ञान संपादीत गेलों, तर ते ज्ञान ध्यानांत ठरावयाचे नाही, व ते आपल्या बुद्धिरूपी पटामध्ये अगदीं मळून जावयाचे नाही. ज्या परीक्षेकरितां ते ज्ञान संपादिले असते, ती परीक्षा झाल्याबरोबर ते आपण अगदीं विसरून जातो. या रीतीने अभ्यास केला, तर अभ्यासाचा कंटाळा येतो ह्मणूनही या रीतीस दोष देणे भाग आहे. एकसारखा मानसिक श्रम करित गेल्यामुळे चास येऊन किंवा आपला मंदू बिघडून जाऊन आपणांस पुस्तकांचा कंटाळाच येऊं लागतो. शिक्षणपद्धति योग्य असल्याने जी आपली स्वतःसिद्ध सुधारणा होत असते, तिच्या ऐवजी ह्या पद्धतीमध्ये असे एक अगदीं गूहीत धरले जाते की, ज्ञान संपादन केले ह्मणजे सर्व कांहीं झाले, व ह्मणूनही ह्या पद्धतीस गैर ह्मणणे भाग आहे. कारण अशा रीतीने अभ्यास करणाऱ्या लोकांच्या मनांत हे येत नाहा की, संपादलेले ज्ञान अगदीं आपलेसे करून घेणे हेच विशेष महत्त्वाच आहे, व तसे करण्यास ते ज्ञान आपल्या मनांत सतत पुष्कळ दिवस घोळत राहू दिले पाहिजे. एकंदर लोकांच्या बुद्धीची वाढ कशी होत जाते ह्याविषयी हंबोल्ट साहेब एके ठिकाणी असे ह्मणतात की, प्रत्येक सृष्ट पदार्थाचे वर्णन अवळपवळ रीतीने दिलेले असल्यास

त्यापासून एकंदर सृष्टिसौंदर्याचे ज्ञान स्पष्टपणे होत नाही. असेच प्रत्येक मनुष्याच्या बुद्धीच्या वाढीविषयीं झटले तरी चालेल. पुष्कळ गोष्टींचे वरवरचे पोकळ ज्ञान अतिशय संपादन केले असल्यास त्या ज्ञानाचे बुद्धीस ओझे होऊन ती अगदी कुंडित होऊन जाते. ज्या ज्ञानास बुद्धिरूपी शरीराचा भेद झगतां येईल अशा ज्ञानाची किंमत कांहीं नाही; परंतु जें ज्ञान बुद्धिरूपी शरीराचे स्नायू बनून जाते, तें ज्ञान अत्यंत मौल्यवान् समजावे. या पद्धतीच्या योगाने बुद्धीचा प्रसार चांगला होत असेल झगून कदाचित् तिला चांगले झगतां येईल असे कोणास वाटेल, परंतु तसें कांहीं नाही, असे आत्मी वर दाखविलेच आहे; उलट या रीतीस आधांत वाईटच झटले पाहिजे, कारण कीं या रीतीच्या योगाने आपल्या आंगांतल ताकद अगदीं नष्ट होते, व त्यामुळे आपल्या बुद्धिवलाने संपादन केलेल्या ज्ञानाचा आपल्यास पुढे संसारामध्ये लाभ करून घेतां येत नाही. जे लोक मुलांचे शरीरांची काळजी न घेतां केवळ त्यांस ज्ञानप्राप्ति करून देण्याविषयीं फार उ.सुक असतात, त्यांचे ध्यानांत व्यवहारामध्ये आपले धंदे सुरळीतपणे चालण्यास आपल्या आंगामध्ये चांगली ताकद असली पाहिजे, ही गोष्ट वागत नाही असें दितते. ज्या पद्धतीच्या योगाने ज्ञानाचा संचय करितां करितां आपली सर्व शक्ति नष्ट होते, त्या पद्धतीच्या योगाने आपली हानिच होते, असें समजले पाहिजे. आंगांत चांगली ताकद असली झगजे दृढनिश्चय आणि सतत उद्योग करण्याची संवय हे गुण आपल्या आंगां सहजीं असतातच; आणि या गुणांच्या योगाने विद्येचा भाग आंगामध्ये जरी पुष्कळ कमी असला तरी तो भरून काढितां येतो. शरीरतपत्ति चांगली राखून जर आपण पुरेशी विद्या संपादन केली असेल, व वरील दान गुण जर आपल्या आंगांत पूर्णपणे वास करीत असतील, तर अभ्यास करूकून पाप्यांची पितरे बनलेल्या जाड्या विद्वानासही आपण झपाट्यासरसे मागे टाकूं. लहान व वाईटवाईट यंत्र असून जर ते खूप जोराने चालविले, तर त्याच्या योगाने आपणांस मोठे व उत्तम प्रतीचे यंत्र हळू हळू चालवून जें काम व्हावयाचे त्याच्यापेक्षां जास्त काम आपल्या पदरांत पाडून घेतां येईल. यंत्र उत्तम बनवितां बनवितां वाफ उत्पन्न करणाऱ्या वाफेच्या बंदीचे वाटोळे करून वाफ उत्पन्न करण्याच्या साधनांचा निकाल लावणे झगजे केवढे शहाणपण होय ?

ही शिक्षणपद्धति चुकीची झगण्यास शेवटचे कारण असे आहे कीं, जे

तिचा अंगीकार करितात त्यांस ह्या संसारामध्ये आपलें खरें हित कोणतें, हें नीटपणीं कळत नाही असें ह्मणावें लागतें. ह्या पद्धतीच्या योगानें आपणांस संसारामध्ये लाभ व होत जाताना, असें जरी मानिलें, तरी तिच्या योगानें आपली शरीरप्रकृति जन्माची विवडून जाते, ही सर्व लक्षांत मागे सारणारी एक महाहानिच होते. असें समजलें पाहिजे. संपत्ति पुष्कळ असून, जर आपली प्रकृति नेहमीं नादुस्त असेल, तर त्या संपत्तीचा उपयोग काय ? नांव मिळवितां मिळवितां जर आपली प्रकृति विवडून आपणांस आतां मरतो, घटकनें मरतो, अशा भीतीनें यस्त करून टाकलें असलें, तर त्या मिळविलेल्या नांवलौकिकाचें आपणांस काय महत्त्व वाटवें ? खरोखर अन्न-पचन चांगलें होत आहे, नाडी सणतणीत चालली आहे, नेहमीं मन उ-छासांत निमग्न आहे, इत्यादि गोष्टीच खऱ्या सुखास कारणीभूत आहेत. ह्यांशिवाय बाह्यसुख केवढें असलें, तरी त्याचा कांहीं उपयोग नाही. शरीरास पुष्कळ दिस अस्वास्थ्य असलें, तर आपल्या सर्व मोठमोठ्या आशांचा भंग होतो; व एक शरीरप्रकृति चांगली असून आंगांत सणत-णीतपणा असला ह्मणजे आपण मोठमोठ्या अरिटांसही दाद देा नाही. तर मग आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, हें अतिशिक्षण सर्वस्वीं दोषास पात्र आहे;—ह्याच्या योगानें संपादिलेलें ज्ञान आपण लौकर विस-रून जातो; ज्ञान संपादण्यापेक्षां तें ज्ञान आपलें कळून घेणें महत्त्वाचें असतां तिकडे तें आपणांस दुर्लक्ष करावयास लावितें; संपादन केलेल्या ज्ञानाचा उपयोग करितां याचा ह्मणून आंगामध्ये जा ताकद पाहिजे ती त्याच्या योगानें कमी होते, विवडून नाहीं शो होतें; त्याच्या योगानें आपल्या शरीरप्रकृतीची हानि होते; आणि अशी हानि होत असली ह्मणजे संसारामध्ये यश येत गेलें तरी आपणांस सुख होत नाही, व आपलें दुःख द्विगुणित होतें.

ह्या अतिशिक्षणाचे परिणाम पुरुषांपेक्षां स्त्रियांस अधिक जात्रतात असें लटलें पाहिजे. मुलांस अतिशय अभ्यासापासून झालेला त्रास ते कांहीं अंशीं गमतीने व दांडगाईने खेळ खेळून कमी करतात. परंतु मुलांस असे खेळ खेळण्याची धंदी असल्यामुळे त्यांची ही मुख्य कर्मणूक जाऊन त्यांस हा त्रास अगदीं पूर्णपणें भोगावा लागतो; व ह्यामुळेच शिकलेल्या स्त्रियांमध्ये पूर्ण वाढ झालेल्या व सुदृढ प्रकृती-च्या स्त्रिया आपणास थोड्या आढळतात. लंडन शहरांतील श्रीमंत लो-कांच्या दिवाणखान्यांत फिकट, अष्टवक्र, व अपरिस्फुटावयवा अशा

स्त्रिया नजरेस पडतात. त्या सर्वांनीं अभ्यासाची मेहनत करून व विश्रांती-
 साठीं लहानपणचे गमतीचे खेळ खेळावयाचे ते न खेळून आपल्या कु-
 तींनींच आपल्याला हल्लींची दशा आणिली आहे, असें झटले पाहिजे.
 त्यांच्या विद्वत्तेचा व कुशलतेचा संसारामध्ये कांहीं उपयोग व्हावयाचा
 तो तर होत नाहीच; परंतु त्यांची शरीरप्रकृति अशी क्षीण झालेली
 असल्यामुळे त्यांच्या संसारातील सुखाचा अगदीं घोंटाळा उडून जातो.
 आईवापांची आपल्या मुली लोकांस पसंत पडाव्या अशी फार इच्छा असते,
 व या उद्देशानें तीं त्यांच्या शरीरप्रकृतीकडेही दुर्लक्ष्य करून त्यांच्या-
 कडून चांगली विद्या करवितात. परंतु हा त्यांचा मोठा वेडेपणा आहे.
 आतां ह्यावरून त्यांचें पुरुषांच्या आवडीकडे लक्ष नसतें असें
 दृष्टा, किंवा त्यांची आवड कोणत्या प्रकारची असते, हें त्यांस कळत
 नाही असें दृष्टा. पुरुष वायकांच्या विद्वत्तेला भुलत नाहीत; तर त्यांच्या
 सौंदर्याला, सुस्वभावाला व शहाणपणालाच भुलतात. कोणत्या विद्व-
 षीनें आपल्या इतिहासाच्या विशाल ज्ञानानें एखाद्या पुरुषास आपलेंसें
 करून घेतलें आहे? कोणत्या पंडितेच्या गीर्वाण भाषाभिज्ञतेमुळे एखाद्या
 पुरुषाची लटपट उडाली आहे? कोणता पुरुष एखाद्या स्त्रीच्या तार्किक-
 क्यानें तिचा दास बनून गेला आहे? तर कमलवदना व मृगनयना अशा
 स्त्रियांसच पाहून पुरुषांची धांदल उडते. स्त्रियांचा सुरेख व गोंडस बांधा
 पाहून पुरुष मोहित व्हावयाचेच. प्रकृति निकोप असली ह्मणजे वृत्ति नेहमीं
 सुप्रसन्न व आनंदमय असावयाची; व अशी वृत्ति असणें हें पुष्कळ
 अंशीं प्रीति उत्पन्न करण्यास कारण आहे. दुसऱ्या कोणत्याही गुणांची पर्वा
 न करितां स्त्रियांच्या केवळ रूपास भुलून पुरुष त्यांच्या नाहीं लागल्याचीं
 उदाहरणें प्रत्येकाच्या पहाण्यांत आहेत. परंतु स्त्रीचा स्वभाव व रूप
 पहिल्याशिवाय केवळ तिच्या विद्वत्तेस मोहून जाणारा पुरुष बहुधां
 एकही दाखवितां येणार नाही. खरा प्रकार असा आहे कीं, ज्या निर-
 निराळ्या मनोभावांचें न्युनाधिक्येंकरून मिश्रण होऊन पुरुषांच्या अंतः-
 करणामध्ये प्रीति ह्मणून मनाधिकार उत्पन्न होतो, त्यामध्ये शरीरसौष्ट्य-
 दर्शनजन्य मनोभावच विशेष प्रबल असतो; सुस्वभावादि गोष्टीं-
 पासून होणारे मनोभावांचें प्राबल्य त्यांच्याहून कमी प्रतीचें असतें; त्यांची
 विद्वत्ता वगैरे पाहून होणारे मनोभावांचें प्राबल्य तर फारच कमी अ-
 सतें; व त्यांत तरी त्यांनीं संपादन केलेल्या ज्ञानाकडे पुरुषांचें लक्ष
 नसतेंच झटले तरी चालेल. स्त्रियांची आंगची बुद्धि, विचारशक्ति, व श-

हाणपण ह्याच गुणांकडे पुरुषांची नजर विशेषकरून असते. ह्याप्रमाणे भलत्याच गोष्टींत पुरुष भुलून जातात असें ह्यागणें ह्यागजे पुरुषांच्या योग्यतेस कमीपणा आगण्यातारखें आहे असें कित्येकांत वाटेल. परंतु त्यांत आमचें असें उत्तर आहे कीं, ह्याप्रमाणे ईश्वराच्या योजनांत दोष देणें ह्यागजे अज्ञान होय. ईश्वराच्या योजनांमधील संकेत जरी आपणांस स्पष्टपणें कळून आला नाही, तरी त्यांचा कांहीं महदुपयोग होत असावा, असें मानणें आह्यांत भाग आहे. परंतु जे कोणी लक्षपूर्वक अवलोकन करितील, त्यांस ईश्वरीसंकेतही स्पष्टपणें दिसून येणार आहे. पुढच्या पिढीचें कल्याण होऊं देणें हा एक जगन्निघंत्याचा विशेष हेतु असला पाहिजे; विशेषकरून त्याच्या अनंत हेतूंमध्ये हाच हेतु प्रमुख असला पाहिजे. शरीरप्रकृति चांगली नसून बुद्धि ज्ञानानें प्रगल्भ झालेली असली, तरी तिचा तादृग उपयोग होत नाही. अशा बुद्धीचा प्रभाव लौकिक एक दोन पिढ्यांत लयास जाईल. आतां याच्या उलट शरीरप्रकृति चांगली असून विद्या जरी थोडी कमी असली, तरी पुढच्या पिढ्यांमध्ये तीच विद्या पुष्कळपणें वाढवितां येईल. ह्यावरून ईश्वराच्या वरील योजनांची खरी योग्यता आपल्या ध्यानांत आली पाहिजे. होणारा फायदा मनांत न आणितां वरील प्रवृत्ती कायमच्या वसून गेल्या असल्यामुळे त्यांस अनुसरून आपलें वर्तन असणें अवश्य आहे, एवढीच गोष्ट मनांत आणून आपणांत मुलींच्या स्मरणशक्तीस ताण देऊन त्यांची प्रकृति विचडविणें ह्यागजे केवढा वेडेपणा आहे हे कळलें पाहिजे. विद्या जितकी करवेल तितकी खुशाल करावी; जितकी विद्या अधिक असेल तितकें चांगलेंच; परंतु त्यापासून प्रकृति मात्र विचडू देतां कामा नये. पोपटविद्या कमी शिकवून बुद्धि सुधारण्याकडे जर विशेष लक्ष दिलें, व शाळा सोडल्यापासून लग्न होईपर्यंत जो वेळ फुकट जातो त्या वेळामध्ये जर शिक्षणाचा क्रम सुरू ठेविला, तर वरील पुष्कळ विद्या साध्य होईल असें येथें सांगणें गैर होणार नाही. परंतु शरीरप्रकृति विचडेल अशा रीतीनें तिचा विचडे हाकी विद्या शिकविणें ह्यागजे जा मुखा हेतु मनामध्ये धरून विद्येताठीं भ्रम व खर्च करावयाचा त्या हेतूवर पाणी ओतणें होय. कांहीं देशांमध्ये आईबाप मुलींकडून अतिभ्यास करवून संसारांतिल सर्व सुखांपिषयीं त्यांचा आशाभंग करून टाकतात; अशा रीतीनें तीं त्यांची शरीरप्रकृति क्षीण करून त्यांस

हालअपेष्टा भोगावयास लावूत नेहमीं उदासीनतेमध्ये आयुष्याचे दिवस काढावयास व कित्येकांस जन्मभर अविवाहित राहण्यास भाग पाडितात.

ह्याप्रमाणे मुलांच्या शारीर शिक्षणामध्ये पुष्कळ मोठे दोष आहेत. त्यांचा खाण्यापिण्याचा व कपड्यालच्यांचा बेत आपण नीट राखित नाही; त्यांच्याकडून (निदान शिक्षणाच्या मुलींकडून तरी) व्यायाम कमी करवितो; व त्यांस अतिशय मानसिक श्रम करावयास लावितो. एकंदरीने पाहतां ही शिक्षणपद्धति फार कडकच होय. मुलांस आपण देतो थोडे, आणि त्यांच्यापासून घेतो फार, व त्यांचे जीवनशक्तीस विशेष त्रास पोहोचवून लहानपणांचे त्यांकडून मोठ्या मनुष्यांप्रमाणे काम करून घेतो. आणि असें होऊं देणें अगदीं रास्त नाही. गर्भाशयामध्ये जीवनशक्ति वाढीकडे खर्च होत असते; मुलें तान्हीं असतांना तरी वाढीमध्ये जीवनशक्ति इतकी खर्च होते कीं, त्यांचे शारीरिक व मानसिक व्यापार सुरू होण्यासारखी फारशी तिची शिल्लकच राहत नाही. अल्प वयामध्ये व लारुण्यामध्ये वाढीचेच मान विशेष जोराचे असल्यामुळे त्या वयामध्ये इतर गोष्टींचें मान जरा आटपतें धरिलें पाहिजे. या वयामध्येही वाढीची नड इतकी महत्त्वाची आहे कीं, अशा वेळीं मुलांस पुष्कळ देऊन थोडे घेतलें पाहिजे. वाढीचें मान ज्याप्रमाणे कमीजास्ती असेल त्याच मानाने मानसिक व शारीरिक श्रम जास्ती किंवा कमी करित गेलें पाहिजे; व वाढीचें मान कमी होत जाईल तसतसें आपणास शरीराचे आणि मनाचे व्यापार वाढवितां येतील.

हेंहीची आपली सुधारलेली स्थिति हीच या अतिशिक्षणास कारण झाली आहे. प्राचीन काळीं ज्या वेळेस परवित्तापहार व स्ववित्तरक्षण हेच लोकांचे मुख्य व्यवसाय असत, त्यावेळेस आंगामध्ये चांगली दांडगी शक्ति व धैर्य असणें याच गोष्टींची विशेष आवश्यकता होती. अशा समयीं शरीर चांगलें बनविणें हीच कायती बहुतकरून मोठी विद्या मानली जात असे; मन सुधारण्याकडे कोणी फारसें लक्ष देत नसे. ज्यावेळेस देशामध्ये सर्वत्र दंगेधोपे अगदीं जारीनें सुरू असत, त्यावेळेस मन सुधारणें ह्मणजे एक हलकी गोष्ट आहे, असें मानीत असत. परंतु आतां जिकडे तिकडे बरोच शांतता आहे; आतां हातां जीं कामें करावयाचीं त्यांशिवाय इतर कामांमध्ये शारीरिक शक्तीचा उपयोग करण्याची फारशी गरज पडत नाही. सांप्रत सर्व व्यवहार बुद्धिबलावर चालतात. तर अशा समयीं लोकांनीं आपली बुद्धि सुधारण्याकडेच विशेष लक्ष द्यावें, हेंही स्वाभाविकच आहे. शरीर सुधारण्याकडे लक्ष देणें व मन सुधारण्याकडे दुर्लक्ष करणें असें पू-

वींचे लोक करीत असत. हल्लीं आमची कृति अगदीं उलट आहे. परंतु या देन्ही स्थिती चुकीच्या आहेत असें आमचें मत आहे. ज्याअर्थी मानसिक सुधारणा झटली ह्मणजे त्यामध्ये शारीरिक सुधारणा आलीच पाहिजे, त्याअर्थी शरीर सुधारण्याकडे दुर्लक्ष करून केवळ मन सुधारीत बसणें उपयोगाचें नाही, ही गोष्ट आपल्या लक्षांत आली पाहिजे. प्राचीन आणि अर्वाचीन स्थितींचें संमेलन होऊन गेलें पाहिजे.

सारांश, आरोग्यरक्षण हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे, अशी अपली खात्री झाली पाहिजे, त्याखेरीच शरीर आणि मन योग्य रीतीनें सुधारण्याकडे आपलें लक्ष लागण्याचा काळ समीप आणण्यास दुसरें कांहीं साधन दिसत नाही. शरीराच्या संबधानें आरलीं कर्तव्यकर्मे आहेत, ही गोष्ट अगदीं थोड्यांच्याच मनांत वागत असेल. लोकांच्या कृतींवरून असें दिसतें कीं, आपण शरीराची व्यवस्था मनास मानेल तशी ठेवण्यास मुक्त्यार आहों. सृष्टि-नियमांस सोडून आपलें वर्तन ठेविल्यानें जीं दुखणीं येतात तीं आपल्या भोगांमुळे आपणावर येतात, अशी त्यांची समजूत असते. तीं ह्मणजे आपल्या गैरशिस्त वर्तनाचीं फळे असतील असें त्यांस वाटत नाही. एखादा मोठा घोर अपराध करून जीं दुःखें भोगावयास लागवीं, तींच दुःखें लोक आपल्यावर अवलंबून असणारांवर व पुढच्या पिढीवर आपल्या कृत्यांनीं आणितात; आणि त्याबद्दल आपण कांहीं दोषी आहों, असें त्यांस बिलकुल वाटतही नाही. मद्यपान करणें ह्मणजे आरोग्यरक्षणाचा नियम मोडणें होय, व तें निषेधास पात्र आहे असें लोक समजतात, एवढी गोष्ट मात्र खरी आहे; परंतु याचप्रमाणें दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींमध्ये फाजीलपणा करून आरोग्यरक्षणाचे इतर नियमांपैकीं प्रत्येक नियम आपण मोडीत असतो, व मद्यपान जर निषेधास पात्र आहे, तर आपलें तेंही करणें निषेधास पात्र आहे, ही गोष्ट त्यांच्या लक्षांत येत नाही. खरा प्रकार असा आहे कीं, जेव्हां जेव्हां आपण आरोग्यरक्षणाचे नियम मोडितो तेव्हां आपण शरीराच्या संबधानें आपलें कर्तव्य करण्यास चुकून पाप करितो, ही गोष्ट साधारण सर्व लोकांच्या मनांत, जेव्हां नीट विंबेल तेव्हांच मुलांच्या शरीरसुखाकडे लोक यात्रें तसें लक्ष देऊं लागतील.

आरोग्यरक्षणाचें महत्व, त्यासंबंधानें नेहमीं आपल्या हातून होत असलेली हेळसांड, तिचीं कारणें, व तिजपासून आपल्यावर व आपल्या संततीवर होणारे भयंकर परिणाम इत्यादि गोष्टींचें विवरण विस्तारेंकरून रवीं होऊन गेलेंच आहे. आतां आमचें सर्व लोकांस एवढेंच विचारणें

आहे कीं, जी गोष्ट आपणांस अत्यंत महत्वाची, व जी पूर्णपणे आपणांस साध्य करून घेतां आली तरच या जगांतलि सर्व व्यवहार योग्य रीतीने तडीस नेतां येण्याची शक्यता, तिजकडे केवळ डोळिझांक करून आपणांस व आपल्या मुलाबाळांस घोर क्लेशांत पाडून घेणें हें आह्मांसारख्या सम-जुतदार मानवी प्राण्यांस उचित आहे काय ? आपण अनेक वेळां केवळ तात्कालिक सुखाकडे लक्ष देऊन भावि अनंत शाश्वत सुखांस मुक्तों; व विशेषेकरून शरीरप्रकृतीच्या संबंधानें तर आपल्या हातून ही चूक वारंवार होत असते. शरीरप्रकृतीचें मान मनांत न आणितां जिवाप-लीकडे श्रम करून लहान वयामध्ये विद्यापीठांतील श्रेष्ठ पदवी संपादन करणें ह्मणजे मोठें भूषण आहे खरें, परंतु केवळ ह्या भूषणाच्या पाठीस लागून अतिश्रमानें आपल्या शरीराची सर्वस्वीं हानि करून घेणें शहाण-पणाचें होईल काय ? मंडळीमध्ये आहारविहारादि गोष्टींमध्ये चढाओढीचे प्रकार सुरू असतां तेंथें आपण हार न गेल्यानें आपली एक प्रकारची वाहवा होऊन आपणांस मोठी शाबासकी मिळते हें खरें, परंतु ही ता-त्कालिक शुष्क शाबासकी मिळविण्याकरितां अतिरिक्तपणा करून आम-णांवर दुखणें आणणें ह्मणजे निवळ मुर्खपणाच नव्हे काय ? असो, अशीं शेंकडों उदाहरणें देतां येतील. आतां ह्यासंबंधानें आमचें एवढेंच ह्मणणें आहे कीं, अशा प्रसंगीं प्रत्येकानें आपल्या शरीरप्रकृतीचें मान मनांत आणून तदनुसार आपलें वर्तन ठेविलें पाहिजे. जगनियंत्यानें आपणांस ह्या कार्मां उपयोगीं पडण्यासारख्या ज्या अनेक नैसर्गिक शारीरिक प्रवृत्ति दिल्या आहेत, त्या कधीं दूषित करूं न देतां तदनुरोधानें वागणें हें आपलें कर्तव्य आहे. हें कर्तव्य करण्यास जर आपण चुकूं, तर आपण त्याच्या दृष्टीनें दोषी ठरूं, ही गोष्ट प्रत्येकानें पूर्णपणे ध्यानांत ठेविली पाहिजे.

समाप्त.